BYZANTIVM

Colecție coordonată de Vasile Adrian Carabă

Sir STEVEN RUNCIMAN (1903-2000) este una dintre figurile proeminente ale Medievisticii și Bizantinologiei britanice din secolul al XX-lea care, din perspectiva metodei, amintește mai degrabă de istoricii secolelor al XVIII-lea și al XIX-lea, ca Edward Gibbon sau George Finlay, metodă moștenită, probabil, de la profesorul său de la Trinity College, John Bagnell Bury. El însuși se autodefinea ca „istoric de modă veche". Spre deosebire de majoritatea savanților, Runciman a fost în cea mai mare parte a vieții sale un liber profesionist, fapt datorat și moștenirii unei averi uriașe în anul 1937 de la bunicul său. A predat doar între 1929 și 1937 la Cambridge și în perioada 1942-1945 la Istanbul, unde a primit titlul de profesor. A călătorit foarte mult, ținând conferințe sau prelegeri, iar datorită prieteniei cu mulți dintre aristocrații și politicienii țărilor răsăritene a obținut unele documente greu accesibile. Runciman a devenit celebru atât pentru teme ca: istoria cruciadelor, relațiile bizantino-apusene, islamul și lumea creștină, căderea Constantinopolului sau ortodoxia bizantină și postbizantină, cât și pentru stilul său narativ captivant, atipic pentru un cercetător. În viziunea sa, istoria este ca o poveste în care nu interpretarea evenimentului este cel mai important lucru, ci sentimentele, trăirile personajelor, gravitatea întâmplărilor. Steven Runciman chiar își începe una dintre lucrări cu: „A fost odată". Din lectura *Căderii Constantinopolului* cititorul înțelege foarte bine că lumea Bizanțului nu a fost pentru autor doar un domeniu de interes științific, ci mai ales o dragoste sinceră.

Dintre cărțile sale, care cunosc multe reeditări și traduceri, amintim: *The Emperor Romanus Lecapenus and his Reign* (Cambridge, 1929); *A History of the First Bulgarian Empire* (London, 1930); *The Medieval Manichee: a Study of the Christian Dualist Heresy* (Cambridge, 1947); *A History of the Crusades,* vol. 1: *The First Crusade and the Foundation of the Kingdom of Jerusalem* (Cambridge, 1951); vol. 2: *The Kingdom of Jerusalem and the Frankish East* (Cambridge, 1952); vol. 3: *The Kingdom of Acre and the Later Crusades* (Cambridge, 1954); *The Eastern Schism: A Study of the Papacy and the Eastern Churches during the XIth and XIIth Centuries* (Oxford, 1955); *The Sicilian Vespers: A History of the Mediterranean World in the Later Thirteenth Century* (Cambridge, 1958); *The Fall of Constantinople 1453* (Cambridge, 1965); *The Great Church in Captivity* (Cambridge, 1968); *The Last Byzantine Renaissance* (Cambridge, 1970); *The Orthodox Churches and the Secular State* (Auckland, 1972); *The Byzantine Theocracy* (Cambridge, 1977); *Mistra: Byzantine Capital of the Peloponnese* (London, 1980); *A Traveller's Alphabet. Partial Memoirs* (London, 1991).

Steven Runciman

CĂDEREA CONSTANTINOPOLULUI
1453

Traducere din limba engleză, note,
postfață și îngrijire științifică
ALEXANDRU ELIAN

NEMIRA

Coperta colecției: Dana MOROIU, Corneliu ALEXANDRESCU

Descrierea CIP a Bibliotecii Naționale a României
RUNCIMAN, STEVEN
Căderea Constantinopolului / Steven Runciman ;
trad.: Alexandru Elian. - București: Nemira Publishing
House, 2011
Bibliogr.
Index
ISBN 978-606-579-176-3

I. Elian, Alexandru (trad.)

94(495 Constantinopol)''1453''

Steven Runciman
THE FALL OF CONSTANTINOPLE 1453
© Cambridge University Press, 1965

Syndicate of the Press of the University of Cambridge, England
Seventeenth printing 2010

© Nemira, 2011

Lector: Nicoleta GHEMENT
Tehnoredactor: Stelian BIGAN

Tiparul executat de Monitorul Oficial R.A.

Orice reproducere, totală sau parțială, a acestei lucrări,
fără acordul scris al editorului, este strict interzisă
și se pedepsește conform Legii dreptului de autor.

ISBN 978-606-579-176-3

Fratelui meu

PREFAȚĂ

În vremea când istoricii aveau mai multă ingenuitate, căderea Constantinopolului, în 1453, era socotită ca indicând sfârșitul Evului Mediu. Astăzi știm prea bine că fluviul istoriei curge fără încetare și că nicio stavilă nu-i stă în cale. Nu există un anume moment în care să putem spune că lumea medievală s-a prefăcut în lumea modernă. Cu mult înainte de 1453, mișcarea pe care o numim Renaștere se pornise în Italia și în lumea Mediteranei. Încă înainte de 1453, exploratorii începuseră să cerceteze, pe oceane, drumurile care aveau să schimbe întreaga viață economică a lumii; dar abia câteva decenii după 1453 aceste drumuri au fost larg deschise și urmările au putut fi resimțite în Europa. Declinul și prăbușirea Bizanțului, ca și biruința turcilor otomani au avut urmări asupra acestor schimbări; ele însă nu s-au datorat numai întâmplărilor petrecute într-un singur an. Școala bizantină și-a jucat rolul ei în Renaștere, dar încă cu mai bine de jumătate de veac înainte de 1453 învățați bizantini își părăsiseră țara lor de baștină, sărăcită și pândită de primejdii, ca să caute, în Italia, catedre comode de profesori, iar învățații greci care i-au urmat după 1453 veneau, în cea mai mare măsură, nu ca niște fugari scăpați de sub o stăpânire păgână, ci ca învățăcei sosiți din insulele pe care încă le mai stăpânea Veneția. E drept că, vreme de mai mulți ani, creșterea puterii otomane pricinuise oarecare greutăți orașelor comerciale din Italia, dar nu le-a sugrumat negoțul, decât în măsura în care a tăiat drumurile ce duceau spre

Marea Neagră. Cucerirea Egiptului de către otomani a fost mai păgubitoare pentru Veneția decât cucerirea Constantinopolului și, dacă Genova a fost greu lovită de faptul că sultanul ținea în mâinile sale strâmtorile, prăbușirea ei a fost pricinuită mai degrabă de situația gingașă pe care o avea în Italia decât de ruinarea comerțului său cu străinătatea.

Până și în câmpul mai larg al politicii, căderea Constantinopolului a pricinuit puține schimbări. Turcii sosiseră mai de mult pe malurile Dunării și puneau în primejdie Europa Centrală, și oricine își putea da seama că soarta Constantinopolului era pecetluită, că un imperiu care era alcătuit din ceva mai mult decât un oraș în plină decădere nu putea rezista în fața unei împărății care se întindea pe cea mai mare parte din Peninsula Balcanică și din Asia Mică, o împărăție cârmuită cu vigoare și înzestrată cu armata cea mai strașnică a vremii. Creștinătatea fusese, e drept, adânc zguduită de căderea Constantinopolului. Lipsite de perspectiva înțeleaptă pe care o avem noi astăzi, puterile apusene nu-și dădeau seama că era de neînlăturat cucerirea turcească. Și totuși tragedia care s-a petrecut nu le-a schimbat nicidecum politica sau mai degrabă lipsa unei adevărate politici cu privire la Problema Orientului. Papalitatea, singură, a fost cu adevărat zguduită și a pus cu adevărat la cale o acțiune de rezistență, numai că în curând avea să înfrunte, la ea acasă, probleme mai arzătoare.

S-ar putea deci crede că povestirea întâmplărilor din 1453 nu prea merită să i se consacre o nouă carte. În realitate însă, pentru două popoare întâmplările din acest an au fost de o importanță vitală. În ceea ce-i privește pe turci, cucerirea vechii cetăți împărătești nu le-a dat numai o nouă capitală imperială, ci le-a chezășuit și menținerea imperiului lor european. Câtă vreme Constantinopolul, așa cum se afla așezat în centrul posesiunilor otomane, la răspântia dintre Asia și Europa, nu se găsea în mâinile lor, ei nu se puteau socoti în siguranță. De greci, singuri, n-aveau de ce să se teamă, dar o mare alianță creștină, pornind de la o asemenea bază, putea încă să-i descumpănească. Având în mâinile lor Constantinopolul, puteau fi liniștiți. Astăzi, după toate câte s-au petrecut în istoria lor, turcii stăpânesc încă Tracia, își mai țin chiar un picior în Europa.

Pentru greci, căderea Constantinopolului a însemnat și mai mult. Pentru ei a fost într-adevăr vorba de sfârșitul hotărâtor al unui capitol.

Strălucita civilizație a Bizanțului contribuise mai de mult la civilizarea lumii și se stingea acum odată cu orașul care trăgea să moară. Populația împuținată a Constantinopolului, în ajunul căderii sale, cuprindea multe dintre mințile cele mai subțiri ale vremii, formate în spiritul unei înalte tradiții de cultură, ce se întindea în trecut până la vechea Grecie și până la Roma. Câtă vreme un împărat, vicarul lui Dumnezeu, trăia pe țărmurile Bosforului, fiecare grec, chiar dacă apucase să fie robit, putea să se simtă mândru că încă mai făcea parte din lumea creștină, adevărată și drept-credincioasă. Poate că împăratul nu era în stare să facă decât prea puțin ca să-l ajute aici, pe pământ, dar el era încă un focar și un simbol al legii lui Dumnezeu. Odată cu împăratul care căzuse, cu orașul său care se prăbușise, începuse domnia lui Antihrist, și Grecia era trasă în străfunduri ca să supraviețuiască cum va putea. Faptul că elenismul n-a pierit cu desăvârșire se datorește vitalității și curajului nesecat ale spiritului grecesc.

În această povestire, eroul tragic este poporul grec și am încercat să istorisesc faptele avându-l mereu în minte. Povestea a fost spusă de multe ori mai înainte. Pe Gibbon aproape că l-a îndemnat – dar nu chiar de tot – să uite de disprețul pe care-l purta Bizanțului. Ultima oară a fost larg înfățișată, în englezește, de Sir Edwin Pears, într-o lucrare apărută cu șaizeci de ani în urmă, dar care merită pe deplin să fie încă citită. Relatarea pe care o face asupra operațiilor asediului, așa cum s-au petrecut, sprijinită pe studiul complet al izvoarelor și pe o adâncă cunoaștere personală a locurilor, este încă pe deplin valabilă, deși în alte puncte cercetările mai noi au făcut ca lucrarea sa să devină puțin depășită. Mă simt adânc îndatorat față de această operă, care rămâne cea mai valoroasă redare a evenimentelor din 1453 din câte s-au scris în toate limbile. De la apariția ei mulți învățați ne-au sporit cunoștințele. Mai cu seamă anul 1953 a văzut publicându-se multe articole și studii, alcătuite ca să comemoreze împlinirea celor cinci sute de ani. Dacă lăsăm însă la o parte cartea lui Gustave Schlumberger, publicată în 1914 și întemeiată aproape în întregime pe lucrarea lui Pears, nici o povestire mai cuprinzătoare asupra asediului n-a apărut în ultima jumătate de veac, în vreo limbă occidentală.

Încercând să umplu această lacună, am folosit cu recunoștință opera multor învățați mai noi, care trăiesc sau au decedat. Ceea ce le datorez se va arăta în notele mele. Dintre învățații greci, astăzi în viață, aș dori

să-i amintesc în mod deosebit pe profesorii Zakythinos și Zoras. În ceea ce privește istoria otomană, toți trebuie să recunoască ceea ce datoresc profesorului Babinger, deși cartea lui voluminoasă asupra Sultanului cuceritor nu ne îngăduie să ne ajutăm de referințe la izvoarele folosite de dânsul. Pentru înțelegerea istoriei mai vechi a turcilor, cărțile profesorului Wittek sunt neprețuite, și dintre învățații turci mai tineri trebuie să-l amintim pe profesorul Inalcîk. Importanta lucrare a părintelui Gill asupra conciliului de la Florența și a urmărilor pe care le-a avut mi-a fost de cel mai mare folos.

Într-o anexă discut pe scurt izvoarele principale pentru istoria căderii Constantinopolului. Nu la toate se poate ajunge cu ușurință. Izvoarele creștine fuseseră strânse laolaltă de către defunctul profesor Dethier, în două volume, al XXI-lea și al XXII-lea, părțile 1 și 2, din *Monumenta Hungariae Historica* acum vreo optzeci de ani: dar, deși volumele fuseseră imprimate, ele n-au fost niciodată puse în circulație – datorită, se pare, numeroaselor erori pe care le cuprindeau. Nu multe dintre izvoarele musulmane sunt ușor accesibile, mai ales pentru cine nu poate citi autorii otomani decât încet și cu greutate. Sper că am izbutit să scot dintr-însele ce era esențial.

Această carte n-ar fi putut fi niciodată scrisă dacă n-ar fi fost London Library, și aș dori să-mi exprim recunoștința mea personalului sălii de lectură a British Museum pentru ajutorul său statornic. Aș dori deopotrivă să-i mulțumesc domnului S.J. Papastavru pentru ajutorul dat la corecturi, precum și administratorilor și personalului de la Cambridge University Press pentru indulgența și amabilitatea lor nedezmințite.

NOTĂ ASUPRA TRANSLITERĂRII NUMELOR

Nu pot pretinde că am fost consecvent când am transliterat nume grecești sau turcești. Pentru numele grecești am folosit ceea ce mi se pare a fi forma lor familiară și firească; pentru numele turcești am folosit o ortografie fonetică simplă, afară de cazul când citez cuvinte în turca modernă, pentru care utilizez ortografia turcă actuală. Pe sultanul cuceritor l-am numit cu numele său turcesc de Mehmet și nu Mahomet sau

Mohammed. Nădăjduiesc că prietenii mei turci mă vor ierta dacă numesc orașul despre care scriu Constantinopol și nu Istanbul. Ar fi fost pedant să procedez în alt chip.

STEVEN RUNCIMAN

Lumea grecească în secolul al XV-lea

I

IMPERIUL CARE MUREA

În ziua de Crăciun a anului 1400, regele Henric al IV-lea al Angliei dădea un ospăț în palatul său de la Eltham. Nu se gândea numai să prăznuiască sărbătoarea sfințită, ci dorea deopotrivă să cinstească un oaspete ales. Era vorba de Manuel al II-lea Paleologul, împăratul grecilor, cum îi spuneau mulți apuseni, deși unii își aminteau că el era adevăratul împărat al romanilor. Călătorise prin Italia și făcuse un popas la Paris, unde regele Carol al VI-lea al Franței împodobise din nou o aripă a Luvrului ca să-l găzduiască și unde profesorii Sorbonei fuseseră bucuroși să întâlnească un cap încoronat care putea discuta cu dânșii, dând dovadă de tot atâta învățătură și ascuțime a minții ca și ei. În Anglia toți fuseseră uimiți de ținuta sa plină de demnitate, ca și de veșmintele imaculate pe care le purtau atât el, cât și curtenii săi. Oricât de înalte titluri ar fi avut, gazdele simțeau milă pentru el, fiindcă sosise ca un cerșetor, căutând cu deznădejde ajutoare împotriva necredincioșilor care-i împresuraseră împărăția.

După juristul Adam din Usk, care lucra la Curtea regelui Henric, era lucru dureros să-l vezi pe împărat acolo. „Mă gândeam – scria Adam – cât este de trist ca un mare suveran creștin ca acesta să fie silit de sarazini să vină din Răsăritul îndepărtat în aceste insule îndepărtate ale Apusului, ca să caute sprijin împotriva lor... O, Doamne – adăuga el – ce mai însemni acum, tu, veche glorie a Romei?“[1]

Și într-adevăr, vechiul Imperiu Roman se împuținase de tot. Manuel era moștenitorul legiuit al lui Augustus și al lui Constantin, dar trecuseră multe veacuri de când împărații așezați la Constantinopol nu mai puteau să ceară ascultare din partea lumii romane. În ochii Apusului ei ajunseseră doar niște căpetenii ale grecilor sau ale Bizanțului, competitori vrednici de dispreț ai împăraților care se ridicaseră în Apus. Până în veacul al XI-lea, Bizanțul fusese o putere plină de strălucire și de forță, apărător al creștinătății în fața atacurilor Islamului. Bizantinii își împliniseră datoria cu vigoare și încununați de izbândă, până ce, la jumătatea veacului, o nouă provocare musulmană venise din Răsărit, odată cu năvălirea turcilor, în vreme ce Europa Apuseană se întărise atât de mult, încât a încercat și ea un atac, prin mijlocirea normanzilor. Bizanțul era prins într-un război pe două fronturi, în clipa în care trecea prin greutăți de ordin constituțional și dinastic. Normanzii fuseseră alungați, deși Italia bizantină a rămas pierdută, dar bizantinii au fost siliți să lase pentru totdeauna în mâinile turcilor ținuturile care le dăduseră cei mai mulți ostași și cea mai mare parte din hrană, și anume podișurile Anatoliei. De acum înainte imperiul rămânea prins între două focuri, și această poziție de mijloc a fost îngreunată de mișcarea pe care o numim cruciade. Creștini, cum erau, bizantinii țineau cu cruciații. Îndelunga lor experiență politică îi învățase însă să arate oarecare îngăduință față de necredincioși și să se împace cu gândul că trăiesc și ei pe lume. Războiul sfânt, așa cum era purtat de apuseni, li se părea primejdios și lipsit de simțul realității.

Ei sperau totuși că de pe urma lui se puteau trage unele foloase. Numai că un om, între două primejdii, se poate simți la adăpost doar dacă este puternic. Bizanțul juca și mai departe rolul unei mari puteri, dar, de fapt, tăria lui începuse să se năruie. Pierderea ținuturilor din Anatolia, de unde-și aduna ostașii, într-o vreme de lupte necontenite, l-a silit pe împărat să se îndrepte spre aliați din afară, ca și spre mercenari veniți din afară. Și unii, și alții cereau să fie plătiți, în bani și în privilegii comerciale. Cererile soseau într-o vreme când economia internă a imperiului era răscolită de pe urma

pierderii grânarelor din Anatolia. În întreg veacul al XII-lea, Constantinopolul se înfățișa ca un oraș atât de bogat și de plin de strălucire, Curtea împărătească se arăta atât de măreață, iar magaziile și piețele atât de încărcate de mărfuri, încât împăratul mai era încă socotit drept un monarh de seamă. Musulmanii însă nu i-au rămas recunoscători că încercase să potolească zelul cruciaților, iar aceștia erau nemulțumiți de lipsa de ardoare cu care întâmpina războiul lor sfânt. Între timp, deosebirile religioase dintre creștinii răsăriteni și cei apuseni, cu rădăcini adânci în trecut și sporite de împrejurări politice în cursul celui de-al XI-lea veac, s-au adâncit continuu până ce, la sfârșitul secolului al XII-lea, Bisericile din Roma și Constantinopol s-au aflat neîndoios dezbinate.

Criza s-a ivit când o armată de cruciați – amăgiți de ambițiile conducătorilor lor, de lăcomia invidioasă a aliaților lor venețieni și de resentimentele pe care orice apusean le avea acum față de Biserica bizantină – s-a îndreptat împotriva Constantinopolului, l-a cucerit, l-a prădat și a înscăunat pe ruinele lui un Imperiu Latin. Această a patra cruciadă, din 1204, a pus capăt vechiului Imperiu Roman de Răsărit, în calitatea lui de stat pe deasupra națiunilor. După o jumătate de veac de surghiun la Niceea*, în nord-vestul Asiei Mici, autoritățile imperiale s-au reîntors la Constantinopol și Imperiul Latin s-a prăbușit. O nouă epocă de măreție părea să fie aproape. Imperiul refăcut de Mihail Paleologul nu mai era însă puterea stăpânitoare din Răsăritul creștin. Își păstrase ceva din vechiul și tainicul său prestigiu, și Constantinopolul era încă Roma cea nouă, cu nimbul ei de capitală a creștinătății ortodoxe consacrată de istorie. Împăratul mai era încă – măcar în ochii

---

* Imperiul de la Niceea este expresia cea mai înaltă a rezistenței politice și naționale grecești față de cotropirea Imperiului Bizantin de către „latini", odată cu cruciada a patra. După căderea capitalei sub cruciați și întemeierea Imperiului Latin de Constantinopol (1204–1261), căpeteniile bizantine, pornite în exil, au întemeiat, în aceeași perioadă, un imperiu, cu capitala la Niceea, care avea să fie factorul principal în acțiunea de recucerire și refacere a Imperiului Bizantin. Suveranii acestei formațiuni politice au aparținut familiei Lascaris.

răsăritenilor – împăratul roman. De fapt însă era doar un suveran printre alții deopotrivă cu el sau mai puternici ca dânsul. Mai erau și alți cârmuitori greci: spre răsărit se găsea Imperiul de Trapezunt, împărăția Marilor Comneni, îmbogățită de pe urma minelor ei de argint și a negoțului care se făcea de-a lungul străvechiului drum ce venea dinspre Tabriz și Asia mai îndepărtată. În Epir se afla Despotatul principilor din Casa Anghelos, într-o vreme rivali cu cei din Niceea, în întrecerea lor de a recâștiga capitala, dar apoi repede ofiliți până la neputință. În Balcani erau Bulgaria și Serbia, fiecare, la rândul ei, dobândind locul întâi în peninsulă. Mai erau stăpâniri frânce și colonii italiene peste întreaga Grecie și în insule. Ca să-i alunge pe venețieni din Constantinopol, bizantinii îi chemaseră pe genovezi, care trebuiau răsplătiți, și acum colonia genoveză din Pera sau Galata, de dincolo de Cornul de Aur, își însușise cea mai mare parte din comerțul capitalei[2].

De pretutindeni primejdiile stăteau la pândă. În Italia se aflau principi dornici să răzbune prăbușirea Imperiului Latin. Suverani slavi din Balcani tânjeau după titlul de împărat. În Asia turcii stătuseră nemișcați o vreme; la drept vorbind, fără o asemenea nemișcare, Bizanțul cu greu ar fi putut să mai dăinuie. Erau însă acum pe cale să prindă repede viață, călăuziți de o dinastie de străluciți căpitani de oaste: Osman și urmașii săi otomani. Imperiul Bizantin restaurat, cu angajamente complicate în Europa și amenințat statornic dinspre Apus, avea nevoie de mai mulți bani și de mai mulți oameni decât îi stăteau la îndemână. Și-a tot restrâns cheltuielile la granița dinspre răsărit, până ce a fost prea târziu și turcii otomani au pătruns prin liniile sale de apărare[3].

Dezamăgirile au și început. Veacul al XIV-lea fusese pentru Bizanț o vreme de catastrofe politice. De câțiva zeci de ani toți credeau că marele regat sârbesc avea să înghită întreaga împărăție. Provinciile ei rămăseseră pustiite de pe urma răscoalei unei bande de mercenari, compania catalană*. Se petrecuse un lung șir de

* Compania catalană, era de fapt – la începutul secolului al XIV-lea – o armată de mercenari, cunoscuți și sub numele arab de Almugavari. Aceștia, rămași

războaie civile, avându-și obârșia la Curte, din cauza unor certuri cu caracter personal sau dinastic, care s-au acutizat când a început vrajba între diferitele grupuri sociale și religioase. Împăratul Ioan al V-lea Paleologul, care a domnit vreme de cincizeci de ani, de la 1341 la 1391, fusese alungat din scaun în nu mai puțin de trei rânduri, o dată de socrul său, o dată de fiul său și ultima oară de un nepot, cu toate că, până la sfârșit, a murit pe tron[4]. Molimi cumplite au bântuit țara, cum a fost ciuma din 1347, care s-a abătut asupră-i în toiul războiului civil, nimicind cel puțin o treime din populație. Turcii au tras folos de pe urma tulburărilor din Bizanț și din Balcani și au putut trece în Europa, în care au pătruns tot mai adânc, până ce, către sfârșitul veacului, oștile sultanului au atins Dunărea, iar Bizanțul a fost pe de-a-ntregul înconjurat de ținuturi stăpânite de otomani. Tot ce-i mai rămăsese împărăției bizantine erau Constantinopolul însuși și câteva orășele de-a lungul coastei Mării Marmara, în Tracia, și pe țărmul Mării Negre până la Messembria, apoi Thessalonicul și împrejurimile sale, câteva insule mici, precum și Peloponesul, unde despoții de Moreea, fii de-al doilea născuți din familia imperială, dobândiseră câteva mici biruințe, recâștigând pământuri din mâinile francilor. Câteva posesiuni și colonii latine mai supraviețuiseră, apăsate de griji, în Grecia și în insulele grecești. Ducii din Florența mai cârmuiau încă în Atena, iar principii din Verona, în arhipelagul Mării Egee. În alte părți, turcii luaseră totul[5].

---

disponibili după pacea de la Caltabellota (1302), și-au ales drept căpetenie un aventurier, Roger de Flor, și, sub conducerea lui, au fost angajați de împăratul bizantin Andronic al II-lea să lupte împotriva turcilor otomani, care începuseră să devină primejdioși în Asia Mică. Raporturile dintre bizantini și catalani au devenit repede încordate, violențele s-au înmulțit de o parte și de alta, până ce catalanii au pornit spre Grecia. După jafuri, silnicii și lupte, aventurierii au ocupat Atena, unde au întemeiat un stat catalan, care a dăinuit optzeci de ani. Vezi Gustavo Schlumberger, *Expédition des „Almugavares" ou routiers Catalans en Orient, de l'an 1302 à l'an 1311,* ed. a II-a, Paris, 1924 și – din bibliografia românească asupra subiectului – N. Iorga, *Ramón Muntaner et l'empire byzantin*, în *Revue historique du Sud-est européen,* IV (1927), pp. 326–355.

Printr-un capriciu al istoriei, această perioadă de decădere politică fusese însoțită de o viață culturală mai vie și mai bogată decât se cunoscuse în oricare altă epocă din istoria Bizanțului. Sub raport artistic și intelectual, era Paleologilor le întrecea pe toate. Mozaicurile și frescele din primii ani ai secolului al XIV-lea, din biserica Chora din Constantinopol, dovedesc o vigoare, o prospețime și o frumusețe care fac să pară primitive și neajutorate operele de artă italiene ale vremii. Lucrări de aceeași valoare s-au înfăptuit și în alte părți în capitală, precum și la Thessalonic[6]. O artă atât de strălucită era însă prea costisitoare, și banii începuseră să se împuțineze. În 1347, oamenii au observat că nestematele de pe cununile folosite la încoronarea lui Ioan al VI-lea și a împărătesei sale erau, de fapt, făcute din sticlă[7]. La sfârșitul veacului, cu toate că mici lucrări de artă încă se mai executau, biserici noi nu se mai ridicau decât în provincie, la Mistra – în Pelopones – sau la muntele Athos, și purtau podoabe sărăcăcioase. Viața intelectuală totuși, care depindea mai puțin de ajutoare bănești, a continuat cu strălucire. Universitatea din Constantinopol fusese din nou ctitorită de un mare dregător, Teodor Metochites, un om de mare gust și de aleasă învățătură; cu îndemnul și cheltuiala lui s-a împodobit biserica Chora[8]. El a înrâurit generația remarcabilă de învățați care a urmat. Intelectualii de frunte ai veacului al XIV-lea, oameni ca Nicefor Gregoras, istoricul, ca teologul Grigorie Palamas, ca misticul Nicolae Cabasilas, sau filozofi ca Dimitrie Cydones și Akyndinos, toți, într-o vreme sau într-alta, au învățat la Universitate și au stat sub influența lui Metochites. Toți, de asemenea, au fost ajutați și îmbărbătați de urmașul lui în slujba de prim dregător, Ioan Cantacuzino, deși unii dintr-înșii aveau să rupă legăturile cu acesta după ce el a uzurpat tronul. Fiecare dintre învățații amintiți era personal în gândire; controversele lor erau atât tot de însuflețite ca și prieteniile lor. Ei discutau, cum discutaseră mereu grecii de aproape două mii de ani, asupra meritelor potrivnice ale lui Platon și Aristotel. Discutau asupra unor probleme de semantică și de logică și argumentele lor încălcau neapărat domeniul teologiei. Tradiția ortodoxă era intimidată de

filozofie. Clerici de ispravă credeau că le este necesară o pregătire filozofică; ei se foloseau de termeni platonici și de metodologia lui Aristotel. Teologia lor era însă apofatică și ei credeau că filozofia nu este în stare să rezolve problemele în legătură cu divinitatea, odată ce Dumnezeu se află, în chip esențial, dincolo de posibilitățile cunoașterii umane. Frământări s-au ivit la mijlocul veacului al XIV-lea, când unii filozofi, influențați de scolastica Apusului, au atacat ideile tradiționale ale Bisericii cu privire la viața ei de taină. Apărătorii acesteia trebuiseră, prin urmare, să-și formuleze învățătura lor și să-și arate credința în energiile necreate ale lui Dumnezeu*. Faptul a pricinuit o dispută înverșunată, care a adus dezbinare între prieteni și în sânul unor grupări. Învățătura despre energii și-a găsit sprijinitorii ei cei mai de seamă printre călugări, care aveau o aplicare spre antiintelectualism. Reprezentantul lor de căpetenie, Palamas, al cărui nume e dat deseori acestei învățături, era un cărturar cu o minte robustă, dar fără înclinații spre umanism. Printre sprijinitorii săi se găseau totuși umaniști, cum au fost Ioan Cantacuzino și Nicolae Cabasilas. Biruința lor nu a fost – cum s-a afirmat deseori – o biruință a obscurantismului[9].

O problemă de interes covârșitor îi privea însă nu numai pe teologi și pe filozofi, ci și pe oamenii politici. Este vorba de problema unirii cu Biserica Romei. Schisma fusese acum dusă până la capăt și izbânda palamismului adâncea prăpastia dintre Biserici. Mulți oameni de stat bizantini socoteau că un lucru este limpede: imperiul nu va putea dăinui fără ajutor din Apus. Dacă un asemenea ajutor putea fi dobândit numai cu prețul supunerii față de Biserica Romană, atunci grecilor nu le rămânea decât să se supună. Mihail Paleologul încercase să se împotrivească planurilor apusene de a reînvia Imperiul Latin, silindu-și poporul, la conciliul

* Învățătura despre energiile divine necreate alcătuiește unul dintre aspectele cele mai importante ale doctrinei lui Grigorie Palamas, arhiepiscopul Thessalonicului (m. în 1359). Energiile sunt manifestări eterne și imuabile ale divinității în lume și pot fi cunoscute de oameni, în vreme ce esența lui Dumnezeu rămâne inaccesibilă cunoașterii.

de la Lyon, să se unească cu Roma*. Acțiunea sa a fost criticată cu înverșunare de cei mai mulți bizantini și, când primejdia a trecut, fiul său, Andronic al II-lea, a înlăturat unirea. Acum, când turcii împresuraseră imperiul, situația era cu mult mai îngrijorătoare. Aveau nevoie de unire nu ca să se răscumpere din mâinile unui vrăjmaș creștin, ci ca să-și câștige prietenia împotriva unui dușman mai cumplit și – pe deasupra – necredincios. În Răsăritul ortodox nu existau state care să le poată veni în ajutor. Voievozii țărilor dunărene și principii din Caucaz erau prea slabi și se aflau ei înșiși în grea primejdie, iar rușii erau prea departe, prinși de treburile lor. Ar fi sărit însă vreun principe catolic în ajutorul unui popor pe care-l socotea schismatic? N-ar fi considerat înaintarea turcilor mai degrabă ca o pedeapsă meritată pentru schismă? Ținând seama de acestea, împăratul Ioan al V-lea făcuse, în ce-l privea, act de supunere față de papă, în Italia, în 1369. Avusese însă prevederea să nu-i amestece și pe supușii săi, deși trăgea nădejdea, care nu s-a împlinit, că-i va îndupleca să-l urmeze[10].

Nici Mihail al VIII-lea, nici Ioan al V-lea nu erau teologi. Și pentru unul, și pentru celălalt foloasele politice ale unirii trăgeau mai greu în cumpănă decât orice altceva. Pentru teologi, însă, problema era mai spinoasă. Din cele mai vechi timpuri, creștinătatea răsăriteană și cea apuseană se dezbinaseră în teologia lor, în felul cum slujeau și în probleme bisericești cu caracter teoretic sau practic. I-a despărțit apoi o problemă teologică de primă însemnătate: aceea a purcederii Sfântului Duh și a adaosului catolic al termenului *Filioque* la simbolul credinței. Mai erau în discuție și alte puncte mai puțin importante. Învățătura care-și primise de curând întărirea cu privire la energii nu putea fi primită de apuseni.

---

* Conciliul de la Lyon, care s-a ținut între 7 mai și 17 iulie 1274, sub papa Grigorie al X-lea și la care bizantinii au fost reprezentați de mitropolitul Teofan al Niceei și de istoricul George Akropolites, a dus la unirea formală a Bisericii Răsăritene cu cea Apuseană, acceptată de împăratul bizantin, Mihail al VIII-lea Paleologul, pentru avantajele politice pe care le aștepta de pe urma acestui act.

Dogma apuseană a purgatoriului li se părea celor din Răsărit prea trufașă în siguranța ei de sine.

Cu privire la liturghie, întrebarea mai de seamă era dacă pâinea utilizată la împărtășanie trebuia să fie dospită sau nedospită. Pentru răsăriteni, folosirea de către cei din Apus a pâinii nedospite se înfățișa ca un obicei iudaic și ca o lipsă de reverență față de Sfântul Duh, pe care-l simboliza aluatul. O lipsă asemănătoare dovedeau apusenii și atunci când se împotriveau să primească epicleza, adică invocarea Sfântului Duh, fără de care – după credința celor din Răsărit – pâinea și vinul nu erau pe deplin sfințite. Se mai purtau discuții cu privire la administrarea împărtășaniei la poporeni sub cele două specii sau asupra căsătoriei preoților de mir. Neînțelegerea cea mai adâncă se afla însă în sfera eclesială. Episcopul Romei se bucură de o întâietate de onoare sau de supremația absolută în Biserică? Tradiția bizantină ținea de vechea credință în egalitatea charismatică a episcopilor. Niciunul dintr-înșii, fie el și urmașul Sfântului Petru, nu avea dreptul să impună o dogmă, oricât de mare respect puteau trezi opiniile sale. Definirea învățăturii de credință cădea numai în sarcina unui sinod ecumenic – când, așa cum se petrecuse în Ziua Cincizecimii, toți episcopii Bisericii erau de față, iar Sfântul Duh s-a pogorât ca să-i insufle*. Adaosul catolic la Crez îi supăra pe ortodocși – nu numai din pricini de ordin teologic, dar și pentru că era o schimbare unilaterală a unei formule consacrate de un sinod ecumenic. Tradiția răsăriteană nu putea, iarăși, să primească autoritatea administrativă și disciplinară a Romei, odată ce socotea că asemenea puteri aparțin celor cinci patriarhi laolaltă, între care cel al Romei era cel mai vechi, dar nu și căpetenia lor. Bizantinii erau adânc legați de tradițiile și de liturghia lor, însă învățătura despre iconomie – care recomanda ca deosebirile mai mici să fie trecute cu

---

* Afirmația trebuie înțeleasă ca o figură de stil. În realitate, Biserica ia naștere în Ziua Cincizecimii (Rusaliile) și cei asupra cărora s-a pogorât, potrivit cu *Act. Apost.*, II, 1 și urm., Duhul Sfânt erau apostolii și nu episcopii unei Biserici încă neconstituite.

vederea, pentru ca Biserica să meargă înainte în liniște – le îngăduia o oarecare libertate de mișcare. Biserica Romei însă, prin însăși natura ei, nu putea să facă ușor concesii[11].

Învățații din Bizanț erau împărțiți. Mulți erau prea fideli față de Biserica lor pentru a se gândi la o unire cu Roma. Mulți alții însă, mai ales dintre filozofi, erau gata să primească supremația romană câtă vreme crezul și obiceiurile lor nu erau întru totul osândite. Pentru ei unitatea creștinătății și a civilizației creștine stătea acum pe primul plan. Unii dintr-înșii fuseseră în Italia și văzuseră cât de sprintenă era viața intelectuală de acolo. Mai văzuseră, de asemenea, cât de prețuiți erau acum învățații greci, dacă soseau ca prieteni. Pe la 1340, Dimitrie Cydones tălmăcise în grecește operele lui Toma d'Aquino*. Filozofia scolastică a lui Toma i-a atras pe mulți gânditori greci și le-a arătat că învățătura italienilor nu trebuia disprețuită. Ei doreau să strângă legăturile intelectuale cu Italia și dorința le era împărtășită și de italieni. Multor învățați greci li se ofereau catedre bine plătite în Apus. Ideea unei integrări a culturii bizantine și italiene devenea tot mai atrăgătoare și – câtă vreme tradițiile grecești rămâneau neatinse – ce importanță avea dacă li se cerea grecilor să se supună Romei, odată ce se ținea seama de cinstea de care se bucurase Roma în trecut și de strălucirea vieții italiene, așa cum se desfășura astăzi[12].

Sprijinitori ai unirii se găseau însă numai printre oamenii politici și printre intelectuali. Călugării și clerul mai mărunt i se împotriveau cu îndârjire; puțini se lăsau înduplecați de argumente din domeniul culturii și toți erau mândri de credința și de tradițiile lor. Ei își aduceau aminte de câte suferiseră strămoșii lor de la prelații latini, pe vremea împăraților latini. Și ei erau cei care îi influențau pe oamenii din popor când le spuneau că unirea era

---

* Prima traducere a lui Dimitrie Cydones din Toma d'Aquino, și anume traducerea operei *Summa contra gentiles*, a fost finalizată în 1354, iar *Summa theologica* a fost tălmăcită – dar numai parțial – între anii 1355–1358. Cydones a mai tradus și alte lucrări ale marelui teolog apusean. Vezi H.G. Beck, *Kirche und theologische Literatur im Byzantinischen Reich*, München, 1959, p. 734.

vătămătoare și că cine o primește va avea parte de osânda veșnică, o soartă cu mult mai ticăloasă decât orice nenorocire care i-ar putea lovi în lumea aceasta trecătoare. Față de împotrivirea lor, i-ar fi fost greu oricărui împărat să-și împlinească făgăduințele de unire și ei mai erau sprijiniți și de învățați și de teologi, credincioși tradiției, atât cu mintea, cât și cu inima lor, ca și de oameni politici care se întrebau dacă, la drept vorbind, Apusul va fi vreodată în stare să salveze Bizanțul de la pieire.

Aceste discuții pătimașe se desfășurau într-o atmosferă de regres material. Cu toată strălucirea învățaților săi, Constantinopolul, la sfârșitul veacului al XIV-lea, era un oraș trist, un oraș care trăgea să moară. Populația sa, care – împreună cu aceea a comunelor suburbane – numărase în jur de un milion de locuitori în secolul al XII-lea, scăzuse acum la nu mai mult de o sută de mii de oameni și descreștea mereu[13]. Satele de peste Bosfor se găseau în mâinile turcilor. Pera, de dincolo de Cornul de Aur, era o colonie genoveză. Din localitățile apropiate din Tracia, așezate de-a lungul coastei Bosforului și a Mării Marmara, pline altădată de vile mărețe și de mănăstiri bogate, mai rămăseseră doar câteva cătune, îngrămădite în jurul câte unei biserici vechi. Constantinopolul însuși, cuprins între zidurile sale care se întindeau pe o lungime de douăzeci și doi de kilometri, fusese, în zilele sale cele mai strălucite, plin de parcuri și de grădini, care separau între ele cartierele orașului; acum însă multe cartiere dispăruseră, iar cele rămase erau despărțite de câmpii și de livezi. La mijlocul veacului al XIV-lea, călătorul Ibn Battutah numărase treisprezece orășele deosebite înlăuntrul zidurilor. Gonzales de Clavijo, la începutul secolului al XV-lea, era uluit cum un oraș ca acesta era atât de plin de ruine, iar Bertrandon de la Broquière, câțiva ani mai târziu, era îngrozit de pustietatea din interiorul zidurilor cetății. Pero Tafur atrăgea atenția, în 1437, asupra populației sale, rare și covârșite de sărăcie. În multe mahalale ai fi crezut că te afli afară, la țară, cu garduri vii de măceș care înflorea primăvara și cu privighetori care cântau în tufișuri.

În partea dinspre sud-est a orașului, clădirile vechiului palat imperial de mult nu mai puteau fi locuite. Ultimul împărat latin, ajuns în sapă de lemn, după ce vânduse cea mai mare parte dintre sfintele moaște păstrate în Constantinopol, cele ale Sfântului Ludovic, și înainte să-și lase zălog veneților pe fiul și moștenitorul său, pusese să se smulgă tabla de pe toate acoperișurile și o scosese la vânzare pentru bani. Nici Mihail Paleologul, nici vreunul dintre urmașii săi n-au putut strânge vreodată destui bani ca să repare palatul. Numai câteva biserici mai rămăseseră întregi în curțile sale, cum erau biserica Nea a lui Vasile I și biserica Maicii Domnului de la Far. În apropiere, hipodromul sta să se prăbușească; tinerii de neam mare îi foloseau arena ca teren de polo. Dincolo de piață, palatul patriarhiei mai cuprindea încă birourile patriarhului; acesta însă nu s-a mai încumetat să locuiască acolo. Doar marea catedrală a Sfintei Înțelepciuni a lui Dumnezeu – Sfânta Sofia – era încă plină de strălucire; întreținerea ei constituia o sarcină specială asupra veniturilor statului. Strada principală care trecea prin mijlocul orașului, de la Poarta Charisiană – Poarta Adrianopolului, din zilele noastre – până la palatul cel vechi, era înțesată de prăvălii și locuințe și dominată de catedrala Sfinților Apostoli, numai că această uriașă construcție se afla într-o stare jalnică. De-a lungul Cornului de Aur mahalalele erau mai înghesuite și mai populate, mai ales la un capăt și la celălalt al său: la Blacherne, lângă zidurile dinspre uscat, unde împăratul își avea acum reședința, și înspre celălalt capăt al orașului, la poalele colinei Arsenalului. Veneții ocupau un cartier înfloritor, jos, lângă port și, în apropiere, se aflau străzile destinate celorlalți negustători apuseni: anconitanilor și florentinilor, raguzanilor și catalanilor, ca și evreilor. Magazii și antrepozite se găseau de-a lungul litoralului, precum și piețe, pe locul unde încă se află marele bazar turcesc. Fiecare mahala era însă despărțită de celelalte, multe dintr-însele fiind înconjurate de ziduri sau de palisade. Pe povârnișurile dinspre miazăzi ale orașului, către Marea Marmara, așezările erau mai puține și mai departe una de alta. La Studion, unde zidurile dinspre uscat coborau către mare, clădirile Universității

și ale Academiei patriarhicești se grămădeau în jurul vechii biserici a Sfântului Ioan și al mănăstirii sale de însemnătate istorică, cu minunata ei bibliotecă. Spre răsărit, câteva antrepozite se găseau la Psamathia. Pe cuprinsul orașului se mai aflau risipite câteva palate strălucite, precum și mănăstiri de călugări și de maici. Se mai puteau încă zări domni și doamne, îmbrăcați în haine scumpe, străbătând orașul călare sau purtați în litiere, deși călătorul de la Broquière era întristat să vadă ce mărunt alai o însoțea pe fermecătoarea împărăteasă Maria, când trecea călare, de la biserica Sfânta Sofia până la palat. Mărfuri mai erau încă în piețe și în magazii, și se mai găseau negustători venețieni, slavi sau musulmani care preferau să-și facă afacerile în vechiul oraș, mai degrabă decât cu genovezii de dincolo de Cornul de Aur. În fiecare an mai sosea încă un val de pelerini, mai ales din Rusia, ca să se minuneze în fața bisericilor și a sfintelor moaște pe care le cuprindeau. Statul încă mai ținea hanuri în care să-i găzduiască precum și spitale și aziluri de orfani, atât cât își mai putea îngădui în vremurile acelea.[14]

Celălalt oraș mai de seamă care-i rămăsese imperiului era Thessalonicul. Își păstra o înfățișare mai prosperă și era încă portul cel mai important din Balcani. Târgul care se ținea acolo în fiecare an mai era încă locul de întâlnire a negustătorilor de toate neamurile. Pe întinderea lui mai restrânsă, pustietatea și ruina se întâlneau mai rar. Thessalonicul nu s-a însănătoșit însă niciodată pe deplin de pe urma tulburărilor de la mijlocul veacului al XIV-lea, când a stat câțiva ani în mâna unor revoluționari din popor, cunoscuți sub numele de zeloți, care au nimicit numeroase palate, negoțuri și mănăstiri, până ce mișcarea lor să fie înăbușită. Înainte de sfârșitul veacului, orașul fusese ocupat de turci, dar mai târziu a fost recucerit pentru o vreme. Mistra, în Pelopones, capitala despotatului Moreei – cu toate că se mândrea cu un palat și o fortăreață, cu câteva biserici, mănăstiri și școli – era cu puțin mai mult decât un sat[15].

Aceste rămășițe dureroase dintr-un imperiu erau moștenirea care trecuse asupra împăratului Manuel al II-lea în 1391. El însuși

era o figură dureroasă. Tinerețea și-o petrecuse între războaie și certuri de familie, numai el rămânându-i credincios tatălui său, Ioan al V-lea, pe care – cu un prilej – trebuise să-l răscumpere dintr-o închisoare a datornicilor, la Veneția. Câțiva ani fusese lăsat zălog la Curtea turcească și fusese silit să jure supunere sultanului, ba chiar să conducă un regiment bizantin și să meargă în ajutorul suzeranului său ca să cucerească orașul bizantin Philadelphia, care rămăsese liber. Mângâierea și-a găsit-o în cărturărie, scriind, între alte lucrări, o cărțulie pentru prietenii săi turci, în care punea creștinismul față-n față cu islamul și care era un model în felul său.* A fost un împărat vrednic. L-a asociat cu mărinimie la tron pe nepotul său Ioan al VII-lea, fiul fratelui său mai mare, și a fost răsplătit de credința pe care acest tânăr nestatornic i-a dovedit-o tot restul vieții sale scurte. A încercat să reformeze mănăstirile și să le îmbunătățească traiul, și a dăruit Universității toți banii pe care i-a putut economisi. Și-a dat seama de nevoia, sub raport politic, de ajutor din Apus. Cruciada din 1396, care a pornit binecuvântată de doi papi potrivnici, ca să se prăbușească, din cauza nechibzuinței conducătorilor ei, la Nicopole, pe Dunăre, fusese mai degrabă un răspuns la rugămințile regelui Ungariei decât la ale sale, dar mareșalul francez Boucicault a venit, dând curs chemărilor lui, la Constantinopol în 1399, cu puțini oșteni, și, la drept vorbind, nici n-a făcut mare ispravă. Împăratul s-a împotrivit unirii Bisericilor, în parte dintr-o curată convingere religioasă, pe care a fost suficient de sincer ca să o lămurească într-un tratat scris pentru profesorii de la Sorbona**, iar în parte fiindcă își cunoștea

---

* Lucrarea, cunoscută sub numele de *Apologia împotriva Islamului*, a fost scrisă de Manuel, în 1390–1391, pe când tânărul principe se afla la Curtea turcească din Brusa, și este alcătuită din douăzeci și șase de dialoguri, rămase aproape toate nepublicate. Vezi H.G. Beck, *op. cit.*, pp. 747–748.

** În lucrarea împotriva latinilor, redactată de Manuel în timpul ședерii sale la Paris, autorul răspunde în o sută cincizeci și șase de capitole la întâmpinarea unui călugăr catolic, probabil de la mănăstirea St Denis, formulată într-un șir de silogisme îndreptate împotriva dogmelor Bisericii Ortodoxe *(Ibidem*, p. 748).

prea bine supușii ca să creadă că ei aveau să o accepte vreodată. Sfatul pe care l-a dat fiului și urmașului său, Ioan al VIII-lea, era să mențină negocierile cu privire la unire pe un teren amical, dar să se ferească de angajamente care s-ar putea dovedi cu neputință de ținut. Când a călătorit în Apus, în căutare de ajutoare, a ales o vreme în care papalitatea își căpătase nume rău din pricina Marei Schisme* și el și-a îndreptat cererile către puterile seculare, nădăjduind în acest chip să se sustragă stăruințelor venite din partea Bisericii. Numai că, în pofida impresiei bune pe care a lăsat-o, călătoriile sale nu i-au adus niciun folos material, în afara unor mici sume de bani pe care gazdele sale le-au stors de la supușii lor, lipsiți de orice entuziasm, și a trebuit să se întoarcă acasă în grabă, în 1402**, la vestea că sultanul pornise cu oastea împotriva Constantinopolului. Capitala a fost salvată înainte să se întoarcă el, când tătarul Timur a atacat, din Răsărit, posesiunile turcești. Ușurarea pe care înfrângerea, la Ankara, a lui Baiazid a adus-o Bizanțului n-a putut însă să pună pe picioare imperiul care trăgea să moară. Puterea suveranilor otomani a fost paralizată doar pentru un timp. Disputele dinastice le-au stopat atacurile vreme de douăzeci de ani, iar când – în 1422 – sultanul Murad al II-lea a pornit cu oastea împotriva Constantinopolului, a trebuit să ridice aproape imediat asediul, din pricina intrigilor de familie și a zvonurilor cu privire la o revoltă[16].

---

* Prin Marea Schismă înțelegem dezbinarea care a împărțit, între 1378 și 1417, Biserica Apuseană și care a cunoscut, în acest răstimp, două serii paralele de papi, una cu reședința la Roma, cealaltă cu sediul la Avignon. Țările catolice se orientau, în ce privește obediența lor ecleziastică, spre unul sau altul din aceste două orașe. Schisma a luat sfârșit cu papa Martin al V-lea (1417–1431), când singura reședință a papilor a redevenit Roma.

** Manuel al II-lea s-a reîntors în Constantinopol nu în 1402, ci pe 9 iunie 1403, conform relatării lui Macarie al Ancyrei (Ankarei), care-l însoțise pe împărat în călătoria sa în Apus. Vezi Paul Gautier, *Action de grâces de Démétrius Chrysoloras à la Théotocos pour l'anniversaire de la bataille d'Ankara (28 juillet 1403)*, în *Revue des Études byzantines* XIX (1961), pp. 345–346.

Intervenția lui Timur a întârziat cu o jumătate de veac căderea Constantinopolului. Manuel, singur, putea totuși să tragă puține foloase de pe urma ei. A recucerit câteva orășele din Tracia și l-a ajutat pe un principe care îi era prieten să ajungă sultan. Dacă toate puterile europene ar fi reușit să formeze, repede, o coaliție împotriva turcilor otomani, amenințarea ar fi putut lua sfârșit. Coalițiile însă nu pot fi înfăptuite fără timp îndestulător și fără bunăvoință, și amândouă acestea lipseau. Genovezii, temători pentru negoțul lor, s-au grăbit să trimită o solie la Timur și, deopotrivă, să-i treacă și pe soldații turci înfrânți din Asia, peste mare, în Europa. Veneții, ca să nu fie înșelați de genovezi, le-au trimis instrucțiuni autorităților lor coloniale să păstreze o strictă neutralitate. Papalitatea, muncită de Marea Schismă, nu putea sări cea dintâi în foc. Statele apusene își aminteau de dezastrul de la Nicopole și fiecare era îngrijorat de ce se petrecea mai aproape de el. Regele Ungariei, care credea că turcii n-au să-l mai amenințe, se avântase, în Germania, în intrigi de pe urma cărora avea să se ridice împărat al Apusului. Constantinopolul nu era pândit de o primejdie nemijlocită. De ce mai trebuia atunci să se necăjească cineva pentru el?[17]

În Constantinopol însă nu se manifesta un asemenea optimism. Dar, cu toate că oamenii își dădeau seama de primejdie, viața intelectuală, plină de strălucire, mergea mai departe. Vechea generație de învățați se stinsese. Acum, dacă-l lăsăm la o parte pe împăratul însuși, figura cea mai proeminentă era Iosif Bryennios, conducătorul Academiei patriarhicești și profesor la Universitate*.

---

* Din mărturiile timpului nu reiese că Bryennios ar fi fost și profesor la Universitate (Pandidakterion). Ca „dascăl al dascălilor", Iosif Bryennios predase la „muzeul" sau gimnaziul de pe lângă mănăstirea Studion din Constantinopol, unde-i avusese ucenici pe cei doi frați Eugenikos, Marcu și Ioan, și la Academia patriarhicească, unde se învățau și științele sau ceea ce în Apus se numeau „arte liberale". Vezi Fr. Fuchs, *Die höheren Schulen von Konstantinopel im Mittelalter* („Byzantinisches Archiv", Heft 8), Leipzig-Berlin 1928, p. 74 cf. și N.B. Tomadakis, Σύλλαβος βυζαντινῶν μελετῶν καὶ κειμένων, Atena, 1961, pp. 514–517.

El fusese dascălul care crescuse ultima generație de seamă de învățați bizantini. Cunoștea bine atât literatura apuseană, cât și pe cea greacă și l-a ajutat pe împărat când a fost vorba să se introducă în programele Universității materii din Occident. Pe cei veniți din țările Apusului pentru studii îi primea plin de prevenire. Într-adevăr, Eneas Sylvio Piccolomini, viitorul papă Pius al II-lea, avea să scrie mai târziu că, în tinerețea lui, orice italian dornic să se arate învățat pretindea că a studiat la Constantinopol. Bryennios însă, ca și Manuel, era potrivnic unirii Bisericilor. Învățătura catolică nu o putea primi, iar tradițiile bizantine voia să le părăsească[18].

Un învățat încă și mai de seamă, George Gemistos Plethon, cu puțin mai tânăr decât Bryennios, a plecat în vremea aceasta din Constantinopolul în care se născuse ca să se așeze la Mistra, sub ocrotirea celui mai învățat dintre fiii împăratului, despotul Teodor al II-lea al Moreei. Aici a întemeiat o Academie platonică și a scris un număr de cărți în care propovăduia o reorganizare a statului, potrivit cu îndrumările lui Platon. Numai aceasta, gândea el, putea da din nou viață lumii grecești. A dat sugestii în chestiuni sociale, economice și militare, dar numai puține dintre ele puteau de fapt să fie puse în practică. În ce privește religia, el susținea o cosmologie platonică, la care se adăuga un dram din ideile lui Epicur și ale lui Zoroastru. Deși cu numele era ortodox, arăta puțină aplicare spre creștinism și-i plăcea să scrie despre Dumnezeu numindu-l Zeus. Ideile sale religioase nu au fost niciodată răspândite fățiș. Manuscrisul în care le lasă să străbată a ajuns, după moartea lui și după ce căzuse Constantinopolul, în mâinile vechiului său prieten, cu care purtase discuții, patriarhul Ghenadie, care l-a citit cu un amestec crescând de admirație și spaimă și, până la sfârșit, călcându-și pe inimă, a poruncit să fie ars. Numai câteva fragmente s-au păstrat[19].

Plethon se împăca greu cu o terminologie care arăta cât de mult se schimbase lumea Bizanțului. Până atunci cuvântul *elin* fusese folosit de bizantini – afară doar când era vorba de limbă – ca să-l desemneze pe un grec păgân spre deosebire de un

creștin*. Acum, când imperiul se îngustase până ce a ajuns abia ceva mai mult decât un mănunchi de cetăți-stat și când lumea apuseană era plină de admirație pentru Grecia antică, umaniștii au început să se numească ei înșiși *elini.* În mod oficial, imperiul era încă Imperiul Roman, dar cuvântul *romaioi,* cu care bizantinii s-au numit întotdeauna pe ei înșiși în trecut, a fost părăsit de cercurile cultivate, până ce, întru sfârșit, termenul *romaic* a început să denumească limba poporului, spre deosebire de limba literară. Curentul a luat naștere la Thessalonic, unde cercurile intelectuale erau conștiente că-i moșteneau pe vechii greci. Nicolae Cabasilas, originar din Thessalonic, scria despre „Elada, statul nostru". Câțiva contemporani i-au urmat pilda. Către sfârșitul veacului, Manuel era adesea numit împărat al elinilor. Câteva secole mai înainte, orice solie apuseană care sosea la Constantinopol cu scrisori de acreditare adresate „împăratului grecilor" nu era primită la Curte. Acum, cu toate că unor oameni mai legați de tradiție noul termen nu le plăcea și cu toate că nimeni nu-l lua drept un semn că s-ar renunța la pretențiile imperiului de a fi universal, cuvântul se răspândea, ca să le amintească bizantinilor de moștenirea lor elenică. În ultimele sale decade, Constantinopolul a fost, cu bună știință, un oraș grecesc[20].

Manuel al II-lea s-a retras din viața publică în 1423 și a murit doi ani mai târziu. Prietenul său, Mehmet I, murise mai înainte și, sub noul sultan, Murad al II-lea, puterea otomană era mai viguroasă ca oricând. Mulți greci îl admirau pe Murad, care, deși musulman credincios, era binevoitor, cinstit și drept; temperamentul și l-a dezvăluit însă când a pornit împotriva Constantinopolului,

---

* Teza autorului, după care conștiința elenică a bizantinilor s-ar fi deșteptat abia în a doua jumătate a secolului al paisprezecelea, a întâmpinat obiecții. Vezi d. p. V. Grumei, în *Revue des Études byzantines,* XIV (1956), p. 294, care amintește de scrisoarea lui Ioan al III-lea Ducas Vatatzes către papa Grigorie al IX-lea, unde calitatea de elin este „sus și tare proclamată". Vezi, acum în urmă, și noul volum al lui Steven Runciman, *The Last Byzantine Renaissance,* Cambridge, 1970, unde problema este cercetată mai nuanțat.

în 1422. Deși încercarea sa de a împresura orașul n-a izbutit, presiunile pe care le-a exercitat asupra altor regiuni ale imperiului au fost atât de mari, încât guvernatorul Thessalonicului, Andronic, cel de-al treilea fiu al lui Manuel, un om cu nervii slăbiți, și-a pierdut încrederea că-și va mai putea păstra orașul și l-a vândut veneților. Dar nici ei nu l-au putut ține. După un scurt asediu, orașul a căzut în mâinile turcilor, în 1430. În anii următori, Murad nu s-a arătat grăbit să mai atace. Dar cât mai avea să țină acest răgaz?[21]

Fiul cel mai mare al lui Manuel, Ioan al VIII-lea, era atât de încredințat că numai ajutorul apusean poate scăpa imperiul, încât, împotriva sfatului tatălui său, a hotărât să stăruie pentru unirea cu Roma. Numai Biserica Apuseană îi putea strânge laolaltă pe occidentali ca să-i vină în ajutor.

Papalitatea se refăcuse după schismă, însă își recâștigase puterile datorită unei mișcări în favoarea conciliilor. Ioan știa că singurul chip de a face poporul său să primească unirea era ca aceasta să fie hotărâtă de un conciliu – pe cât îngăduiau împrejurările – ecumenic. După lungi tratative, papa Eugen al IV-lea l-a poftit pe împărat să aducă o delegație la un conciliu care trebuia să se țină în Italia. Ioan ar fi preferat să-l țină la Constantinopol, dar a primit totuși invitația. Conciliul s-a deschis la Ferrara, în 1438, dar a fost mutat în anul următor la Florența, unde au avut loc discuțiile de interes covârșitor.

Istoria în amănunt a conciliului este obositoare la citit. Au fost discuții asupra ordinii de precădere: trebuia să prezideze împăratul, ca la conciliile mai vechi pe care împărații le prezidaseră? Cum trebuia să fie primit de papă patriarhul Constantinopolului? S-a hotărât ca dezbaterile să fie purtate, interpretându-se corect canoanele sinoadelor ecumenice și textele Sfinților Părinți. Aceștia, fie ei latini ori greci, trebuiau să fie socotiți ca inspirați de Dumnezeu, iar așezămintele lor să fie urmate. Din nefericire, inspirația nu părea să implice și concordanță în păreri. Părinții deseori nu se înțeleseseră între ei, ba uneori nu erau nici măcar consecvenți cu ei înșiși. Greutăți nesfârșite s-au ivit din pricina limbii; rareori

era cu putință să se găsească un echivalent exact în latinește pentru un termen teologic grecesc, iar versiunile grecești și latine ale canoanelor formulate de concilii se deosebeau deseori între ele. În dezbateri a trebuit să se admită că latinii dețineau superioritatea. Delegația lor era alcătuită din teologi cu înaltă experiență în purtarea de controverse și care lucrau uniți ca într-o echipă, avându-l pe papă drept sfătuitor, îndărătul lor. Delegația greacă era mai risipită. Episcopii alcătuiau un biet mănunchi de oameni, fiindcă mulți dintre cei mai vrednici nu voiseră să ia parte la conciliu. Ca să dea mai multă greutate delegației, împăratul înălțase trei călugări învățați la scaunul de mitropolit. Aceștia erau Bessarion din Trapezunt – mitropolit de Niceea; Isidor, mitropolit al Kievului, și Marcu Eugenikos, mitropolit de Efes. Le-a adăugat patru filozofi, dintre mireni: George Scholarios, George Amirutzes, George din Trapezunt și bătrânul Plethon. Patriarhilor din Răsărit li se ceruse să-și numească delegați dintre ierarhii care luau parte la concilii; ei s-au supus în silă, dar nu le-au acordat depline puteri reprezentanților lor. Conform tradiției ortodoxe, fiecare episcop, deopotrivă cu patriarhul, are aceeași autoritate când e vorba de învățătura Bisericii, în vreme ce mirenii au dreptul să formuleze numai opinii în chestiuni teologice. Astfel, orice grec care lua parte la discuții apuca pe drumul său propriu. Patriarhul, un bătrân atrăgător cu numele de Iosif, copilul din flori al unui principe bulgar și al unei grecoaice de neam mare*, nu era nici foarte îndemânatic și nici destul de sănătos, și cuvântul lui nu avea nicio greutate. Împăratul însuși trebuia să intervină ca să împiedice să se discute unele chestiuni sensibile, cum era învățătura despre energiile

* Patriarhul Iosif al II-lea era fiul lui Ioan Șișman al III-lea, ultimul țar al Bulgariei Orientale decedat în 1393, și al unei bizantine din familia Philanthropenos. Vezi V. Laurent, *Les origines princières du patriarche de Constantinople Joseph II* († *1439*), în *Revue des Études byzantines,* XII (1955), pp. 131–134. Iv. Dujčev, *Á propos de la biographie de Joseph II Patriarche de Constantinople* în *rev. cit.,* XIX (1961), pp. 333–339, susține că patriarhul ar fi fost Ioan Asan, fiul țarului bulgar Ioan Alexandru.

divine. Grecii n-au fost uniți între ei și nici nu au avut un plan de acțiune bine hotărât; apoi rămăseseră cu toții fără bani și erau grăbiți să se întoarcă acasă.

Până la urmă unirea a fost impusă silnic. Dintre filozofi, George Scholarios, George Amirutzes și George din Trapezunt, cu toții admiratori ai lui Toma d'Aquino, au acceptat-o. Plethon, după cât se pare, a găsit mijlocul să nu o iscălească. El socotea Biserica Latină încă și mai potrivnică gândirii libere decât Biserica greacă. Numai că la Florența s-a bucurat de o primire extraordinară. A fost sărbătorit ca fiind cel mai de seamă învățat din școala lui Platon, și Cosimo de Medici a întemeiat, în cinstea sa, o Academie platonică. În acest chip, împotrivirea sa a fost înăbușită. Patriarhul Iosif, după ce a căzut la înțelegere cu latinii, cum că formula lor după care Sfântul Duh purcede *de la* Fiul înseamnă același lucru cu cea greacă, potrivit căreia Sfântul Duh purcede *prin* Fiul, s-a îmbolnăvit și a murit. Un învățat, care nu era lipsit de cruzime, a spus că, după ce încurcase în așa chip prepozițiile, ce alta mai bun avea de făcut?* Bessarion și Isidor fuseseră câștigați de felul de a vedea al latinilor; ei rămăseseră tulburați de cât de învățați erau italienii și se arătau nerăbdători să înfrățească cultura greacă cu cea italiană. Toți ceilalți ierarhi greci, afară de unul singur, au iscălit actul de unire, unii dintre ei după ce au protestat, plângându-se de presiuni și amenințări din partea împăratului. Cel care nu li s-a alăturat a fost Marcu al Efesului, care n-a voit să iscălească, chiar după ce a fost amenințat că-și va pierde scaunul. Cât privește actul de unire, deși îngăduia anumite obiceiuri ale grecilor, era aproape numai o expunere a învățăturii catolice, cu toate că fraza care privea raporturile dintre papă și concilii a fost formulată cu oarecare imprecizie[22].

---

* Este vorba de Ghenadie Scholarios și de scrisoarea sa din 1450 către Dimitrie Paleologul, îndreptată împotriva unirii de la Florența și citată de altfel de Runciman. Imputările aduse lipsei de cultură a patriarhului Iosif al II-lea sunt mai dure decât ne lasă să bănuim forma spirituală în care sunt rezumate de învățatul britanic.

Fusese mai ușor să subscrii la unire decât să o aduci la împlinire. Când delegația s-a întors la Constantinopol a fost întâmpinată cu o dușmănie fățișă. N-a trecut mult și Bessarion, oricât de mare ar fi fost respectul de care se bucura, a socotit că e mai bine să se retragă în Italia, unde l-a ajuns din urmă Isidor, pe care rușii îl îndepărtaseră cu mânie. Patriarhii din Răsărit n-au voit să se socotească legați de semnătura trimișilor lor.

Împăratul întâmpina greutăți când era vorba să găsească pe cineva care să fie patriarh al Constantinopolului. Primul pe care l-a ales a murit aproape numaidecât după aceea. Următorul, Grigorie Mammas*, numit în 1445, și-a păstrat, furios, locul vreme de șase ani, timp în care clerul său, aproape în întregime, îi punea bețe în roate, și s-a retras apoi la Roma, într-o lume mai prietenoasă. Marcu al Efesului a fost scos din scaun, dar poporul l-a socotit și mai mult ca pe adevăratul fruntaș între ierarhi.

Dintre filozofi, George din Trapezunt a plecat în Italia. George Scholarios a început să fie cuprins de îndoieli, pentru pricini mai degrabă politice decât religioase. El a rămas un admirator al scolasticii, dar a ajuns la încredințarea că unirea nu era în folosul grecilor și s-a retras într-o mănăstire, luându-și numele călugăresc de Ghenadie. Când a murit Marcu al Efesului, Ghenadie a fost recunoscut drept conducător al partidei antiunioniste. George Amirutzes a mers mai departe, cercetând posibilitățile de înțelegere cu Islamul. Împăratul, el însuși, se întreba dacă procedase bine. N-avea de gând să lepede unirea, dar sub înrâurirea mamei sale, împărăteasa Elena, încetase să mai stăruie pentru ea. Tot ceea

---

* Deși numele de *Mammas* purtat de patriarhul Grigorie al III-lea este îndătinat, nu este poate de prisos să amintim că adevărata formă și semnificație ale acestui *cognomen* neobișnuit au fost indicate de V. Laurent în articolul său *Le vrai surnom du Patriarche de Constantinople Grégoire III († 1459)*, în *Revue des Études byzantines*, XIV (1956), pp. 201–205. Este vorba de o poreclă, ἡμαμμή însemnând „moașa", de unde, prin neînțelegerea aluziei, s-a ajuns la forma hibridă, *Mammas*. Grigorie – după părerea lui Laurent – ar fi putut aparține ilustrei familii bizantine Melissenos.

ce izbutise să facă fusese să aducă dezbinare și amărăciune în Constantinopolul care trăgea să moară[23].

Dacă unirea ar fi fost repede urmată de o expediție biruitoare împotriva turcilor, poate că ar fi fost îmbrățișată, de voie, de nevoie. Papa Eugen a propovăduit cruciada în anul 1440 și, întru sfârșit, a pus pe picior de luptă o oaste, alcătuită mai ales din unguri, care au trecut Dunărea în 1444. Numai că legatul papal, cardinalul Cesarini, după ce l-a silit pe conducătorul militar, Ioan Hunyadi, voievodul Transilvaniei, să încalce un tratat solemn încheiat cu sultanul*, sub pretextul că jurămintele față de necredincioși nu au nicio valoare, s-a mai și luat la ceartă cu el cu privire la chestiuni de strategie. Nu i-a fost greu sultanului Murad să zdrobească oastea cruciaților la Varna, pe țărmurile Mării Negre[24].

Multor istorici din Apus li s-a părut că, respingând unirea, bizantinii și-au făcut singuri seama, cu încăpățânare și fără niciun rost. Oamenii de jos, călăuziți de călugări, erau mânați de o fidelitate arzătoare față de credința lor, de liturghia și de predaniile lor, care, după cum credeau ei, le fuseseră rânduite de Dumnezeu. Ne găseam într-o vreme când precumpănea credința. Bizantinii știau că viața de aici, de pe pământ, era doar pregătirea pentru viața veșnică, ce avea să vină, și nu se puteau gândi să-și dobândească o siguranță materială aici, pe pământ, cu prețul vieții de veci. Se

---

* Izvoarele contemporane nu ne îngăduie să afirmăm că Ioan Hunyadi ar fi cedat stăruințelor legatului papal, cardinalul Giuliano Cesarini, și ar fi rupt tratatul solemn cu sultanul. Tratatul, încheiat pe 12 iunie 1444, la Adrianopol, și parafat de Stoica Gisdanić, împuternicitul regelui Vladislav, a fost semnat de rege la Szeged, în forma sa definitivă, la sfârșitul lui iulie următor. Încălcarea înțelegerii cu turcii, la îndemnul lui Cesarini, se datorește exclusiv lui Vladislav. Hunyadi, de fapt partizan al păcii, n-avea nici posibilitatea, nici dorința să rupă un asemenea tratat; poziția pe care a adoptat-o în evenimentele care au urmat a fost determinată de dorința de a nu strica raporturile sale cu regele. Vezi Fr. Pall, *Autour de la croisade de Varna: la question de la paix de Szeged et de sa rupture (1444),* în „Académie Roumaine. Bulletin de la Section historique", XXII (1941), pp. 144–158, și Camil Mureșan, *Iancu de Hunedoara,* ed. a II-a, revăzută și adăugită, București, 1968, pp. 100–101.

simțea aici și o trăsătură de fatalism; dacă nenorocirile se vor abate asupra lor, aceasta va însemna pedeapsă de la Dumnezeu pentru păcatele făptuite. Erau, de altfel, pesimiști. În aerul umed și trist al Bosforului, firea veselă a grecilor se întunecase.

Până și în vremurile mărețe ale imperiului se aflaseră oameni care să vorbească în șoaptă de profeții care spuneau că împărăția nu avea să dureze veșnic. Se știa prea bine că pe pietre de pe cuprinsul orașului și în cărți ale înțelepților din vechime stătea scris șirul împăraților și că acum acesta se apropia de sfârșit. Domnia lui Antihrist nu mai putea fi amânată. Se împuținaseră până și cei care își păstrau încrederea că Maica Domnului nu va îngădui ca o cetate închinată ei să cadă în mâinile necredincioșilor. O unire cu ereticii din Apus nu putea să aducă scăparea și nici să schimbe soarta[25].

Se poate ca aceste idei cucernice să fi fost mărginite și mărunte. Se găseau însă oameni de stat, cu judecată, care se îndoiau de urmările binefăcătoare ale unirii. Mulți socoteau, pe bună dreptate, că Apusul nu va fi niciodată în stare sau dornic să trimită ajutor temeinic, în asemenea măsură încât să înfrângă puterea militară, admirabil organizată, a turcilor. Alții, mai ales dintre oamenii Bisericii, se temeau că unirea va duce doar la o altă schismă. Oare grecii care luptaseră atâta vreme împotriva prigoanei stăpânitorilor frânci nu-și vor da seama că au fost înșelați? Din ce în ce mai mulți greci căzuseră sub stăpânirea turcească și legăturile lor cu Constantinopolul nu puteau fi păstrate decât prin Biserică. Dacă patriarhia avea să treacă de partea Apusului, comunitățile acestea vor urma-o mai departe? Noii lor stăpâni cu siguranță că nu vor îngădui. Vor fi oare volnici să se alăture unirii credincioșii din Caucaz, de la Dunăre, din Rusia ortodoxă? Patriarhiile surori din Răsărit au arătat limpede că nu-și dau încuviințarea. Putea cineva nutri nădejdea că ortodocșii, care țineau de patriarhia bizantină, dar erau neatârnați față de imperiu, aveau să primească supremația religioasă a apusenilor numai ca să salveze imperiul? Rușii, cu deosebire, erau știuți că privesc cu ură Biserica Latină ca pe biserica dușmanilor lor, polonezi sau scandinavi. Un memorandum

întocmit în 1437 ne spune că din șaizeci și șapte de scaune mitropolitane, care țineau de patriarhul din Constantinopol, numai opt mai rămăseseră în ținuturile de sub stăpânirea împăratului și încă șapte în Despotatul de Moreea[26]. Aceasta înseamnă că unirea cu Roma putea să-l facă pe patriarh să piardă mai mult de trei pătrimi din numărul episcopilor care țineau de el. Era un argument de temut, care se adăuga la împotrivirea firească a bizantinilor de a-și jertfi libertatea religioasă. Câțiva oameni de stat vedeau încă și mai departe. Bizanțul – așa cum își putea da seama oricine privea lucrurile cu sânge rece – își avea zilele numărate. Singura putință de a readuce unitatea în Biserica greacă și, în același timp, în poporul grec poate că se împlinea tocmai dacă primeau stăpânirea turcească, în fața căreia cei mai mulți greci se și plecaseră de pe acum. Numai astfel putea să se refacă națiunea greacă ortodoxă și să i se dea o nouă vigoare, pentru a putea câștiga – cu trecerea timpului – destulă tărie ca să scuture jugul necredincioșilor și să renască Bizanțul. Cu rare excepții, niciun grec nu era atât de lipsit de mândrie încât să se gândească să-și plece de bunăvoie grumazul păgânilor, și încă și mai puțin să-și plece de bunăvoie sufletul catolicilor. Dar oare prima soluție n-ar fi calea cea mai înțeleaptă de urmat, dacă o înlătura pe cea de a doua? Integritatea lumii grecești putea fi, într-adevăr, mai bine păstrată de către un popor unit sub stăpânirea musulmană decât de către o frântură de popor, agățată la marginile lumii apusene. Vorba pe care dușmanii săi au pus-o în gura ultimului mare dregător al Bizanțului, Luca Notaras – „Mai bine turbanul sultanului decât pălăria de cardinal" – n-a fost chiar atât de jignitoare cum se înfățișează la prima vedere[27].

Lui Bessarion și tovarășilor săi umaniști, care lucrau în Italia cu zel și devotament spre a obține ajutoare pentru compatrioții lor, atmosfera de la Constantinopol li se părea ciudată, fără noimă și meschină. Ei erau încredințați că unirea cu Apusul va aduce cu sine o nouă vigoare în cultură și în politică, astfel încât Bizanțul să mai aibă putința să se înalțe din nou. Cine poate spune dacă nu aveau cumva dreptate?[28]

Împăratul Ioan al VIII-lea a mai trăit nouă ani nefericiți după ce s-a întors din Italia. Când a revenit, preaiubita lui soție, împărăteasa Maria de Trapezunt, murise de ciumă. Copii nu aveau. Frații săi își pierduseră vremea certându-se, în Pelopones, sau uneltind împotriva lui, în Tracia. În familia lui, încredere nu putea avea decât în maică-sa, bătrâna împărăteasă Elena, și acesteia nu-i plăcea politica dusă de el. Încerca, pe cât îi stătea în putere, să păstreze liniște în capitala lui dezbinată, prin răbdare și măsură. Prevăzător, a cheltuit toți banii pe care statul îi putuse economisi ca să repare marile ziduri dinspre uscat ale orașului și să înfrunte atacul turcesc, care devenise iminent. Moartea i-a sosit ca o ușurare, pe 31 octombrie 1448.

II

SULTANATUL ÎN ASCENSIUNE

În zilele strălucite din trecut, propășirea Bizanțului fusese legată de stăpânirea Anatoliei. Uriașa peninsulă, cunoscută anticilor sub numele de Asia Minor, fusese, în vremea romanilor, una dintre cele mai populate regiuni ale lumii. Declinul Imperiului Roman, care fusese însoțit de ciumă și de răspândirea malariei și urmat de năvălirile persanilor și arabilor, din veacurile al șaptelea și al optulea, împuținase populația. Liniștea revenise în secolul al IX-lea. Un sistem bine gândit de apărare micșorase primejdia năvălirilor dușmane. Agricultura a putut să se însănătoșească și să-și găsească o piață pentru produsele sale la Constantinopol și în orașele înfloritoare de pe țărmurile mării. Văile mănoase dinspre apus erau pline de măslini, de pomi roditori și de cereale. Turme de oi și cirezi de vite colindau podișurile, și acolo unde irigația putea fi întreținută se cultivau întinse lanuri de grâu. Politica împăraților nu era prielnică marilor domenii, ci prefera ca pământul să fie deținut de obștile sătești. Multe dintre acestea plăteau, pentru loturile lor de pământ, cu ostași pe care-i țineau gata pentru armata imperială sau pentru milițiile locale. Guvernul central controla situația prin inspecții dese și prin faptul că de el depindea plata salariilor către slujbașii din provincie, care se făcea din tezaurul imperial.

Prosperitatea atârna de granițe bine păzite. Acolo, la marginile țării, precumpănea un alt chip de viață. Apărarea acestor ținuturi era încredințată unor boiernași de margine, așa-numiții *akritai,*

care-și petreceau viața năvălind în ținuturile dușmanilor sau ținând piept incursiunilor vrăjmașe. Erau oameni neatârnați, ce nu cunoșteau legea, potrivnici oricărei încercări a stăpânirii de a-i ține în frâu, niciodată volnici să-și plătească dările, ba așteptând mai degrabă să fie răsplătiți pentru slujbele lor. Își alegeau slujitorii dintre aventurieri de tot soiul, deoarece în aceste ținuturi sălbatice puține erau așezările statornice sau legăturile de sânge între băștinași, afară doar de ținuturile locuite de armeni care-și păstrau datinile lor. Lupte se duceau necontenit, fie că stăpânirea bizantină și cea arabă se aflau așa-zicând în pace, fie că nu se aflau. Boiernașii de la hotare nu se arătau însă neprietenoși față de potrivnicii lor de peste graniță, care duceau aceeași viață ca și ei.

Poate că seniorii musulmani de la hotare erau mai fanatici când era vorba de credința lor, numai că zelul nu le era atât de mare încât să împiedice legăturile sau chiar căsătoriile cu cei de dincolo. Religia oficială nu era foarte iubită nici de o parte, nici de cealaltă a graniței. Mulți dintre *akritai* făceau parte din Biserica armeană despărțită și aproape cu toții erau bucuroși să-i ocrotească pe eretici, în vreme ce ereticii musulmani puteau oricând să găsească adăpost la seniorii musulmani de la hotare[1].

Pentru un timp sistemul acesta s-a prăbușit din cauza decăderii califatului și a unui spirit nou, agresiv, care se arătase în Bizanț. De la jumătatea veacului al X-lea înainte, armatele imperiale au recâștigat mari întinderi de pământ, la fruntarii, mai ales în Siria. Granița cea nouă nu mai trecea peste ținuturi de munte sălbatice, ci străbătea pământuri pline de semănături și bine populate. Apărarea ei putea fi pusă la cale de oameni ai stăpânirii, veniți de la Constantinopol și care locuiau în Antiohia sau în alt oraș recucerit. De boiernașii de margine de pe vremuri nu mai era nevoie. Aceștia și-au găsit alte rosturi, când și-au investit avuțiile, agonisite în războaiele din urmă, cumpărând pământuri în toată Anatolia. Au rămas însă trufași și neastâmpărați, înconjurându-se de oști alcătuite din oamenii lor de casă, scoși în număr mare din fostele sate libere, pe care puseseră stăpânire cel mai adesea în pofida legilor. Ei alcătuiau baza boierimii de țară, a cărei putere

a zguduit guvernământul imperial la mijlocul secolului al XI-lea. Între timp, administrația centrală a încercat să-și întindă influența asupra ținuturilor de graniță din Armenia, până departe spre nord și – formal – a și anexat provincii întinse, aducându-le în raza de acțiune detestată a perceptorului bizantin și a autorităților bisericești bizantine. Nemulțumirea provocată a slăbit mijloacele de apărare a țării[2].

Aceasta avea acum să fie înfruntată de un popor cu care legăturile de până atunci ale Bizanțului fuseseră îndeobște prietenești. De câteva veacuri încoace câmpiile întinse ale Turkestanului fuseseră pustiite de secetă, și seminții turcești s-au îndreptat spre vest, căutându-și sălașe noi. Bizanțul stătuse în legătură cu turcii din Asia Centrală în secolul al VI-lea și cunoscuse bine seminițiile turce care se strămutaseră în stepele rusești – pe chazarii cei rafinați, cu simpatii pentru iudaism, din neamul cărora două principese s-au căsătorit cu împărați bizantini. Îi cunoscuse și pe pecenegi și pe cumani, neamuri mai sălbatice, care când și când năvăleau în cuprinsul imperiului, dar care – cu mai mult folos – trimiteau detașamente de voluntari ca să slujească și în oștile împărătești. Multora dintre acești lefegii li s-au dat cămine statornice pe cuprinsul împărăției, mai cu seamă în Anatolia, și așa au trecut la creștinism. Cei mai întreprinzători însă dintre neamurile turce, oghuzii, după ce au străbătut Persia, s-au îndreptat spre ținuturile califatului arab. Ca și în oastea împăratului, se aflau și în armata califului regimente turcești, și acestea au trecut la islamism. Când puterea califului a slăbit, cea a vasalilor săi turci a început să crească. Primul turc musulman mai de seamă, Mahmud Ghaznavidul, și-a croit o împărăție în Răsărit, care se întindea de la Ispahan până la Bukhara și Lahore. După ce a murit însă, întâietatea între turci a trecut asupra principilor unei seminții oghuze, familia lui Selgiuk. Coborâtorii acestui principe, pe jumătate fabulos, au căpătat un ascendent asupra turcilor așezați pe cuprinsul califatului, iar imigranți veniți din Turkestan au fost gata să le recunoască întâietatea. Pe la 1055, Tughril Bey, capul familiei, nu numai că își întemeiase un regat al său, care cuprindea Persia și Khorasanul, avându-și

frații și verii înzestrați cu apanaje la hotarele dinspre miazănoapte, dar mai fusese și poftit de califul abbasid din Bagdad să preia conducerea treburilor lumești din țările de sub stăpânirea sa.

Invitația califului fusese determinată de teama pe care o avea de califatul rival al Fatimizilor din Egipt, care ajunsese să stăpânească cea mai mare parte din Siria. Fatimizii se aflau în relații bune cu Imperiul Bizantin, și principii selgiucizi se străduiau să înlăture orice acțiune a bizantinilor asupra graniței de nord a Abbasizilor, care ar fi venit să sprijine un atac fatimid. Un număr de prințișori turci se și așezaseră însă, împreună cu oamenii lor, la granița cu Bizanțul și jucau rolul unor seniori de la hotare, care întreprindeau raiduri ori de câte ori aveau prilejul. Urmașul lui Tughril, nepotul său Alp Arslan, era hotărât să neutralizeze primejdia oricărei agresiuni bizantine. A jefuit și a anexat vechea capitală a Armeniei, Ani, și i-a încurajat pe vasalii săi de la hotare să-și sporească incursiunile. Bizanțul a replicat ocupând ultimul principat armean neatârnat. Garnizoanele imperiale nu erau însă îndeajuns de puternice ca să țină în frâu năvălirile, iar *akritai,* care să le aibă în grijă, nu se mai aflau. În 1071, împăratul Romanos Diogenes a hotărât că era nevoie să se întreprindă o expediție militară ca să se apere granița. Economiile făcute în ultima vreme împuținaseră armata imperială și împăratul depindea în cea mai mare măsură de mercenari, unii veniți din Europa de Apus și, încă și mai mulți, din rândurile cumanilor. Alp Arslan se afla în Siria luptând împotriva Fatimizilor, când a fost informat de expediție. A bănuit că este o acțiune pusă la cale de alianța dintre Fatimizi și bizantini, și a pornit în grabă către miazănoapte ca să i se împotrivească. E ciudat că, în acest război, care avea să fie de o însemnătate covârșitoare pentru istoria lumii, fiecare parte socotea despre sine că duce o luptă de apărare[3].

Bătălia hotărâtoare s-a dat vineri, 19 august 1071, lângă orășelul Manzikert. Romanos era un om plin de îndrăzneală, dar un jalnic tactician, iar în oastea lui de lefegii nu te puteai încrede. Armata i-a fost pusă pe fugă și nimicită, și el însuși a fost făcut prizonier[4].

Alp Arslan, mulțumit că Bizanțul nu-i va mai pune în primejdie flancul, l-a eliberat pe împărat în condiții ușoare și s-a întors în Siria la grijile sale de căpetenie. Numai că seniorii lui de la hotare aveau alte gânduri. Fortificațiile de la granița bizantină erau la pământ și crizele politice de la Constantinopol împiedicau orice încercare de a le repune pe picioare. Puținii *akritai* care mai rămăseseră nu mai aveau legături cu capitala. Ei au plecat și s-au adăpostit, împreună cu oamenii lor, în fortărețe izolate. Prințișorii turci și-au întețit incursiunile; apoi, fiindcă întâmpinau o împotrivire atât de slabă, s-au așezat în ținuturile unde pătrunseseră și le-au colonizat cu oameni de-ai lor și cu alți turci care auziseră de pământurile acestea îmbelșugate ce puteau să fie cotropite[5].

De la un timp, seniorilor musulmani de la hotare li se dăduse titlul de *ghazi,* adică luptători pentru credință. Un *ghazi* era echivalentul aproximativ al unui cavaler creștin. Se pare că i se acordau anumite însemne și depunea un soi de jurământ față de un suzeran, ideal vorbind față de calif, și el asculta de *fetwa,* acel cod tainic de comportare morală, care s-a dezvoltat în secolele al X-lea și al XI-lea și a fost însușit de breslele și corporațiile lumii islamice. *Ghazii* turci erau cu deosebire luptători și cuceritori. Pentru o conducere organizată nu arătau niciun interes. Pe măsură ce înaintau și cotropeau un teritoriu, îl stăpâneau așa cum își stăpâneau posesiunile lor de la hotare; se amestecau foarte puțin cu localnicii, care, la drept vorbind, se îndreptau spre ei ca să fie ocrotiți de alți năvălitori, și găseau mijloacele bănești pentru guvernare în prada pe care o dobândeau de pe urma incursiunilor lor. În ținuturile de margine, care se obișnuiseră de veacuri cu un asemenea fel de viață, sosirea lor a întâmpinat doar puțină nemulțumire. Oamenii lor puteau să alunge câțiva creștini, care se refugiau în adăposturi mai sigure. Populația însă era încă mai dinainte amestecată și mereu în mișcare: afluența turcilor n-a schimbat cu mult tiparele de viață obișnuite. Pe măsură însă ce ei înaintau în Asia Mică, tiparele au început să se modifice. În anumite ținuturi, creștinii fugeau dinaintea lor, lăsând în urmă întinderi de pământ pe care le ocupau semințiile turcești. În altele, târguri și

sate de creștini încercau să se mențină, dar erau repede izolate și silite să se supună stăpânirii năvălitorilor. Incursiunile au avut loc, drept urmare că drumuri și poduri, fântâni și canale de irigație au fost lăsate în paragină. Vechea economie nu mai putea dăinui[6].

Fără să întâmpine o împotrivire organizată, năvălitorii *ghazi* au putut să năpădească întreaga peninsulă, lăsând în mâinile bizantinilor doar câteva ținuturi de pe țărmurile mării. Abia când împăratul Alexie Comnenul a reorganizat imperiul, a pus din nou pe picioare o armată imperială și a folosit diplomația ca să-l învrăjbească pe fiecare conducător *ghazi* cu vecinul său, abia atunci acest teritoriu a fost recâștigat. Între timp, dinastia selgiucidă, speriată de haosul care domnea în Anatolia, l-a trimis pe unul dintre membrii săi mai tineri să organizeze cuceririle în cadrul unui regat islamic cu o așezare statornică. Sarcina cârmuitorului selgiucid Suleiman și a fiului său Kîlîdj Arslan a fost stânjenită de războaiele și uneltirile lui Alexie, ca și de ajutorul dat Bizanțului de soldații primei cruciade. La începutul secolului al XII-lea, hotarele dintre teritoriile bizantine și cele turcești mergeau de-a lungul liniei aproximative care despărțea văile roditoare ale Anatoliei Apusene și districtele de pe coastele de nord și de sud de podișurile din centrul peninsulei. Cârmuitorii selgiucizi erau interesați, oricum, mai puțin de legăturile cu Bizanțul decât de încercările lor de a-i domina pe principii *ghazi,* mai ales pe cei din marele clan al Danișmendizilor. Ei mai supravegheau cu grijă și regiunile dinspre răsărit, unde se afla centrul puterii neamului lor.

Declinul Bizanțului, către sfârșitul secolului al XII-lea, precum și nenorocirile aduse de cea de-a patra cruciadă i-au dat regatului selgiucid posibilitatea să-și sporească întinderea. În prima jumătate a secolului al XIII-lea, sultanii selgiucizi de Rum – cum erau numiți de obicei după posesiunile lor din centrul vechilor teritorii romane și bizantine – erau figuri respectate și puternice în lumea musulmană. Își statorniciseră autoritatea asupra principilor *ghazi.* Se aflau, îndeobște, în legături prietenești cu vecinii lor bizantini, împărații din Niceea; renunțaseră la năzuințele pe care le nutriseră în părțile Răsăritului și erau mulțumiți să-și

cârmuiască statul, bine rânduit și tolerant, din capitala lor de la Konya. Au făcut să reînvie viața în orașe, au restabilit căile de comunicație și au încurajat artele și învățământul. Datorită cârmuirii lor înțelepte și pricepute, trecerea Anatoliei de la un teritoriu precumpănitor creștin la unul majoritar musulman s-a putut face în chip atât de liniștit, încât nimeni nu și-a bătut capul să ne amintească amănuntele[7].

Stăpânirii binefăcătoare a selgiucizilor i-au pus capăt năvălirile mongolilor. Mai întâi, un număr de triburi turce care fugeau dinaintea oștilor mongole au pătruns în Asia Mică și s-au așezat la hotarele dinspre apus, unde s-au alăturat *ghazi*-ilor care fremătau sub stăpânirea selgiucidă. În 1243 s-au ivit și mongolii. Sultanul selgiucid a suferit o înfrângere zdrobitoare de pe urma căreia regatul său nu s-a mai ridicat niciodată. De aici înainte, el și urmașii săi au fost tributari și vasali ai ilhanului mongol al Persiei, iar puterea și autoritatea lor au decăzut. În mai puțin de un veac dinastia s-a stins[8].

Declinul sultanatului selgiucid i-a liberat treptat de constrângeri pe principii *ghazi* de la graniță. Tot mai numeroși fugari, scăpați de sub stăpânirea mongolă, li se alăturau: slujbași din orașele selgiucide, țărani din regiunile pustiite sau supuse unor biruri împovărătoare, oameni sfinți – șeici și dervișI – mulți socotiți drept eretici în cercurile musulmane habotnice, dar al căror fanatism se potrivea cu spiritul care domnea la hotare. Și constrângerile, și credința îi îndemnau deopotrivă să-i atace pe creștini, ceea ce la început n-a fost lucru ușor. Împărații de la Niceea se îngrijiseră mult de granițe revenind la *akritai,* pe care însă îi țineau sub supraveghere[9]. Recucerirea Constantinopolului în 1261, oricât de strălucit lucru ar fi fost, își avea neajunsurile sale. De aici încolo imperiul avea să fie adânc amestecat în treburile europene, trebuind să facă față unor amenințări care veneau nu numai din partea statelor din Balcani, dar și din cea a apusenilor dornici să răzbune căderea Imperiului Latin.

Din garnizoanele asiatice au fost retrase unele trupe. Economiile care se făceau în marină slăbeau apărarea coastelor. Dările

au crescut în întreg imperiul, ca să se poată face față noilor sarcini. Amintiții *akritai* socoteau că se bucură de puțin sprijin și că sunt prost plătiți. În ultimele trei decenii ale veacului al XIII-lea un număr de *ghazi* au trecut hotarele. Prea numeroși pe porțiunea de la graniță unde se aflau, dornici de pradă și îmboldiți de conducătorii lor religioși, ei și oamenii lor s-au revărsat în ținuturile din Asia care îi mai rămăseseră Bizanțului. Încercările sporadice ale armatei imperiale de a-i izgoni au eșuat. Dintre ei, câțiva – cei mai întreprinzători – cum erau principii de Menteșe și de Aydin, dădeau atacuri și de pe mare și de pe uscat, iar marina bizantină era prea slabă ca să-i împiedice de a ocupa unele insule ca și ținuturile de coastă din Anatolia Apuseană. Către 1300, tot ce-i mai rămăsese Bizanțului în Asia – afară de unul sau două orașe stinghere – erau câmpiile dintre Olimpul Bithyniei și Marea Marmara, peninsula care înaintează spre Bosfor și merge înlăuntrul Anatoliei până la râul Sangarios, precum și coasta Mării Negre, pe o întindere de o sută șaizeci de kilometri către est.

În cadrul acestor mișcări, Emiratul Menteșe, din sud-vestul Asiei Mici, a ținut la început locul de frunte. Puterea sa a scăzut însă când cavalerii ospitalieri* au pus mâna pe insula Rhodos, unde s-au și așezat. Întâietatea a trecut atunci asupra emirilor de Aydin, cei dintâi dintre turcii asiatici care au întreprins incursiuni pe coastele europene ale Mării Egee. A fost nevoie de puterea Veneției, Ciprului și a ospitalierilor, strânsă laolaltă, pentru a-i opri. Mai spre miazănoapte se aflau principii de Sarukhan, care își aveau tabăra la Maghnisa sau Magnesia (orașul fusese până de curând a doua capitală a imperiului de la Niceea), și, după aceștia, principii

---

* Ospitalierii sau cavalerii Ordinului Sfântul Ioan de Ierusalim (ioaniții) alcătuiesc cel mai vechi ordin militar călugăresc catolic. După ce, în 1291, și-au pierdut și ultima fortăreață din Palestina (Akko), cavalerii s-au refugiat în Cipru și apoi au ocupat insula Rhodos, unde au rămas în răstimpul 1310–1522. După ocuparea insulei de Suleiman al II-lea, ei au căpătat, de la împăratul Carol al V-lea, insula Malta, unde s-au menținut până când Napoleon I a cucerit-o, în 1798. Vezi și N. Iorga, *Rhodos sous les hospitaliers. Conférences données à la Sorbonne,* Paris–București, 1931.

de Karasi, așezați în câmpia Troiei. Pe coasta Mării Negre se afla, la Sinope, emiratul lui Ghazi Celebi, vestit pentru isprăvile lui piratерești. Se mai aflau câteva emirate mai mici în interior, și mai erau și marile emirate de Karaman și Germiyan, care, amândouă, se socoteau moștenitoare ale selgiucizilor și amândouă erau hotărâte să pună bazele unui stat disciplinat, cu elementele *ghazi* ținute în frâu. Principii de Karaman, care au ocupat Konya în 1327, erau destul de departe de hotare ca să poată să-i neutralizeze pe *ghazi*-i locali. Principii de Germiyan, care își aveau capitala la Kutahya, au refuzat să poarte titlul de *ghazi,* dar au încercat să-și capete oarecare autoritate asupra seniorilor *ghazi* din vecinătate, dintre care mulți, la obârșie, fuseseră conducători militari în Germiyan. Îndeobște ei și-au atins ținta. Cu o singură excepție, emiratele aflate de-a lungul coastei egeene și al graniței cu Bizanțul le arătau considerație și respect, cu toate că, de fapt, nu le-au recunoscut niciodată suzeranitatea[10].

Acea singură excepție era un stat mic, întemeiat în a doua jumătate a secolului al XIII-lea, în ținuturile de margine care se întindeau la est de Olimpul Bithyniei. Întemeietorul său a fost un anume Ertoghrul, care a murit la 1281 și l-a avut drept urmaș pe fiul său, Osman. Originile neamului Osmanilor sau Otomanilor, cum erau numiți coborâtorii lui Osman, fuseseră denaturate și împodobite de legende care au luat naștere după ce acesta ajunsese la mare vază. Ni s-a transmis o listă de douăzeci și unul de strămoși care urcau până la Noe, cu toate că mai târziu li s-au mai adăugat treizeci și unu, ca să facă cronologia mai convingătoare. Șiraua trece prin eroul eponim Ogkuz Khan, părintele turcilor oghuzi, și prin fiul său Gök Alp și nepotul său Çamundur, una și aceeași persoană cu Çavuldur, care – potrivit cu alte legende – este unul dintre cei douăzeci și patru de nepoți ai lui Oghuz, din care se trag cele douăzeci și patru de triburi principale oghuze. Totuși, deși exista un trib çaudar care a fost absorbit la sfârșitul secolului al XIII-lea de regimul politic otoman, acesta era un trib deosebit, potrivnic, la început, predominanței otomane. O altă legendă sporea importanța acestui neam, dându-i drept strămoș

pe nepotul mai mare al lui Oghuz, Qayi, fiul lui Gun Khan, și făcând astfel din otomani o ramură a celui mai vechi trib oghuz. Această tradiție se ivește însă în secolul al XV-lea, după ce cealaltă tradiție, care vorbea de coborârea lor din Gök Alp, fusese îndeobște acceptată. Oamenii din veacul al XV-lea, care doreau să măgulească Curtea, au complicat lucrurile dând dinastiei otomane strămoși arabi, deși ea n-a pretins niciodată că se trage din însuși Profetul; genealogiile coborâtorilor lui Mahomet erau prea bine cunoscute[11]. Sultanul cuceritor, Mehmet al II-lea, a încercat să-i uimească pe supușii săi, atât turci, cât și greci, sprijinind o teorie potrivit căreia familia sa cobora dintr-un prinț din Casa imperială a Comnenilor, care a emigrat la Konya și acolo s-a convertit la islamism și a ajuns soțul unei prințese selgiucide[12].

Nu există o bază serioasă pentru niciuna dintre aceste speculații. Istoricul cuminte va trage concluzia că Ertoghrul nu fusese o căpetenie de trib, ci un dibaci comandant de *ghazi,* de obârșie necunoscută, care într-un chip oarecare și-a făcut drum spre graniță și, acolo, prin vitejia sa a strâns în jurul lui un număr de partizani îndeajuns de mare ca să-i înlesnească întemeierea unui emirat. Bunul său cel mai de preț era poziția geografică a teritoriilor pe care le ocupa. O comunitate de *ghazi,* ca să-și justifice existența, trebuia să facă incursiuni și să înainteze în teritoriul „necredincioșilor". Către sfârșitul secolului al XIII-lea însă, aproape toți emirii *ghazi* atinseseră marginile Asiei Mici. Bizantinii plecaseră, iar marea îi împiedica să meargă mai departe. Cu toate că unii pirați cutezători, cum erau emirii din Aydin și Sinope, puteau să întreprindă cu folos incursiuni pe coastele dușmane, nici unul dintre ei nu avea o putere navală îndeajuns de mare ca să se gândească să strămute un număr îndestulător de oameni de-ai lor, pentru a întemeia colonii peste mări. În afară de emiratele care se învecinau departe spre est cu Imperiul de Trapezunt, doar teritoriul moștenit de Osman se mai afla în fața unei granițe a „necredincioșilor". În ținuturile lui Osman se revărsau acum oamenii cei mai întreprinzători dintre turci: căpetenii *gkazi* dornice să afle țări bogate, în care se mai puteau face incursiuni, dervișІ și cărturari doritori

să fugă cât mai departe de mongolii pe care-i urau, precum și o masă compactă de țărani din semințiile turcești, care erau încă în căutare de adăposturi, unde să se așeze cu turmele lor. În acest chip, Osman s-a pomenit cu oameni în număr mult mai mare decât i se potrivea micului său emirat.

Dacă Osman n-ar fi fost un conducător de geniu, ar fi putut fi detronat de imigranți. Puține lucruri știm despre felul în care s-a purtat cu ei. E vrednic de reținut faptul că în cea mai veche inscripție care s-a păstrat, în care un cârmuitor otoman își dă titlul de sultan – inscripție așezată de Orhan, fiul lui Osman, pe o moschee din Brusa – formula suna astfel: „Sultan, fiu al sultanului *ghazi*-ilor, *ghazi*, fiu de *ghazi*, marchiz al zărilor, erou al lumii[13]." Osman și-a întemeiat autoritatea pe faptul că fusese conducător de căpetenie al *ghazi*-ilor. În vreme ce alți emiri *ghazi*, care nu erau în stare să-și întindă stăpânirea în singurele direcții pe care le cunoșteau, începuseră să se sfădească între ei, Osman a înlesnit o viață de *ghazi* oricui primea să stea sub ordinele lui.

Imperiul Bizantin nu putea să ignore această provocare. Poate că cea mai înțeleaptă cale ar fi fost să-și retragă repede armatele din Anatolia și să lase țara în mâinile lui Osman, adunându-și forțele într-o marină destul de puternică spre a împiedica orice trecere a strâmtorilor spre Europa. Dacă Osman și-ar fi văzut expansiunea împiedicată de mare, atunci și emiratul lui ar fi putut să decadă, iar partizanii săi s-ar fi risipit, în căutarea altor rosturi. Nu ne puteam însă aștepta la o asemenea prevedere și nici la o atare stăpânire de sine. La Constantinopol, oamenii nu și-au dat seama de la început de însemnătatea lui Osman. Oștile imperiale erau trimise fără succes împotriva turcilor din Aydin și Maghnisa, în ultimele decade ale veacului al XIII-lea. Numai când Osman a înfrânt o armată bizantină la Baphaion, între Niceea și Nicomedia, în 1301, și când a început să-și colonizeze oamenii la nord de muntele Olimp, doar atunci i s-a acordat o atenție susținută. Bizantinii nu puteau îngădui, fără vreo împotrivire, musulmanilor să ocupe ultimele lor posesiuni din Asia, ținuturi care se aflau chiar în vecinătatea capitalei. În 1305, compania catalană, pe care

împăratul Andronic al II-lea o tocmise ca oaste de mercenari, l-a înfrânt pe Osman în apropiere de Leuke. Catalanii însă s-au răsculat îndată împotriva împăratului și au aruncat imperiul într-un război civil care a durat zece ani. În acest răstimp, nu numai că un număr de trupe turcești, angajate fie de împărat, fie de catalani, au trecut dintr-o parte într-alta, peste Dardanele, dar Osman a putut să-și întărească autoritatea asupra regiunilor rurale până către Marea Marmara. El a luat deopotrivă conducerea unor expediții care nu-l priveau direct. În 1308, trupele sale au contribuit în cea mai mare măsură la cucerirea Efesului, ultimul oraș care-i mai rămăsese Bizanțului pe coasta Mării Egee, deși orașul a fost dat emirului de Aydin. În cei câțiva ani care au urmat, Osman a luat în stăpânire orășelele bizantine de-a lungul coastei Mării Negre, de la Inebolu la râul Sangarios.

Plecarea catalanilor a fost urmată, în Bizanț, de războaie civile, în care era angajată dinastia. Din nou, Osman n-a avut să înfrunte decât o slabă împotrivire. Oștile sale erau alcătuite mai ales din cavalerie și nu avea mașini de purtat un asediu. Ca să pună mâna pe orașele fortificate, străbătea teritoriile rurale înconjurătoare, izgonindu-i sau robindu-i pe țăranii din partea locului, și așezându-i acolo pe oamenii lui. În acest chip, orașul era tăiat de locurile de unde își primea hrana și, afară doar dacă o armată de despresurare nu-și croia drum până la el, era înfometat până când se preda. Osman s-a îndreptat acum asupra orașului Brusa, așezat pe povârnișurile dinspre miazănoapte ale lanțului munților Olimp, care avea puternice mijloace naturale de apărare și era situat tocmai bine ca să fie un centru de operații de-a lungul coastei Mării Marmara. Fortificațiile orașului și bogăția teritoriului rural de sub zidurile sale au dat putință cetății să-l țină în loc pe Osman vreme de zece ani. Împăratul însă n-a putut să-i trimită niciun ajutor. În toamna lui 1326, Brusa a fost silită să capituleze prin înfometare. Când vestea i-a parvenit lui Osman, acesta era pe moarte; câteva zile mai târziu, în noiembrie, a și murit. Folosindu-se cu mare îndemânare de împrejurări prielnice, el a făcut dintr-un mic emirat de

graniță puterea de căpetenie în lumea turcească și vârful de lance cu care *ghazii* au pătruns în creștinătate[14].

Osman a avut noroc cu copiii săi. Fiul lui mai mare, Orhan, i-a urmat la tron. Se spunea că, așa cum cerea datina turcească, s-a arătat gata să împartă domnia cu fratele său, Ala ed-Din; acesta însă a stăruit cu mărinimie asupra faptului că monarhia nu trebuie împărțită și a rămas un supus credincios. Orhan a mai moștenit și un dregător priceput, care se numea și el tot Ala ed-Din. Nu este ușor să ne dăm seama dacă dezvoltarea remarcabilă a statului otoman s-a datorat stăpânitorului sau dregătorului său. Ca și tatăl său, Orhan era un conducător *ghazi* care-și făgăduise să-i cucerească pe „necredincioși". În 1329, orașul istoric Niceea, care, ca și Brusa, fusese rupt de restul lumii vreme de câțiva ani, i s-a predat.

Împăratul Andronic al III-lea și sfetnicul său Ioan Cantacuzino încercaseră să-l ajute. Totuși, după o bătălie nehotărâtă, nemulțumiri în sânul trupelor lor și vești rele sosite din Europa i-au silit să dea înapoi. Obiectivul următor al lui Orhan a fost marele port la mare, Nicomedia. Acesta i s-a împotrivit timp de nouă ani fiindcă primea provizii și întăriri pe mare. Când însă Orhan a izbutit să blocheze golful îngust pe țărmurile căruia se afla așezată, Nicomedia a fost silită să capituleze, în 1337. Având în mâinile sale Nicomedia, sultanul – așa își va zice de aici înainte – a putut să cuprindă întreaga regiune, aproape până la Bosfor[15].

Bizanțul era, acum, hărțuit de marele imperiu sârbesc al lui Ștefan Dušan, când, în 1341, a izbucnit un război civil între Ioan Cantacuzino și regenții care conduceau țara în numele împăratului minor, Ioan al V-lea. Cu câtva timp înainte, generali bizantini se slujiseră, pe bani, de trupe turcești din diferite triburi, cu toate că turcii își păstrau obiceiul, de care nu se puteau lecui, să jefuiască ținuturile pe unde treceau. Oamenii lui Orhan erau cei mai destoinici și mai disciplinați. Astfel, în vreme ce susținătorii lui Ioan al V-lea au angajat mercenari din Maghnisa și Aydin, Ioan Cantacuzino a obținut, în 1344, sprijinul lui Orhan, când i-a dat-o în căsătorie pe fiica sa, Teodora. După ce Cantacuzino

a dobândit tronul, a mai făcut apel la trupele otomane să-l ajute în războaiele sale cu sârbii. Când campaniile au încetat, se pare că mulți dintre turcii aceștia s-au așezat în Tracia[16].

Căderea de la putere a lui Ioan Cantacuzino, în 1355, i-a furnizat lui Orhan pretextul de care avea nevoie ca să năvălească în Europa pe propria sa socoteală. În 1356, o armată condusă de fiul său, Suleiman, a fost trecută cu corăbiile peste Dardanele. Până într-un an, trupele lui au cucerit Çorlu și Didymotichon și se îmbulzeau în interiorul țării să pună mâna pe Adrianopol. Ca și atunci când fusese vorba de cuceririle sale în Asia, sultanul îi îndemna pe turci din osebite semințiisă-i urmeze pe conducătorii *ghazi* și să se stabilească de îndată pe teritoriul luat în stăpânire. Când Orhan a murit, probabil în 1362, turcii controlau Tracia Apuseană. Sultanul își sporise și pământurile lui din Asia, mai puțin prin luptă decât prin graba altor turci de a se alătura unui stat *ghazi* biruitor. Se pare că și-a însușit astfel emiratele de Sarukhan și Karasi, în nord-vest. Puterea emiratului de Germiyan era în scădere și Orhan a putut să ia în stăpânire Eskișehir și Ankara. Dușmanul său de căpetenie în Asia era emiratul de Aydin, care îi tăia drumul spre sud-vest[17].

Orhan a fost un mare cârmuitor nu numai prin cuceririle sale. Cu ajutorul vizirului său a putut să-și organizeze temeinic statul, fără să-i nimicească însușirea lui de *ghazi* care îi întreținea avântul. A încurajat dezvoltarea orașelor, folosindu-se de *akhi*, bresle de meșteșugari și de negustători, care țineau de *fetwa*. S-a împotrivit înrâuririi, oarecum dezbinatoare, a dervișilor, recurgând la colaborarea cu *ulema*-lele, paznicii oficiali ai credinței și datinilor musulmane. Învățătura lor înlesnea o purtare potrivită cu împrejurările față de supușii creștini, tot mai numeroși. Dacă un oraș sau un district i se împotrivea și era cucerit cu armele, creștinii nu aveau niciun fel de drepturi. O cincime din populație putea fi robită, bărbații trimiși să lucreze pe pământurile cuceritorilor, iar băieții instruiți pentru armată. Dacă însă oamenii capitulau, li se îngăduia să-și păstreze bisericile și obiceiurile. Adesea creștinii socoteau că această stăpânire e mai bună decât cea a împăratului, fiindcă

dările erau mai puțin împovărătoare. Mulți dintre ei au trecut la islam, dintr-o dorință firească de a se alătura claselor conducătoare, dar convertiri cu forța nu s-au făcut. *Ulema*-lele, de altfel, au clădit în fiecare oraș *medrese* – școli coranice –, pe care locuitorii le frecventau și erau astfel în măsură să-i furnizeze sultanului o elită de oameni educați, care să-i slujească în administrație[18].

În același timp s-a reorganizat și armata. Până atunci aceasta era alcătuită aproape numai din cavalerie ușoară, recrutată din triburile care mai erau încă, în esența lor, nomade. Acum armata a fost împărțită în două mari secțiuni. O miliție permanentă compusă din oameni cărora li se alocaseră pământuri de către sultan și care plăteau pentru ele o mică arendă în bani; ei aveau îndatorirea de a presta serviciu militar ori de câte ori li se cerea. Un asemenea feud, care era ereditar, era cunoscut sub numele de *timar*. Pentru feudele mai mari sau mai de preț, numite *ziamet*, se plătea o arendă mai mare, și posesorul avea o poziție mai înaltă în armată, cu obligații mai mari de a-și procura echipament. Cei mai bogați dintre acești *zaimi* ajungeau fie *pașale*, fie la rangul de *sanğakbey* sau chiar de *beylerbey*, cu rosturi administrative și cu atribuții și îndatoriri militare mai însemnate. Alături de această miliție cu bază locală mai era și o armată plătită pentru serviciile sale. Ienicerii, care slujeau pe tot timpul vieții, și care mai târziu aveau să alcătuiască garda sultanului, fuseseră până atunci un regiment de infanterie compus din robi creștini sau care fuseseră mai înainte creștini. Puterea militară de căpetenie în vremea lui Orhan era cunoscută cu un termen mai vag, sub numele de *sipahi*.* Dintre aceștia se recrutau tunarii, armurierii, fierarii și marinarii. Multora li se dăduseră pământuri și erau datori cu serviciul militar în orice vreme, dar primeau leafă și de obicei erau angajați pentru o singură campanie. Împreună cu *sipahi* erau și *piyade*, pedestrașii. Numele s-a dat mai târziu celor ce dețineau pământuri; la ceilalți

* Sau *spahii*. Aceștia alcătuiau trupele de cavalerie otomane. Din rândurile lor s-a ridicat feudalitatea militară otomană, posesoare a numeroase proprietăți feudale în Balcani.

li se zicea *azab,* care cu vremea au fost asociați cu *bașI-bazuk,* oaste de strânsură; ei slujeau pentru jaful și prada pe care o puteau dobândi, cum făceau și *akibi* din cavaleria ușoară de avangardă. Orhan a stăruit ca fiecare secțiune din armată să poarte o uniformă anume. Tot el a elaborat mijloace sigure de mobilizare, astfel încât se putea aduna oricând o oaste numeroasă și bine instruită, în cel mai scurt răstimp[19].

Urmașul său, Murad I, a tras deplin folos de pe urma acestei oștiri care lupta desăvârșit. Mama lui Murad fusese o grecoaică și turcii îi spuneau Nilüfer, adică Nufărul; era fata unui căpitan de *akritai.* Fratele lui mai mare, Suleiman, murise cu câteva luni înaintea lui Orhan. Mai avea și un frate vitreg, Ibrahim, pe care Murad a pus repede să-l ucidă, și unul mai mic, Halil, fiul Teodorei Cantacuzino, care a murit – poate din cauze naturale – curând după aceea. În primii ani de domnie, Murad a avut de lucru la hotarele din Asia, unde emiri potrivnici pricinuiau tulburări și trebuiau pedepsiți. Câteva dintre orășelele cucerite în Tracia au fost luate din nou de bizantini, deși turcii n-au putut fi scoși de pe la sate. Când Murad s-a reîntors în Europa, în 1365, nu i-a fost greu să le recucerească și să-și stabilească, la Adrianopol, capitala sa europeană. Constantinopolul și împrejurimile sale erau acum izolate și comunicau numai pe mare. Suburbiile de pe țărmul asiatic se aflau în mâinile turcilor[20].

Abia acum Europa și-a dat seama ce pericol reprezentau turcii. Veneția și Genova, amândouă preocupate de coloniile și de negoțul lor, au început să cerceteze posibilitatea formării unei alianțe generale împotriva necredincioșilor, dar demersurile lor au eșuat. Împăratul Ioan al V-lea călătorea prin Italia, vorbind de primejdiile care stau la pândă și încercând să tocmească mercenari apuseni, pe care nu putea să-i plătească. Când s-a întors, în 1373, a fost silit să-l recunoască drept suzeran pe sultan, făgăduindu-i un tribut anual și ajutor militar, oricând i s-ar cere, iar fiul său Manuel s-a dus ca zălog la Curtea lui Murad. Ioan a fost un vasal credincios. Și-a primit răsplata în 1374, când fiul său mai mare, Andronic, a uneltit împreună cu Saudji, feciorul lui Murad, împotriva

celor doi părinți ai lor*. Revolta a fost înăbușită de trupele lui Murad. Când Andronic s-a răsculat din nou, luând în stăpânire Constantinopolul între 1376 și 1379, Manuel a obținut de la sultan suficient ajutor care să-i îngăduie să-l pună din nou în scaun pe tatăl său**. Numai că prețul pe care l-a plătit a fost îndatorirea de a lupta alături de armata turcească la cucerirea Philadelphiei, orașul grec credincios, viteaz și rămas izolat, cea din urmă stăpânire bizantină în Asia, dacă facem abstracție de Imperiul de Trapezunt[21]. Cu toate că Apusul era acum adânc îngrijorat și punea la cale cruciade, fără să izbândească însă, singura cârmuire care îi ataca necontenit pe turci era Ordinul Ospitalierilor de la Rhodos. Dar principalul său dușman era emirul de Aydin și orice împuținare a puterii acestuia venea în sprijinul potrivnicului său, sultanul otoman. Murad era, astfel, slobod să înainteze în Balcani. Hoarde de turci, venind din întreaga Anatolie, se revărsaseră în Tracia, împreună cu familiile și, deseori, cu turmele lor. Dorința de a se întinde mai departe nu se curmase. Serbia era încă puterea de căpetenie din peninsulă, cu toate că fusese împărțită în două după moartea lui Dušan, în 1355. Bulgaria nu s-a mai ridicat niciodată, după ce fusese înfrântă de sârbi la Velbužd, în 1330, dar politica sârbilor de umilire a Bulgariei a înlăturat, pur și simplu, ceea ce ar fi putut să fie un stat-tampon folositor. Bulgarii n-au făcut mare lucru ca să

---

* Rebeliunea lui Andronic al IV-lea împotriva tatălui său, împăratul Ioan al V-lea, s-a petrecut în mai 1373. După înăbușirea ei, Manuel a devenit moștenitor al scaunului împărătesc și a fost încoronat ca împărat-asociat, pe 25 septembrie 1373. Vezi G. Ostrogorski, în *The Cambridge Medieval History*, vol. IV. *The Byzantine Empire, Part*, I. *Byzantium and its neighboroughs*, Cambridge, 1966, p. 372.

** Ajutorul pe care Manuel al II-lea a fost obligat să-l dea otomanilor, pentru cucerirea, cu sprijin bizantin, a orașului Philadelphia din Asia Mică, nu a fost acordat cu prilejul răscoalei lui Andronic al IV-lea, din anii 1376–1379, încheiată cu biruința suveranilor legitimi, Ioan al V-lea și Manuel al II-lea Paleologul, care reintră în Constantinopol, susținuți de sultanul Murad I (1360–1389). Campania împotriva Philadelphiei a avut loc mai târziu, și orașul a fost cucerit între 17 septembrie 1390 și 16 februarie 1391, când sultan era Baiazid I (1389–1402). Vezi *ibidem*, p. 374 și n. 2.

se împotrivească înaintării turcești, afară doar că au trimis un contingent să se alăture oastei numeroase pe care Vukašin, regele Serbiei de Sud, a trimis-o în Tracia, în 1371. Vukašin nădăjduia să-i poată opri pe turci, dar era un conducător de oaste nevolnic. S-a lăsat să fie lovit pe neașteptate și pus pe fugă la Cirmen, pe râul Marița, de o oștire turcească mult mai mică. Biruința de pe Marița a adus în stăpânirea lui Murad cea mai mare parte din Bulgaria, ca și Macedonia sârbească. Țarul Bulgariei, Ioan Šišman, a trebuit să-l recunoască pe Murad ca suzeran și s-o trimită pe fiica sa, Thamar, în haremul sultanului. Lazăr Hrebeljanovič, cneazul Serbiei de Nord, care acum a luat asupră-și răspunderea pentru întregul regat sârbesc, a înțeles că și el trebuia să accepte statutul de vasal[22].

Murad și-a petrecut ultimii ani de domnie întărindu-și cuceririle și a rânduit imigrarea turcilor în Europa. Ocuparea provinciilor sale mai noi din Balcani nu s-a putut face la fel de temeinic cum se făcuse în Anatolia sau chiar în Tracia. Curând însă, fiefuri militare turcești s-au aflat împrăștiate printre satele de greci, slavi sau vlahi, și beii și pașalele turcești dominau ținuturile rurale. În 1386, împărăția lui Murad se întindea spre apus, până la Monastir, lângă granița cu Albania, și spre miazănoapte, până la Niš. În anul următor, Thessalonicul, care fusese împresurat vreme de patru ani, i s-a predat. Prosperitatea orașului se sprijinea pe comerțul cu ținuturile din jur; rupt de ele, nu putea să mai reziste. Murad i-a arătat bunăvoință, a înscăunat un guvernator turc, dar nu s-a amestecat în viața internă a orașului[23].

În 1381, sultanul, care făcuse din emiratul de Germiyan un stat vasal, a socotit că trebuie să trimită o expediție împotriva emirului de Karaman și le-a poruncit vasalilor săi din Balcani să-i pregătească trupe. Rușinea pe care sârbii – oameni mândri – au simțit-o când li s-a cerut așa ceva a fost atât de cumplită, încât regele Lazăr*

---

* Lazăr (1371–1389) n-a purtat niciodată titlul de rege, cu care s-au împodobit, în vremea sa, Marko, fiul lui Vukašin (1371–1394), și Tvrtko, regele Bosniei (1377–1391). El s-a mulțumit cu titlul de cneaz, în vreme ce italienii și dalmatinii îl numeau „conte Lazaro". Vezi C. Jireček, *Geschichte der Serben*, II, 1, Gotha, 1918, p. 115.

s-a lepădat de vasalitate. Un atac turcesc, pornit cu repeziciune, care i-a smuls orașul Niš, l-a silit să se supună din nou. Între timp însă, Lazăr a format o alianță a tuturor popoarelor din Balcani împotriva năvălitorilor și, în 1387, sârbii au obținut prima și singura lor victorie contra oastei sultanului, pe malurile râului Toplița. Murad n-a întârziat să se răzbune. După ce a mărșăluit liniștit prin Bulgaria, unde le-a răpit țarilor din partea locului – Ioan Šišman de la Tîrnova și Ioan Sracimir de la Vidin – cea mai mare parte din pământurile lor, a trecut în Serbia de Sud, unde un cneaz dintre cei supuși lui, Constantin din Kiustendil, l-a găzduit și i-a făcut rost de un regiment care să se alăture oștirii sale. Sultanul s-a îndreptat apoi spre miazănoapte, să dea piept cu regele Lazăr, la Kossovopolje, Câmpia Mierlei.

În zorii zilei de 15 iunie 1389, pe când sultanul se îmbrăca, un sârb fugar a fost adus în cortul său, fiindcă făgăduise să-i dea știri despre pozițiile trupelor creștine. Acesta s-a apropiat de sultan și, deodată, făcând un pas înainte, l-a înjunghiat în inimă. Sârbul a fost ucis fără întârziere, iar jertfa lui s-a dovedit inutilă. Cei doi feciori ai sultanului se găseau împreună cu oastea. Cel mai vârstnic, Baiazid, a luat de îndată comanda și a împiedicat să se răspândească vestea morții tatălui său până ce bătălia avea să se sfârșească. Turcii au luptat într-o rânduială desăvârșită, spre deosebire de creștini, care – atunci când primul atac puternic nu a mai putut fi respins – au început să șovăie, în vreme ce, în rândurile lor, se răspândeau zvonuri de trădare. La căderea nopții, biruința turcilor era deplină. Cneazul Lazăr fusese făcut prizonier și ucis în cortul unde murise Murad. Baiazid s-a proclamat acum sultan și a poruncit ca frații săi să fie sugrumați fără întârziere. Aceasta, ca să nu mai fie vorba de vreo împărțire a puterii[24].

În cei treizeci de ani de domnie, Murad I, folosindu-și în chip strălucit armata și organizarea internă pe care le moștenise de la părintele său, făcuse dintr-un emirat de *ghazi* cea mai importantă putere militară din sud-estul Europei. Însăși firea lui era un simbol al schimbărilor pe care le suferise statul.

Spre deosebire de tatăl și de bunicul lui, era iubitor de pompă și de ceremonii: se privea pe sine ca pe un împărat. Era aspru, crâncen chiar, cu o umbră de cinism moștenită, poate, de la strămoșii lui greci. Putea să fie însă mărinimos; a fost întotdeauna un om drept și a ținut mult la disciplină.

Baiazid, moștenitorul său, era și el, după cât se pare, fiul unei grecoaice, dar, spre deosebire de Nilüfer, aceasta fusese probabil o roabă, numită Güleicek sau Floare de trandafir. Împărtășea gustul pentru pompă al tatălui său, dar era mai puțin aspru cu sine și se aprindea mai ușor; nu era darnic cu alții și a izbutit mai puțin să impună disciplina. Reacțiile lui repezi i-au adus porecla de Yilderim, adică Fulgerul, dar nu era un mare conducător de oști. Domnia lui a început cu strălucire. Izbânda de la Kossovopolje îl făcuse atotputernic în Balcani și erau semne că peste câțiva ani avea să cucerească întreaga peninsulă, cu ținuturile din Grecia și Albania, în care turcii nu pătrunseseră încă. Fiul lui Lazăr, Ștefan, moștenise tronul sârbesc, dar cu titlul modest de despot și ca vasal al sultanului, căruia i-o dăduse în căsătorie pe sora sa, Maria. Regatul bulgar de la Tîrnova încetase să mai fiinţeze la 1393. O armată turcească năvălise în Pelopones, în 1394, făcând din căpeteniile locului niște vasali. În 1396, Baiazid intenționa să cucerească însuși Constantinopolul*, dar, pe când se îndrepta cu oastea spre zidurile orașului, a primit vestea despre cruciada înjghebată de regele Sigismund al Ungariei și de cavaleri din întreg Apusul. S-a întors în grabă spre miazănoapte, arătând că-și merită numele de „Fulger", și s-a aruncat asupra armatei apusene, la Nicopole. Nesăbuința occidentalilor l-a ajutat să dobândească o biruință copleșitoare, care i-a dat posibilitatea să-și alipească și regatul bulgar de la Vidin, care rămăsese necucerit, și să-l facă vasal și pe voievodul Țării Românești de peste Dunăre. După ce și-a statornicit

* Baiazid nu plănuise doar să cucerească Constantinopolul, în 1396, ci începuse chiar să-l asedieze, și anume în 1394 sau – cel mai târziu – în primăvara lui 1395. Vezi P. Gautier, *Un récit inédit du siège de Constantinople par les Turcs (1394–1402)*, în *Revue des Études byzantines*, XXIII (1965), p. 187, n. 11.

autoritatea de-a lungul graniței dunărene, s-a întors către Constantinopol, dar nu s-a încumetat să-l atace iarăși, după cât se pare din pricină că auzise zvonuri cum că o *armada* fusese alcătuită de puterile maritime italiene[25]. În schimb, a încercat în zadar să-l atâțe pe împăratul asociat la tron, Ioan al VII-lea, împotriva unchiului său, Manuel al II-lea, cu care împărțea cârmuirea în desăvârșită înțelegere, spre deosebire de practicile obișnuite din Bizanț*. Singurul ajutor apusean care a mai sosit, de fapt, în Bizanț a fost o mână de ostași aduși de mareșalul Boucicault. Aceștia au zăbovit un an la Constantinopol, fără să fi făcut vreo ispravă[26]. Când au plecat, Baiazid, văzând cât de slabi erau apusenii când era vorba să dea vreun ajutor, era gata să pornească din nou împotriva cetății împărătești. De curând terminase cetățuia cunoscută azi sub numele de Anadolu Hisar, pe țărmul asiatic al strâmtorii Bosfor. În primăvara lui 1402, i-a trimis un mesaj semeț împăratului, cerându-i să-i predea capitala. Manuel al II-lea încă mai cutreiera Europa Apuseană, dar Ioan al VII-lea le-a răspuns trimișilor sultanului cu o îndrăzneală plină de cucernicie: „Spuneți stăpânului vostru că suntem slabi, dar că avem încredere în Dumnezeu, care ne poate face puternici și care-i poate doborî pe cei mai tari din scaunul lor. Facă stăpânul vostru așa cum poftește“[27].

---

* Loialitatea lui Ioan al VII-lea față de unchiul său Manuel al II-lea nu stă chiar deasupra oricărei bănuieli. Se întorsese în Constantinopol după ce trăise timp îndelungat pe lângă Baiazid ca om de casă al acestuia, „și avea mari tainuri de la el, urmându-l și însoțindu-l totdeauna“ (Ps. Sphrantzes, ed. V. Grecu, p. 203) și după ce sultanul îl impusese ca asociat la domnie al lui Manuel (Ducas, ed. V. Grecu, p. 82). Plecând în Apus după ajutoare și lăsându-l pe Ioan să-i țină locul, Manuel al II-lea – cu toată împăcarea lui cu Ioan – avea atât de puțină încredere în locțiitorul său, încât și-a dus soția și copiii pe lângă fratele său Teodor, în Moreea, unde să se afle mai în siguranță în timpul absenței sale. De altfel, cu câtăva vreme înainte, Ioan al VII-lea, pe atunci încă pretendent la tron, îi propusese regelui Franței, Carol al VI-lea, să-i cedeze drepturile sale, în schimbul unui castel în Franța și al unei pensii anuale de douăzeci și cinci de mii de florini. Vezi G. Ostrogorsky, *op. cit.*, pp. 376–377. Cf. și Fr. Dölger, *Johannes VII, Kaiser der Rhomäer*, în „Byzantinische Zeitschrift“, XXXI (1931), pp. 21–36.

Încrederea lui Ioan în Dumnezeu era încă și mai puternică datorită unei știri care îi sosise din Răsărit. Timur, tătarul, cunoscut în teatrul englez sub numele de Tamurlane, era de fapt un turc, care însă cobora prin femei din marele clan mongol al lui Ginghis-Han. Se născuse la Keș în Turkestan, în 1336. La sfârșitul veacului al XIV-lea își croise o împărăție care se întindea de la hotarele Chinei și de la golful Bengal până la Marea Mediterană. Isprăvile lui strălucite în războaie îl făceau asemănător lui Ginghis-Han; el însuși mai semăna cu acesta și prin sălbăticia lui necruțătoare. Îi lipsea însă dibăcia pe care o arătaseră hanii mongoli, când era vorba să-și rânduiască ceea ce cucerise. Moartea lui avea să ducă la destrămarea împărăției sale; câtă vreme a trăit însă a știut să fie un dușman înverșunat și înspăimântător. Deși era un musulman cucernic, nu avea în ființa sa nimic dintr-un *ghazi.* Lupta nu pentru credință, ci ca să-și sporească posesiunile, și cei căzuți victime măcelurilor sale erau mai cu seamă musulmani. Multă vreme a purtat ciudă sultanului otoman, pe de o parte din gelozie – că mai putea exista, adică, și un alt turc atotputernic – pe de altă parte, fiindcă se temea să nu-i primejduiască stăpânirea asupra provinciilor dinspre Apus. Încă din 1386 înaintase în Anatolia de Răsărit, unde a învins la Erzindjan o armată trimisă de emirii anatolieni, după care s-a retras, dar i-a amenințat că se va reîntoarce. Opt ani mai târziu, Baiazid, care se căsătorise cu o prințesă din Germiyan și primise ca zestre cele mai multe dintre pământurile familiei ei, a mers el însuși la Erzindjan, să vadă cum este apărată peninsula. În 1395* însă, Timur s-a ivit din nou și a pătruns până la Sivas, măcelărind populația, inclusiv pe unul dintre fii lui Baiazid, care cârmuia provincia. Sultanul a răsuflat ușurat, când armata tătară s-a îndreptat spre est să împresoare Alepul, Damascul și Bagdadul. Numai că îngrijorările lui Baiazid nu luaseră

* Asedierea cetății Sivas de oștile lui Timur a început pe 10 august 1400 și a luat sfârșit, prin capitularea orașului, pe 26 ale aceleiași luni. Vezi M.M. Alexandrescu-Dersca, *La campagne de Timur en Anatolie (1402),* București 1942, pp. 43–45.

sfârșit; Timur avea legături mai apropiate cu dușmanii săi decât credea el. Când trupele otomane se adunaseră în fața zidurilor Constantinopolului, trimiși ai lui Timur au sosit în tabără cu porunca tăioasă ca Baiazid să-i dea înapoi împăratului creștin toate pământurile pe care i le răpise. Baiazid a răspuns cu ocări grosolane, după care a ridicat asediul Constantinopolului și și-a strămutat oastea în Anatolia. Armata lui Timur ajunsese mai dinainte la Sivas. Lupta hotărâtoare s-a dat la Ankara, pe 25 iulie 1402*. Prin semeția lui, Baiazid s-a pus, el însuși, într-o situație tactică defavorabilă, în vreme ce soldații lui erau indisciplinați și nemulțumiți de zgârcenia sa. Când armata numeroasă a lui Timur, întărită de un detașament de elefanți venit din India, a pornit un atac năprasnic, trupele otomane au rupt rândurile și au luat-o la fugă, lăsându-i pe Baiazid și pe al doilea fiu al său, Musa, prizonieri în mâinile lui Timur. Singurul regiment care n-a părăsit câmpul de bătălie a fost o unitate sârbească, trimisă de despotul Ștefan. Acesta i-a putut scăpa pe fiul cel mare al sultanului, Suleiman, și pe unul dintre frații săi. Un al patrulea frate, Mustafa, a dispărut în timpul luptei. Supraviețuitorii s-au refugiat la Anadolu Hisar, în vreme ce Timur mărșăluia biruitor prin Anatolia Apuseană și jefuia orașele, printre care și vechea capitală otomană, Brusa, unde femeile din haremul sultanului au căzut în mâinile sale. Pe sultanul făcut prizonier l-a dus cu sine într-o litieră, pe care o legendă mai târzie a schimbat-o într-o colivie de aur. De fapt, cu Baiazid s-a purtat curtenitor, și când acesta a murit, punându-și probabil singur capăt zilelor, în martie 1403, fiului său Mustafa i s-a dat drumul și i s-a îngăduit să ducă trupul neînsuflețit în mausoleul familiei de la Brusa. În ce-l privește pe Timur, el a părăsit Anatolia mai târziu, în cursul aceluiași an, și s-a reîntors în adevărata sa capitală, Samarkand, unde a murit în

---

* Lupta zisă de la Ankara s-a purtat pe câmpia de la Çibuq Ābād la nord-est de Ankara, pe 28 iulie 1402. Deși controversată, data de 28 iulie este indicată de cele mai sigure izvoare contemporane. Nicio sursă nu se oprește asupra zilei de 25 iulie. Vezi *ibidem*, pp. 116–119.

1405, în vârstă de șaptezeci și doi de ani, pe când își făcea planuri cum să cucerească China[28].

Acum era momentul când – dacă puterile europene ar fi putut și ar fi dorit să intre grabnic într-o mare coaliție – amenințarea otomană față de creștinătate ar fi putut fi înlăturată pentru totdeauna. Dar, chiar dacă dinastia ar fi putut să piară, o problemă turcă încă ar fi rămas. Istoricii care-i acuză pe creștini fiindcă au pierdut un prilej parcă trimis din cer uită că la această dată se aflau sute de mii de turci așezați statornic în Europa. Să-i supui ar fi însemnat o sarcină uriașă, iar să-i izgonești era aproape cu neputință. La drept vorbind, intervenția lui Timur le sporise puterea, fiindcă familii și chiar triburi întregi au fugit dinaintea oștilor lui, căutându-și scăparea în provinciile europene ale imperiului, și genovezii au dobândit frumoase câștiguri, trecându-i cu vasele lor peste mare. Pe la 1410 – așa socotea istoricul Ducas – se aflau mai mulți turci în Europa decât în Anatolia. Mai mult, Baiazid lăsase aici puternice forțe armate pentru paza granițelor și păstrarea ordinii în provincii. Dinastia otomană fusese umilită la Ankara, iar oastea sa fusese slăbită, dar nu nimicită[29].

Manuel al II-lea s-a folosit cum a putut mai bine de venerabila armă bizantină a diplomației. Fiii lui Baiazid au început să se lupte pentru tron. Suleiman, cel mai vârstnic, s-a proclamat sultan, dar nu se simțea în siguranță. Ca să dobândească sprijinul lui Manuel, i-a înapoiat Thessalonicul și câteva orășele de pe coasta Traciei, și i-a făgăduit și unele orașe din Anatolia, pe care, de fapt, nu le stăpânea. Pe fratele său mai mic, Kasim, l-a trimis zălog la Constantinopol și, în schimb, a luat de nevastă o nepoată a împăratului, fiica din flori a lui Teodor I, despotul Moreei. Suleiman l-a înfrânt și l-a ucis, în 1405, pe fratele său, Isa*; el era însă un om cu

* Nu se poate afirma că, în 1405, Suleiman l-a biruit și l-a ucis pe fratele său Isa. Acesta a dispărut în urma unei lupte pe care o pierduse, purtată cu alt frate al său, Mehmet, „Isa a fugit la Karaman și a dispărut, cum se întâmplase mai înainte cu fratele său Mustafa, după bătălia de la Ankara"; vezi Hammer, *Histoire de l'Empire ottoman*, I, Paris, 1844, p. 150. Este probabil să fi fost, apoi, ucis din porunca lui Mehmet.

nervii zdruncinați, care trecea prin crize lungi de beție și de istovire. Soldații lui și-au pierdut respectul pentru el și au trecut de partea fratelui său, Musa, care se înfățișa ca un luptător al Islamului, împotriva politicii favorabile Bizanțului, dusă de Suleiman. În 1409, Suleiman a fost părăsit de trupele sale și ucis* pe când încerca să fugă la Constantinopol. Musa i-a luat locul ca sultan și a pustiit nemilos Serbia, pentru că-l sprijinise pe fratele său. A recucerit și a jefuit Thessalonicul**, apărat din partea creștinilor de fiul lui Suleiman, Orhan, care a fost prins și orbit. Deși fusese înfrânt într-o bătălie pe mare, Musa a mers cu oastea lui de uscat până în fața zidurilor Constantinopolului. Un frate mai mic al său, Mehmet, care statornicise din nou cârmuirea otomană în Anatolia, pornise însă acum împotriva lui și – cu ajutorul bizantinilor, al sârbilor și al regimentelor turcești, scârbite de brutalitatea lui Musa – și-a biruit și ucis fratele în 1413, devenind el însuși sultan[30].

Mehmet, căruia contemporanii săi îi dăduseră porecla de *celebi,* cuvânt care se tălmăcește cel mai bine prin „gentilomul", a dovedit că este un soldat minunat, dar prin firea sa era un om pașnic. I-a înapoiat Thessalonicul și alte orășele cucerite de Musa lui Manuel, cu care a rămas până la moarte în legături de caldă prietenie. A fost silit să poarte un război cu rezultate îndoielnice cu Veneția, în 1416, și unul cu Ungaria, în 1419, și a trebuit să înăbușe răscoala unui om care se dădea drept fratele său, Mustafa, care ar fi supraviețuit luptei de la Ankara. Cea mai mare parte

---

* Suleiman a fost ucis de oșteni de-ai săi răsculați, într-un sat de turcmeni, Dügünğilar, în noaptea de 17 februarie 1411. Ca să-i pedepsească pe localnicii care înlesniseră asasinarea fratelui său, Musa a poruncit să se dea foc satului. Trupul neînsuflețit al lui Suleiman a fost purtat, cu pompă, de căpeteniile statului, la Adrianopol și, de acolo, la Brusa, unde a fost înmormântat. Vezi N. Iorga, *Geschicte des osmanischen Reiches,* I, Gotha, 1908, p. 353.

** Cu toate străduințele sale, Musa n-a izbutit în toamna lui 1411 să pătrundă în Thessalonic, ci a cucerit doar o cetățuie din apropiere. În ceea ce-l privește pe Orhan (Urkhan), acesta a fost trădat de însoțitorii săi, numai astfel putând cădea în mâinile lui Musa. *Ibidem,* p. 355.

din timp și-a petrecut-o ridicând fortărețe de-a lungul granițelor, întărind administrația țării și înfrumusețând orașele împărăției. Încântătoarea moschee verde de la Brusa va aduce pururi aminte de acest stăpânitor binevoitor și învățat. A murit din cauza unui atac de apoplexie la Adrianopol în decembrie* 1421[31].

Fiul mai mare al lui Mehmet, Murad, lucra ca locțiitor al tatălui său, în Anatolia. Știrea morții sultanului a fost tăinuită până când el a putut ajunge la Adrianopol și a preluat conducerea. Ca și Mehmet, Murad era din firea lui un om pașnic. Se spune că făcuse parte dintr-un ordin de dervișІ și era nerăbdător să se retragă și să ducă o viață contemplativă[32]. Era însă un cârmuitor conștiincios și împrejurările i-au cerut să fie oștean și bun gospodar. Pretendentul Mustafa se afla încă în libertate și Murad bănuia că primea ajutoare din Constantinopol. I-a trimis doar vorbă lui Manuel ca să se plângă de acest fapt și să-i ceară să păstreze prietenia dintre împărat și tatăl său. Manuel ar fi încuviințat bucuros, dar era bătrân și obosit și se lăsa condus de fiul său Ioan al VIII-lea, care, sprijinit de senatul bizantin, socotea că putea fi cu folos stârnită dihonia în sânul dinastiei otomane. Ioan a solicitat, prin urmare, ca doi dintre frații sultanului să fie trimiși ostatici la Constantinopol. Murad a respins cererea, nu fără îndreptățire, și – fiindcă îl prinsese pe Mustafa – a început să împresoare Constantinopolul, în iunie 1422. Zidurile însă erau prea trainice pentru o armată care nu avea mașini de asediu, iar socotelile lui Ioan aveau o oarecare îndreptățire. O răscoală a izbucnit în Anatolia, chipurile sub conducerea lui Mustafa, fratele în vârstă de treisprezece ani al lui Murad, dar de fapt ațâțată de emirii pizmași din Germiyan și Karaman. Murad a ridicat asediul ca să se răfuiască cu răsculații, apoi s-a mulțumit să trimită o oaste să pustiască Peloponesul[33].

Puțin i-a fost hărăzit din pacea pe care și-o dorise. În 1428 a trebuit să înfrângă și să alunge o invazie de peste Dunăre, condusă

---

* Mehmed I n-a murit în decembrie, ci în mai 1421. În ultimele zile ale acestei luni, urmașul său Murad al II-lea preluase, la Adrianopol, conducerea imperiului. Vezi Fr. Babinger, *Maometto il Conquistatore e il suo tempo,* f. 1., 1957, p. 25.

de regii Ungariei și Poloniei*. Doi ani mai târziu, trupele sale au intrat în Ianina, în Epir. În același an a cucerit Thessalonicul de la venețieni, care îl stăpâniseră vreme de șapte ani. Serbia, unde George Branković îi urmase unchiului său Ștefan Lazarević, ca despot, în 1427, a fost constrânsă la o supunere mai strictă și despotul a fost silit să rupă o alianță cu ungurii cărora le cedase Belgradul. I s-a mai spus, deopotrivă, s-o dea pe fiica sa Mara de soție sultanului și, fiindcă întârzia să o facă, turcii au pornit o expediție împotriva lui. Murad n-avea încredere în despot. În 1440** a condus o altă oștire împotriva lui și a nimicit fortăreața de la Semendria, pe Dunăre, pentru a cărei ridicare el însuși le dăduse sârbilor îngăduința. Și-a urmat mai departe drumul ca să asedieze Belgradul, dar fortificațiile erau prea puternice pentru oastea sa și a fost silită să se retragă[34].

Înfrângerea suferită în fața Belgradului le-a dat încredere dușmanilor lui Murad. Papa, bucuros că sinodul de la Florența izbândise, a pus la cale o cruciadă. Regele Vladislav al Ungariei s-a grăbit să o primească cu bucurie. Despotul sârb a acceptat să-i ajute pe unguri. Conducătorul de căpetenie albanez George Castriota, supranumit Scanderbeg, i-a declarat război sultanului, iar emirul de Karaman a fost convins să-l atace în Asia[35]. În vreme ce Murad

---

* Este vorba de luptele care s-au dus în urma înscăunării ca despot al „Rasciei și Albaniei" a lui George Branković (1427–1456), succesorul lui Ștefan Lazarević. În urma defecțiunii voievodului Ieremia, cârmuitorul cetății Golubać, Sigismund, regele Ungariei, ajutat de Dan al II-lea, domnul Țării Românești, și de un contingent polon (regele Poloniei n-a luat parte la lupte), a încercat să cucerească cetatea, fără însă să izbândească. În iunie 1428 s-a încheiat un armistițiu de trei ani cu otomanii, care de fapt începuseră ofensiva încă din 1427 și reușiseră să ocupe orașele Niš și Kruševac. Vezi K. Jireček, *op. cit.*, pp. 161–165, și N. Iorga, *Istoria Românilor*, vol. IV, București, 1937, pp. 24–26.

** Semendria a fost asediată de otomani și apoi cucerită, pe 27 august 1439, fără ca trupele regelui Albert al Ungariei, care porniseră în ajutorul sârbilor, să fi putut împiedica acțiunea turcească. Vezi N. Iorga, *loc. cit.*, p. 423, și K. Jireček, *loc. cit.*, p. 175 (care dă data de 18 august 1439, pentru capitularea Semendriei). Asediul Belgradului a început abia în aprilie 1440, *ibidem*, p. 176.

era prins cu pedepsirea karamanienilor, armata ungară și aliații ei, conduși de bastardul regal Ioan Corvin Hunyadi*, voievodul Transilvaniei, a trecut Dunărea și i-a izgonit pe turci din despotatul sârbesc. Murad s-a întors în grabă în Europa cu toată oastea și a pornit în marș către Dunăre. Nu voia însă să se implice într-o bătălie, la fel ca și regele Vladislav. Ungurilor li se alăturaseră trupele pe care papa le recrutase în Apus, sub conducerea legatului său, cardinalul Giuliano Cesarini, dar Vladislav nădăjduise la mai mult. El și cu Murad s-au înțeles să se întâlnească la Szeged, în iunie 1444, și, acolo, fiecare dintre ei a jurat – Murad pe Coran și Vladislav pe Evanghelie – să respecte încetarea focului vreme de zece ani, perioadă în care nici unul, nici celălalt nu va încerca să treacă Dunărea. Hunyadi, care nu fusese de acord cu armistițiul, a refuzat să se amestece.**

---

* Ioan Hunyadi este fiul unui boiernaș român din Hunedoara, Voicu, a cărui familie se trăgea, poate, din Țara Românească, și a unei Elisabeta Morsinai. Încă din secolul al XVI-lea însă se zvonea că Ioan ar fi fost fiul natural al regelui Ungariei, Sigismund de Luxemburg, cu fiica unui boier român din Hunedoara. În jurul acestui nucleu a înflorit o grațioasă legendă heraldică, menită să lămurească originea stemei Corvineștilor care cuprindea un corb cu un inel. Ușor schimbată, legenda a pătruns în Țara Românească și în Moldova, unde este consemnată, în secolul al XVII-lea, într-o formă greacă (în *Hrismologhiul* lui Paisie Ligaridis) și într-una polonă (în *Poema polonă* a lui Miron Costin). Vezi Camil Mureșan, *op. cit.*, pp. 38–43, și D. Russo, *Studii și critice.* București, 1910, pp. 95–96.

** La Szeged, în iulie 1444, solii sultanului Murad al II-lea prezentau regelui Ungariei, Vladislav, în forma lor definitivă, clauzele extrem de avantajoase pentru maghiari ale unui tratat de pace, care fusese parafat, în iunie trecut, la Adrianopol și pe care Vladislav l-a semnat, având și asentimentul lui Hunyadi. Nu poate fi vorba de o întâlnire, la Szeged, a regelui Ungariei cu sultanul și de jurăminte schimbate de o parte și de alta, în vreme ce Iancu de Hunedoara, dezaprobând tratatul, s-ar fi ținut de o parte. Vezi expunerea informată și limpede a lui Camil Mureșan, *op. cit.*, pp. 100–102, și nota noastră de la p. 31.

Murad simțea acum că se poate retrage, ca să ducă viața de contemplație la care râvnise de atâta vreme. Dar abia își luase oastea de la graniță și-și făcuse publică intenția de a părăsi tronul, că a și sosit vestea că regele Ungariei trecuse Dunărea și străbătea în marș Bulgaria. Cardinalul Cesarini susținea că un jurământ făcut unui necredincios era fără valoare și se părea că prilejul de față era prea bun ca să-l piardă. Călcarea jurământului i-a jignit atât pe creștinii ortodocși, cât și pe turci. Împăratul Ioan al VIII-lea s-a împotrivit să dea vreun ajutor. George Branković al Serbiei și-a retras trupele și l-a sfătuit pe Scanderbeg să nu se alăture aliaților. Hunyadi a urmat în silă expediția, dar sfaturile sale privind purtarea războiului au fost nesocotite de cardinal. Murad, care își rânduise treburile în Anatolia, pregătindu-și retragerea, s-a întors în grabă cu oastea spre miazănoapte. Pe 11 noiembrie 1444 s-a aruncat asupra creștinilor, la Varna, cu o armată de trei ori mai mare decât a lor. Aceștia au fost puși pe fugă. Regele Vladislav și cardinalul au fost uciși. Doar Hunyadi și regimentele sale au scăpat de măcel. Biruința a readus sultanului stăpânirea asupra teritoriului de până la Dunăre[36].

Nu a trecut mult și Murad a abdicat, cu toate formele, în favoarea fiului său, în vârstă de doisprezece ani, Mehmet, și s-a retras la Maghnisa. Dar, iarăși, n-a avut parte de liniște. Dregătorii săi și oastea nu erau mulțumiți cu noul lor cârmuitor, care era prea isteț pentru vârsta lui, îndărătnic și trufaș, într-o vreme când nu domnea încă liniștea de-a lungul graniței din Europa. Și oamenii, și nevoile cârmuirii l-au adus pe Murad înapoi, pe tron. Scanderbeg era nebiruit în Albania și expedițiile turcilor împotriva lui dădeau mereu greș. În 1446, Murad a trimis o oștire în Grecia, care a pustiit Peloponesul. În 1448, Hunyadi, acum regent al Ungariei, a reluat ofensiva, cu o armată alcătuită din unguri, români, cehi și mercenari nemți. A potrivit lucrurile astfel încât să se întâlnească cu Scanderbeg de la Kossovopolje. Înainte însă ca albanezii să ajungă până la el, o uriașă oștire turcească s-a ivit dintr-odată și i-a nimicit armata. El însuși a scăpat numai cu ajutorul trupelor sale de nemți și de cehi. Dezastrul, care urmase atât de repede după

cel de la Vama, a nimicit forța militară a Ungariei vreme de o generație. Drapelul maghiar mai flutura încă deasupra Belgradului, dar expediții la sud de Dunăre nu se mai puteau întreprinde. În asemenea condiții, Hunyadi n-a putut face nimic pentru Constantinopol. În întreaga peninsulă a Balcanilor, doar în munții Albaniei mai puteai afla o împotrivire statornică împotriva stăpânirii turcești[37].

Murad obținuse victorii și în Anatolia. În acești din urmă ani ai cârmuirii sale a cucerit emiratele de Aydin și Germiyan, și a băgat spaima în karamanieni. Alte căpetenii de sine stătătoare, precum emirii de Sinope și Attalia, au recunoscut suzeranitatea otomană. Împăratul din Trapezunt era tot atât de lipsit de putere și de plin de prevenire ca și cumnatul său din Constantinopol[38]. Înlăuntrul său, Imperiul Otoman era bine rânduit și prosper. Cea mai de seamă reformă militară a lui Murad a fost reorganizarea regimentelor de ieniceri, care până atunci erau alcătuite din tineri prinși în război și robiți. Acum a introdus o rânduială potrivit căreia fiecare familie creștină, fie ea de greci, slavi, vlahi sau armeni, era îndatorată, dacă i se cerea, să dea câte un băiat slujbașilor sultanului. Acești copii erau crescuți în școli anume, ca niște musulmani habotnici. Unii, cu daruri deosebite, erau folosiți ca tehnicieni sau funcționari în administrație, dar cei mai mulți dintre ei ajungeau ostași cu înaltă pregătire, care alcătuiau regimentul de elită din garda sultanului. Ei își aveau cazărmile lor proprii și nu li se îngăduia să se căsătorească, așa încât întreaga lor viață trebuia să fie închinată slujirii sultanului[39]. În ciuda unei asemenea obligații, primită cu amărăciune, și cu toate cererile pe care le făcea când și când ca oamenii să se convertească în masă la islam, Murad nu era nepopular printre supușii lui creștini, care-l socoteau un om cinstit și drept. Avea numeroși prieteni printre creștini și se spunea că stătea în mare măsură sub înrâurirea frumoasei sale soții – o sârboaică. Acesteia îșI închinase viața. La drept vorbind, pentru mulți greci viața, sub stăpânirea lui bine rânduită și de obicei îngăduitoare, părea mai ușoară decât în

ceea ce mai rămăsese din vechiul imperiu creștin, unde domneau îngrijorarea și frământările[40].

Murad a murit la Adrianopol, pe 13 februarie 1451*, lăsându-i urmașului său o moștenire strălucită.

---

* După N. Iorga, *Geschichte des osmanischen Reiches,* vol. I p. 454, Murad al II-lea moare, în urma unei răceli, pe 2 februarie 1451. După V. Laurent, *Une erreur singulière de Laonic Chalcocandyle,* în *Revue des Études byzantines,* XV (1957), p. 179, Murad a încetat din viață pe 9 februarie 1451. Fr. Babinger, *op. cit.*, p. 107, arată că sultanul, lovit de apoplexie, a încetat din viață pe 31 ianuarie, iar după unele izvoare, miercuri, 3 februarie 1451, dimineața, în prima zi a anului 855 al hegirei.

III

ÎMPĂRATUL ŞI SULTANUL

Răposatul împărat Ioan al VIII-lea fusese cel mai mare din șase frați[*], fiii lui Manuel al II-lea și ai împărătesei Elena, fiica unui principe sârb, cu pământuri în Macedonia, și a nevestei acestuia, o grecoaică. Îndată după Ioan, ca vârstă, venea Teodor; urmau apoi Andronic, Constantin, Dimitrie și Toma. Teodor și Andronic au murit înaintea lui. Cel din urmă era bolnăvicios și, ca om, neînsemnat. Singura lui acțiune mai de seamă fusese să vândă Thessalonicul veneților, în 1423[**]. S-a retras apoi la mănăstirea Pantocratorului din Constantinopol, sub numele călugăresc de Acachie, și a murit acolo[***], în martie 1428[1]. Teodor era mai

---

[*] Sphrantzes, care cunoștea bine familia imperială, spune că Manuel al II-lea avusese opt feciori. Vezi Georgios Sphrantzes, *Memorii 1401–1477*, ed. V. Grecu, București, 1966, p. 261, cf. și R. Loenertz, *La date de la lettre de Manuel Paléologue et l'inauthenticité du „Chronicon majus" de Georges Phrantzès*, în „Echos d'Orient", XXXIX (1940), pp. 91–90.

[**] Vinderea Thessalonicului de către Andronic Paleologul veneților, pentru cincizeci de mii de ducați, în 1423, este un neadevăr pus în circulație de Ps. Sphrantzes; vezi Georgios Sphrantzes, ed. V. Grecu, pp. 260–261. Faptul a fost dovedit de K. Mertzios, Μνημεῖα Μακεδονικῆς Ἱστορίας Thessalonic 1947, pp. 34 și urm., ale cărui concluzii sunt astăzi îndeobște acceptate de bizantiniști. Vezi d. p. G. Ostrogorsky, în *The Cambridge Medieval History*, vol. IV, *The Bizantine Empire*, part I, *Byzantium and its neighbours*, Cambridge, 1966, p. 380.

[***] După Sphrantzes, ed. V. Grecu, pp. 26–27 și 272–273, Andronic despotul a murit pe 4 martie 1429.

răsărit. Moștenise înclinațiile intelectuale ale tatălui său și era un matematician strălucit. Fusese însă un om cu toane și cu nervii zdruncinați, activ și plin de ambiții uneori, pentru ca îndată după aceea să se arate dornic de a părăsi lumea pentru pacea sfântă a unei mănăstiri. Îi urmase unchiului său, Teodor I, ca despot al Moreei, în 1407, când era încă un copil și, timp de câțiva ani, tatăl său și-a cheltuit multe din răgazurile sale în despotat, încercând să readucă ordinea și ridicând marile fortificații cunoscute sub numele de Hexamilion, care se întindeau în curmeziș, peste istmul Corint, pentru ca tocmai bine să le vadă nimicite de turci, într-o expediție a lor din 1423[2]. Teodor a fost un cârmuitor vrednic atât cât îi îngăduiau toanele și firea sa bănuitoare. În 1421 se căsătorise cu o principesă italiană, Cleope Malatesta, o vară a papei Martin al V-lea. Viața femeii nu a fost ușoară, din cauza firii soțului ei. A trecut la ortodoxie, trezind mânia papei, care l-a învinuit de aceasta pe soț, dar convertirea Cleopei pare să se fi întâmplat de fapt din propria ei pornire. Ea și cu Teodor au întreținut, la Mistra, o Curte austeră, dar de înaltă cultură, cu toate că strălucirea acesteia a scăzut după ce Cleope a murit, în 1433. Luceafărul acestei Curți era Plethon, care se devotase amândurora. Fiindcă venea ca vârstă îndată după Ioan, Teodor se socotea moștenitorul imperiului și, în 1443, când era limpede că Ioan nu va mai avea copii, el și-a schimbat despotatul cu cârmuirea orașului Selymbria, din Tracia, la vreo șaizeci de kilometri depărtare de capitală, ca să fie aproape când Ioan avea să înceteze din viață. Soarta l-a înșelat totuși. A căzut bolnav de ciumă, în vara lui 1448, și a murit în iulie, cu trei luni înaintea împăratului[3]. Singurul său copil era o fată, Elena, care se măritase, zece ani mai înainte, cu regele Ioan al II-lea al Ciprului[4].

Cei doi frați mai tineri, Dimitrie și Toma, aveau un caracter cu care nu se puteau lăuda. Dimitrie era neastâmpărat, ambițios și fără scrupule. Se considera apărătorul credinței ortodoxe împotriva înclinațiilor către catolicism ale fratelui său, pe care-l însoțise la conciliul de la Florența. Se căsătorise cu o fată din ilustra familie greco-bulgară a Asăneștilor, împotriva voinței celor două familii. Avea prieteni la Curtea turcească și, în 1442, încercase să

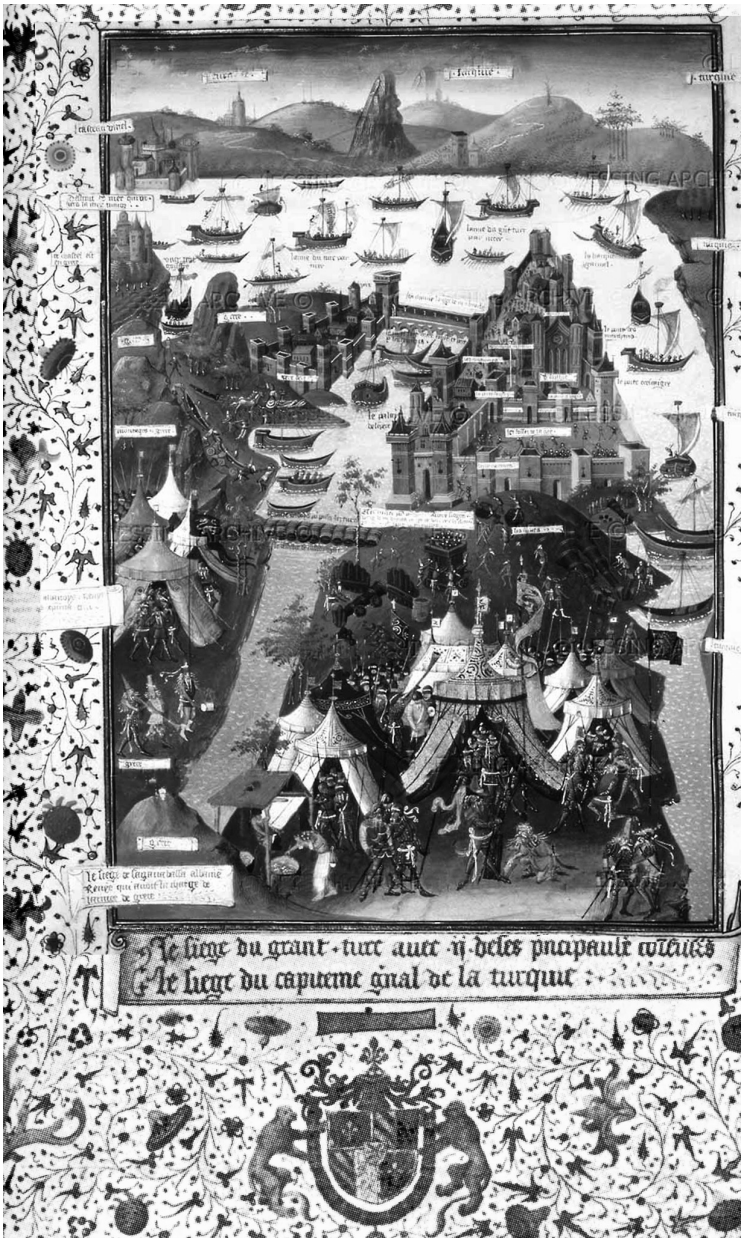

Constantinopolul asediat de Mehmet al II-lea, în 1453 (după o miniatură de mss. fr. 9087, al Bibliotecii Naționale din Paris, executată în anul 1455).

Împăratul Ioan al VIII-lea Paleologul (după o medalie a lui Pissanello).

Sultanul Mehmet al II-lea Cuceritorul ca tânăr (după o medalie atribuită lui Matteo De Pasti)

atace Constantinopolul cu ajutorul unor oșteni turci, iar împăratul a reușit să scape numai datorită sosirii, în grabă, cu ajutoare, a fratelui său Constantin. Dimitrie a fost iertat și i s-a îngăduit să rămână și pe mai departe în Constantinopol. Când Teodor, fratele său, a murit, el a moștenit Selymbria[5].

Toma era mai așezat, dar și mai slab. Tânăr încă, fusese trimis, în 1430, să dea ajutor fraților săi în Moreea. Acolo se căsătorise cu Caterina Zaccaria, moștenitoare a celui din urmă principe frânc de Achaia, și i se dăduse un apanaj, alcătuit din fostele posesiuni ale familiei soției sale. L-a urmat cu o credință într-adevăr statornică pe fratele său Constantin ca pe un conducător[6].

Constantin era cel mai capabil dintre frați. Se născuse în 1404* și, tânăr fiind, i se dăduseră, drept apanaj, Selymbria și orașele învecinate din Tracia. În 1427 a pornit în Pelopones ca să-l ajute pe Ioan al VIII-lea să cucerească ultimele posesiuni frânce de acolo. Prezența sa fusese cu atât mai trebuincioasă, cu cât fratele lui Teodor își arătase intenția de a se retrage într-o mănăstire. Teodor s-a răzgândit repede. Între timp însă, în martie 1428, Constantin a făcut o căsătorie politică cu nepoata lui Carlo Tocco, stăpânitorul Epirului și a unei mari părți din Grecia Apuseană. Ca zestre a dobândit posesiunile lui Tocco din Pelopones și, cu toate că tânăra principesă Magdalena, care-și schimbase la căsătorie numele în Teodora, a murit fără să fi avut copii, doi ani mai târziu, Constantin a reținut posesiunile ei, socotindu-le ca o bază de unde plănuia să cucerească restul peninsulei. Relațiile sale cu Teodor erau adesea încordate. Teodor s-a simțit cu deosebire jignit când Ioan al VIII-lea l-a chemat pe Constantin să cârmuiască Constantinopolul, pe vremea când se afla în Italia, unde plecase pentru conciliu, ceea ce arăta că Ioan avea de gând să facă din Constantin moștenitorul său. Prietenia nu s-a restabilit până ce

---

* Constantin al XII-lea s-a născut în 8 februarie 1405. Vezi V. Laurent, *Une erreur singulière de Laonic Chalcocandyle,* în *Revue des Études byzantines,* XV (1957), pp. 182–183 *(Dates de naissance et de mort des derniers Paléologues d'après Georges Sphrantzes).*

Constantin nu și-a schimbat posesiunile sale din Tracia și pretenția de a moșteni imperiul, cu Mistra și despotatul. Și astfel Constantin a fost înscăunat despot la Mistra avându-l și pe Toma, ca despot, la Glarenza, pe coasta apuseană, ca să-i stea într-ajutor. Cucerirea Peloponesului – cu excepția celor patru cetăți venețiene: Argos, Nauplia, Coron și Modon – fusese încheiată în 1433. Constantin plănuia acum să anexeze Attica și Beoția. În 1444, îmbărbătat de vestea biruințelor lui Hunyadi în Serbia, a pornit cu oastea la nord de Corint, în vreme ce generalul său cel mai iscusit, Ioan Cantacuzino, trecea marea de la Patras în Focida. În scurtă vreme, întreaga Grecie până la munții Pindului se afla în mâinile sale, afară de Acropole din Atena, al cărei duce, Nerio al II-lea, ascuns acolo, cerea ajutor de la turci. Din nefericire, turcii au fost repede în stare să-i dea ajutor, fiindcă, în vreme ce Constantin străbătea Beoția, sultanul Murad obținea marea sa biruință de la Varna. În 1446, sultanul însuși conducea o oaste în Grecia. Constantin s-a retras la Hexamilion, pe care-l fortificase din nou. Murad adusese cu sine artileria grea. După două săptămâni de bombardament susținut, soldații săi au străpuns zidul. Constantin și Toma abia au reușit să scape cu viață. Trupele lor, îndeosebi mercenarii albanezi, s-au purtat cu o vădită lipsă de credință și de curaj. Sultanul a nimicit încă o dată zidul și a pornit cu oastea spre Patras și Glarenza, măcelărind populația, pe unde trecea. S-a retras apoi smulgând de la despoți noi făgăduințe de vasalitate și un tribut anual[7].

Pagubele aduse despotatului și pierderile de vieți omenești au fost uriașe. Constantin nu mai putea să se avânte în aventuri aducătoare de cuceriri. A căutat, în schimb, să se pună la adăpost cu sprijinul unei rețele de alianțe străine. Se căsătorise a doua oară, în 1441. Soția sa era Caterina, fiica lui Dorino Gattilusi, principe de Lesbos, dintr-o dinastie genoveză, al cărei întemeietor, Francesco, se însurase cu sora împăratului Ioan al V-lea și care se grecizase cu desăvârșire. Soția însă i-a murit în anul următor, fără să-i lase copii.

A căutat acum o nouă nevastă, cu o zestre și cu rudenii care să-i fie de folos. I-a cerut mâna Isabellei Orsini, sora stăpânitorului din Taranto. Solii săi la Neapole făceau cercetări în legătură cu o infantă a Portugaliei. Un ambasador venețian a dat ideea că o fiică a dogelui Francesco Foscari ar putea fi pețită. Nicio principesă nu voia însă să vină și să împartă cu el un tron atât de nesigur și nici nu putea să încheie o alianță durabilă cu vreo putere din Apus. Între timp, secretarul și prietenul său credincios, George Phrantzes, care-i privea cu neîncredere pe apuseni, a pornit în grabă spre Trapezunt să capete pentru stăpânul său mâna unei fiice a Marelui Comnen. Tatăl acesteia era slab – e drept – sub raport politic, dar era încă bogat, datorită minelor sale de argint și căilor de comerț care treceau prin capitala lui. Fata avea să aducă, probabil, o frumoasă zestre, iar prințesele de Trapezunt erau vestite pentru frumusețea lor. Mătușa ei, împărăteasa, soția lui Ioan al VIII-lea, era socotită cea mai fermecătoare femeie din vremea sa, deși de la Broquière, care o văzuse, deplângea chipul excesiv în care folosea fardurile, de care – socotea el – nici n-ar fi avut nevoie. Phrantzes n-a izbândit în misiunea lui[8]. Constantin i-a trimis vorbă nepoatei sale Elena, fiica mai mare a lui Toma, să se căsătorească cu fiul lui George Branković, despotul Serbiei. Dar până și George era prea prudent ca să-i supere pe turci, încheind o înțelegere cu despoții de Moreea[9].

Când a murit Ioan al VIII-lea, Constantin se afla la Mistra, dar Toma era în drum spre Constantinopol. Sosirea sa acolo, pe 13 noiembrie 1448, exact la două săptămâni după moartea împăratului, venea la timp, fiindcă fratele lor, Dimitrie, grăbindu-se din apanajul său de la Selymbria, își și arătase pretențiile la tron. Nădăjduia sprijin din partea dușmanilor unirii Bisericilor. În lipsa însă a unui împărat încoronat, practica constituțională încredința suveranitatea împărătesei încoronate. Vârstnica împărătească-mamă Elena s-a folosit de autoritatea ei ca să stăruie să fie proclamat împărat Constantin, cel mai mare dintre fiii ei rămași în viață, și lumea a sprijinit-o. Nădejdile lui Dimitrie s-au stins și, când s-a ivit Toma, el însuși s-a recunoscut înfrânt și s-a asociat la recunoașterea lui

Constantin. Phrantzes, care se afla la Constantinopol, unde tocmai încetase din viață unul dintre tinerii săi feciori, fusese trimis de împărăteasa Elena să vestească suirea pe tron a fiului său sultanului Murad, care și-a dat cu bunăvoință încuviințarea. Doi înalți demnitari, Alexios Lascaris Philanthropenos și Manuel Paleologul Iagros, s-au dus la Mistra, cu coroana împărătească. Acolo, pe 6 ianuarie 1449, Constantin a fost încoronat în catedrală, de mitropolitul locului[10]. Era prima încoronare imperială de o mie de ani încoace – dacă nu ținem seama de epoca Imperiului de la Niceea* – care să nu se fi petrecut la Constantinopol și cea dintâi care să nu fi fost săvârșită de un patriarh. Deși nimeni nu-i tăgăduia lui Constantin dreptul la domnie, plutea o oarecare îndoială cu privire la legalitatea ceremoniei. Se socotea însă necesar să i se acorde autoritatea, cât mai repede cu putință, mai ales că o încoronare la Constantinopol putea fi greu de pus la cale odată ce patriarhul din acea vreme, Grigorie Mammas, era boicotat de cei mai mulți dintre clericii săi[11].

Constantin a sosit în capitala imperiului pe 12 martie, după ce a călătorit din Moreea, împreună cu suita sa, pe niște corăbii catalane. Câteva zile mai târziu i-a înscăunat pe frații săi, Dimitrie și Toma, ca despoți, împreună stăpânitori, în Moreea. Dimitrie trebuia să capete Mistra și jumătatea de sud-est a peninsulei, iar Toma jumătatea de nord-vest, cu Glarenza și Patras. La o ceremonie solemnă la care au luat parte împărăteasa-mamă și înalții demnitari ai imperiului, cei doi frați au jurat supunere împăratului și prietenie veșnică unul către celălalt. Cu toate că aveau să-și calce deseori făgăduințele de prietenie, plecarea lor l-a lăsat pe Constantin stăpân pe Constantinopol[12].

Împăratul avea acum aproape patruzeci și cinci de ani. Cât privește înfățișarea sa, nu avem o descriere completă. Se pare că era înalt de statură și uscățiv, cu trăsăturile viguroase și regulate și cu tenul închis ca al familiei sale. Nu purta vreun interes deosebit

---

* Vezi mai sus nota de la p. 14.

îndeletnicirilor minții, filozofiei sau teologiei, deși fusese prieten cu Plethon la Mistra, și ultima sa faptă, înainte de plecarea la Constantinopol, fusese să întărească fiilor lui Plethon proprietățile pe care li le dăruise tatăl lor. Se dovedise a fi un vrednic oștean și un cârmuitor priceput. Mai presus de orice, era un om integru. Niciodată nu se purtase în chip necinstit. Dăduse dovadă de generozitate și răbdare, când avusese de lucru cu frații săi, oameni greu de împăcat. Prietenii și dregătorii îi erau devotați, chiar dacă uneori nu erau de aceeași părere cu el. Avea apoi darul să inspire admirație și dragoste supușilor săi. Sosirea lui la Constantinopol fusese întâmpinată cu o sinceră bucurie[13].

Avea și nevoie de această dragoste, în orașul plin de amărăciune și de tristețe în care sosise. Ura împotriva unirii oficiale a Bisericii cu Roma rămăsese neînduplecată. Constantin se considera legat de îndatoririle pe care fratele său și le luase la Florența. La început însă n-a luat nicio măsură mai aspră. Faptul se datora, probabil, înrâuririi mamei sale, fiindcă se bizuia mult pe ea. Moartea ei, pe 23 martie 1450, a fost pentru el o pierdere cumplită. A încercat să se înconjoare cu sfetnici din toate partidele. Primul său ministru, megaducele, adică marele amiral al flotei, era Luca Notaras, potrivnic unirii, dar nu un fanatic. Ioan Cantacuzino, un prieten apropiat din vremea șederii sale în Peloponez și un vajnic sprijinitor al unirii, fusese făcut stratopedarh. Marele logothet, Metochites*, și protostratorul Dimitrie Cantacuzino pare-se că se îndoiau de cât de înțelept lucru fusese unirea; erau gata însă să accepte orice măsuri ar fi luat împăratul. Secretarul său, Phrantzes, care era, probabil, omul său de încredere cel mai apropiat, le împărtășea vederile[14]. Patriarhul Grigorie era dezamăgit de lipsa de sprijin din partea noului împărat. În august 1451, se va retrage la Roma,

---

* Dimitrie Paleologul Metochites n-a fost niciodată mare logothet, așa cum au crezut unii cercetători. El era, probabil încă din 1437, mare stratopedarh. Vezi V. Laurent, *Le dernier gouverneur byzantin de Constantinople Démétrius Paléologue Métochite, Grand stratopédarque (1453),* în *Revue des Études byzantines,* XV (1957), p. 206 și n. 1.

unde era mai bine prețuit și de unde își va revărsa lamentațiile împotriva regimului imperial, lipsit de hotărâre[15].

Constantin umbla încă să se însoare. Probabil la sfatul mamei sale, ca să împace simțămintele anticatolice ale poporului, s-a hotărât să-și găsească o soție în lumea ortodoxă. În 1450, omul său de încredere, Phrantzes, fusese trimis din nou spre Răsărit, la Curțile Georgiei și Trapezuntului. Acesta socotea că prințesa georgiană este foarte potrivită, numai că a fost surprins când tatăl ei, regele George, l-a vestit că în țara sa era obiceiul ca soții să le dea zestre nevestelor, și nu invers. Oricum, maiestatea sa a continuat spunând că nu trebuie să se țină seama de obiceiurile diferitelor neamuri. La urma urmei, a atras el atenția, în Britania o femeie are adesea mai mulți soți, și un bărbat, mai multe neveste. A făgăduit să fie darnic cu acest prilej, ba chiar s-a arătat gata s-o înfieze pe însăși fiica lui Phrantzes.

Pe când se afla încă în Georgia, Phrantzes a auzit de moartea sultanului Murad și, când a sosit la Trapezunt și a vorbit despre această veste cu împăratul Ioan, i s-a spus că văduva creștină a sultanului, Mara a Serbiei, care era nepoata împărătesei Trapezuntului, fusese trimisă acasă, la tatăl ei, încărcată cu daruri și dovezi de cinstire. Phrantzes a avut o idee strălucită. I-a scris îndată lui Constantin, arătându-i că ea era soția potrivită. Sultana era încă tânără*, era bogată și fusese foarte populară la Curtea turcească; se spunea că se bucură de trecere pe lângă fiul ei vitreg, noul sultan. A pus în lumină faptul că n-ar fi lucru de necinste pentru împărat s-o ia în căsătorie pe văduva unui stăpânitor necredincios, pentru că însăși bunica lui Constantin, mama împărătesei Elena, fusese nevasta unei căpetenii turcești, ba îi făcuse și copii, înainte de a se recăsători cu soțul ei sârb**. Phrantzes s-a grăbit să ajungă

---

* Este greu de afirmat că sultana Mara era încă tânără. Sphrantzes ne arată că avea cincizeci de ani și erau temeri ca „dacă s-ar întâmpla să rămână însărcinată, să nu ajungă, când ar avea să nască, în primejdie de moarte". Vezi Sphrantzes, ed. V. Grecu, p. 359.

** Este vorba de Evdochia, fiica lui Alexie al III-lea Comnenul, împăratul Trapezuntului, care, înainte de a se recăsători cu Constantin (Dejanović?) din

acasă ca să stăruie asupra ideii sale. Propunerea nu i s-a părut împăratului lipsită de interes, se plângea însă că toți dregătorii săi îi dădeau alte sfaturi. Mama sa, care ar fi putut să hotărască pentru el, murise*, și prietenul său apropiat, Ioan Cantacuzino, tocmai se stinsese din viață. Oricum, sultana însăși a făcut să se năruiască planul. Făcuse juruință că, dacă va scăpa vreodată din haremul păgân, își va închina restul vieții, în văduvie, milosteniei. Constantin a ales-o atunci pe principesa georgiană. O solie a fost trimisă în Georgia ca să desăvârșească înțelegerea și să aducă mireasa la Constantinopol. S-au ivit însă unele întârzieri și, înainte de a-și părăsi casa părintească, ea a aflat că era prea târziu[16].

Împăratul din Trapezunt îl așteptase pe Phrantzes ca să se bucure împreună cu el de vestea morții sultanului Murad. Phrantzes a fost de altă părere. Murad, arăta el, fusese pe deplin un om al păcii, care nu mai dorea încordarea și strădaniile războiului. Noul sultan însă era cunoscut din fragedă copilărie ca un dușman al creștinilor. Cu siguranță că va încerca să lovească și să nimicească împărățiile creștine, Trapezuntul dar, și Constantinopolul. Temerile lui Phrantzes erau împărtășite de propriul său împărat. Rapoarte din partea iscoadelor trimise de bizantini la Curtea turcească îi încunoștințaseră pe larg de primejdia care-i pândește[17].

Avertismentele erau îndreptățite. Noul sultan, Mehmet al II-lea, avea acum nouăsprezece ani. Se născuse la Adrianopol, pe 30 martie 1432. Avusese o copilărie nefericită. Mama sa, Huma Hatun, fusese o roabă, aproape sigur turcoaică, deși o legendă mai târzie și nu pe deplin respinsă de Mehmet însuși făcea din ea o apuseană

Velbužd, fusese măritată cu emirul turc Tadjeddin. Fiica sa și a lui Constantin, Elena, se măritase cu Manuel al II-lea Paleologul, în februarie 1392. Vezi V. Laurent, *Une erreur singulière de Laonic Chalcocandyle*, în *Revue des Études byzantines*, XV (1957), pp. 179–180.

* Împărăteasa – care la Sphrantzes poartă numele de Irina – murise pe 23 martie 1450, după ce se călugărise, luându-și numele de Ipomoni (Hypomone) monahia, și a fost înmormântată în gropnița Paleologilor din mănăstirea Pantocratorului, din Constantinopol. Vezi Sphrantzes, ed. V. Grecu, p. 355.

de bun neam. Tatăl lui i-a acordat puțină atenție, dând precădere feciorilor căpătați de la soții de neam mai ales. Anii copilăriei dintâi și i-a petrecut în liniște, la Adrianopol, cu mama și cu doica sa, o strașnică și cucernică turcoaică, cunoscută sub numele de Daye Hatun. Fratele său mai mare însă, Ahmet, a murit pe neașteptate la Amasia, în 1437, iar cel de-al doilea, Ala ed-Din, a fost, ucis în chip tainic, în același oraș, șase ani mai târziu. Mehmet rămăsese, la unsprezece ani, moștenitorul tronului și singurul principe în viață din dinastia otomană, dacă-i lăsăm la o parte pe sultan și pe un văr îndepărtat, Orhan, nepot al sultanului Suleiman, care se afla în surghiun, la Constantinopol. Murad l-a chemat pe băiat la Curte și a fost surprins să vadă cât fusese de trecută cu vederea educația lui. O ceată de dascăli, în frunte cu un strălucit profesor kurd, Ahmet Kurani, a fost angajată să-i dea învățătură. Profesorii și-au îndeplinit temeinic sarcina. Mehmet a fost bine instruit în științe și în filozofie și a întreprins bogate lecturi în literatura islamică și grecească. Pe lângă turcă, limba lui maternă, a învățat greaca, araba, latina, persana și ebraica. Din timp, tatăl său a început să-l inițieze în meșteșugul cârmuirii[18].

Mehmet împlinise doisprezece ani când Murad, după ce semnase armistițiul cu regele Vladislav, s-a hotărât să se retragă din viața publică, lăsând fiului său sarcinile împărăției. Era nevoie, mai întâi, să se pună capăt tulburărilor din Anatolia, și Murad era încă angajat acolo când a sosit vestea că creștinii înaintează către Varna. Vizirul, Halil Pașa, l-a chemat să se întoarcă grabnic în Europa, cu atât mai nerăbdător cu cât Halil era neliniștit de purtarea tânărului Mehmet.

Murad se gândise ca fiul său să rămână sub privegherea lui Halil, care-i era un vechi și încercat prieten. Băiatul însă și-a arătat deodată hotărârea să apuce pe drumul său propriu. Abia plecase Murad în Anatolia că a și izbucnit o neînțelegere cu privire la un derviș persan, eretic, căruia Mehmet îi arăta prietenie, dar pe care Halil – fiu și nepot de vizir și musulman de școală veche – îl dezaproba cu hotărâre. Mehmet a fost silit să-l dea pe eretic pe mâna marelui muftiu, Fahreddin, care ațâța mulțimea să-l ardă pe nefericit.

Muftiul era atât de dornic să vadă dacă focul era înteţit aşa cum trebuie, încât s-a apropiat prea tare de rug şi şi-a pârlit barba[19].

Cu toate acestea, când Murad s-a întors, în urma biruinţei sale de la Varna, n-a putut fi înduplecat de la hotărârea lui de a se retrage şi Mehmet a fost lăsat să cârmuiască împărăţia, sub privegherea lui Halil. Şi de data aceasta încercarea a fost cu totul nefericită. La hotarele cu Albania şi Grecia se purtau războaie. Mehmet se înfuriase împotriva celor care-l supravegheau, fiindcă respinseseră un plan al său, cu neputinţă de împlinit, de a ataca Constantinopolul. Purtarea sa semeaţă şi caracterul său distant jigneau atât Curtea, cât şi poporul. Armata arăta însă nemulţumirea cea mai mare. Ca să se preîntâmpine o răscoală militară făţişă, Halil l-a înduplecat pe Murad să se întoarcă la Adrianopol şi să ia din nou conducerea. Sosirea sa acolo, în toamna lui 1446, a fost întâmpinată de toţi cu bucurie. Mehmet a fost trimis la Maghnisa, locul ales de tatăl său pentru retragere, acum întreruptă[20].

E posibil ca Murad să fi avut de gând să-l dezmoştenească pe Mehmet, deoarece avea o soţie de neam înalt, fiica lui Ibrahim, emirul Çandaroghlu, şi aceasta avea să-i aducă în curând pe lume un fecior[21]. S-a răzgândit totuşi. După doi ani de surghiun, Mehmet a fost rechemat: trebuia să ia parte la campania împotriva lui Hunyadi, care a dus la biruinţa de la Kossovopolje. La începutul acestui an, o roabă, Gülbehar, fiica lui Abdullah, probabil o albaneză trecută la islamism, i-a născut un fiu, pe Baiazid[22]. Murad era împotriva acestei legături. În 1450, i-a poruncit lui Mehmet să se însoare cu fiica unui bogat principe turcoman, Suleiman Zulkadroghlu, stăpânitor al Malatiei. Căsătoria a fost oficiată cu pompă. Lui Mehmet însă nu i-a plăcut niciodată Sitt Hatun, mireasa aceasta care-i fusese dată cu de-a sila. Ea şi-a petrecut restul zilelor ignorată şi fără copii, în haremul palatului din Adrianopol[23].

Câtă vreme a mai domnit tatăl său, Mehmet a fost tratat cu mai mare prietenie. Când şi când se înfăţişa la Curte şi-l însoţea pe sultan într-una sau două din campaniile sale. Se întorcea totuşi adesea în palatul său din Maghnisa. Acolo se afla când i-a murit mama, în august 1450, şi s-a îngrijit să fie înmormântată cu cinste

la Brusa, punându-i un epitaf care abia dacă pomenește de Murad. Tot acolo se găsea când a murit și Murad, lovit de apoplexie, la Adrianopol, pe 13* februarie 1451[24].

Nimeni nu se îndoia că Mehmet moștenea tronul. O scrisoare pecetluită pe care i-a trimis-o Halil Pașa l-a adus în grabă de la Maghnisa. În vreme ce străbătea Dardanelele, a aflat că moștenirea lui nu avea să fie pusă la îndoială. A poposit astfel vreme de două zile la Gallipoli, în care timp la Adrianopol i se pregătea o primire după cuviință. A sosit acolo pe 18 februarie. Marele vizir și toți înalții demnitari ai statului au ieșit călare să-l întâmpine; cale de cinci kilometri de la porți au descălecat, ca să se întoarcă în oraș, în procesiune, mergând înaintea calului său. Ajungând la palat, sultanul a dat o recepție. Sfetnicii tatălui său stăteau neliniștiți în spatele sălii, până ce el i-a spus lui Șehab ed-Din, marele eunuc, să-i poftească să-și ocupe locurile lor obișnuite. L-a întărit, apoi, pe marele vizir în slujba sa. Al doilea vizir, Işak Pașa, care fusese cel mai apropiat prieten al lui Murad, a fost numit guvernator al Anatoliei, un loc de mare cinste și însemnătate, dar care avea să-l îndepărteze de aliatul său, Halil. Sarudja Pașa și Zaganos Pașa, amândoi devotați lui Murad, dar mai puțin prieteni cu Halil, au fost numiți ajutoare de vizir, împreună cu Șehab ed-Din. Curând după aceasta, văduva tatălui său, fiica lui Ibrahim Bey, a venit să-și prezinte condoleanțele pentru moartea lui Murad și felicitări pentru Mehmet, care i-a urmat în scaun. Pe când sultanul îi ura un curtenitor bun venit, slugile lui mergeau în grabă în harem să-l sugrume, în baie, pe tânărul ei fiu, Ahmet. Mamei, lipsită de fiul ei, i s-a poruncit în cele din urmă să se căsătorească cu Işak Pașa și să se retragă împreună cu el în Anatolia. După cum Phrantzes avea să fie informat la Trapezunt, văduva creștină a lui Murad, Mara a Serbiei, a fost trimisă la tatăl ei, cu toată cinstea[25].

După ce și-a înscăunat administrația și a pus rânduială în palat, tânărul sultan s-a instalat, chibzuind la politica pe care avea s-o

---

* Vezi mai sus nota de la p. 61.

ducă. Lumea din afară îl știa ca pe un tânăr nepriceput, cu un jalnic început de carieră. Aceia însă care-l vedeau acum erau impresionați. Era frumos, de statură mijlocie, dar robust. Fața îi era stăpânită de o pereche de ochi pătrunzători sub sprâncenele arcuite, nasul subțire se încovoia deasupra unei guri cu buze pline și roșii. Când s-a maturizat, trăsăturile lui aduceau aminte oamenilor de un papagal gata să mănânce cireșe coapte. Purtările îi erau impunătoare și mai degrabă distante, afară numai când întrecea măsura la băut, pentru că împărtășea gustul nelegiuit al familiei sale pentru băutură. A dorit însă totdeauna să fie prevenitor, chiar plin de căldură, cu cei cărora le respecta învățătura și i-a plăcut să se însoțească cu oameni de artă. Toți îl știau drept un om ascuns. Întâmplările nefericite ale copilăriei îl învățaseră să nu se încreadă în nimeni. Era cu neputință să știi la ce anume se gândea. N-a urmărit niciodată să se facă iubit; nu-și dorea popularitate. Inteligența, energia și hotărârea sa impuneau însă respect. Nimeni din câți îl cunoșteau nu s-ar fi încumetat să spere că acest teribil tânăr își va îngădui vreodată să se lase abătut de la sarcinile pe care singur își propusese să le împlinească; dintre acestea cea dintâi și cea mai de seamă era cucerirea Constantinopolului[26].

IV

PREŢUL AJUTORULUI APUSEAN

Împăratul de Trapezunt nu fusese singurul care să răsufle ușurat la vestea morții sultanului Murad. În Apus domnea un optimism la fel de naiv. Ambasadori care se aflaseră de curând la Curtea lui Murad povesteau despre eșecul suferit de Mehmet, când ocupase mai înainte tronul. Acest tânăr nepriceput nu dădea semne, socoteau ei, că se va dovedi amenințător pentru creștinătate. Iluzia era întărită și de graba prietenoasă cu care sultanul confirma tratatele încheiate de tatăl său. La sfârșitul verii lui 1451, când vestea suirii sale în scaun ajunsese în Europa, un noian de solii sosiseră la Adrianopol. Pe 10 septembrie, Mehmet primea o misiune venețiană și reînnoia, cu toate formele, tratatul de pace pe care tatăl său îl semnase cu republica maritimă, cu cinci zile în urmă. Zece zile mai târziu, el iscălea o înțelegere cu trimișii lui Ioan Hunyadi, prin care se punea la cale un armistițiu, ce trebuia să dureze trei ani. Solia raguzanilor fusese primită cu deosebită favoare, odată ce aducea oferta de a spori cu cinci sute de monede de aur tributul plătit de orașul lor în fiecare an sultanului. Trimișilor veniți din partea Marelui Maestru al cavalerilor de Rhodos, a voievodului Țării Românești, a cârmuitorului insulei Lesbos, a conducerii din Chios – toți veneau încărcați cu daruri de preț – li se dădeau încredințări de bunăvoință. Despotul sârb nu numai că și-a recăpătat fiica, dar i s-a îngăduit să ocupe din nou câteva orașe de pe valea de sus a Strumei. Până și solii împăratului din Constantinopol, care sosiseră cei dintâi și care veniseră oarecum

înspăimântați, cunoscând mai bine firea sultanului, au prins inimă, văzând cum au fost primiți. Sultanul nu numai că jurase pe Coran, în fața lor, că nu se va atinge de teritoriul bizantin, dar le mai și făgăduise că va plăti, în fiecare an, împăratului o sumă de trei mii de aspri din veniturile unor orașe grecești de pe valea de jos a Strumei. Orașele aparțineau, de drept, principelui otoman Orhan, și banii trebuiau să slujească la întreținerea lui, câtă vreme era deținut, în condiții onorabile, la Constantinopol. Până și comunitatea mănăstirească a muntelui Athos, care avusese prevederea să recunoască suveranitatea otomană după ce Murad cucerise Thessalonicul, fusese încredințată că autonomia nu-i va fi încălcată[1].

Se părea că noul sultan se afla sub înrâurirea lui Halil, bătrânul dregător al lui Murad, care era știut că împărtășea aplecarea spre pace a stăpânului său. Diplomații bizantini cultivaseră cu grijă prietenia lui Halil. Le era plăcut să vadă că străduințele lor își găsiseră răsplata. Totuși observatori mai dibaci își puteau da seama că atitudinile pașnice ale lui Mehmet nu erau adevărate. Îi venea la îndemână să aibă pace de-a lungul hotarelor, câtă vreme punea la cale marea sa campanie. Influența lui Halil nu era atât de puternică precum socoteau creștinii. Mehmet nu-l iertase niciodată pentru rolul pe care-l jucase în 1446. Aliatul său, Işak Pașa, se afla departe, în Anatolia. Zaganos Pașa, acum al doilea vizir, se răcise de câțiva ani de el și era în strânsă prietenie cu Șehab ed-Din, eunucul, un apropiat al lui Mehmet și un sprijinitor al războiului[2].

Oricum, politica internă a Curții otomane rămânea necunoscută lumii europene. Creștinătatea apuseană se bucura să audă, de la Veneția și de la Buda, de bunăvoința sultanului. După umilințele suferite la Nicopole și la Varna, niciunul dintre cârmuitorii din Apus nu dorea să pornească din nou la luptă împotriva turcilor. Le era mult mai plăcut să creadă că nu era nevoie de așa ceva. La drept vorbind, niciunul nu era în stare să treacă la fapte; fiecare avea de lucru la el acasă. În Europa, Frederic al III-lea de Habsburg era cu mult prea prins de pregătirea încoronării sale ca împărat la Roma, care trebuia să aibă loc în 1452 și în vederea căreia vânduse pe paisprezece ani înainte privilegiile Bisericii

germane. Trebuia, de altminteri, să-și apere pretențiile la tronurile Boemiei și Ungariei și astfel nu i-ar fi trecut niciodată prin minte să lucreze mână în mână cu Ioan Hunyadi, care era regentul rivalului său, tânărul Ladislau al V-lea. Regele Carol al VII-lea al Franței avea destul de lucru în străduniile sale de a-și reface țara, după încordarea adusă de Războiul de O Sută de Ani. Mai avea și un vasal primejdios de puternic, pe vărul său, Filip cel Bun, ducele Burgundiei, care avea ținuturi și o avere cu mult mai mari decât ale sale. Filip se vedea pe sine cruciat; dar chiar dacă s-ar fi încumetat să lipsească din ducatul său, își aducea prea bine aminte de povestea jalnică a captivității tatălui său, Ioan, luat prizonier de turci la Nicopole. Anglia, slăbită de dezastrele suferite în războaiele din Franța și cârmuită de un rege sfânt, dar pe jumătate sărac cu duhul*, era de necrezut că-și va strânge oșteni pentru aventuri dincolo de hotare. Nici ajutor și nici chiar vreo dovadă de interes nu puteau fi așteptate din partea unor suverani atât de îndepărtați ca regii scandinavi sau ca regele Scoției. Iar regii Castiliei și Portugaliei aveau de luptat cu dușmani păgâni mai aproape de ei. Singurul monarh care acorda atenție Levantului era Alfonso al V-lea de Aragon, care preluase tronul Neapolelui în 1443 și se declarase dornic să conducă o expediție în Răsărit. Numai că, odată ce ambiția lui fățișă era să ajungă împărat la Constantinopol, ofertele sale de ajutor trezeau bănuieli și cu greu se puteau înfăptui[3].

---

* Regele nenumit al Angliei este Henric al VI-lea (1422–1471) cunoscut prin pietatea, prin fastul construcțiilor ridicate de el și, apoi, prin greutățile materiale cu care a trebuit să lupte. Socotit, îndeobște, ca un suflet simplu „potrivit mai mult pentru mănăstire decât pentru tron", dominat de unchii săi din familia Lancaster și de ambițioasa Margareta de Anjou, cu care se căsătorise în 1445, Henric va cunoaște, chiar în 1453, începutul nefericirilor sale, odată cu pierderile teritoriale pe care le suferise în Franța, cu gravele tulburări psihice care încep să se manifeste în august al aceluiași an și – indirect – cu nașterea, în octombrie, a fiului său, care va provoca, în curând, izbucnirea Războiului celor Două Roze. Vezi, acum în urmă, sugestiva sinteză a lui Lacey Baldwin Smith, *This Realm of England. 1399–1688 (History of England,* t. II), Boston, 1966, pp. 19–20 și 53.

Până și la Curtea papală domnea credința, plină de nădejdi, că noul sultan nu înseamnă mare lucru. Aici însă, refugiații greci stăruiau să se întreprindă o acțiune, înainte ca acesta să dobândească experiență în conducere. Purtătorul lor de cuvânt era un italian, Francesco Filelfo din Tolentino, care se însurase cu fata unui dascăl grec, Ioan Chrysoloras, și a cărui soacră trăia la Constantinopol. Acesta a trimis în scris o înflăcărată chemare către regele Carol al Franței, la care s-a gândit deoarece Franța, în trecut, luase conducerea cruciadelor. Îl îndemna pe rege să pună, în grabă, pe picior de luptă o armată și să o îndrepte spre Răsărit. Turcii, susținea el, nu vor fi în stare să i se împotrivească în vreun chip. Regele Carol n-a trimis însă niciun răspuns[4]. Papa Nicolae al V-lea, care îi urmase, în 1447, lui Eugeniu al IV-lea, era un cărturar și un om pașnic, a cărui prea aleasă înfăptuire fusese întemeierea Bibliotecii vaticane. Prietenia sa pentru Bessarion, pe care-l admira nespus pentru învățătura lui, îl făcea să privească cu simpatie lupta dusă de greci. Nu știa însă către care cârmuitor să se îndrepte pentru sprijin și nici nu era dornic să trimită ajutor unui oraș care încă se mai împotrivea să înfăptuiască unirea semnată de împărat în numele său, la Florența[5].

Împăratul Constantin își dădea prea bine seama de aceste greutăți. În vara lui 1451, a trimis un sol în Apus, pe Andronic Bryennios Leontaris, care s-a dus mai întâi la Veneția ca să dobândească îngăduință pentru împărat de a recruta, în Creta, arcași pentru oastea sa. A pornit apoi spre Roma cu un mesaj prietenesc din partea lui Constantin pentru papă și cu o scrisoare adresată suveranului pontif de către un grup de potrivnici ai unirii. Ei își dădeau numele de *Synaxis,* odată ce cuvântul *Sinod* nu putea fi, în chip legiuit, folosit de o grupare care acționa fără să-l cuprindă și pe patriarh. Împăratul stăruise pe lângă ei să trimită acest apel, se pare la sfatul lui Luca Notaras. Amintitul *Synaxis* propunea să se țină un nou conciliu, de data aceasta la Constantinopol, care urma să fie cu adevărat ecumenic, cu patriarhiile răsăritene reprezentate din plin și cu o delegație romană redusă la număr. Apelul era iscălit de mai mulți antiunioniști; George Scholarios (Ghenadie) refuzase

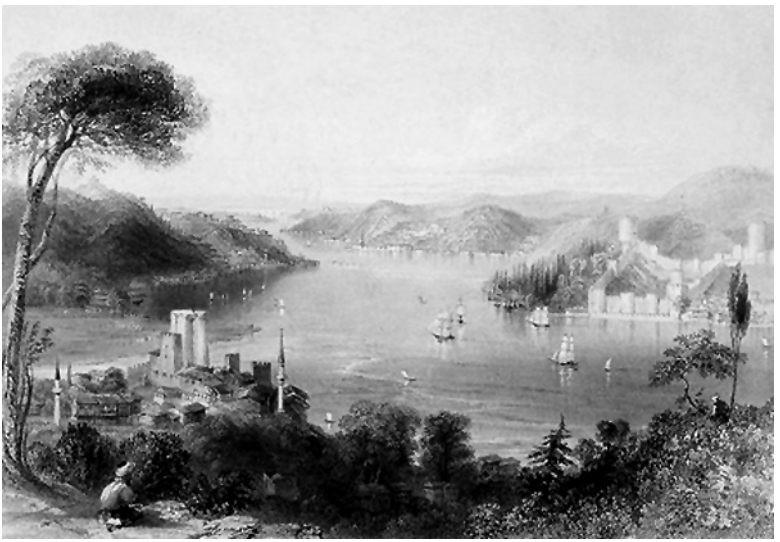

Strâmtoarea Bosforului – în stânga – Anadolu Hisar; în dreapta – Rumeli Hisar (după un desen al lui W.H. Bartlett, în J. Pardoe, *The Beauties of the Bosphorus).*

Sultanul Mehmet al II-lea Cuceritorul (după portretul lui Gentile Rellini).

totuși să-l susțină, socotind că nimic bun nu putea veni de pe urma lui. Avea dreptate. Papa nu era pregătit nici să renunțe la conciliul de la Florența și nici să treacă cu vederea plângerile disidenților. O împrejurare cu deosebire nefericită făcuse ca, în această vreme, probabil în timp ce Bryennios se mai afla încă la Roma, patriarhul Grigorie Mammas să sosească de la Constantinopol într-un surghiun hotărât de el însuși. Plângerile sale nu-l îndemnau pe Nicolae să se arate împăciuitor. Niciun răspuns n-a fost trimis către *Synaxis.* Împăratul a fost însă încunoștințat că, deși situația lui delicată era înțeleasă la Roma, cu siguranță că el vedea mai mari decât sunt de fapt greutățile pe care le întâmpina spre a întări unirea. Era nevoie de o acțiune hotărâtă. Patriarhul trebuia rechemat și înscăunat din nou. Grecii care refuzau să ia cunoștință de decretul de unire trebuiau să fie trimiși la Roma pentru reeducare. Sentința hotărâtoare a papei suna astfel: „Dacă tu, căpeteniile tale și poporul din Constantinopol primiți hotărârea de unire, ne veți găsi pe Noi și pe venerabilii noștri frați, cardinalii sfintei Biserici Romane, dornici pururea să sprijinim bunul tău nume și împărăția ta. Dacă însă tu și poporul tău nu vreți să primiți hotărârea, ne veți sili să luăm măsurile trebuincioase pentru scăparea voastră și pentru reputația noastră".[6] Un asemenea ultimatum nu era făcut să ușureze sarcina împăratului.

A întărit, în schimb, autoritatea lui Ghenadie în ochii opoziției. Câteva luni mai târziu sosea la Constantinopol un trimis din partea Bisericii husite din Praga, un bărbat numit Constantin Platris și poreclit „Englezul", poate fiindcă era fiul unui *lollard,* refugiat din Anglia. A făcut o declarație publică de credință, în mijlocul entuziasmului popular, și a fost trimis înapoi la Praga, cu o scrisoare care ataca puternic pretențiile papale și era iscălită de membrii fruntași ai *Synaxis,* printre care și de Ghenadie. Amărăciunea creștea la Constantinopol, tocmai în vremea când iluziile fericite asupra nepriceperii lui Mehmet trebuiau, în sfârșit, să fie părăsite[7].

Împăratul însuși trebuia să fie făcut vinovat de înrăutățirea legăturilor dintre imperiu și turci. În toamna lui 1451, emirul de

Karaman, Ibrahim Bey, crezând, ca și cârmuitorii din Apus, în nepriceperea noului sultan, a pus la cale o răscoală împotriva lui, printr-o înțelegere între emiratele, de curând cucerite, de Aydin și Germiyan și emiratul de Menteșe. Principi tineri din fiecare dinastie erau puși să-și revendice tronul, care aparținuse familiei lor, în vreme ce Ibrahim însuși cotropea teritoriul otoman.

Comandantul otoman al regiunii, Isa Bey, era un trândav și un nepriceput, astfel că Işak, guvernatorul Anatoliei, l-a rugat pe sultan să vină el însuși să zdrobească răscoala. Sosirea lui grabnică în Asia și-a atins ținta: împotrivirea s-a prăbușit. Peste puțin timp, Ibrahim Bey a cerut să fie iertat, în timp ce Işak conducea un regiment trimis să recucerească teritoriul Menteșe. Pe când însă sultanul se afla pe drumul de întoarcere spre Europa, s-a pomenit cu tulburări în regimentele sale de ieniceri, care cereau să fie mai bine plătiți. Mehmet le-a aprobat o parte din cereri, dar l-a degradat pe comandantul lor și a alăturat regimentelor un mare număr de paznici ai haitelor de câini și de crescători de șoimi din tagma marelui vânător, pe a căror credință se putea bizui[8].

Prinzând curaj, se pare, de pe urma greutăților cu care lupta sultanul, Constantin i-a trimis soli ca să se plângă că banii făgăduiți pentru întreținerea prințului Orhan nu fuseseră plătiți și să-i dea să înțeleagă că este bine să-și aducă aminte că la Curtea bizantină se afla un pretendent otoman. Când solia l-a ajuns pe sultan, probabil la Brusa, Halil Pașa s-a arătat încurcat și supărat. Își cunoștea acum destul de bine stăpânul, ca să-și dea seama cum va răspunde la atare insolență. Întreaga politică de pace pe care o susținuse avea să fie primejduită, și însăși poziția sa devenea cu neputință de menținut. Împotriva solilor a avut o izbucnire în public. Mehmet s-a mulțumit totuși să le răspundă, cu răceală, că va cerceta chestiunea când se va întoarce la Adrianopol[9].

Nu se poate să-i fi părut rău de această cerere insolentă și zadarnică, fiindcă avea să-l îndreptățească, atunci când își va călca jurământul de a nu cotropi teritoriul bizantin. Avea de gând să se întoarcă în Europa pe drumul obișnuit bătut de turci, străbătând Dardanelele. A auzit însă că o escadră italiană manevra prin

strâmtoare, în sus și în jos. S-a îndreptat deci către Bosfor și a trecut cu oastea, pe corăbii, de la cetățuia lui Baiazid la Anadolu Hisar. Pământurile de pe țărmul european erau, de drept, încă bizantine. Mehmet însă, în disprețul lui, n-a mai cerut împăratului îngăduința să debarce acolo. În schimb, ochiul lui pătrunzător a văzut ce lucru de folos ar fi să ridice o fortăreață în acest loc, care domină strâmtoarea, în fața lui Anadolu Hisar.

Odată întors la Adrianopol, Mehmet a poruncit ca grecii din orașele de pe valea inferioară a Strumei să fie izgoniți, și toate veniturile lor să fie confiscate. Apoi, în iarna anului 1451, a trimis porunci în toate ținuturile de sub stăpânirea sa ca să se strângă o mie de zidari, buni meșteșugari, și un număr potrivit de lucrători fără calificare; aceștia trebuiau să se adune la începutul primăverii următoare la locul ales de el, acolo unde Bosforul este mai strâmt, cum treci de satul care atunci se chema Asomaton și acum Bebek, unde o coamă de deal înaintează în apele strâmtorii. Abia dacă a trecut iarna, și topografii săi au și început să cerceteze terenul, iar lucrătorii – să dărâme bisericile și mănăstirile din partea locului și să aleagă acele părți de zidărie care puteau fi încă folosite[10].

Poruncile lui au pricinuit adâncă mâhnire la Constantinopol. Era limpede că se făcea primul pas către asediul orașului. Împăratul a trimis în grabă o solie la sultan, care să-i pună în vedere că era pe cale să încalce un tratat solemn, și să-i aducă aminte că sultanul Baiazid* ceruse voie de la împăratul Manuel, înainte de a ridica cetățuia sa de la Anadolu Hisar. Solii au fost trimiși înapoi, fără măcar să li se acorde o audiență. Sâmbătă, 15 aprilie, a început să se lucreze la ridicarea noii fortărețe. Constantin a răspuns cu

---

* După Ducas, *Istoria turco-bizantină (1341–1462),* ed. V. Grecu, București, 1958, pp. 296–297, solii trimiși de Constantin al XII-lea la Adrianopol, la Curtea lui Mehmet al II-lea, i-au reamintit sultanului că bunicul acestuia, Mehmet I, dorind să zidească o cetățuie – este vorba de Anadolu Hisar – „în partea dinspre răsărit a strâmtorii, cu rugăminte, ca un fiu către părintele său, [...] a stăruit mult pe lângă împăratul Manuel". Nu este deci vorba de o cerere venită din partea lui Baiazid I către Manuel al II-lea.

întemnițarea tuturor turcilor care se aflau atunci în Constantinopol; și-a dat apoi seama că fapta lui fusese nechibzuită și le-a dat drumul. În schimb, a trimis soli, încărcați cu daruri, să ceară ca măcar satelor grecești de pe Bosfor să nu li se pricinuiască pagube. Sultanul nici nu i-a băgat în seamă. În iunie, Constantin a încercat pentru ultima oară să dobândească de la Mehmet încredințarea că ridicarea cetățuii nu înseamnă că are să urmeze un atac împotriva Constantinopolului. Solii săi au fost aruncați în temniță și li s-au tăiat capetele. Era, la drept vorbind, o declarație de război[11].

Cetățuia, cunoscută turcilor sub numele de Boghaz-Kesen, adică Tăietoarea strâmtorii sau, deopotrivă, Tăietoarea beregatei, și care acum se numește Rumeli Hisar, a fost terminată joi, 31 august 1452.

Mehmet își petrecuse zilele premergătoare în vecinătate, după care a pornit cu oastea drept către zidurile Constantinopolului. S-a oprit aici trei zile, cercetând cu grijă fortificațiile. Pentru ce avea el de gând nu mai încăpea acum nicio îndoială. Între timp a dat o proclamație, potrivit căreia orice vas care avea să treacă, în sus sau în jos, prin Bosfor trebuia să se oprească, în largul cetățuii, ca să fie cercetat. Cel care nu se va supune va fi scufundat. Ca să dea greutate poruncii sale se bizuia pe trei tunuri mari, cele mai mari care fuseseră văzute vreodată, așezate pe unul dintre turnurile care se apropiau mai mult de apă. Și n-a fost o amenințare deșartă. La începutul lui noiembrie, două vase venețiene care veneau dinspre Marea Neagră au refuzat să se oprească. Tunurile au fost îndreptate împotriva lor; ele au izbutit totuși să se îndepărteze fără să fie vătămate. Două săptămâni mai târziu, un al treilea vas a încercat să le urmeze pilda, dar a fost scufundat de o ghiulea de tun, iar căpitanul, Antonio Rizzo, și echipajul au fost făcuți prizonieri și aduși la Didymotichon, unde se afla sultanul. Acesta a poruncit să li se taie capul matrozilor fără întârziere; Rizzo însă a fost osândit să fie tras în țeapă și trupul său să fie expus la margine de drum[12].

Soarta marinarilor venețieni a pus capăt oricăror visuri pe care Apusul le mai avea cu privire la firea și ambițiile sultanului. Veneția se găsea într-o situație delicată. Ea își avea cartierul său în Constantinopol. Și privilegiile ei comerciale fuseseră întărite

de Constantin, în 1450. Dar ea făcea de asemenea comerț, cu câștig frumos, și în porturile otomane; și erau și venețieni care credeau că cucerirea Constantinopolului de către turci putea aduce cu sine o mai mare stabilitate și prosperitate în comerțul Levantului. Pe de altă parte, odată Constantinopolul cucerit, sultanul își va îndrepta cu siguranță privirea asupra coloniilor venețiene din Grecia și din Marea Egee. Într-o dezbatere în Senat, la sfârșitul lui august, o moțiune conform căreia Constantinopolul trebuia lăsat în voia sorții a căpătat numai șapte voturi; șaptezeci și patru de senatori erau de altă părere. Dar ce putea să facă Veneția? Era prinsă într-un război mărunt, dar costisitor, în Lombardia, iar legăturile sale cu papa nu erau foarte prietenești, mai cu seamă fiindcă papalitatea nu mai plătise banii pentru cele câteva galere închiriate de la republică, în 1444. O acțiune comună cu Genova era cu neputință. Ambasadorului venețian la Neapole i s-a indicat să ceară ajutor de la regele Alfonso; răspunsul suveranului a fost însă ambiguu. Flota venețiană avea destul de lucru ca să-și ocrotească coloniile, iar o preschimbare a vaselor comerciale în adevărate nave de război era costisitoare. Demnitatea republicii cerea, acum, ca relațiile cu sultanul să fie curmate. Comandanților venețieni din Levant li s-au dat însă ordine în doi peri. Aveau îndatorirea să-i ajute și să-i ocrotească pe creștini, dar nu trebuiau să-i atace și nici să-i provoace pe turci. Între timp, împăratul căpătase îngăduința de a-și recruta soldați și marinari din Creta[13].

Genova se găsea într-o situație asemănătoare și reacțiile ei vădeau încă un și mai mare neastâmpăr. Și ea avea necazuri în Europa; avea nevoie de vase ca să-și păzească apele teritoriale, dar și coloniile sale din Răsărit. Cârmuirea a trimis unul sau două îndemnuri către popoarele creștinătății, ca să strângă ajutoare împotriva turcilor; ea însă nu era pregătită să dea vreun ajutor. Cetățenilor genovezi li se dăduse voie, ca simpli particulari, să facă ce doresc. Domnea o neliniște deosebită cu privire la Pera și la coloniile din Marea Neagră. Guvernatorului *(podestà)* din Pera i s-au dat instrucțiuni să încheie cu turcii orice înțelegere ar socoti el mai potrivită în nădejdea că, chiar dacă ar cădea Constantinopolul,

colonia ar putea fi cruțată. Instrucțiuni asemănătoare fuseseră date Mahonei, comitetul care conducea insula Chios. În orice caz, turcii nu trebuiau provocați fără rost[14]. Raguzanilor, ca și venețienilor li se confirmaseră de către împărat privilegiile pe care le aveau la Constantinopol. Dar și ei făceau comerț în porturile otomane și nu voiau să-și pună în primejdie niciun vas din mica lor flotă, luptând împotriva sultanului, afară, poate de cazul când ar fi făcut parte dintr-o mare coaliție[15].

Cu toate nemulțumirile pe care le avusese din partea bizantinilor, papa Nicolae era cu adevărat zdruncinat de intențiile sultanului, care ieșiseră la iveală. Îl convinsese pe Frederic al III-lea – când acesta sosise la Roma, în martie 1452, pentru a fi încoronat împărat – să-i trimită sultanului un sever ultimatum. Dar în acesta nu erau decât vorbe goale și umflate; oricine știa că Frederic n-avea nici puterea, nici dorința să urmeze cu fapta spusele sale. Alfonso era mai adânc angajat. Era rege al Neapolelui, cu interese și pretenții în Grecia, iar catalanii, care făceau negoț la Constantinopol, erau supușii săi. Nu mai înceta cu făgăduielile, și le-a împlinit în măsura în care a trimis în apele Egeei o flotilă de zece vase, pentru care papa a luat asupră-și cea mai mare parte din cheltuieli; numai că le-a retras câteva luni mai târziu, când s-a aliat cu venețienii împotriva lui Francesco Sforza al Milanului și era neliniștit să vadă cum va reacționa Genova. Nicolae, avându-l pe Bessarion alături, căuta în zadar să obțină ajutoare de undeva. Nici solii săi, nici cei ai lui Constantin nu au primit vreun răspuns la chemările lor. Papa era dornic acum să facă tot ce putea pentru împărat, căci primise o scrisoare – întocmită curând după ce sultanul terminase cetatea de la Rumeli Hisar – în care Constantin dădea asigurări că va duce la îndeplinire unirea[16].

Isidor, mitropolitul izgonit al Kievului și a toată Rusia, de curând făcut cardinal al Bisericii Romane, fusese numit legat papal pe lângă împărat, în mai 1452, și acum pleca la Constantinopol. În drum, s-a oprit la Neapole, unde a recrutat, pe cheltuiala papei, un corp de două sute de arcași, și apoi la Mitylene, unde s-a întâlnit cu arhiepiscopul Leonardo de Chios, genovez de obârșie. La

Constantinopol a sosit pe 26 octombrie. Corpul de oșteni care-l însoțeau, oricât de mic ar fi fost, era un semn că papa avea să trimită un ajutor efectiv unui popor care-i recunoștea autoritatea. Fapta nu a fost zadarnică. Nu numai că Isidor a fost salutat cu deferență de împărat și de Curtea sa, dar s-a stârnit oarecare însuflețire și în rândurile mulțimii. Împăratul a urmat cu repeziciune curentul. S-au numit comitete care reprezentau fie populația Constantinopolului, fie nobilimea, ca să-și dea sprijinul lor unirii. Comitetul poporului și-a dat asentimentul după ce adversarii unirii au refuzat să ia parte la ședințe. Comitetul nobilimii, în care discuțiile purtate au fost mai serioase, ar fi dorit mai degrabă un compromis, prin care numele papei să fie pomenit în liturghie, dar promulgarea de fapt a unirii să fie amânată. Împăratul însă, la stăruințele lui Isidor, le-a respins cererea.

Este aproape sigur că cel care purta negocierile a fost Luca Notaras, și a lucrat cu mult tact, fără să primească însă mulțumiri de undeva. Lui Ghenadie și vrăjmașilor neînduplecați ai unirii li se părea că Notaras părăsește interesele ortodoxiei, în vreme ce Isidor și catolicii se îndoiau de buna lui credință. Aveau dreptate în măsura în care el susținea folosirea iconomiei, acel principiu scump teologilor ortodocși, care îngăduie o trecere cu vederea a deosebirilor de păreri, pentru interesele mai înalte ale lumii creștine, și se pare că Notaras ar mai fi spus că întreaga discuție putea fi redeschisă atunci când primejdia va fi fost înlăturată. Ghenadie era adânc mâhnit; înainte să sosească Isidor, ținuse în fața mulțimii o cuvântare aprinsă în care-i ruga pe poporeni să nu părăsească credința părinților în nădejdea unui ajutor material, care se va dovedi de mică însemnătate. La vederea soldaților cu care venise cardinalul, mulțimea a început să șovăie. Ghenadie s-a retras, așadar, în chilia sa de la Pantocrator, după ce a lipit de poarta mănăstirii o întâmpinare mânioasă în care prevenea, o dată mai mult, poporul să nu săvârșească nebunia de neiertat de a-și părăsi adevărata credință. Luca Notaras i-a scris arătându-i că împotrivirea sa este zadarnică; totuși influența lui Ghenadie a început să se facă din nou simțită. Pe străzi aveau loc mișcări antilatine și, pe măsură

ce săptămânile treceau și trupe noi din Apus nu mai soseau, dușmanii unirii își recăpătau puterea.

Cardinalul Isidor, grec el însuși, se purta cu răbdare și măsură, într-atât încât sfetnicul de taină al împăratului, Phrantzes, a sugerat că poate ar fi cuminte să fie numit patriarh în locul lui Grigorie Mammas, care plecase. Constantin știa însă că Isidor n-ar fi primit niciodată un asemenea lucru. Arhiepiscopul Leonardo, cu disprețul lui de catolic față de greci, era totuși nemulțumit și îi cerea împăratului să-i prindă pe conducătorii opoziției și să numească judecători care să-i osândească. Ideea era nechibzuită; în chipul acesta s-ar fi creat doar martiri. Constantin s-a mulțumit să-i cheme pe membrii *Synaxis* să se întâlnească cu el în palatul imperial, pe 15 noiembrie, ca să-i explice de ce se împotrivesc. La cererea sa, aceștia au scris și au semnat un memoriu prin care arătau din ce pricini nu vor să primească unirea de la Florența. Cu acest prilej, ei și-au reiterat dezacordul, pe temeiuri teologice, cu formula care privea Sfântul Duh. Erau totuși gata să primească bucuroși un nou conciliu, care trebuia să se țină la Constantinopol și la care să ia parte împuterniciți ai tuturor Bisericilor răsăritene. Singura piedică era rea-voința catolicilor. Ei mai adăugau că sunt gata să-l primească iarăși pe patriarhul Grigorie dacă acesta îi va asigura că împărtășește credința lor. Nu se știe dacă Ghenadie a fost de față la întâlnirea cu împăratul; el nu se afla printre cei cincisprezece care semnaseră documentul, între care se găseau cinci episcopi, trei înalți dregători ai patriarhiei și șapte stareți și monahi. Atitudinea lor nu ar fi fost îndreptățită, dacă unirea n-ar fi putut să ducă la o schismă între Biserica Constantinopolului și celelalte Biserici ortodoxe. Pentru oamenii politici însă, unirea cu Apusul, care le putea aduce foloase materiale, trecea înaintea unității cu Bisericile răsăritene, care nu le puteau aduce niciun fel de ajutoare*.

---

* Istoria nenumăratelor încercări de reunire a Bisericii răsăritene cu cea Romano-Catolică, după schisma din 1054, arată că – mai totdeauna – Bizanțul vedea într-un asemenea act posibilitatea de a dobândi un ajutor politic sau militar din Apus, iar Roma – perspectiva de restabilire a unității Bisericii, sub egida papalității.

Câteva zile mai târziu a fost scufundat vasul comercial venețian, pricinuită de tunurile de la Rumeli Hisar. Un nou val de panică a cuprins orașul; nevoia de ajutor din Apus părea mai arzătoare ca oricând. Partidul unionist și-a recâștigat susținătorii. Ghenadie, temându-se – cum și recunoștea – că dorința de ajutor s-ar fi lățit ca focul în pădure, a făcut public un alt manifest ca să arate că ajutorul apusean înseamnă uniație. Repeta, cu acest prilej, că el, măcar, nu va lăsa să-i fie pângărită credința, în nădejdea unui ajutor de ale cărui rezultate să îndoia. Cuvintele sale au fost citite și luate în seamă.

Pe 12 decembrie 1452, o liturghie solemnă a fost oficiată în marea catedrală Sfânta Sofia, în cinstea împăratului și a Curții. Papa și patriarhul care lipsea au fost pomeniți în ectenii, și hotărârile de unire de la Florența au fost citite în întregime. Cardinalul Isidor, în grija lui de a arăta că grecii săi fuseseră câștigați pentru unire, a scris că biserica fusese înțesată de lume, dar Ghenadie și alți opt călugări lipsiseră. Alți membri ai partidei sale au zugrăvit însă în alt chip faptele. Printre greci nu domnea nicio însuflețire și, de aici înainte, puțini dintre ei aveau să mai intre în catedrală, unde li se îngăduise să slujească numai preoților care primiseră unirea. Pentru arhiepiscopul Leonardo chiar și împăratul părea să fie „căldicel" și slab în strădaniile sale de a întări unirea, în vreme ce Luca Notaras – socotea el – era dușmanul ei fățiș. Dacă Notaras a rostit, într-adevăr, cuvintele sale des pomenite, că preferă turbanul sultanului pălăriei de cardinal, lucrul a fost neîndoios pricinuit de supărarea pe care i-a provocat-o neînduplecarea unor catolici ca Leonardo, care n-au voit să înțeleagă străduințele sale pentru o împăcare. După ce a fost, aici, proclamată unirea, nicio împotrivire fățișă nu s-a mai arătat. Ghenadie a păstrat tăcerea, în chilia sa. Grosul populației a întâmpinat faptul împlinit cu o sumbră pasivitate, numai că se duceau să se roage doar în acele biserici ai căror preoți rămăseseră neîntinați. Până și mulți dintre adepții unirii trăgeau nădejde că, dacă orașul va fi cruțat de soartă, hotărârea luată va suferi schimbări. Dacă unirea ar fi fost repede urmată de sosirea de corăbii și oșteni din Apus, asemenea

foloase de ordin practic i-ar fi dobândit sprijin de pretutindeni. Grecii, cu ideea iconomiei în minte, poate că s-au gândit că părăsirea fidelității în cele ale credinței va aduce, în schimb, păstrarea pe mai departe a împărăției lor creștine. Numai că, așa cum s-au petrecut lucrurile, ei au plătit prețul care li se ceruse pentru ajutorul din Apus și au fost înșelați[17].

V

PREGĂTIRI PENTRU ASEDIU

Pe tot parcursul ultimelor luni ale anului 1452, sultanul a tot chibzuit la planurile sale. Nici măcar unul dintre sfetnicii lui nu știa întocmai ce avea el de gând să facă. Avea să fie mulțumit, acum când fortăreața sa de la Rumeli Hisar îi îngăduia să domine Bosforul și îi dădea putința să întrerupă legăturile Constantinopolului cu restul lumii într-o asemenea măsură încât, cu trecerea vremii, orașul ar fi trebuit să se predea? Mehmet schițase planuri pentru un nou și strălucitor palat la Adrianopol, pe o insulă de pe râul Marița. Însemna oare aceasta că, deocamdată, nu se gândea să mute cârmuirea în vechea capitală a imperiului? Așa trăgea nădejde vizirul Halil. Acesta, fie că primea în chip obișnuit daruri de la greci – cum îl bănuia lumea – fie că nu, respingea ideea unei campanii împotriva Constantinopolului. Un asediu avea să însemne mari cheltuieli și, dacă ar fi să dea greș, umilirea pe care ar suferi-o mândria otomană ar fi cumplită. Mai mult încă, în starea în care se găsea, Constantinopolul era politicește neputincios și le putea aduce foloase când era vorba de negoț. Halil avea partizanii săi printre alți vechi dregători ai lui Murad. Mai era însă și un partid puternic care i se împotrivea, condus de militari, cum erau Zaganos și Turahan Pașa, cu eunucul Șehab ed-Din în umbra lor, și la aceștia își pleca sultanul urechea[1].

Mehmet însuși și-a petrecut multe nopți fără somn în iarna aceasta, cu gândul la campania sa. Se spunea că puteai să-l vezi în miez de noapte cutreierând străzile Adrianopolului, îmbrăcat ca

un simplu oștean, și oricine îl recunoștea și îl saluta era, fără multă vorbă, ucis. Într-o noapte, pe la straja a doua, a poruncit deodată să-i fie adus înainte Halil. Bătrânul vizir a venit tremurând, temându-se să nu audă că a fost scos din slujbă. Ca să-și împace stăpânul, a adus cu sine o strachină umplută în grabă cu galbeni. „Ce înseamnă asta, dascăle?", l-a întrebat sultanul. Halil a grăit în șoaptă că era un obicei la sfetnicii chemați pe neașteptate în fața sultanului să aducă cu ei daruri. Mehmet a sfărâmat strachina, n-avea ce face cu asemenea daruri. „De-un singur lucru am nevoie", a strigat. „Dă-mi Constantinopolul." I s-a destăinuit apoi că luase, în sfârșit, o hotărâre. Avea să atace orașul cât mai repede cu putință. Halil, cu nervii zdruncinați și abătut, i-a făgăduit sprijinul său cinstit[2]. Câteva zile mai târziu, către sfârșitul lui ianuarie, sultanul și-a strâns toți sfetnicii și le-a ținut o lungă cuvântare, în care le-a reamintit de isprăvile străbunilor lor. Dar – a arătat el – împărăția turcească nu va fi niciodată liniștită până când nu va dobândi Constantinopolul. Bizantinii pot fi ei slabi, dar, cu toate acestea, au arătat cât de bine se pot înțelege cu dușmanii turcilor și – așa slabi cum sunt – pot să dea cetatea pe mâinile unor aliați care n-or să mai fie atât de bicisnici. Constantinopolul nu era o cetate care să nu poată fi cucerită; asediile de mai înainte nu izbutiseră din cu totul alte pricini. Acum însă sosise vremea. Cetatea era sfâșiată de dezbinări religioase. Pe italieni nu puteai să te sprijini, ca aliați, și apoi mulți dintre ei erau niște trădători. Mai mult, turcii ajunseseră, în sfârșit, să stăpânească mările. În ce-l privește – spuse el – decât să cârmuiască o împărăție care să nu cuprindă Constantinopolul, mai bine să nu mai cârmuiască nicio împărăție.

Adunarea a fost însuflețită. Până și acei membri ai Divanului care nu împărtășeau intențiile sultanului n-au îndrăznit să dea glas temerilor lor. Toți sfetnicii, până la unul, l-au urmat și au ales războiul[3].

Odată hotărât războiul, sultanul i-a poruncit guvernatorului militar al provinciilor europene, Dayi Caragea Bey, să strângă oaste și să atace orașele și târgurile bizantine de pe coastele Traciei. Orășelele de pe țărmul Mării Negre, Mesembria, Anchialos și

Byzus*, s-au predat imediat, și n-au mai fost prădate. Câteva orășele însă, de pe coasta Mării Marmara, precum Selymbria și Perinthos, au încercat să se împotrivească, dar au fost luate cu asalt, prădate, și fortificațiile lor, doborâte[4]. Încă din octombrie trecut, Turahan Bey și fiii săi fuseseră aduși pe istmul Corint, ca să facă incursiuni în Pelopones și astfel să-i țină în frâu pe frații împăratului în așa fel încât aceștia să nu fie nicicând în stare să-i sară în ajutor[5].

În cuvântarea sa către Divan, sultanul subliniase faptul că acum stăpânea marea. Atacurile de mai-nainte împotriva Constantinopolului porniseră numai de pe uscat. Bizantinii avuseseră întotdeauna putința să primească provizii pe mare și, până de curând, turcii fuseseră nevoiți să închirieze vase de la creștini ca să-și treacă oștile din Europa în Asia sau invers. Mehmet era hotărât să schimbe lucrurile. În tot cursul lunii martie 1453, vase de tot soiul au început să se adune la Gallipoli. Erau și vase vechi, dintre care multe reparate și călăfătuite din nou; mult mai multe însă erau noi, construite în grabă, în lunile din urmă, în șantierele orașelor de pe coasta Egeei. Erau trireme, în care – spre deosebire de vechile ambarcațiuni cu același nume – lavițele erau toate la aceeași înălțime. Fiecare șir, așezat astfel ca să facă un unghi ușor pieziș cu latura corabiei, cuprindea trei vâslași, având fiecare câte o singură vâslă scurtă, proptită pe furchetul ei, toate trei făcându-și însă loc printr-o

---

* După indicațiile lui Ducas, *Istoria turco-bizantină,* ed. V. Grecu, p. 320 (321), Caragea Bey a fost trimis cu oaste „asupra cetăților de la Marea Neagră", printre care și Byzon (Βυζόν), pe care le-a cucerit. Indus în eroare de forma greșită a toponimului din manuscrisul lui Ducas, V. Grecu, în indicele ediției sale (pp. 456 și 474), identifică Byzon cu Cavarna (în Antichitate: Bizone). Caragea însă nu avea ce căuta în sudul Dobrogei, căzut de mult în mâinile otomanilor și unde nu mai dăinuia, din timpuri străvechi, o localitate care să poarte un asemenea nume. Misiunea lui era să supună și ultimele cetăți rămase în mâinile bizantinilor din Tracia, la mică depărtare de Constantinopol: Mersembria, Anchialos, Bizya (aceasta la oarecare distanță de coastă) și altele. Bizya (în Antichitate: Ulpia Bizye, astăzi: Viza) se află pe drumul care duce de la Kîrk-Kilisse la Constantinopol, la o sută treizeci de kilometri de fosta capitală a Bizanțului. Vezi și Hammer, *loc. cit.*, p. 229, și Fr. Babinger, *op. cit.*, p. 142.

singură deschizătură din copastie. Corabia se cufunda adânc în apă și avea două catarge, iar velele se foloseau când vântul era prielnic. Erau apoi bireme, vase puțin mai mici, cu un singur catarg și în care vâslașii stăteau perechi de o parte și de alta. Erau *fustae,* nave prelungi, mai ușoare și mai repezi decât biremele, cu vâslași înșirați unul câte unul de fiecare parte, înaintea catargului, și doi câte doi la pupa. Erau galere, nume care se folosea adesea în chip mai liber, pentru orice corabie mare, fie că era vorba de o triremă, de o biremă sau de o barcă cu pânze, fără vâslași, dar care, tehnic vorbind, desemna o corabie mare, ridicându-se mult deasupra apei, cu o singură laviță, pentru vâsle lungi. Mai erau și *parandaria,* șlepuri grele, cu pânze, folosite pentru transporturi[6].

Pentru flota sultanului ni se dau indicații diferite. Cifrele oferite de istoricii bizantini sunt peste măsură de exagerate. Din datele pe care le aveau însă navigatorii italieni, care se aflau atunci la Constantinopol, se pare că flota cuprindea trei trireme și zece bireme, aproximativ cincisprezece galere cu vâsle, vreo șaptezeci și cinci de *fustae* și douăzeci de *parandaria,* laolaltă cu un număr de goelete și cutere, folosite îndeosebi pentru trimiterea de mesaje. Guvernatorul din Gallipoli, un bulgar renegat, Suleiman Baltoghlu, fusese pus în fruntea ei. Vâslașii și matrozii erau luați dintre prizonieri sau robi; mulți dintre ei erau însă voluntari, atrași de soldele frumoase. Sultanul însuși s-a interesat personal de numirea ofițerilor, socotind că flota sa era de o însemnătate încă și mai mare decât armata[7].

Cam pe la sfârșitul lui martie, această *armadă* și-a croit drum prin Dardanele, în sus, până la Marea Marmara, spre stupoarea creștinilor, greci ori italieni, deopotrivă. Până în clipa aceea ei nu-și dăduseră seama cât de mare era forța navală a sultanului[8].

Pe când flota străbătea în lung și în lat Marea Marmara, armata turcească se aduna în Tracia. Ca și pentru marină, sultanul s-a îngrijit el însuși de înzestrarea ei. În cursul iernii, armurieri de pe întreg cuprinsul împărăției lucraseră la scuturi, coifuri, platoșe, sulițe, săbii și săgeți, în vreme ce tehnicienii construiau catapulte și berbeci, pentru doborârea zidurilor. Mobilizarea s-a făcut repede

și fără greș. S-au strâns regimente din fiecare provincie și au fost adunați soldații aflați în permisie în fiefurile lor militare. Oștenii de strânsură au fost înrolați în unități de câte o mie de oameni. Numai garnizoanele de care era nevoie pentru paza hotarelor și menținerea ordinii în provincii au fost lăsate în urmă, ca și forțele pe care Turahan le păstra în Grecia. Mulțimea oastei înspăimânta. Grecii spuneau că trei sau patru sute de mii de oameni fuseseră strânși în tabăra sultanului, și până și venețienii, oameni mai cumpăniți, vorbeau de o sută cincizeci de mii. E mai de crezut, dacă judecăm după izvoarele turcești, că trupele regulate vor fi numărat probabil optzeci de mii de oameni, fără oastea de strânsură, başbuzucii, care vor mai fi sporit armata cu încă douăzeci de mii, și fără oamenii de la furgoane, necombatanți, din care trebuie să mai fi fost câteva mii. Locul de cinste îl țineau regimentele de ieniceri. De când fuseseră reorganizate, cu vreo douăzeci de ani în urmă, de sultanul Murad, acestea numărau douăsprezece mii de oameni, din care o mică parte erau meșteșugari sau însărcinați cu administrația; ele îi mai cuprindeau și pe îngrijitorii haitelor de câini, și pe crescătorii de șoimi, pe care-i adăugase Mehmet însuși. Fiecare ienicer, în vremea aceea, era creștin de obârșie, dar fusese crescut din pruncie ca să ajungă un musulman cucernic, să-și privească regimentul ca pe propria-i familie și pe sultan ca pe comandantul și părintele său. Puțini ieniceri mai puteau să-și amintească de familiile lor și să le mai facă, cu vreun prilej, câte un bine. Fanatismul lor față de islamism era însă mai presus de orice îndoială și disciplina lor, admirabilă. În trecut nu prea se înțeleseseră cu Mehmet, dar salutau bucuros și cu nerăbdare o campanie împotriva „necredincioșilor“[9].

Armata, prin ea însăși, era copleșitoare. Încă și mai îngrijorătoare erau însă mașinile de curând născocite cu care fusese înzestrată. Hotărârea lui Mehmet de a porni atacul împotriva Constantinopolului, în primăvara lui 1453, se datora, în mare măsură, succeselor obținute de curând de turnătorii de tunuri. Tunul fusese folosit în Europa Apuseană, cu peste o sută de ani în urmă, și anume de când un călugăr neamț, numit Schwarz, construise un

tun, cu ghiulele lansate de praful de pușcă. De însemnătatea tunului în războiul de asediu lumea și-a dat repede seama, numai că experiențele germanilor în asediul orașului Cividale, din nordul Italiei, în 1321, și cele ale englezilor la Calais, în 1347, nu fuseseră foarte mulțumitoare. Tunurile n-aveau destulă putere ca să dăuneze unei zidiri solid construite. În suta de ani care a urmat, noua armă a fost folosită, în cea mai mare măsură, ca să împrăștie trupele dușmane în câmp deschis sau ca să dărâme baricade ușoare. Veneții încercaseră să utilizeze tunul în războiul naval împotriva genovezilor, în 1377[10]. Dar navele vremii nu puteau suporta povara unor mașini grele, iar ghiulelele de tun din acea vreme aveau rareori destulă putere ca să scufunde un vas, deși puteau să-i pricinuiască pagube însemnate. Sultanul Mehmet, al cărui interes pentru științe îi fusese deșteptat de medicul său, un evreu italian, Iacopo din Gaeta, își dădea seama de însemnătatea artileriei. Încă de la începutul domniei dăduse ordin turnătoriilor sale să încerce să construiască un tun mai mare[11].

În vara lui 1452, un meșter ungur numit Urban a sosit la Constantinopol și a oferit împăratului serviciile sale de constructor de tunuri. Constantin n-a putut totuși să-i plătească leafa pe care Urban socotea că i se cuvine și nici n-a putut să-i pună la îndemână materialele de care avea nevoie. Urban a părăsit, așadar, orașul și s-a dus la sultan. De îndată a fost primit în audiență și i s-au pus tot felul de întrebări. Când a arătat că poate construi un tun care să dărâme și zidurile Babilonului, i s-a dat o leafă de patru ori mai mare decât cea pe care era gata s-o primească și i s-a pus la îndemână întreaga asistență tehnică de care avea nevoie. În trei luni, el a construit tunul uriaș, pe care sultanul l-a așezat pe zidurile cetății sale de la Rumeli Hisar și care a scufundat vasul venețian ce încercase să forțeze blocada. Mehmet i-a poruncit atunci să facă un tun de două ori mai mare decât cel dintâi. Tunul a fost turnat la Adrianopol și isprăvit în luna ianuarie. Se socotea că țeava sa era lungă de patruzeci de palme, adică de aproximativ nouă metri. Grosimea peretelui de bronz al țevii era de o palmă, adică de douăzeci de centimetri, iar circumferința țevii, de patru palme la chiulasă,

unde se băga praful de pușcă, și de douăsprezece palme în partea dinainte, unde se introduceau ghiulelele*. Acestea se spune că ar fi cântărit douăsprezece chintale. Îndată ce tunul a fost gata, o unitate de șapte sute de oameni, căreia îi fusese încredințat, l-a așezat pe un car tras de cincisprezece perechi de boi. L-au dus, cu oarecare greutate, până în vecinătatea palatului lui Mehmet, unde trebuia să i se încerce puterea. Locuitorii Adrianopolului fuseseră preveniți că avea să fie o larmă înspăimântătoare și că nu trebuie să intre în panică.

Într-adevăr, când fitilul a fost aprins și s-a slobozit prima ghiulea, detunătura s-a auzit până la douăzeci de kilometri depărtare și ghiuleaua s-a avântat cale de un kilometru și jumătate prin văzduh, apoi s-a îngropat, până la o adâncime de doi metri, în pământ**. Mehmet era încântat. Două sute de oameni au fost trimiși să netezească drumul care ducea la Constantinopol și să întărească podurile. În martie, tunul și-a început călătoria, tras de șaizeci de boi, cu două sute de oameni, care mărșăluiau în preajma lui ca să nu lase să se clatine afetul. Între timp, sub conducerea lui Urban, turnătoriile produceau alte tunuri, deși niciunul nu avea să fie atât de uriaș sau de vestit ca acest monstru[12].

---

* Amănuntele privind dimensiunile tunului sunt luate din Critobulos; vezi Critobul din Imbros, *Din domnia lui Mahomed al II-lea, anii 1451–1467,* ed. V. Grecu, București, 1963, pp. 92–93. Transpunând măsurile engleze de lungime în valorile corespunzătoare din sistemul metric, vom observa că Runciman și-a însușit opinia lui Ducange după care, în Evul Mediu, o palmă (σπυθαμή), palmus sau *span)* măsura nu 9, ci 8 inchi. Dacă un inch echivalează cu 2,54 cm, valorile obținute sunt următoarele: lungimea țevii tunului: 812,80 cm; grosimea buzei tunului: 20,32 cm; circumferința țevii la chiulasă: 81,28 cm; în partea dinainte: 243,84 cm. Cât privește greutatea proiectilelor, aceasta se ridica la 12 chintale, adică circa 609,60 kg. Cf. și Edwin Pears, *The destruction of the Grek Empire and the Story of the Capture of Constantinople by the Turkes,* Londra, 1903, p. 232, n. 3.

** Datele sunt luate din Ducas; vezi *Istoria turco-bizantină, 1341–1462,* ed. V. Grecu, București, 1958, pp. 310–311. Cât privește groapa, aceasta era adâncă de circa un stânjen. „Ghiuleaua" era de fapt un bloc de piatră de dimensiuni considerabile.

În cursul lunii martie, marea armată a sultanului a străbătut, în detașamente, Tracia, mergând spre Bosfor. Nu le era ușor să se îngrijească de toate nevoile unei oștiri atât de numeroase; totul fusese însă pus la cale cu grijă. Disciplina era bună, iar moralul trupelor foarte ridicat. Fiecare musulman credea că Profetul însuși va hărăzi un loc deosebit în paradis primului soldat care-și va croi cu forța drum în vechea capitală creștină. Tradiția glăsuise: „Vor cuceri Qostantiniya. Slavă fie dată principelui și oastei care vor izbândi întru aceasta." Altă tradiție, potrivită de predicatori pentru acest prilej, vorbea de Profetul care-și întreba ucenicii: „Ați auzit de o cetate, pe o latură a căreia este uscatul și pe celelalte două marea? Ceasul judecății nu va suna până ce șaptezeci de mii de fii ai lui Isaac nu o vor cuceri." Cât privește însuflețirea sultanului însuși, asupra ei nu poate fi nicio îndoială. De multe ori fusese auzit arătându-și hotărârea de a fi cârmuitorul care va dobândi această nemaiatinsă biruință pentru Islam[13]. El însuși a părăsit Adrianopolul pe 23 martie; pe 5 aprilie a sosit cu ultimele detașamente ale armatei în fața zidurilor Constantinopolului[14].

În interiorul cetății atmosfera era cu totul alta. La vederea uriașei flote turcești, care manevra în Marea Marmara, și a tunurilor celor mari, în frunte cu namila lui Urban, care înaintau cu greu către zidurile dinspre uscat, locuitorii știau la ce trebuiau să se aștepte. Se petrecuseră unul sau două cutremure ușoare de pământ și niște ploi torențiale, toate tălmăcite ca semne rele, în vreme ce bărbați și femei își aminteau de toate prorocirile care vesteau sfârșitul împărăției și venirea lui Antihrist[15]. Și totuși, cu toată deznădejdea, bărbăția nu lipsea. Chiar acei gânditori politici care se întrebau dacă, până la sfârșit, cuprinderea în împărăția turcească nu se va dovedi mai puțin dăunătoare pentru greci decât dezbinarea, sărăcia și neputința de acum luau parte din toată inima la pregătirile de apărare. În tot timpul lunilor de iarnă, alături de împăratul care-i îmbărbăta, puteai vedea bărbați și femei deopotrivă lucrând la reparatul zidurilor și la curățarea canalelor. Toate armele aflate pe cuprinsul orașului au fost adunate laolaltă, ca să poată fi împărțite acolo unde se va simți mai multă nevoie. S-a

constituit și un fond la care au contribuit cu toții – nu numai statul, ci și biserici și mănăstiri, și persoane particulare – ca să facă față cheltuielilor deosebite. În Constantinopol se mai găseau încă avuții însemnate, și unor italieni li se părea că unii greci ar fi putut să dea și mai mult. De fapt însă, nu era atâta nevoie de bani, cât de oameni, de arme și de hrană, și cu bani nu puteai cumpăra acum asemenea lucruri[16].

Împăratul a făcut tot ce i-a stat în putință. În toamna lui 1452 fuseseră trimiși soli în Italia ca să ceară ajutor grabnic. Rezultatele au fost neînsemnate[17]. O nouă solie a fost trimisă la Veneția; Senatul a răspuns însă, pe 16 noiembrie, că este într-adevăr adânc mâhnit de veștile care-i vin din Răsărit și că, dacă papa și celelalte puteri erau gata să intre în acțiune, va fi bucuros să li se alăture și el. Venețienii nu aflaseră încă ce pățise galera lui Rizzo, cu o săptămână mai înainte, dar chiar și această veste, precum și mesajele stăruitoare care veneau de la colonia venețiană din Constantinopol nu vor fi în stare să-i facă să pornească la o acțiune hotărâtă[18]. Unui sol trimis în aceeași lună la Genova i s-a făgăduit o navă și cârmuirea s-a oferit să solicite alte ajutoare din partea regelui Franței și a republicii florentine. Făgăduielile regelui Alfonso de Aragon erau încă și mai nedeslușite, dar el le-a îngăduit solilor bizantini să strângă grâu și alte alimente din Sicilia, pe care să le trimită la Constantinopol. Solii erau prinși de îndatoririle lor, când a început asediul, și nu și-au mai revăzut niciodată țara de baștină. Papa Nicolae era dornic să le vină în ajutor, dar nu voia să meargă prea departe până ce nu era încredințat că unirea creștinilor se înfăptuiește într-adevăr, iar fără venețieni puțin lucru putea să izbândească. De altfel, preocupările i-au fost tulburate de o răscoală, care a izbucnit la Roma, în ianuarie 1453. Până când orașul nu avea să-și recapete liniștea, nu se putea gândi la vreo acțiune purtată peste hotare[19].

Cât privește scrisorile schimbate între Roma și Veneția, îți făcea rău când le citeai. Venețienii tot nu uitau că papalitatea le mai datora încă bani pentru galerele pe care le închiriase în 1444, iar papa nu avea încredere în bunăvoința venețienilor. Abia pe 19 februarie

1453, Senatul Veneției, după ce a primit ultimele vești din Răsărit, a hotărât, prin vot, să se trimită de îndată la Constantinopol două vase de transport, fiecare cu o sută de oameni la bord, și să dea ordin ca alte cincisprezece galere, care erau pe cale să fie echipate din nou, să pornească după cele dintâi, imediat ce vor fi gata. Cinci zile mai târziu, Senatul vota o hotărâre prin care negustătorii care făceau comerț cu Levantul erau supuși la dări deosebite, cu care să se acopere cheltuielile cerute de flotilă. În aceeași zi li s-au trimis scrisori papei, împăratului apusean și regilor Ungariei și Aragonului, prin care li se arăta că, dacă nu se trimit îndată ajutoare, soarta Constantinopolului este pecetluită. Pe 2 martie, Senatul încă mai discuta asupra felului în care să fie organizată flotila. S-a hotărât să fie pusă sub comanda lui Alvise Longo, însă sub autoritatea supremă a lui Giacomo Loredan, căpitanul-general al Mării. O săptămână mai târziu, o altă rezoluție a trecut prin Senat, prin care se cerea ca totul să se înfăptuiască în cea mai mare grabă. Zilele însă treceau și nimic nu se împlinea. La începutul lui aprilie, s-au primit, în sfârșit, scrisori de la Roma, care arătau intenția papei de a trimite cinci galere în Răsărit. Un răspuns al Veneției, din 10 aprilie, îi felicita pe cardinali pentru această hotărâre, dar le amintea că papa dinaintea acestuia nu-și plătise datoriile și mai adăuga că, potrivit ultimelor vești sosite din Constantinopol, acolo era mai mare nevoie de merinde decât de oameni. Mai amintea Romei, la drept vorbind cam târziu, că navele trebuiau să ajungă la Dardanele înainte de 31 martie, fiindcă, de-atunci încolo, vântul puternic dinspre miazănoapte va face să se treacă mai cu greutate prin strâmtori. Plecarea flotei venețiene a fost până la sfârșit hotărâtă pentru 17 aprilie, dar și atunci au survenit alte amânări și tărăgăneli. Când, până la urmă, vasele și-au ridicat pânzele să pornească de la Veneția, Constantinopolul era asediat de două săptămâni[20].

Papa Nicolae era într-adevăr tulburat de aceste amânări. Ceva mai înainte cumpărase, pe cheltuiala lui, o încărcătură de arme și de alimente. Le-a trimis la Constantinopol în trei vase genoveze, care au pornit cam pe la începutul lui martie[21].

Nicio altă cârmuire nu și-a plecat urechea la cererile împăratului. Acesta, în nădejdea că-i va ademeni pe negustătorii genovezi să aducă hrană la Constantinopol, dăduse de veste că importurile vor fi scutite de taxe; nicio reacție însă nu s-a produs. Autoritățile genoveze stăruiau într-o politică de neutralitate echivocă. Lumea sperase că marele luptător creștin Ioan Hunyadi, regentul Ungariei, se va folosi de clipa în care turcii aproape că goliseră de trupe granița Dunării. Ungurii însă erau paralizați din cauza dezastrelor pe care le suferiseră către sfârșitul domniei lui Murad și Hunyadi însuși se afla într-o situație grea, fiindcă pupilul său, regele Ladislau al V-lea, devenise major pe 14 februarie și tutela lui Hunyadi îl supăra pe monarh. Niciunul dintre cârmuitorii ortodocși nu-i putea da ajutor[22]. Marele cneaz al Rusiei era prea departe și își avea grijile lui; în zadar se apelase la el[23]. Pe lângă aceasta, Rusia fusese adânc nemulțumită de proclamarea unirii Bisericilor. Voievozii Moldovei, Petru al III-lea și Alexandru al II-lea*, se certau între ei. Voievodul Țării Românești, Vladislav al II-lea, era vasal al sultanului și cu siguranță că nu s-ar fi ridicat împotriva acestuia fără ajutorul Ungariei[24]. George, despotul Serbiei, era un vasal încă și mai supus, ba mai și trimisese un detașament de soldați care să se alăture oștirii lui Mehmet. Aceștia s-au luptat vitejește pentru suzeranul lor, cu toată simpatia pe care o nutreau pentru cei de

---

* Petru al II-lea (nu al III-lea) era fiul lui Alexandru cel Bun și cumnatul lui Ioan Hunyadi, și a cârmuit – pentru a doua oară – Moldova în anii 1448–1449. Alexandru al II-lea, cunoscut mai bine sub numele de Alexăndrel sau Olehno, fiul lui Ilie și al Marenei, se numără și el printre voievozii moldoveni, prima dată începând din februarie 1449, adică – pentru câteva săptămâni – concomitent cu Petru al II-lea. Dacă acesta din urmă ducea o politică apropiată de interesele maghiare (el dăduse ungurilor Chilia), Alexăndrel era omul polonilor, care acum renunțaseră la prietenia cu Ungaria. Vladislav al II-lea al Țării Românești (1446–1456) era o figură ștearsă, care ajunsese să fie vasal la doi suzerani, lui Mehmet al II-lea și guvernatorului regatului maghiar, adică lui Hunyadi. Este ușor de înțeles de ce, de la asemenea oameni, atât de puțin stăpâni pe soarta lor, Bizanțul nu putea aștepta nici cel mai slab sprijin. Cf. și N. Iorga, *Istoria Românilor,* vol. IV, București, 1937, p. 96 și urm.

o credință cu ei, din Constantinopol[25]. În Albania, Scanderbeg era încă un ghimpe în coasta sultanului, numai că nu stătea bine cu veneții, iar turcii ațâțaseră împotriva lui câteva căpetenii, care-l dușmăneau. Cârmuitorii din Marea Egee și cavalerii Sfântului Ioan din Rhodos nu erau nici unii, nici alții în măsură să intervină, afară doar dacă ar fi luat parte la o mare coaliție. Despoții Moreei erau ținuți în frâu de forțele lui Turahan Bey. Regele Georgiei și împăratul din Trapezunt erau, și unul, și altul, prinși din greu cu apărarea propriilor lor hotare. Emirii din Anatolia, oricât de mult nu l-ar fi suferit pe sultan, îi simțiseră prea de curând puterea, ca să se mai ridice iar așa de grabnic împotriva lui[26].

Și totuși, deși cârmuitorii dădeau înapoi, mai erau oameni gata să lupte la Constantinopol pentru creștinătate. Colonia venețiană din oraș a oferit împăratului sprijinul ei neprecupețit. La o adunare, la care luau parte Constantin și dregătorii săi, împreună cu cardinalul Isidor, bailul venețian Girolamo Minotto și-a luat îndatorirea să participe din plin la apărare și să poarte de grijă ca niciun vas venețian să nu părăsească portul fără îngăduința sa. A mai dat, de asemenea, asigurări că o flotilă va fi trimisă de la Veneția și a scris acolo, în grabă, cerând ajutor neîntârziat. Doi venețieni, căpitani de vase de comerț, Gabriele Trevisan și Alvise Diedo, ale căror nave erau ancorate în Cornul de Aur, după ce se întorseseră dintr-o călătorie în Marea Neagră, au făgăduit să rămână și să lupte alături de ei. În totul, șase vase venețiene și trei ale coloniei venețiene din Creta fuseseră oprite în port, cu încuviințarea comandanților lor, și au fost prefăcute în vase de război „pentru slava lui Dumnezeu și cinstea întregii creștinătăți", așa cum Trevisan i-a grăit, cu mândrie, împăratului. Printre venețienii care-și luaseră îndatorirea să lupte pentru cetatea cea mare, pe care strămoșii lor o jefuiseră cu două veacuri și jumătate în urmă, erau mulți care purtau numele celor mai strălucite familii ale republicii: Cornaro, Mocenigo, Contarini și Venier. Toți aveau să fie amintiți în tabloul de onoare, alcătuit de un compatriot al lor, medicul naval Nicolò Barbaro, al cărui jurnal, scris fără înfloriturі, ne dă probabil povestirea cea mai fidelă a asediului[27].

Veneţienii aceştia şi-au oferit serviciile pentru că se aflau ei înşişi la Constantinopol când a început războiul şi erau prea mândri şi aveau prea mult simţul onoarei ca să fugă. Dar s-au găsit şi genovezi care s-au ruşinat de sfielile cârmuirii lor şi care au venit din Italia, nesiliţi de nimeni, ca să lupte pentru creştinătate. Printre ei se numărau Maurizio, Cattaneo, cei doi fraţi Geronimo şi Leonardo di Langasco, precum şi cei trei fraţi Bocchiardi – Paolo, Antonio şi Troilo – care au echipat şi au adus cu ei, şi pe cheltuiala lor, o mică unitate militară. Pe 29 ianuarie 1453, Constantinopolul s-a înviorat la vestea venirii unui vestit ostaş genovez, Giovanni Giustiniani Longo, un om încă tânăr, care aparţinea uneia dintre cele mai mari familii ale republicii şi era înrudit cu puternica stirpe Doria. Cu sine a adus şapte sute de oşteni, bine înarmaţi, dintre care patru sute îi recrutase la Genova şi trei sute, în Chios şi Rhodos. Împăratul l-a primit cu bucurie, oferindu-i cârmuirea insulei Lemnos, dacă turcii vor fi izgoniţi de acolo. Giustiniani avea faima de a fi cu deosebire iscusit în apărarea oraşelor întărite cu ziduri şi astfel a fost de îndată însărcinat să preia comanda întregii arii a zidurilor dinspre uscat. Nu a lăsat să treacă vreme până ce să se apuce de îndatoririle lui: a cercetat zidurile şi s-a îngrijit să fie întărite, oriunde i s-a părut că este de trebuinţă. Deşi era grea treabă să-i înduplecă pe veneţieni să lucreze cu un genovez, personalitatea lui era atât de puternică, încât i-a determinat să colaboreze cu el. La cererea sa, Trevisan a redeschis şi a curăţat canalul care mergea de la Cornul de Aur, pe dinaintea zidurilor de la Blacherne, până acolo unde solul începe să se înalţe. Mulţi locuitori din Pera s-au alăturat apărării, socotind, aşa cum va scrie mai târziu *podestà* al lor, că prăbuşirea Constantinopolului ar însemna şi sfârşitul propriei lor colonii[28].

Câţiva ostaşi ţineau de ţări mai îndepărtate. Colonia catalană din Constantinopol s-a organizat sub conducerea consulului ei, Péré Julia; câţiva marinari catalani i s-au alăturat[29]. Din Castilia a sosit un nobil viteaz, Don Francisco de Toledo, care susţinea că e coborâtor din familia împărătească a Comnenilor şi-l numea, astfel, pe împărat vărul său[30]. În compania lui Giustiniani se afla şi

un meșter, Johannes Grant, socotit îndeobște drept german, dar care poate să fi fost și un aventurier scoțian, care, prin Germania, își va fi găsit un drum spre Levant[31]. Pretendentul otoman, Orhan, care trăia din copilărie la Constantinopol, și-a oferit împăratului serviciile sale și ale slujitorilor săi[32].

Nu toți italienii din Constantinopol au dat dovadă de același curaj ca Minotto sau ca Giustiniani. În noaptea de 26 februarie, șapte vase – șase din Creta și unul din Veneția – sub comanda lui Pietro Davanzo, au ieșit pe furiș din Cornul de Aur cu șapte sute de oameni la bord. Fuga lor a însemnat o grea lovitură pentru apărarea orașului. Dar nimeni – fie el grec ori italian – nu le-a urmat pilda[33].

Când a început asediul, rămăseseră în Cornul de Aur douăzeci și șase de vase pregătite pentru luptă, afară de nave mărunte și de vasele comerciale ale genovezilor din Pera, ancorate la baza zidurilor coloniei lor. Cinci dintre ele erau venețiene, cinci genoveze, trei cretane, unul din Ancona, unul din Catalonia, unul din Provence și zece care aparțineau împăratului. Aproape toate erau nave înalte la bord, fără vâsle, purtate numai de pânzele lor. Alcătuiau o flotă măruntă comparativ cu *armada* turcească[34]. Disproporția în oameni pe uscat era încă și mai mare.

La sfârșitul lui martie, când armata turcească mărșăluia prin Tracia, Constantin a trimis după secretarul său, Phrantzes, și i-a spus să facă o catagrafie a tuturor bărbaților din Constantinopol, inclusiv călugări, care erau în stare să poarte arme. Când Phrantzes a făcut adunarea, pe listele întocmite a găsit că în oraș se aflau numai patru mii nouă sute optzeci și trei de greci, care puteau fi folosiți, și ceva mai puțin de două mii de străini. Constantin s-a îngrozit aflând cifrele și i-a poruncit lui Phrantzes să nu le facă publice. Și mărturiile italiene au ajuns la aceeași concluzie[35]. Împotriva armatei sultanului, care număra vreo optzeci de mii de oameni, în afara hoardelor de başbuzuci, cetatea cea mare, cu zidurile ei care se întindeau cale de douăzeci și doi de kilometri, rămânea să fie apărată de mai puțin de șapte mii de suflete.

VI

ÎNCEPE ASEDIUL

Paștile sunt sărbătoarea cea mare a Bisericii Ortodoxe, când fiecare creștin se bucură, amintindu-și de învierea Mântuitorului. Totuși prea puțină bucurie sălășluia în inimile poporului din Constantinopol în Duminica Paștilor din 1453. Aceasta cădea pe 1 aprilie; după o iarnă viforoasă, sosise primăvara pe Bosfor. În livezile de pe cuprinsul orașului pomii erau în floare. Privighetorile începuseră din nou să cânte în tufișuri, iar berzele să-și facă cuiburile pe acoperișuri. Gerul era brăzdat de șiruri lungi de păsări călătoare, care zburau spre miazănoapte, către locuințele lor de vară. Tracia însă duduia de vuietul unei mari oștiri în mișcare, oameni și cai, ca și de scârțâitul furgoanelor trase de boi.

Locuitorii se rugaseră, zile îndelungate, să le fie dat măcar să-și săvârșească în liniște rânduielile din Săptămâna Mare, și dorința li se împlinise. Abia luni, 2 aprilie, primul detașament al dușmanului s-a arătat în zare. O companie, alcătuită din puțini oșteni dintre cei care apărau orașul, a pornit un atac împotriva lor, omorând câțiva oameni și rănind mulți alții. Pe măsură însă ce se iveau tot mai multe trupe turcești, compania s-a retras în oraș, și împăratul a poruncit să se distrugă podurile de peste canale, iar porțile orașului să fie închise[1]. În aceeași zi a dat deopotrivă instrucțiuni să se întindă un lanț mare peste intrarea în portul din Cornul de Aur; lanțul avea să fie prins la un capăt de turnul lui Eugeniu, de la poalele Acropolei, iar la celălalt de un turn, care ținea de zidurile dinspre mare ale Perei, și trebuia să se sprijine pe plute de lemn[2].

Un meșter genovez, Bartolomeo Soligo, avea sarcina să-l așeze la locul stabilit.

Joi, 5 aprilie, întreaga armată turcească, cu sultanul care o comanda în frunte, a ajuns în fața zidurilor. Mehmet și-a așezat vremelnic tabăra la doi kilometri și jumătate depărtare. A doua zi și-a adus trupele mai aproape, pe pozițiile pe care aveau să rămână. Apărătorii orașului și-au ocupat și ei locurile care le fuseseră statornicite[3].

Constantinopolul este așezat pe o peninsulă de formă aproape triunghiulară, cu laturile ușor încovoiate. Zidurile dinspre uscat se întindeau pe vreo șase kilometri lungime, de la cartierul Blacherne de pe Cornul de Aur până la cartierul Studion, pe țărmul Mării Marmara, pe o linie care se încovoia puțin în afară. Zidurile ridicate de-a lungul Cornului de Aur aveau aproximativ cinci kilometri lungime și formau o curbă cu scobitura înlăuntru, de la Blacherne la promontoriul Acropolei, azi cunoscut îndeobște sub numele de Capul Seraiului, care privește spre miazănoapte, către Bosfor. De la promontoriul Acropolei până la Studion, distanța era de nouă kilometri. Zidurile înconjurau vârful teșit al peninsulei, cu fața spre intrarea în Bosfor, și mergeau apoi pe o curbă ușor scobită, de-a lungul țărmului Mării Marmara. Înspre Cornul de Aur și Marmara se găsea un singur rând de ziduri. De-a lungul Mării Marmara, ele se ridicau de-a dreptul din apă. Unsprezece porți se deschideau prin ziduri către mare și în acea regiune se aflau și două mici porturi întărite, la îndemâna vaselor ușoare care, din pricina vântului puternic de miazănoapte, nu puteau ocoli promontoriul, ca să intre în Cornul de Aur. De-a lungul țărmului din Cornul de Aur se ridicase, în cursul veacurilor, o plajă, care era acum acoperită de antrepozite. Șaisprezece porți duceau spre ea. La capătul dinspre vest, ca să apere cartierul mai expus Blacherne, Ioan Cantacuzino construise, prin prundiș, un canal, care mergea chiar pe lângă zid. Aceste ziduri dinspre mare se aflau într-o stare destul de bună și nu era de așteptat să fie atacate cu înverșunare. Deși apusenii și veneții își croiseră drum în Constantinopol, în 1204, dinspre Cornul de Aur, un asemenea asalt

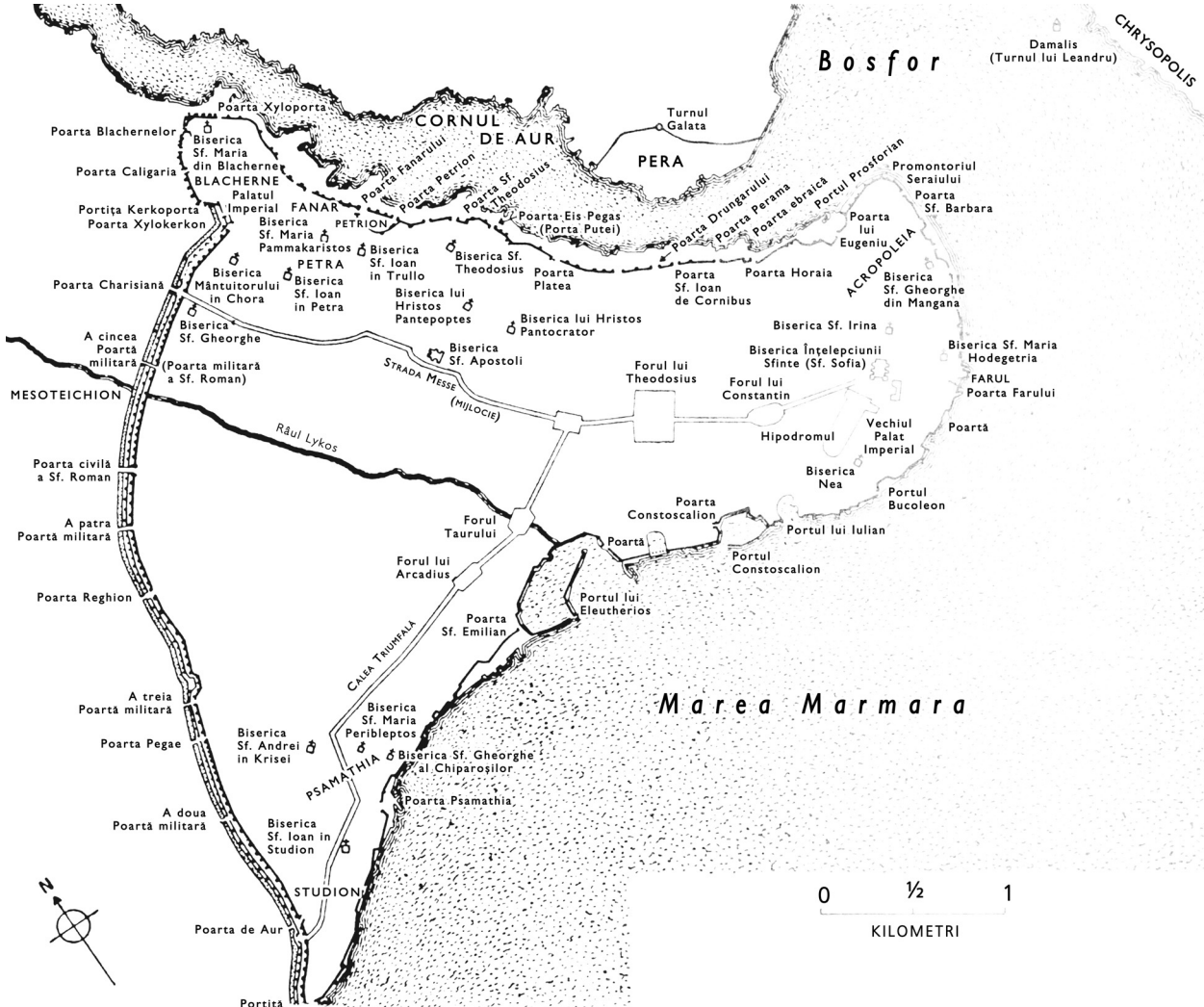

Planul Constantinopolului bizantin.

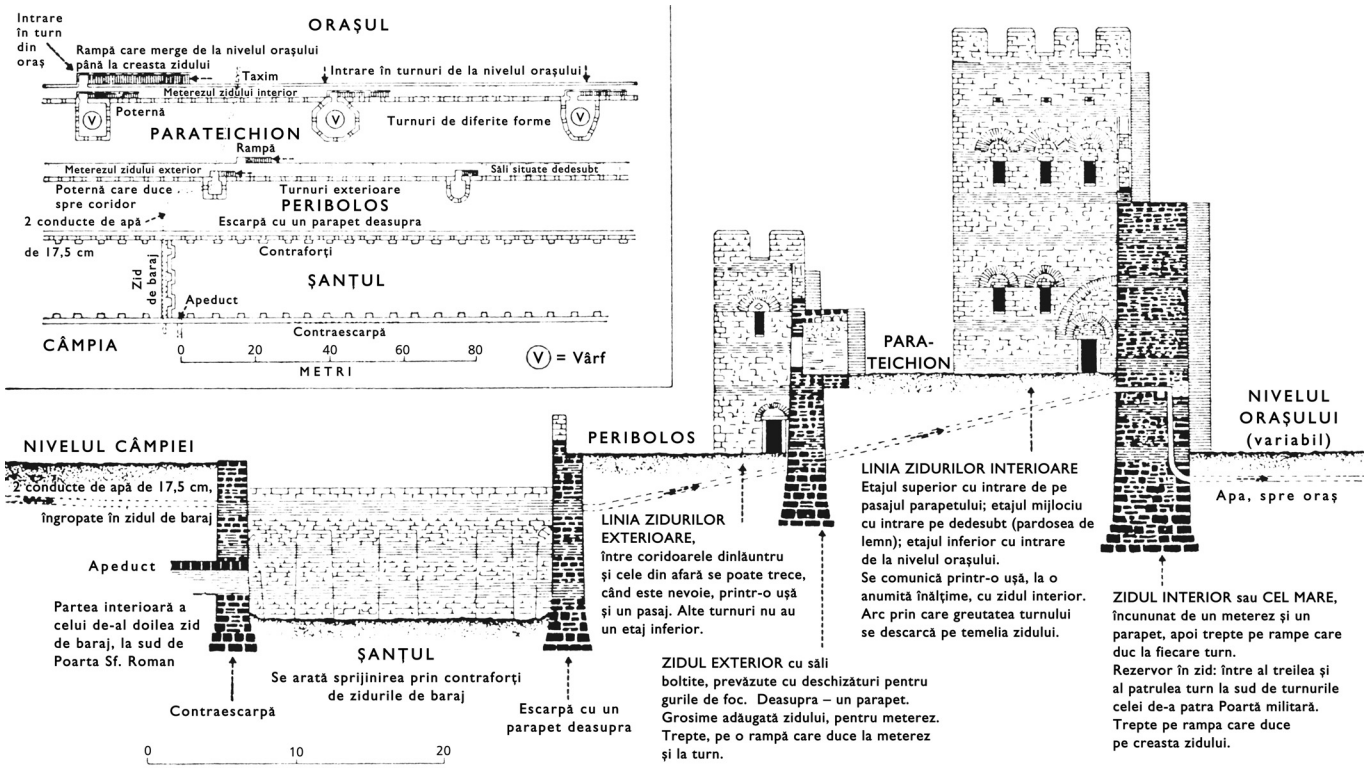
Intrare în turn din oraș
ORAȘUL
Rampă care merge de la nivelul orașului până la creasta zidului
Taxim
Intrare în turnuri de la nivelul orașului
Meterezul zidului interior
Poternă
PARATEICHION
Turnuri de diferite forme
Rampă
Meterezul zidului exterior
Săli situate dedesubt
Poternă care duce spre coridor
Turnuri exterioare
PERIBOLOS
2 conducte de apă de 17,5 cm
Escarpă cu un parapet deasupra
Contraforți
Zid de baraj
ȘANȚUL
Apeduct
Contraescarpă
CÂMPIA
0 20 40 60 80
METRI
(V) = Vârf
NIVELUL CÂMPIEI
PERIBOLOS
PARA-TEICHION
NIVELUL ORAȘULUI (variabil)
2 conducte de apă de 17,5 cm, îngropate în zidul de baraj
Apeduct
Partea interioară a celui de-al doilea zid de baraj, la sud de Poarta Sf. Roman
ȘANȚUL
Se arată sprijinirea prin contraforți de zidurile de baraj
Contraescarpă
Escarpă cu un parapet deasupra
0 10 20
METRI
LINIA ZIDURILOR EXTERIOARE, între coridoarele dinlăuntru și cele din afară se poate trece, când este nevoie, printr-o ușă și un pasaj. Alte turnuri nu au un etaj inferior.
ZIDUL EXTERIOR cu săli boltite, prevăzute cu deschizături pentru gurile de foc. Deasupra – un parapet. Grosime adăugată zidului, pentru meterez. Trepte, pe o rampă care duce la meterez și la turn.
LINIA ZIDURILOR INTERIOARE Etajul superior cu intrare de pe pasajul parapetului; etajul mijlociu cu intrare pe dedesubt (pardosea de lemn); etajul inferior cu intrare de la nivelul orașului. Se comunică printr-o ușă, la o anumită înălțime, cu zidul interior. Arc prin care greutatea turnului se descarcă pe temelia zidului.
Apa, spre oraș
ZIDUL INTERIOR sau CEL MARE, încununat de un meterez și un parapet, apoi trepte pe rampe care duc la fiecare turn. Rezervor în zid: între al treilea și al patrulea turn la sud de turnurile celei de-a patra Porți militară. Trepte pe rampa care duce pe creasta zidului.

Secțiune prin linia zidurilor (stânga sus) și reconstituirea zidurilor lui Teodosie al II-lea.

ar fi fost cu putință numai din partea unui dușman care ar fi avut portul cu totul sub controlul său. În preajma extremității orașului, curentul marin era prea rapid ca să îngăduie vreunui vas de debarcare să se apropie cu ușurință de baza zidurilor. În același timp, bancuri de nisip și recife ocroteau și ele zidurile dinspre Marmara.

Trebuia, dar, să te aștepți ca atacul principal să fie îndreptat de-a lungul zidurilor dinspre uscat. La capătul de nord al orașului, cartierul Blacherne ieșea în afara perimetrului obișnuit. La început fusese o mahala mărginașă, dar în veacul al VII-lea fusese înconjurată cu un singur zid. Acesta fusese reparat în secolele al IX-lea și al XII-lea și fusese întărit cu fortificațiile palatului imperial pe care Manuel I îl ridicase chiar lângă zid. La capătul său din vale, cartierul era ocrotit de canalul lui Ioan Cantacuzino, care se pare că ocolea unghiul în care zidul atingea Cornul de Aur, până către locul unde începea povârnișul pe care se cățăra zidul, ca apoi să se întoarcă în unghiuri drepte și să se întâlnească cu linia principală a zidurilor. Zidul era străbătut de două porți – Poarta Caligaria și Poarta Blacherne – precum și de o portiță dosnică ce fusese închisă, numită Kerkoporta, așezată în unghiul de întâlnire cu vechiul zid teodosian. Zidul lui Teodosie, ridicat de prefectul Anthemius sub domnia lui Teodosie al II-lea, pornea din acest punct, pe o linie neîntreruptă, ajungând până la Marea Marmara. Era un zid pe trei rânduri. În afară se afla un șanț adânc, cu o lățime de circa douăzeci de metri și care, în anumite părți ale sale, putea fi inundat, dacă era nevoie. Pe partea interioară a șanțului se găsea un parapet scund, cu creneluri, după care urma un loc de trecere, larg de vreo treisprezece până la cincisprezece metri, care mergea pe toată lungimea zidurilor și era cunoscut sub numele de Peribolos. Se înălța apoi zidul descris, în mod obișnuit, ca fiind zidul exterior, înalt de aproximativ opt metri, cu turnuri pătrate, așezate de-a lungul său, la intervale care variau între patruzeci și cinci și nouăzeci de metri. Dincolo de acesta se afla un alt spațiu, numit Parateichion, cu o lărgime care varia între treisprezece și douăzeci de metri. Se ridica, apoi, zidul interior, cu o înălțime de treisprezece metri, cu turnuri, unele pătrate, altele în opt unghiuri,

înalte de circa douăzeci de metri și așezate astfel încât să acopere spațiile dintre turnurile zidului exterior.

Această linie de ziduri era străbătută de porți, unele folosite de oameni de rând, altele rezervate armatei. Lângă Marea Marmara se găsea o portiță dosnică. Apoi, când mergeai spre miazănoapte, venea Poarta de Aur, socotită ca prima poartă militară și care, după datină, era folosită de împărat, când își făcea intrarea solemnă în oraș. Venea, apoi, a doua poartă militară, apoi poarta civilă numită Pegae și cunoscută azi ca Poarta Silivria. Foarte aproape se afla cea de a treia poartă militară. De aici terenul se ridica mergând spre Poarta Rhegion și – dincolo de aceasta – spre cea de a patra poartă militară. Poarta Sfântul Roman, numită azi Top Kapusi, se găsea pe coama dealului. În continuare, terenul cobora vreo treizeci și cinci de metri, până în valea râușorului Lykos, care trecea printr-o conductă pe sub ziduri, la vreo sută optzeci de metri mai la sud de cea de a cincea poartă militară. Această poartă, care se găsea astfel la nivelul văii, fusese cunoscută de bizantini sub numele de Poarta Sfântul Chiriachi, după numele bisericii din apropiere. Se pare însă că poporul îi spunea Poarta militară a Sfântului Roman, și sunt scriitori care descriu asediul și fac mereu confuzie între aceasta și Poarta civilă a Sfântului Roman. De acolo terenul începe din nou să se înalțe, până la o altă coamă de deal, în vârful căreia se află Poarta Charisiană, numită azi Poarta Adrianopolului. Porțiunea din ziduri care trecea peste valea râului Lykos era cunoscută sub numele de Mesoteichion și fusese întotdeauna socotită ca partea lor cea mai șubredă. Poarta Charisiană era câteodată numită și Polyandriană, iar partea din ziduri care mergea de-a lungul coamei de deal până la Poarta Xylokerkiană, exact înainte de a se uni cu zidul Blacherne, purta numele de Myriandrion[4].

Când sultanul Murad atacase Constantinopolul în 1422, bizantinii își concentraseră apărarea asupra zidului exterior, pe care turcii n-au putut să-l străpungă. Giustiniani și împăratul, ținând seama de puținele trupe de care dispuneau, au fost amândoi de părere că această strategie avea să fie și acum cea care se impunea.

Zidul interior nu putea să fie servit de tot atâția oameni, deși din turnurile sale se puteau trage proiectile de un calibru mai mare.

Stricăciunile pricinuite zidului exterior în 1422 fuseseră în cea mai mare parte reparate în anii care au urmat și Giustiniani și-a luat asupră-și să se îngrijească pentru ca reparațiile să fie finalizate. Arhiepiscopul Leonardo, care-și închipuia că este strateg, a declarat ulterior că strategii militari greșiseră cu toții și că ar fi trebuit să se apere zidul interior. Acesta însă, adaugă el – răutăcios cum îl știm, când e vorba de greci – fusese prost reparat, odată ce banii strânși în acest scop fuseseră deturnați de doi greci, pe care îi și numește: Jagarus și călugărul Neofit. Era de fapt o calomnie monstruoasă. Jagarus, pe adevăratul său nume Manuel Paleologul Iagros, era o rudă a împăratului și un om de stat al cărui nume apare într-adevăr în câteva inscripții, în locurile unde zidurile fuseseră reparate cu grijă. Exista pe atunci și un călugăr bine-cunoscut, Neofit, prieten cu împăratul, dar vrăjmaș al unirii. Acum trăia liniștit și cucernic în mănăstirea Charsianiților și nu lua parte la treburile publice. Este greu de înțeles cum ar fi putut el să împiedice executarea unui contract în domeniul construcțiilor. Numai că arhiepiscopul socotea că nu există vreo grozăvie pe care clerul schismatic să nu fie în stare să o săvârșească[5].

Pe 5 aprilie, apărarea și-a ocupat pozițiile care-i fuseseră rânduite de împărat. Acesta se afla, în persoană, împreună cu trupele lui grecești, cele mai bune, la Mesoteichion, acolo unde zidurile treceau peste valea râului Lykos, având-l la dreapta sa pe Giustiniani, la Poarta Charisiană și la Myriandrion. Când însă n-a mai fost nicio îndoială că sultanul era pe cale să-și îndrepte atacul înspre Mesoteichion, Giustiniani și cu genovezii săi au pornit-o într-acolo, ca să se alăture împăratului, și Myriandrion a fost luat în grijă de frații Bocchiardi și de oamenii lor. Bailul venețian, Minotto, și statul său major s-au instalat în palatul imperial de la Blacherne și aveau în grija lor apărarea acestuia, iar prima lor sarcină era să curețe și să umple din nou cu apă canalul. Un compatriot mai vârstnic, Teodoro Caristo, supraveghea secțiunea zidurilor cuprinsă între Poarta Caligariană și zidul lui Teodosie. Frații

Langasco, împreună cu arhiepiscopul Leonardo, erau postați în spatele canalului care se vărsa în Cornul de Aur. La stânga împăratului se afla Cattaneo, cu trupele lui genoveze, și, lângă el, ruda împăratului, Teofil Paleologul, cu trupe grecești, care păzeau Poarta Pegae. Venețianul Filippo Contarini avea în sarcina sa secțiunea care mergea de la Poarta Pegae la Poarta de Aur și care era apărată de un genovez, numit Manuel. La stânga acestuia, lângă mare, se afla Dimitrie Cantacuzino.

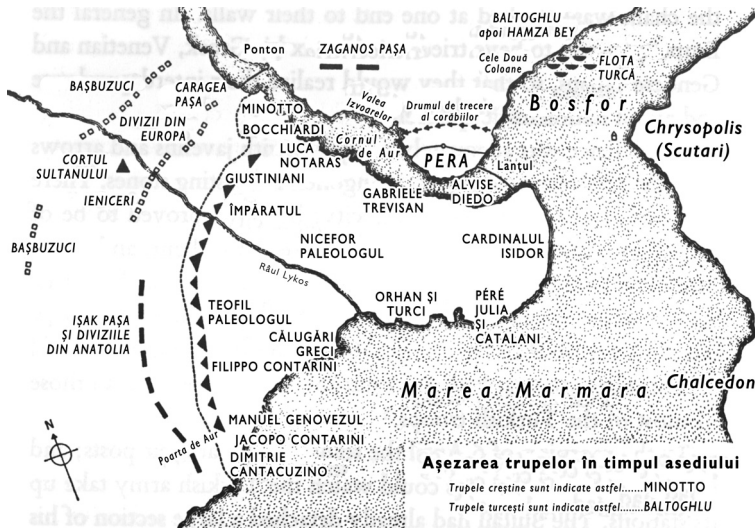

Zidurile dinspre mare erau păzite de oameni mai puțin numeroși. Iacopo Contarini era folosit la Studion. Lângă el, de-a lungul unei secțiuni care nu se credea că va fi atacată, zidurile erau păzite de călugării greci, care probabil că trebuiau să facă de pază și să cheme rezervele în caz că se ivea vreo primejdie. În apropierea lui, lângă portul lui Elefterie, se afla prințul Orhan, cu turcii săi. La capătul dinspre răsărit al țărmului Mării Marmara, mai jos de hipodrom și de vechiul palat imperial, se aflau catalanii, conduși de Péré Julia. Cardinalul Isidor își avea locul, împreună cu două sute de oameni, pe promontoriul Acropolei. Țărmul Cornului de Aur se afla sub paza marinarilor venețieni și genovezi, de sub

conducerea lui Gabriele Trevisan, în vreme ce compatriotul acestuia, Alvise Diedo, primise comanda vaselor aflate în port. Două detașamente de rezerviști erau ținute în oraș: unul, sub comanda megaducelui Luca Notaras, staționa în cartierul Petra, chiar în spatele zidurilor dinspre uscat, având cu sine și un număr de tunuri mobile, iar celălalt, condus de Nicefor Paleologul, se afla în preajma bisericii Sfinților Apostoli, pe coama de deal din centrul orașului. Zece corăbii fuseseră despărțite de flotă ca să servească la intrarea în port. Cinci dintre ele erau genoveze, trei cretane, una venită din Ancona și una grecească. Aici, comanda îi fusese încredințată unui genovez, probabil lui Soligo, cel care instalase lanțul. Era de cea mai mare însemnătate ca acolo să se afle cineva care era în bune raporturi cu genovezii din Pera, odată ce lanțul era prins, la un capăt al său, de zidurile lor. Se pare că împăratul căutase îndeobște să amestece trupele lui de greci, venețieni și genovezi, astfel încât aceștia să-și dea seama că depind unii de alții și să nu se dea loc certurilor între națiii[6].

Apărarea era echipată, așa cum se cerea, cu sulițe și săgeți și cu câteva culevrine, și apoi cu catapulte de aruncat pietre. În oraș se mai găsea și un număr de tunuri, dar care s-au dovedit a fi de puțin folos. Era lipsă de salpetru pentru ele și se mai observase că, atunci când tunurile erau slobozite, de pe ziduri sau din turnuri – așa cum se cerea, pentru ca proiectilele lor să ajungă în liniile dușmanului – zguduitura pe care o produceau dăuna fortificațiilor. Cât privește pe soldați, se pare că fiecare avea platoșe bune, mai bune decât ale multor oșteni turci[7].

În dimineața zilei de 6 aprilie, soldații se aflau la posturile lor și garnizoanele de pe ziduri puteau să observe cum armata turcă își ocupă pozițiile. Sultanul desprinsese, mai dinainte, o bună parte din oastea sa, sub conducerea lui Zaganos Pașa, și o trimisese pe țărmul dinspre miazănoapte al Cornului de Aur, de unde s-a răspândit, trecând peste coline până la Bosfor și astfel a izolat Pera și a avut sub ochi orice mișcare pe care puteau să o facă genovezii. Peste terenul mlăștinos de la capătul Cornului de Aur s-a făcut un drum, astfel încât Zaganos să poată comunica repede cu grosul

armatei. În fața zidurilor Constantinopolului, de la Cornul de Aur suind dealul până la Poarta Charisiană, erau așezate trupele regulate din Europa, ale armatei, sub comanda lui Caragea Pașa, care dispunea de un număr de tunuri grele, ce trebuiau folosite împotriva zidului – pe un singur rând – de la Blacherne și mai cu seamă împotriva unghiului mai expus, acolo unde acest zid se unea cu zidul lui Teodosie. Pornind de la povârnișurile dinspre miazăzi ale văii râului Lykos și până jos la Marea Marmara, se aflau trupele regulate din Anatolia sub Ișak Pașa, ajutat – desigur, fiindcă sultanul nu se încredea cu totul în el – de Mahmud Pașa, un renegat pe jumătate grec, pe jumătate slav, care era coborâtor din vechea familie împărătească a Anghelilor și care ajunsese prietenul și sfetnicul cel mai apropiat al sultanului. Mehmet însuși luase comanda secțiunii din valea râului Lykos, care stătea față în față cu Mesoteichion. Cortul lui, roșu și auriu, și-l instalase la patru sute de metri de ziduri. În fața acestuia se aflau ienicerii săi și alte regimente de elită împreună cu cele mai bune tunuri, printre care și măiastra înfăptuire a lui Urban. Bașbuzucii își aveau taberele, după cum erau împărțiți în diferite grupuri, numaidecât îndărătul liniilor principale ale frontului, gata să fie trimiși oriunde ar fi fost nevoie de ei. În fața pozițiilor lor, pe întreaga lungime a zidurilor, turcii au săpat o tranșee, având în spatele ei o întăritură din pământ peste care au ridicat o palisadă joasă de lemn, străbătută de numeroase deschideri[8].

Flota, de sub comanda lui Baltoghlu, primise ordin să vegheze ca niciun fel de provizii să nu ajungă, pe mare, la Constantinopol. Se patrula fără încetare, în largul țărmului Mării Marmara, pentru ca niciun vas să nu se apropie de micile porturi aflate acolo. Sarcina principală a lui Baltoghlu era însă să-și croiască cu forța un drum, trecând peste lanțul care străjuia Cornul de Aur. Cartierul său general și-l așezase în Bosfor, în dreptul cheiului cunoscut sub numele de cele Două Coloane, unde se află acum palatul de la Dolma Bahçe. La zece zile după ce a început asediul i s-au alăturat un număr de vase mari, venite din porturile de pe țărmul de nord al Anatoliei, toate echipate cu tunuri de mare calibru[9].

Îndată ce împăratul a văzut că trupele turcești fuseseră adunate în fața zidurilor, i-a dat lui Trevisan sfatul ca marinarii săi, îmbrăcați în veșmintele lor caracteristice, să defileze, ca la o mie la număr, pe toată lungimea zidurilor, astfel încât sultanul să fie încredințat că și venețienii se găseau printre dușmanii lui.

Venețienii au încuviințat, bucuroși[10]. Sultanul, în ceea ce-l privea, potrivit cu legea Islamului, a trimis un ultim mesaj Constantinopolului, sub steagul alb al unei solii. După cum poruncește Legea – așa grăia el – avea să-i cruțe pe locuitori, nevătămându-le nici familiile, nici bunurile, dacă aceștia i se supuneau de bunăvoie. Altminteri, nu li se va arăta nicio îndurare. Locuitorii însă se încredeau prea puțin în făgăduințele lui și nici nu aveau de gând să-și părăsească tocmai acum împăratul[11].

După ce s-a încheiat și această formalitate, și tunurile au fost așezate în poziția de tragere, turcii au deschis lupta printr-un puternic bombardament îndreptat asupra zidurilor. În amurgul acestei prime zile de asediu, 6 aprilie, o parte din zid, aproape de Poarta Charisiană, fusese greu lovită, și bombardamentul necontenit din ziua următoare a prefăcut-o în ruine. Totuși, după căderea nopții, apărarea a avut grijă să-l dreagă, cum se putea mai bine. Mehmet a hotărât atunci să aștepte până când va putea să aducă mai multe tunuri, ca să lovească în părțile mai șubrede ale zidurilor. Între timp se poruncise soldaților să pornească la lucru și să umple șanțul cel mare, astfel încât să poată înainta de îndată și să ocupe orice spărtură făcută de artilerie. A mai poruncit, iarăși, să se întreprindă lucrări de minare în acele părți ale zidului unde terenul se arăta favorabil. În același timp, s-a spus lui Baltoghlu să pună la încercare sistemul de apărare de la intrarea în port. Probabil că vasele sale au atacat acolo pentru întâiași dată pe 9 aprilie. N-au avut însă succes și Baltoghlu a hotărât să aștepte sosirea flotilei din Marea Neagră[12].

În acest timp de așteptare, sultanul și-a luat cu sine o parte din trupele sale cele mai alese și câteva piese de artilerie ca să atace două cetățui care se aflau în afara zidurilor și mai rezistau încă, ținând cu împăratul. Una era Therapia, pe o colină care se înălța

deasupra Bosforului; cealaltă în satul Studios, aproape de coasta Mării Marmara. Cetățuia de la Therapia s-a împotrivit vreme de două zile, până ce zidurile i-au fost sfărâmate de ghiulele, iar cei mai mulți oșteni din garnizoană au fost uciși. Cei rămași în viață, patruzeci la număr, s-au predat, în cele din urmă, fără condiții. Toți au fost osândiți să moară trași în țeapă. Cetățuia mai măruntă de la Studios a fost dărâmată în câteva ceasuri. Cei treizeci și șase de supraviețuitori din garnizoană au fost prinși în mijlocul ruinelor și, deopotrivă, trași în țeapă. Lucrul s-a petrecut în văzul celor aflați pe ziduri, astfel ca locuitorii din Constantinopol să poată vedea ce-i așteaptă pe cei care se împotrivesc sultanului. Între timp, Baltoghlu a fost trimis să ocupe insulele Principilor, din Marea Marmara. O încercare de împotrivire s-a petrecut doar pe cea mai mare dintre insule, Prinkipo. Acolo, pe vârful unui deal, lângă mănăstirea cea mai de seamă de pe insulă, se afla un turn puternic, ridicat de călugări ca să le slujească drept adăpost împotriva piraților, probabil pe vremea când Compania Catalană făcea incursiuni în imperiu ca să-l prade. Mica sa garnizoană, alcătuită din treizeci de oameni, nu voia acum să se predea. Baltoghlu adusese cu el niște tunuri, numai că ghiulelele nu vătămau zidăria groasă a turnului. Și atunci, îndată ce a început să bată un vânt prielnic, a pus să se strângă vreascuri pe care le-a așezat lângă ziduri și a poruncit să li se dea foc, după ce le-a adăugat pucioasă și smoală. Flăcările au cuprins îndată clădirea. Unii apărători au murit în cuprinsul zidurilor, iar cei care au scăpat, trecând prin flăcări, au fost prinși și uciși. Baltoghlu i-a ridicat apoi pe locuitorii insulei, care nu erau oșteni, și i-a vândut ca robi, ca să-i pedepsească fiindcă îngăduiseră o împotrivire cu armele pe pământul lor[13].

Pe 11 aprilie, sultanul se afla din nou în cortul său din fața zidurilor și toate tunurile mari fuseseră așezate după placul lui. A doua zi au început să tragă, și lucrul s-a prelungit cu o nesfârșită monotonie vreme de mai bine de șase săptămâni. Tunurile se mișcau cu greutate și anevoie le puteai ține în poziția de tragere pe platformele lor de scânduri și moloz. Alunecau neîncetat în noroiul pe care-l pricinuiseră ploile de primăvară. Cele mai mari,

și printre ele și namila lui Urban, aveau nevoie de atâtea îngrijiri încât nu puteau să tragă decât de șapte ori pe zi. Însă fiecare dintre cele șapte lovituri făcea pagube uriașe. Ghiulelele se fărâmițau – cu un zgomot asurzitor – în nenumărate bucăți, de îndată ce loveau zidurile și zidăria nu le putea rezista. Apărarea a încercat să le micșoreze efectul, atârnând peste ziduri piei de vite și saci cu lână, dar fără mare folos. În mai puțin de o săptămână, zidul exterior, care trece peste albia râului Lykos, fusese dărâmat până jos, în multe locuri, iar șanțul din față se umpluse în mare parte, așa că era foarte greu să faci reparații. Și totuși, Giustiniani și oamenii care-l ajutau au izbutit să ridice o palisadă. Bărbați, chiar și femei, veneau din oraș în fiecare noapte, de cum se lăsa întunericul, cu scânduri, cu butoaie și cu saci cu pământ. Palisada a fost construită mai cu seamă din lemn, cu butii pline cu pământ așezate deasupra, în chip de creneluri; era dărăpănată și șubredă, dar măcar îi putea ocroti într-o oarecare măsură pe cei care apărau orașul[14].

La intrarea în port, lucrurile mergeau mai bine. Pe 12 aprilie, de îndată ce i-au sosit întăriri din Marea Neagră, Baltoghlu a pornit cu corăbiile lui mai mari către lanț. Când a fost aproape, arcașii săi au dat drumul la o ploaie de săgeți peste vasele care stăteau ancorate în dreptul lanțului, iar tunurile lui și-au slobozit ghiulelele. Apoi, când au ajuns în preajma lor, marinarii săi au aruncat tăciuni aprinși asupra vaselor creștine, în vreme ce unii încercau să taie funiile ancorelor, iar alții să urce la bordul lor, cu ajutorul unor cângi de fier și cu scările, dar n-au făcut mare ispravă. Ghiulelele n-au putut ținti destul de sus ca să vatăme galerele creștine. Megaducele Luca Notaras fusese trimis cu rezervele sale să vină în ajutorul apărării. Aceasta era, de altfel, bine organizată; găleți de apă, trecute din mână în mână, au stins focurile. Săgețile și sulițele creștinilor, aruncate de la înălțimea mai mare a punților și a gabiilor lor, își atingeau mult mai bine ținta decât cele ale turcilor, iar mașinile lor de aruncat pietre pricinuiau mari stricăciuni. Încurajată de izbânzile sale și ajutată de navigatori mai iscusiți decât ai dușmanului, flota creștină a început o manevră de încercuire a vaselor turcești din apropierea lanțului. Ca să le

salveze, Baltoghlu a încetat atacul și s-a înapoiat la locul său de ancorare, din dreptul celor Două Coloane[15].

Înfrângerea l-a umilit pe sultan. Mintea lui vie a înțeles de îndată că până ce tunurile sale nu vor putea ținti mai sus, ele se vor dovedi de puțin folos împotriva vaselor înalte ale creștinilor. A trimis atunci poruncă la turnătoriile lui să-și perfecționeze proiectele. Era lucru anevoios să se calculeze traiectoria trebuincioasă, dar după câteva zile s-au făcut îmbunătățiri care l-au mulțumit pe sultan. Un tun cu o tragere mai înaltă a fost așezat tocmai dincolo de promontoriul de la Galata și a deschis focul împotriva vaselor ancorate de-a lungul lanțului. Primul proiectil și-a greșit ținta, dar al doilea a nimerit chiar în mijlocul unei galere și a scufundat-o, pricinuind mari pierderi de vieți omenești. Vasele creștine erau nevoite să rămână îndărătul lanțului, acolo unde zidurile Perei le puteau ocroti.

Cele mai mari nădejdi Mehmet și le punea totuși în luptele de pe uscat. El și-a făcut socoteala că stricăciunile pricinuite zidurilor dintr-acolo îi vor îngădui să cucerească orașul fără să fie nevoie să pătrundă cu forța în port. Pe 18 aprilie, la două ceasuri după ce apusese soarele, sultanul a poruncit să se pornească un atac împotriva așa-numitului Mesoteichion. La lumina făcliilor, în bătaia tobelor și în răsunetul chimvalelor, detașamente de infanterie greu înarmate, sulițași și arcași, precum și pedestrași din garda ienicerilor, au năvălit – răcnind strigăte de luptă – peste șanțul care fusese umplut până sus, spre palisadă. Aduseseră cu ei torțe, cu care să dea foc scândurilor din care era făcută întăritura, iar în vârful lăncilor își prinseseră cârlige, ca să răstoarne cu ele butoaiele cu pământ de deasupra palisadei. Unii veniseră cu scări, pe care voiau să le proptească de zidăria ce încă se mai ținea în picioare. Lupta a fost învălmășită. Pe terenul îngust pe care se pornise atacul, numărul covârșitor al turcilor le conferea acestora o superioritate de care nu se puteau folosi, în vreme ce platoșele pe care le purtau creștinii le erau mai utile decât ale turcilor și le îngăduiau celor dintâi să-și înfrunte mai cu îndrăzneală potrivnicii. Giustiniani avea comanda și și-a dovedit însușirile de lider. Grecii și italienii erau

însuflețiți de energia și curajul lui și i-au dat, cinstit, sprijinul. Cât privește pe împărat, acesta nu a fost de față; se temuse că se va dezlănțui un atac de-a lungul întregii linii a zidurilor și pornise în grabă în cercetare, să vadă dacă toată lumea era pregătită de luptă.

Bătălia a ținut patru ceasuri, după care turcii au fost readuși în liniile lor. Venețianul Barbaro, care făcea însemnări zilnice, a făcut socoteala că ei pierduseră circa două sute de oameni. Niciun creștin nu fusese ucis[16].

Nereușita acestui prim asalt asupra zidurilor și care s-a petrecut atât de repede după atacul neizbutit împotriva portului le-a dat din nou încredere celor care apărau orașul. Cu toate că bombardamentul continua fără încetare, ei s-au apucat să repare zidurile cu o însuflețire reînnoită. De-ar fi sosit, numai, vreun ajutor grabnic de la lumea dinafară și Constantinopolul mai putea fi încă salvat.

Două zile mai târziu, speranțele lor au căpătat un nou avânt.

VII

PIERDEREA CORNULUI DE AUR

În primele două săptămâni ale lui aprilie, vântul bătuse cu putere dinspre miazănoapte. Cele trei galere genoveze, pe care papa le închinase și le umpluse cu arme și merinde, fuseseră oprite de furtună la Chios. Pe 15 aprilie, vântul s-a schimbat pe neașteptate, bătând dinspre miazăzi, și corăbiile au început, de îndată, să se îndrepte spre Dardanele. Pe când se apropiau de strâmtori, au fost ajunse de un mare vas bizantin de transport, încărcat cu grâul pe care-l cumpăraseră din Sicilia trimișii împăratului și comandat de un marinar încercat, cu numele de Phlatanelas. Dardanelele nu erau supravegheate, odată ce întreaga flotă turcă se afla acum în fața Constantinopolului. Vasele au pătruns repede în Marea Marmara și, în dimineața zilei de vineri, 20 aprilie, santinelele de pe zidurile dinspre mare le-au văzut apropiindu-se de oraș. Ele fuseseră observate și de caraulele turcești, care s-au grăbit să-l înștiințeze pe sultan. Acesta s-a aruncat pe cal și a gonit peste coline ca să-i dea ordine lui Baltoghlu. Amiralul primise instrucțiuni să captureze, dacă era cu putință, vasele, iar dacă nu, să le scufunde. În niciun chip nu trebuia să li se îngăduie să ajungă la Constantinopol. Dacă nu-și îndeplinea sarcina, amiralul nu avea să se mai întoarcă viu și nevătămat.

Baltoghlu și-a pregătit de îndată vasele. A hotărât să nu folosească navele care nu merg decât cu pânze, fiindcă nu puteau înainta împotriva vântului, care de curând bătea dinspre miazăzi. Toate celelalte vase ale flotei sale trebuiau să-l ajungă din urmă.

Sultanul adusese cu sine câțiva dintre cei mai buni ostași ai săi. Aceștia au fost îmbarcați pe vasele mai mari de transport. Unele nave fuseseră înzestrate cu tunuri, altele erau proteguite de pereți alcătuiți din paveze și scuturi. Până în două sau trei ceasuri, marea expediție a și pornit, împinsă de mii de vâsle, pentru a prinde niște victime neajutorate. Încrezători în biruință, înaintau, în bătaia tobelor și în sunetul trâmbițelor. În Constantinopol, toți locuitorii care puteau părăsi apărarea zidurilor s-au îngrămădit spre povârnișurile Acropolei sau până pe creasta uriașului hipodrom, acum în ruină, cu privirile îngrijorate ațintite asupra vaselor creștine, în vreme ce sultanul și statul său major pândeau de pe țărmurile Bosforului, tocmai de dincolo de zidurile Perei. La începutul după-amiezii, când turcii înaintau spre ele, corăbiile creștine se aflau încă în dreptul părții de sud-est a orașului. Baltoghlu, de pe trirema care mergea în frunte, a tras un foc ca să le facă să coboare pânzele. Corăbiile nu s-au supus și au mers mai departe. Atunci vasele turcești din prima linie s-au apropiat de ele. Marea era acum agitată și vântul bătea împotriva curentului care venea din Bosfor. Pe o asemenea vreme era greu să manevrezi triremele și biremele. Mai mult, corăbiile creștine aveau de partea lor avantajul că erau înalte și bine înarmate. De pe punți, de pe pupele și prorele lor înalte și din gabiile lor, marinarii puteau să-și reverse săgețile, sulițele și bolovanii peste vasele turcești, care erau mai scunde, iar turcii nu puteau face mare lucru, afară doar să încerce să se urce pe vasele dușmane sau să le dea foc la carene. Timp de aproape un ceas, corăbiile creștinilor și-au continuat drumul, cu piedici din partea turcilor, dar izbutind necontenit să-i alunge. Când deodată, tocmai când erau gata să ocolească promontoriul de la poalele Acropolei, vântul s-a oprit și pânzele au început să atârne, leneș, de catarge. În acest loc, o ramură a curentului care coboară spre sud din Bosfor lovește promontoriul și se întoarce spre nord, către țărmul Perei, iar puterea apei este deosebit de mare când încetează vântul dinspre miazăzi. Vasele creștine au fost luate de curent. După ce aproape că atinseseră zidurile Constantinopolului,

ele au început să se îndrepte încet tocmai spre locul de unde sultanul urmărea lupta.

Părea acum lucru ușor pentru Baltoghlu să pună mâna pe pradă. El își dăduse seama de paguba pe care focul deschis de creștini putea să o pricinuiască vaselor sale, dacă acestea se apropiau prea mult de ei. De aceea și-a trimis înainte vasele mai mari, să-l încercuiască pe dușman de la mică depărtare ca să tragă în corăbii cu ghiulele de tun și sulițe purtătoare de flăcări, cu gândul să se apropie iarăși de ele când acestea se vor arăta sleite de puteri. Strădaniile i-au fost zadarnice. Tunul său, ușor, nu avea elevația trebuincioasă și fiecare ghiulea trasă era repede înlăturată de echipajele creștine, bine antrenate. Și-a adunat așadar oamenii, cerându-le să înainteze și să pună piciorul pe vasele dușmane. El însuși și-a luat drept țintă vasul imperial de transport. Era cel mai mare dintre vasele creștine și cel mai slab înarmat. Baltoghlu și-a avântat prora triremei sale în pupa acestuia, în vreme ce alte corăbii ale lui înaintau și încercau să se alipească de vasul imperial, folosind rângile de fier, cu care se prindeau corăbiile, sau cârlige pe care le aruncau asupra lanțurilor de la ancore. Dintre corăbiile genoveze s-a văzut cum una fusese împresurată de cinci trireme, alta de treizeci de *fustae,* o a treia de patruzeci de *parandaria,* pline de oșteni, dar ce se întâmpla în acea învălmășeală nimeni dintre cei aflați la oarecare depărtare nu putea spune. Rânduiala de pe navele creștine era impunătoare. Genovezii purtau armuri care-i ocroteau și făcuseră rost de poloboace de apă, cu care să stingă focurile, și de securi pe care le foloseau ca să reteze capetele și mâinile celor care încercau să li se urce la bord. Vasul imperial de transport, deși mai puțin potrivit pentru lupte, purta butoaie încărcate cu lichidul inflamabil cunoscut sub numele de foc grecesc, arma care salvase Constantinopolul în multe lupte navale în ultimele opt sute de ani. Acesta a fost folosit cu rezultate nimicitoare. Turcii, în ceea ce-i privea, erau împiedicați de vâslele lor; cele de la un vas se încurcau printre vâslele altuia și multe erau frânte de proiectilele care se revărsau de sus asupra lor. Numai că ori de câte ori un vas turcesc era scos din luptă se găsea întotdeauna altul care să-i ia locul.

Lupta cea mai înverşunată s-a dat în jurul vasului imperial. Baltoghlu nu voia să-l lase să plece. Oamenii săi, năvălind unii după alţii, încercau să pună piciorul pe el, dar erau respinşi de Phlatanelas şi de echipajul acestuia. Începuse totuşi să se simtă lipsa armelor. Căpitanii genovezi, cu toate greutăţile în care se zbăteau, şi-au dat seama de situaţia în care se găsea vasul. Aşa cum au putut, şi-au adus navele lor bord la bord cu acesta, şi, după puţin timp, toate cele patru nave erau legate laolaltă. Pentru cei care le urmăreau de pe ţărm, ele luau înfăţişarea unei mari fortăreţe, cu patru turnuri, care se ridica deasupra învălmăşelii ce domnea în flota turcească.

De-a lungul întregii după-amiezi, locuitorii au urmărit lupta cu o teamă crescândă, de pe zidurile şi turnurile unde se găseau. Sultanul o urmărea şi el de pe ţărm cu încordare şi rostea când cuvinte de îmbărbătare, când ocări şi când noi instrucţiuni pe care Baltoghlu se făcea că nu le aude; fiindcă Măria Sa, oricât ar fi preţuit puterea navală, nu cunoştea nimic dintr-ale marinăriei. Plin de râvnă cum era, Mehmet a dat pinteni calului, intrând în mare, şi a călărit prin apele scăzute până a ajuns să-şi târască prin apă caftanul, ca şi cum ar fi vrut să ia parte el însuşi la lupte.

Când s-a apropiat seara, se părea că vasele creştine nu mai aveau să o ducă mult. Pricinuiseră multe pagube, dar se găseau mereu vase turceşti proaspăt venite, care să înainteze şi să atace. Apoi, dintr-odată, când soarele a început să apună, vântul s-a ridicat din nou, în pale, venind dinspre miazănoapte. Pânzele mari ale navelor creştine s-au umflat din nou şi vasele au putut să-şi croiască drum printre corăbiile turceşti, spre adăpostul de dincolo de lanţ. În întunericul care se lăsase, Baltoghlu n-a putut să-şi strângă în ordine flota. Pe când sultanul încă îi mai răcnea comenzi şi blesteme, el a dat ordin de retragere spre locul de ancoraj din dreptul celor Două Coloane. Când a venit noaptea, lanţul a fost dat la o parte şi trei galere veneţiene, sub comanda lui Trevisan, au ieşit, cu mare zgomot de trâmbiţe, aşa încât turcii să creadă că aveau să fie loviţi de întreaga flotă creştină şi să rămână astfel în apărare. Vasele biruitoare au fost apoi escortate spre locurile de ancorare, în adăpostul din Cornul de Aur.

Izbânda fusese mare și le dăduse încredere. În bucuria lor, creștinii spuneau că zece sau douăsprezece mii de turci pieriseră, iar dintre creștini, nici unul, deși doi sau trei marinari au murit de pe urma rănilor căpătate, câteva zile mai târziu. O socoteală mai cumpănită dădea pentru pierderile turcilor ceva mai mult de o sută de morți și trei sute de răniți, iar pentru cele ale creștinilor, douăzeci și trei de morți și aproape jumătate din oamenii de pe vase avuseseră de suferit de pe urma vreunei răni oarecare. Cu toate acestea, corăbiile aduseseră un spor bine-venit în oameni, precum și provizii însemnate de armament și alimente. Ele mai demonstraseră și superioritatea marinarilor creștini[1].

Sultanul era furios. Deși pierderile sale nu fuseseră mari, umilința și zdruncinarea moralului turcilor erau serioase. O scrisoare care i s-a trimis îndată de către o căpetenie religioasă din tabăra sa, Șeikh Ak Șemseddin, îi arăta că lumea îl ținea de rău pentru socotelile sale greșite și pentru lipsa lui de autoritate și-i cerea, cu asprime, să-i pedepsească pe cei care purtau răspunderea și erau vinovați, ca nu cumva nenorociri asemănătoare să se abată deopotrivă și asupra trupelor sale de pe uscat[2]. A doua zi, Mehmet l-a chemat pe Baltoghlu înaintea sa, l-a acoperit de injurii, făcându-l trădător, mișel și nătărău, și a poruncit să i se taie capul. Nefericitul amiral, care fusese greu rănit la un ochi, de o piatră azvârlită de pe unul din propriile sale vase, a scăpat de la moarte numai datorită mărturiei date de ofițerii săi, pentru stăruința și bărbăția de care dăduse dovadă. A fost osândit să i se ia nu numai slujba de amiral și guvernator de Gallipoli – care a fost trecută asupra unuia dintre apropiații sultanului – dar și întreaga lui avere personală, care le-a fost împărțită ienicerilor. A fost bătut la tălpi și i s-a dat apoi drumul ca să-și petreacă restul zilelor în sărăcie, uitat de toți[3]. Încă de la prima încercare neizbutită a corăbiilor sale de a intra în port, Mehmet se întreba cum să dobândească controlul asupra Cornului de Aur. Înfrângerea crâncenă pe care o suferise l-a făcut să treacă de îndată la fapte. În vreme ce bătălia navală din 20 aprilie era în toi, bombardarea zidurilor nu încetase nicio clipă. Pe 21 ale lunii, ea a reînceput mai susținută ca oricând. În această zi, un

turn mare din apropierea râului Lykos, cunoscut sub numele de Bactatinian, a fost prefăcut în ruine și o mare parte a zidului din afară, aflat la poalele lui, a fost nimicită. Dacă turcii ar fi poruncit atunci să se treacă la un asalt pe întreg frontul, ar fi fost cu neputință să li se reziste. Așa credeau apărătorii orașului. Sultanul însă nu a fost de față în preajma zidurilor în acea zi și ordinul de atac nu a fost dat. După ce s-a lăsat întunericul, spărturile din ziduri au fost umplute cu bârne, cu pământ și cu moloz[4].

Mehmet își petrecuse ziua lângă cele Două Coloane. Mintea lui iscoditoare a găsit răspunsul la problema care-l frământa. Probabil că un italian din slujba lui i-a sugerat că navele ar putea fi trecute pe uscat. Veneții, într-una din campaniile lor purtate cu puțin înainte în Lombardia, duseseră în triumf o întreagă flotilă, pe platforme cu roți, de la fluviul Pad până la lacul Garda. Acolo însă era șes. Să treci corăbiile din Bosfor în Cornul de Aur, peste o muchie de deal, care nicăieri nu se înalța cu mai puțin de șaptezeci de metri peste nivelul mării, era lucru mai anevoios. Sultanul nu ducea însă lipsă nici de oameni, nici de materiale. În primele zile ale asediului, tehnicienii săi construiseră un drum care pare să fi mers de la Tophane în sus, pe valea râpoasă care duce la ceea ce se cheamă acum piața Taksim, apoi se întorcea puțin la stânga și cobora de-a lungul văii, pe sub Ambasada britanică de astăzi, către locul afund care se află lângă Cornul de Aur, și pe care bizantinii îl numeau Valea Izvoarelor, iar acum se cheamă Kasimpașa. Dacă marinarii din Cornul de Aur sau locuitorii din Pera băgaseră de seamă că se construiește un drum, cu siguranță că au crezut că sultanul dorea numai să poată ajunge mai ușor la baza sa navală de la cele Două Coloane. Fusese strâns acolo lemn de construcție din care să se facă albii, pe roți, pentru corăbii și un soi de tramvai; fuseseră turnate roți de metal și se strânseseră boi de înjugat. În același timp un număr de tunuri fuseseră așezate în Valea Izvoarelor.

Pe 21 aprilie, lucrul a fost sporit. În vreme ce mii de meșteșugari și muncitori făceau ultimele pregătiri, sultanul a poruncit ca tunul său aflat îndărătul Perei să tragă fără încetare asupra portului,

astfel încât vasele care staționau acolo să aibă de lucru, în timp ce un fum gros avea să întunece vederea spre Bosfor și să ascundă ceea ce se petrecea acolo. Dintr-o greșeală, de fapt intenționată, unele ghiulele au căzut chiar pe zidurile Perei, ca să-i îndepărteze de acolo pe locuitori și ei să nu poată, astfel, trage cu ochiul la ce se întâmpla.

Duminică, 22 aprilie, când se crăpa de ziuă, a început această stranie procesiune de corăbii. Albiile de lemn fuseseră coborâte în apă și vasele au fost legate de ele, în acel loc; apoi niște scripeți le trăgeau la mal și perechi-perechi de boi erau înjugați înaintea fiecăruia, având alături cete de oameni care să dea ajutor, în drum, acolo unde locurile erau mai râpoase sau mai anevoie de străbătut. În fiecare corabie, vâslașii stăteau la locurile lor, mișcându-și vâslele în aer, în vreme ce ofițerii mergeau în sus și în jos ținând tactul. Pânzele fuseseră înălțate, ca și cum vasele s-ar fi aflat pe mare. Pavilioanele fluturau, se băteau tobele, iar fluierele și trâmbițele răsunau, în timp ce vas după vas era tras peste colină ca într-un carnaval fantastic. Drumul era deschis de o mică *fusta.* Odată ce a trecut cu bine peste primul povârniș râpos, șaptezeci de trireme, bireme, *fustae* și *parandaria* au urmat-o cu repeziciune[5].

Cu mult înainte de amiază, marinarii creștini din Cornul de Aur și santinelele de pe zidurile care străjuiau portul au văzut îngroziți această coborâre cu totul neobișnuită a unor corăbii de pe colina din fața lor în apele Cornului de Aur, pe Valea Izvoarelor. În oraș lumea a rămas înmărmurită. Înainte ca ultimul vas să fi alunecat până în port, bailul venețian se sfătuise cu împăratul și cu Giustiniani și – povățuit de ei – îi chemase pe căpitanii de vas venețieni la o convorbire de taină, la care Giustiniani a fost de față ca singurul dintre străini. S-au făcut felurite propuneri. Una era să-i înduplece pe genovezii din Pera să li se alăture, ca să atace cu toții flota turcă din port. Cu ajutorul navelor lor, care până atunci nu luaseră parte la război, turcii puteau fi înfrânți cu ușurință într-o luptă deschisă. Pera însă nu părea că dorește să-și părăsească neutralitatea și, oricum, trebuia să se piardă oarecare vreme pentru negocierile care se impuneau. Altă propunere era să se debarce

oamenii pe țărmul din față, ca să nimicească tunurile turcești de lângă Valea Izvoarelor și apoi să încerce să dea foc corăbiilor. În oraș însă nu se găseau destui oameni în stare să lupte și care să încerce o acțiune atât de îndoielnică. Întru sfârșit, căpitanul unei galere care sosise de la Trapezunt, Giacomo Coco, a propus să se facă neîntârziat și în timpul nopții o încercare de a se da foc corăbiilor și s-a oferit să conducă el însuși expediția. Propunerea a fost acceptată de adunare, care a hotărât să lucreze fără să le mai dea de știre genovezilor din Constantinopol. Era nevoie să se păstreze taina, iar venețienii erau gata să le pună la îndemână vasele trebuincioase.

Planul lui Coco era să trimită înainte două vase încăpătoare de transport, cu laturile ocrotite împotriva ghiulelelor de saci cu bumbac și cu lână. Două mari galere trebuiau să le vină în urmă pentru a îndepărta orice împotrivire. Ascunse privirilor de către aceste nave mari, două *fustae* mici purtate de vâslași trebuiau să se strecoare nebăgate în seamă între vasele turcești, să le taie funiile cu care erau ancorate și să-arunce asupra lor materiale inflamabile. Spre dezamăgirea lui Coco, s-a luat hotărârea să se aștepte până în noaptea de 24 ale lunii, astfel încât vasele venețiene să poată fi pregătite. Din nefericire, taina n-a fost păstrată; într-un fel sau într-altul, genovezii din Constantinopol au aflat de ceea ce se hotărâse și s-au înfuriat că fuseseră lăsați la o parte, bănuindu-i pe venețieni că doresc să-și însușească faima isprăvii. Ca să-i potolească, li s-a îngăduit genovezilor să aducă pe seama lor una dintre nave. Numai că nu aveau niciuna pregătită, așa că au stăruit să se mai amâne încă o dată lucrurile până pe 28 ale lunii. Hotărârea a fost tare nefericită, fiindcă turcii aduceau necontenit tunuri pe Valea Izvoarelor și era cu neputință ca toate pregătirile asediaților să nu fie observate. Vestea a sosit la Pera și a ajuns la urechea unui genovez de acolo, care era în solda sultanului.

Sâmbătă, 28 aprilie, cu două ceasuri înainte să răsară soarele, două vase mari de transport – unul venețian, celălalt genovez – bine căptușite cu baloturile lor, s-au strecurat de sub zidurile Perei, însoțite de două galere venețiene, fiecare cu câte patruzeci de

vâslași sub comanda lui Trevisan însuși și a ajutorului său, Zaccaria Grioni. Vasele aveau în urma lor trei *fustae* ușoare, fiecare cu câte șaptezeci și doi de vâslași, avându-l pe Coco pe vasul din frunte și – împreună cu el – un număr de bărci mici, încărcate cu materiale inflamabile. Când a fost să pornească, marinarii au observat o lumină vie, licărind de pe unul din turnurile Perei. S-au întrebat dacă nu era cumva un semnal pentru turci, dar când s-au apropiat de flota otomană totul părea să fie liniștit. Vasele grele de transport și galerele se mișcau lin, străbătând apa nemișcată, și Coco a început să-și piardă răbdarea. Și-a zis că vasul său putea să le-o ia înainte și astfel, dornic de luptă și de faimă, a înaintat cu cele trei *fustae* și a mers drept către turci. S-au pornit deodată niște țipete când turcii au deschis focul de pe țărm. Ei fuseseră preveniți. Vasul lui Coco a fost lovit de unul dintre primele focuri. Câteva minute mai târziu, a fost izbit chiar în mijloc și s-a scufundat. Câțiva marinari au putut să ajungă înot la mal, dar mulți, și printre ei Coco însuși, și-au pierdut viața. Celelalte *fustae,* cu bărcile mici care se târau în jurul lor, s-au îndreptat spre galerele care puteau să le ocrotească. În vreme însă ce ele înaintau, tunurile turcești trăgeau necontenit, căutându-și ținta cu ajutorul semnalelor luminoase și al flăcărilor care țâșneau din propriile lor țevi. Cele două vase de transport din frunte au fost lovite în mai multe rânduri. Sacii lor le-au scăpat de pagube mai mari; dar marinarii erau prea prinși cu stinsul focurilor, care însă mocneau, pricinuite de ghiulelele trase asupra lor, ca să mai poată veni în ajutorul bărcilor mici, dintre care multe s-au scufundat. Turcii și-au concentrat cu deosebire atenția asupra galerei lui Trevisan. Două ghiulele trase de pe povârnișul colinei au lovit-o cu atâta putere, încât a început să ia apă. Trevisan și oamenii săi au trebuit să coboare în bărcile lor și să o părăsească. După această biruință, în lumina slabă a zorilor, corăbiile turcești au pornit la atac. Creștinii erau însă în stare să se descurce. După un ceas și jumătate de luptă, cele două escadrile s-au întors la locul lor de ancorare.

Patruzeci de marinari creștini înotaseră până la țărmul unde se aflau liniile turcești. Mai târziu, în aceeași zi, oamenii au fost

uciși în văzul celor din Constantinopol. Drept răzbunare, cei două sute șaizeci de prizonieri care se aflau în oraș au fost aduși la ziduri și li s-a tăiat capul, sub ochii turcilor.

Lupta dovedise încă o dată cum creștinii îi întreceau pe turci în ce privește calitatea vaselor și a echipajelor lor. Și totuși suferiseră o grea înfrângere. Pierduseră o galeră și o *fusta*, și vreo nouăzeci dintre cei mai buni marinari ai lor. Numai un singur vas turcesc fusese nimicit. În oraș oamenii erau foarte abătuți. Era limpede că turcii nu mai puteau fi scoși din Cornul de Aur. O deplină stăpânire a acestuia nu o dobândiseră, iar flota creștină mai ființa încă. Numai că portul nu mai era în siguranță și lunga linie a zidurilor care-l străjuia nu mai era ferită de primejdia unui atac. Grecilor, care își aminteau că, trecând peste aceste ziduri, cruciații au pătruns în Constantinopol, în 1204, viitorul li se înfățișa cu deosebire amenințător, iar împăratul și Giustiniani nu mai știau cum vor putea acum să le insufle curaj celor care apărau orașul.

Prin strămutarea a jumătate din flota sa în Cornul de Aur și prin zădărnicirea încercării făcute de creștini de a-i îndepărta pe năvălitori, Mehmet dobândise o mare biruință. Se pare că el încă mai credea că orașul avea să fie cucerit când se va pătrunde cu forța prin zidurile dinspre uscat. Acum însă el putea să amenințe, fără încetare, zidurile dinspre port și, în același timp, să mențină vase în număr îndestulător în afara portului, ca să blocheze orașul. Mai mult, dacă o flotilă trimisă în ajutor ar sosi și ar izbuti să forțeze blocada, nu ar afla liniște în port. Noua situație îi înlesnea astfel un control mai sever asupra Perei. Rolul pe care-l jucaseră acolo genovezii fusese rușinos de îndoielnic. Guvernul din Genova dăduse mână liberă autorităților locale, sfătuindu-le probabil, în același timp, să ducă o politică de neutralitate, ceea ce au și făcut, în chip oficial. Simpatiile coloniei mergeau îndeobște spre frații lor creștini de dincolo de port. Câțiva locuitori i se și alăturaseră lui Giustiniani. Negustorii din colonie purtau mai departe negoț cu Constantinopolul, trimițându-i mărfurile care le stăteau la îndemână. Este drept că alții făceau negoț și cu turcii; mulți dintre ei însă lucrau și ca iscoade, aducându-i lui Giustiniani veștile pe

care le puteau culege din tabăra turcească. Autoritățile își puseseră într-atâta în primejdie neutralitatea, încât îngăduiseră ca lanțul care închidea portul să aibă un capăt prins de zidurile Perei și, deși vasele lor nu luaseră parte la bătălie, se pare că marinarii obișnuiau să dea o mână de ajutor corăbiilor de lângă lanț. Îi era însă greu oricărui genovez să-i iubească pe greci și încă și mai greu pe venețieni. Câțiva ostași viteji ca Giustiniani sau frații Bocchiardi puteau să se avânte în luptă cu toată inima; în Pera însă, unde omul de rând nu se simțea amenințat direct, un atare eroism părea puțin cam fără rost.

Grecii și venețienii le-au răspuns în schimb cu aceeași aversiune. Deși-l admirau sincer pe Giustiniani și erau gata să-i urmeze ordinele, și cu toate că-i lăudau din belșug și pe alți viteji genovezi, Pera li se înfățișa ca un cuib de trădători ai creștinătății. Sultanul avea cu siguranță spionii lui acolo, cum ne-a arătat povestea ultimei bătălii. Și iarăși, își spuneau ei, cu siguranță că cineva în Pera aflase de pregătirile sultanului de a-și strămuta corăbiile pe un drum atât de apropiat de zidurile cetății lor. Și chiar dacă operația nu putea fi, desigur, împiedicată, un semn măcar s-ar fi putut trimite dincolo de port. Arhiepiscopul Leonardo, el însuși genovez, a scris oarecum stânjenit despre purtarea concetățenilor săi[6].

Dacă însă creștinii din Constantinopol erau nemulțumiți de orășenii din Pera, la fel de nemulțumit era și sultanul. Firește că nu putea încerca să pună mâna pe colonie câtă vreme avea de lucru cu împresurarea Constantinopolului. Să o ia cu asalt ar fi însemnat să se folosească de mai mulți ostași și de mai multe mașini de război decât avea la dispoziție, și apoi, orice acțiune ar fi întreprins împotriva Perei, aceasta ar fi adus, probabil, flota genoveză în Levant și el și-ar fi pierdut astfel dominația asupra mărilor. Acum însă, când vasele sale se aflau în Cornul de Aur, Pera era încercuită. Negustătorii ei nu-și mai puteau trece ușor, peste apă, mărfurile la Constantinopol, purtând cu sine și cele din urmă vești privind tabăra turcească. Afară doar dacă Pera nu era gata să-și încalce neutralitatea, puțin lucru mai putea face ea să vină în ajutorul cauzei creștine; și sultanul pare să fi fost încredințat de oamenii

pe care îi avea acolo că autoritățile nu intenționau să-și asume un asemenea risc[7].

Sultanul putea, de asemenea, să-și îmbunătățească acum legăturile cu armata lui Zaganos, de pe înălțimile dindărătul Perei, și cu cartierul general al flotei din Bosfor. Până acum, singurul drum pe care-l putea folosi făcea un mare ocol, înconjurând extremitatea mlăștinoasă a Cornului de Aur, deși s-ar fi putut trece mai repede printr-un vad incomod, care străbătea, ceva mai încoace, apele. Acum, avându-și vasele care să-l acopere în Cornul de Aur, sultanul putea ridica un pod peste port, ceva mai încolo de zidurile orașului. Era vorba de un pod plutitor, făcut din vreo sută de butoaie pentru vin*, legate zdravăn laolaltă, două câte două, și prinse în direcția lungimii lor, ca să dea lărgime podului, și cu un mic loc lăsat liber între fiecare pereche. Deasupra butoaielor se puseseră grinzi, și peste ele scânduri. Cinci oameni puteau merge în rând, pe deasupra lor, și acestea puteau ține și căruțe grele. Prinse de ponton se aflau platforme plutitoare, fiecare dintre ele îndeajuns de zdravănă ca să poarte greutatea unui tun. În acest chip, trupele puteau să fie aduse în grabă de pe țărmul dinspre Pera către zidurile orașului, proteguite de tunuri, care puteau trage dintr-un unghi nou împotriva zidurilor din cartierul Blacherne[8].

Creștinii își mai păstrau multe nave în preajma lanțului, ca să împiedice reunirea celor două flote turcești și să întâmpine orice flotilă care le-ar fi putut veni în ajutor, iar turcii nu s-au încumetat să le atace, timp de câteva zile. Prezența lor acolo nu putea însă ascunde faptul că apărarea Constantinopolului pierduse controlul asupra Cornului de Aur.

---

* Ducas, pe a cărui relatare se sprijină în primul rând autorul, vorbește de butoaie de vin *peste o mie,* folosite la construcția podului. Vezi Ducas, ed. V. Grecu, pp. 348–349. Istoricii moderni ai căderii Constantinopolului adoptă și ei aceeași cifră de „peste o mie" de vase; vezi, d. p., G. Schlumherger, *Le siège, la prise et le sac de Constantinople par les Turcs en 1453,* ed. a IV-a, Paris, 1915, p. 183.

VIII

NĂDEJDEA SLĂBEŞTE

Sultanul n-a făcut nicio încercare să ia cu asalt Constantinopolul în urma biruinței sale. Pentru moment a socotit mai potrivit să hărțuiască și să istovească apărarea orașului. Bombardarea zidurilor dinspre uscat n-a încetat nicio clipă. Tunurile așezate pe platformele plutitoare împroșcau cartierul Blacherne și – când și când – vase turcești părăseau locurile unde erau ancorate, de cealaltă parte a Cornului de Aur, și se făceau că atacă zidurile care se ridicau deasupra portului. Vase grecești și venețiene trebuiau să stea de veghe ca să le taie calea. Timp de o săptămână, aproape că nu s-a petrecut vreo luptă corp la corp și nici nu s-au pierdut vieți omenești. Orașul avea însă de înfruntat alte greutăți. Proviziile se împuținau; bărbați care ar fi trebuit să stea de pază pe ziduri cereau mereu îngăduința să se întoarcă în oraș, să caute merinde pentru neveste și copii. În primele zile ale lui mai lipsurile au ajuns atât de crâncene încât împăratul a strâns din nou bani de la biserici și de la particulari, și cu ei a cumpărat ce alimente putea să găsească și a rânduit un număr de oameni care să poarte de grijă ca acestea să fie împărțite așa cum se cădea. Treaba a fost bine făcută; deși rațiile erau mici, fiecare familie și-a avut partea ei și nu s-au mai ridicat plângeri. Numai că grădinile de pe cuprinsul orașului produceau puțin la vremea aceea și bărcile de pescari nu mai puteau să se avânte fără grijă pe mare, nici măcar în Cornul de Aur. Numărul vitelor, al oilor și al porcilor rămași înlăuntrul zidurilor nu fusese niciodată mare și acum se împuțina

văzând cu ochii, ca și stocurile de cereale. Dacă nu li se trimiteau în grabă, din afară, alimente, mai prețioase chiar decât oameni care să-i ajute, oștenii și locuitorii aveau să fie siliți să se predea din pricina foametei[1].

Cu gândul la aceasta, împăratul a adunat căpeteniile venețienilor ca și pe propriii săi fruntași și a propus ca un vas rapid să fie slobozit din port și să pornească, pe Dardanele în jos, să dea de urma flotei pe care, după cum făgăduise Minotto, Veneția urma să o trimită. Încă de pe 26 ianuarie Minotto scrisese la Veneția cu rugăminți în această privință și niciun cuvânt de răspuns nu sosise. La Constantinopol nimeni nu avea știre de întârzierile survenite la Veneția, unde – cu toate că scrisoarea lui Minotto ajunsese în mâinile Senatului pe 19 februarie – au trebuit să treacă două luni până să pornească flota trimisă în ajutor. Împăratul avea mare încredere în căpitanul-general, Loredani, care, așa cum auzise, era un viteaz comandant al creștinilor. El nu cunoștea însă instrucțiunile care-i fuseseră date amiralului Alvise Longo, pe 13 aprilie: că trebuia, anume, să-și îndrepte flota, cât mai repede cu putință, spre Tenedos, având să se oprească doar o singură zi la Modon ca să-și ia ce avea de trebuință. La Tenedos avea să rămână ancorată până pe 20 mai și amiralul trebuia să primească vești cu privire la puterea și mișcările flotei turcești. La data amintită avea să i se alăture căpitanul-general cu corăbiile sale și cu cele venite din Creta. Întreaga flotă urma, apoi, să urce prin Dardanele și să-și croiască drum spre orașul împresurat. Nu se știa, deopotrivă, la Constantinopol, că Loredan primise ordin să părăsească Veneția abia pe 7 mai și că trebuia să pornească spre Corfu, unde corabia guvernatorului avea să-l întâmpine și să-l ducă în Negroponte. Acolo, două corăbii cretane urmau să-l întâmpine și, cu toatele, să pornească spre Tenedos. Dacă Longo plecase mai dinainte spre Constantinopol, o corabie va fi fost lăsată în urmă să-i dea de știre și să-l escorteze apoi prin strâmtori. Loredan nu trebuia totuși să provoace nicio acțiune din partea turcilor, până ce nu avea să ajungă la Constantinopol, unde trebuia să se pună la dispoziția împăratului, arătându-i acestuia cât de mari jertfe făcuse Veneția ca să-i

Zidul întreit al Constantinopolului în sectorul Mesoteichion pe unde turcii au pătruns în oraș (după un desen al lui T. Allom, în *Fisher's Illustrations of Constantinople and its Environs).*

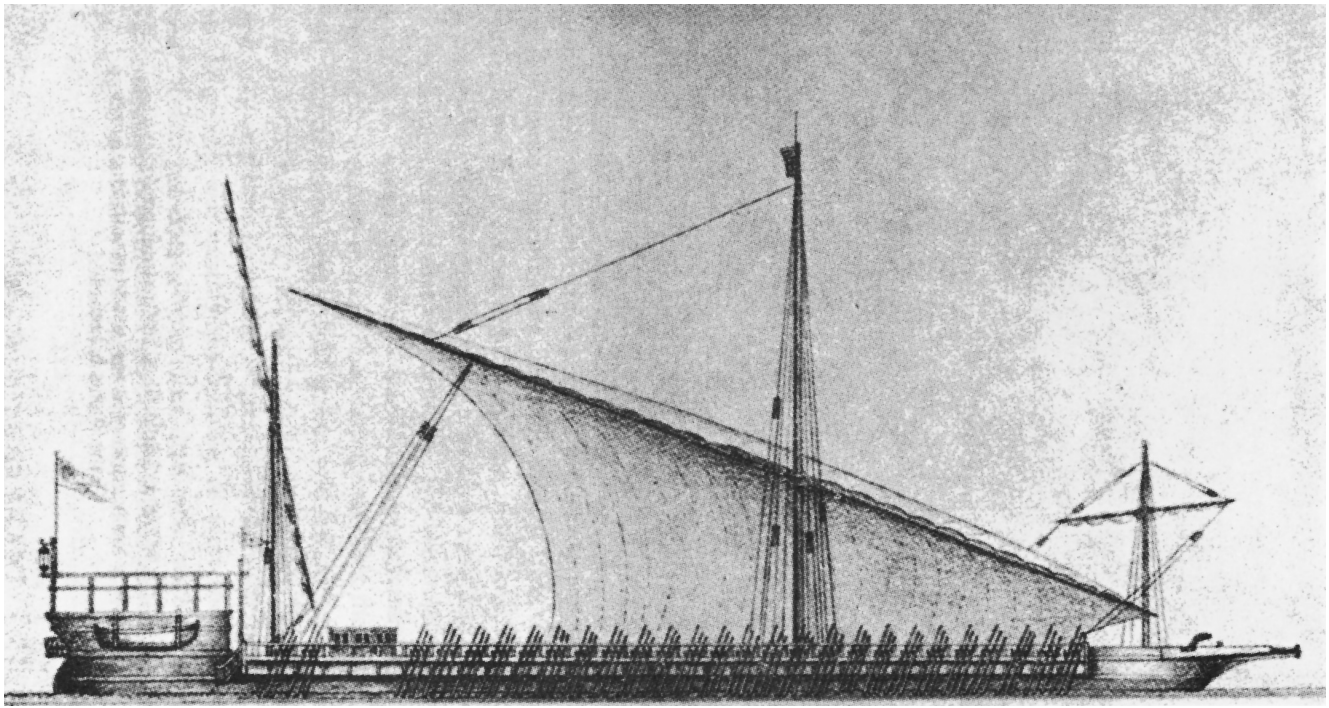

Corabie de comerț venețiană (după I. Sottas, *Les messageries maritimes de Venise*, Paris, 1938).

vină în ajutor. Dacă Constantin încheiase cumva pace cu turcii, atunci căpitanul-general trebuia să meargă în Moreea și să-l silească, prin toate mijloacele, pe despotul Toma să-i înapoieze Veneției câteva sate pe care, fără drept, și le însușise. Pe 8 mai, Senatul a luat și alte hotărâri. Dacă Loredan, în timpul călătoriei, ar fi aflat că împăratul nu încheiase pace, trebuia să poarte de grijă ca insula Negroponte să fie pusă după cuviință în stare de apărare. Loredan mai avea să fie însoțit de un ambasador, Bartolomeo Marcello, care avea îndatorirea să meargă de îndată la Curtea sultanului și să-l încredințeze pe Mehmet de gândurile pașnice ale republicii. Căpitanul-general și forțele sale aveau doar misiunea să escorteze, la întoarcerea lor, vasele care făceau comerț în Levant și să vegheze asupra intereselor legitime ale Veneției. Sultanul trebuia stăruitor îndemnat să facă pace cu împăratul, iar acesta să primească orice condiții rezonabile. Dacă însă Mehmet era hotărât să meargă mai departe în ceea ce întreprinsese, ambasadorul nu trebuia să stăruie, ci să raporteze Senatului.

Instrucțiunile Senatului fuseseră chibzuite cu grijă și ar fi putut da roade, dacă timpul n-ar fi fost limitat. Nimeni însă la Veneția nu-și dădea încă seama ce fire încăpățânată avea sultanul și ce strașnice arme avea ca să poarte războiul. Amenințarea care plana asupra Constantinopolului era știută; toți credeau însă că, într-un chip sau altul, marele oraș întărit putea să înfrunte la nesfârșit primejdiile[2].

Papa, cu toate temerile lui, lucra încă și mai pe îndelete. Abia pe 5 iunie, o săptămână după ce totul se sfârșise, reprezentantul său, arhiepiscopul de Ragusa, informase Senatul de propunerea Sanctității Sale cu privire la cele cinci corăbii pe care venețienii trebuiau să i le încredințeze pentru a veni în ajutor Constantinopolului. Papa avea să plătească paisprezece mii de ducați, care trebuiau să acopere simbria echipajelor pe patru luni. Arhiepiscopului i s-a spus că suma nu e îndestulătoare și el s-a întors la Roma cu cererea ca suveranul pontif să plătească și pentru o parte din armament. Între timp totuși corăbiile aveau să fie pregătite pentru călătorie[3].

Necunoscând toate aceste întârzieri și în nădejdea că va putea întâmpina în curând flota venețiană, o brigantină a Veneției,

aparținând flotilei din Cornul de Aur, cu doisprezece voluntari la bord, toți deghizați, ca să fie luați drept turci, fusese trasă spre ieșirea din port, în seara zilei de 3 mai. La miezul nopții lanțul fusese dat la o parte ca să o lase să treacă. Arborând drapelul turcesc, vasul a navigat fără să fie oprit, ajutat de vântul dinspre nord, și a străbătut Marea Marmara, ieșind în Marea Egee[4].

În Constantinopol, încordarea care domnea începuse să pună la grea încercare nervii celor care apărau orașul. Vrăjmășia dintre venețieni și genovezi s-a materializat în certuri fățișe. Venețienii îi țineau de rău pe genovezi pentru nenorocirea întâmplată pe 28 aprilie. Genovezii răspundeau că totul fusese pricinuit de nechibzuința lui Coco. Îi învinovățeau apoi pe venețieni că, ori de câte ori se ivea vreun prilej, își trimiteau departe vasele, ca să și le pună în siguranță. Venețienii arătau că desprinseseră cârmele de la multe dintre corăbiile lor și le depozitaseră în oraș, împreună cu vasele. De ce nu făcuseră și genovezii la fel? Aceștia au arătat că n-aveau nicidecum gândul să micșoreze puterea de luptă a vaselor lor, mai ales că mulți dintre ei aveau neveste și copii în Pera, cărora trebuia să le dea ajutor. Când venețienii i-au învinuit, apoi, pe genovezi că au păstrat legături cu tabăra sultanului, aceștia au răspuns că negocierile pe care le purtaseră acolo fuseseră duse cu deplina știință a împăratului, care avea interese asemănătoare cu ale lor. Imputările ajunseseră atât de fățișe, încât împăratul, pierzând orice nădejde, i-a chemat pe conducătorii ambelor părți și i-a rugat să trăiască în bună înțelegere. „Ne ajunge războiul care bântuie la porțile noastre", se tânguia împăratul. „Pentru numele Domnului, nu începeți să vă războiți și între voi." Cuvintele sale au avut oarecare urmări: din nou au ajuns să lucreze laolaltă, de ochii lumii, dar pizma lor dăinuia[5].

E de crezut că în aceste zile împăratul a încercat să intre în tratative cu sultanul. Se pare că genovezii din Pera făcuseră unele tatonări, la cererea lui. Oferta sultanului rămăsese însă neschimbată: orașul trebuia să i se predea fără condiții și atunci va garanta, el însuși, viața și averea personală a locuitorilor. Împăratul se putea retrage, dacă o dorea, în Moreea. Condițiile nu puteau fi primite;

nimeni în Constantinopol, orice vederi politice ar fi avut, nu putea să se împace cu umilința unei capitulări și nici nu se găsea cineva care să aibă multă încredere în mărinimia sultanului. Se aflau, oricum, printre sfetnicii împăratului oameni care credeau că acesta trebuia să părăsească orașul. Din afară, mai degrabă decât dinlăuntrul Constantinopolului, împăratul putea să organizeze o campanie împotriva turcilor. Frații săi și mulți locuitori din Balcani care țineau cu el aveau să se adune sub stindardul său și poate că printre aceștia avea să fie însuși viteazul Scanderbeg. Și astfel ar putea sa trezească Europa de Apus la îndatoririle ei. Constantin însă, liniștit, dar fără șovăială, n-a voit să le dea ascultare; se temea că, dacă ar fi părăsit capitala, apărarea s-ar fi prăbușit, iar dacă orașul trebuia să piară, avea să piară împreună cu el[6].

Genovezii din Pera aveau pricini binecuvântate să dorească pacea. Pe 5 mai tunurile turcești au început să tragă pe deasupra cetății în vasele puterilor creștine dindărătul lanțului. Tunurile ținteau mai ales corăbiile venețiene; o ghiulea însă, grea de două sute de pfunzi, a căzut asupra unui vas de comerț genovez plin de o încărcătură costisitoare de mătase și l-a scufundat. Vasul era al unui negustător din Pera și fusese ancorat chiar sub ziduri. Municipalitatea a trimis îndată oameni la sultan ca să i se plângă și să-i arate deslușit cât folos trăgea el de pe urma faptului că Pera rămăsese neutră. Sfetnicii acestuia i-au primit pe soli cu oarecare grosolănie: tunarii lor n-aveau cum să știe – spuneau ei – dacă nu era vorba de o corabie dușmană, de un vas „pirat", venit să-i ajute pe vrăjmașii lor. Dacă însă proprietarul navei putea să aducă dovezi, sultanul – îndată ce va cuceri Constantinopolul – avea să cerceteze cazul și să-l despăgubească pe deplin[7].

În primele zile din mai, tunul cel mare al lui Urban nu putuse fi folosit, dar pe 5 mai era reparat și bombardarea zidurilor dinspre uscat a început cu reînnoită vigoare, în vreme ce corăbiile turcești se pregăteau, în chip învederat, de luptă. Apărarea bănuia, cu drept cuvânt, un asalt pentru ziua următoare și și-a făcut pregătirile. Când asaltul a pornit, pe 7 mai, patru ceasuri după apusul soarelui, acesta a fost îndreptat totuși numai împotriva porțiunii

zidurilor numită Mesoteichion. Un număr mare de turci, înarmați ca de obicei cu scări de asalt și cu cârlige prinse de lăncile lor, au năvălit peste șanțul care fusese umplut cu pământ. O luptă crâncenă a ținut vreme de trei ceasuri, dar turcii n-au putut să-și croiască drum peste zidul dărâmat și peste palisadă. Minuni de vitejie au fost puse pe seama unui ostaș grec numit Rhangabe, care se spunea că-l despicase cu sabia pe însuși stegarul sultanului, Amir Bey, cu toate că peste puțin a fost și el împresurat și ucis[8].

Deși vasele turcești nu atacaseră în noaptea aceea, în Cornul de Aur lucrurile păreau atât de nesigure, încât, a doua zi, veneții-enii au hotărât să descarce întreg materialul de război pe care-l țineau pe vasele lor și să-l depoziteze în arsenalul imperial. Pe 9 ale lunii au hotărât, iarăși, ca toate corăbiile lor, afară de cele rânduite să păzească lanțul, să fie mutate în micul port cunoscut sub numele de Neorion sau Prosphorianos, chiar în spatele lanțului, sub Acropole, și ca marinarii să fie duși să ajute la apărarea cantonamentelor de la Blacherne, unde zidurile fuseseră greu lovite de focul tunurilor de pe ponton. Unii marinari, la început, n-au voit să meargă și abia pe 13 mai această nouă rânduire a forțelor a fost dusă la capăt. Sarcina de seamă a marinarilor era să aibă în grijă repararea zidului care ocrotea cartierul[9].

Când au sosit, aproape că era prea târziu. Cu o seară înainte, turcii porniseră un alt atac pe scară mare, de data aceasta pe platoul din apropierea locului în care se întâlnește zidul Blacherne cu cel al lui Teodosie. Asaltul a început aproape de miezul nopții, dar a fost respins, și în curând s-a renunțat la el. Zidurile erau încă foarte rezistente[10].

Pe 14 mai, sultanul, încredințat că – datorită plecării veneți-enilor – vasele sale din Cornul de Aur nu vor mai fi atacate, și-a mutat bateriile de pe colinele din spatele Văii Izvoarelor și le-a trecut peste podul lui cel nou ca să bombardeze zidul Blacherne, în regiunea în care acesta începe să suie povârnișul. Pagubele pricinuite au fost mici și astfel, o zi sau două mai târziu, sultanul le-a mutat din nou, făcându-le să se unească cu bateriile sale principale din valea râului Lykos. El și-a putut da seama că aici se afla sectorul

cel mai potrivit pentru un atac. De-acum încolo, celelalte porțiuni ale zidurilor n-au fost lovite decât cu întreruperi, dar aici, mărindu-se și numărul tunurilor, bombardamentul a putut fi continuat fără încetare[11].

În ziua de 16 și apoi de 17 mai, flota principală turcă a pornit de la cele Două Coloane către sud, spre a face o demonstrație în preajma lanțului. Acesta era încă bine apărat și, în ambele împrejurări, vasele s-au retras fără să se tragă un foc sau o săgeată. O manevră asemănătoare a fost făcută și în ziua de 21 ale lunii. Întreaga flotă a sosit în sunet de tobe și de trâmbițe, și se arăta atât de amenințătoare, încât în oraș au început să se tragă clopotele pentru ca toată lumea să fie trezită. Și de data aceasta, după ce s-au plimbat în sus și în jos de-a lungul lanțului, vasele s-au întors la locul lor de ancorare; acum, lanțul a fost pus în primejdie pentru ultima dată. Probabil că moralul marinarilor, dintre care puțini erau turci de obârșie, nu era foarte ridicat și nici sultanul, nici amiralul său nu doreau să riște să fie umiliți din cauza unei a doua înfrângeri[12].

În vremea aceasta, operațiile de pe uscat fuseseră sporite prin încercări de a săpa galerii de mină dedesubtul zidurilor. Sultanul începuse asemenea operații în primele zile ale asediului, numai că îi lipseau mineri îndeajuns de pricepuți. De data aceasta, Zaganos Pașa a desprins din mijlocul trupelor sale un număr de mineri de meserie, veniți de la minele de argint de la Novi Brod din Serbia. Li s-a dat poruncă să sape o galerie sub ziduri, undeva aproape de Poarta Charisiană, acolo unde terenul era socotit că le este prielnic. Minerii și-au început lucrul de la mare depărtare, în nădejdea că vor scăpa nebăgați în seamă; numai că sarcina de a săpa atât sub șanț, cât și sub ziduri era prea anevoioasă și galeria a fost părăsită. Au început, în schimb, să sape sub zidul de la Blacherne, care nu era dublat, și anume aproape de Poarta Caligariană. Pe 16 mai, lucrarea le-a fost descoperită de apărarea Constantinopolului. Megaducele Luca Notaras, care se ocupa de asemenea situații neprevăzute, a făcut apel la serviciile meșterului Johannes Grant. La cererea sa, Grant a săpat o galerie din partea opusă și a izbutit să pătrundă în galeria turcească, unde a dat foc stâlpilor de

sprijin. Această încercare neizbutită le-a tăiat pentru câteva zile curajul turcilor care făcuseră săpăturile, dar pe 21 mai aceştia săpau galerii în mai multe sectoare ale zidului, concentrându-se îndeosebi asupra secţiunii din apropierea Porţii Caligariene. Galerii din partea opusă au fost săpate de trupele greceşti ale lui Notaras, sub conducerea lui Grant şi, în câteva rânduri, aceştia au reuşit să-i scoată, cu ajutorul fumului, pe minerii duşmani din văgăunile lor. Altă dată au putut inunda galeriile, ajutându-se de cisternele care alimentau cu apă şanţul[13].

Sultanul începuse încă mai dinainte să folosească alt procedeu. În dimineaţa zilei de 18 mai apărarea oraşului a fost îngrozită când a văzut un turn mare de lemn, aşezat pe roţi, care se afla în dreptul zidurilor de la Mesoteichion. Turcii îl înjghebaseră în timpul nopţii şi era alcătuit dintr-o schelărie de lemn ocrotită de câteva rânduri de piei de bou şi de cămilă, având înlăuntru o scară ce ducea în sus, spre o platformă, înaltă cât zidul exterior al cetăţii. Pe platformă erau îngrămădite scări de asalt, care trebuiau folosite când turela avea să fie împinsă lângă zid. La început însă, rostul ei era să-i ocrotească pe muncitorii care lucrau la umplerea şanţului. Experienţa dobândită cu prilejul încercărilor pe care le mai făcuse de a lua cu asalt cetatea îi arătase sultanului că şanţul era totuşi o piedică şi că pe deasupra lui trebuiau croite drumuri trainice. În ziua de 18 mai, oamenii au lucrat de dimineaţă până seara să dureze o cărare peste şanţ, în vreme ce turela se afla deasupra lor, la marginea canalului, având în faţă un turn pe care artileria turcească îl distrusese şi din care părţi de zidărie căzuseră până în şanţ. Către amurg lucrul fusese aproape sfârşit, cu toată împotrivirea îndârjită pe care o întâmpinase. Parte din şanţ fusese umplut cu zidăria prăbuşită, cu pietre, pământ şi cu vreascuri, iar turela fusese împinsă până la parapet, ca să i se încerce trăinicia. Numai că, în timpul nopţii, apărătorii cetăţii s-au strecurat şi au aşezat butoiaşe de pulbere în golurile din schelăria turelei. Când le-au dat foc s-a produs o mare explozie şi turela, din lemn cum era, a fost cuprinsă de flăcări şi s-a prăbuşit, omorându-i pe cei care se aflau în ea. Dimineaţa, şanţul era pe jumătate curăţat, iar zidul

din apropiere și palisada, reparate. Alte turele ridicate de turci s-au dovedit deopotrivă de neizbutite. Unele au fost nimicite, iar celelalte retrase[14].

Asemenea succese îi ajutau pe creștini să nu-și piardă încrederea. Pe 23 mai, ei au cunoscut cea din urmă încercare când și-au putut recăpăta curajul. În ziua aceea, ca și în zilele dinainte, turcii au încercat să sape o galerie sub zidul Blacherne, dar, acum, grecii au putut să împresoare și să prindă un număr de mineri, precum și un ofițer superior turc. Supus la torturi, acesta le-a destăinuit unde erau situate celelalte drumuri subterane ale turcilor. Grant a putut să le nimicească, pe rând, în ziua amintită și în cea următoare. Cea din urmă galerie distrusă a fost una a cărei intrare fusese ascunsă cu îndemânare de către una dintre turelele de lemn ale sultanului și, dacă planurile n-ar fi fost date în vileag, ea n-ar fi fost niciodată descoperită. De atunci turcii au renunțat la lucrările lor subterane[15]. Și-au dat poate seama că încordarea la care era supusă apărarea orașului lucra în folosul lor. Până atunci fuseseră uciși foarte puțini creștini, dar mulți fuseseră răniți și toți erau obosiți și înfometați. Stocul de arme și mai cu seamă de pulbere scăzuse mult, iar hrană era mai puțină ca oricând.

Și iată că pe 23 ale lunii, în ziua când îi biruiseră pe mineri, nădejdile creștine au suferit o cumplită lovitură. În după-amiaza zilei, o barcă fusese văzută croindu-și drum prin Marea Marmara, urmărită de un număr de vase turcești. Barca a putut să le lase în urmă și, la adăpostul întunericului, lanțul a fost ridicat ca să-i îngăduie intrarea.

La început, oamenii crezuseră că este vasul înaintaș al unei flote care le venea în ajutor. De fapt era brigantina care pornise cu douăzeci de zile mai înainte în căutarea veneților. Umblase în lung și în lat printre insulele Egeei, dar nu aflase niciun vas venețian, și pe acolo nici nu umbla măcar vorba de vreo corabie care s-ar afla în larg. Când oamenii și-au dat seama că în zadar mai fac cercetări, căpitanul i-a întrebat pe marinari care le sunt dorințele. Unul a spus că este o prostie să se întoarcă într-un oraș care poate că acum se și afla în mâinile turcilor. Ceilalți însă i-au poruncit

să tacă. Era de datoria lor, spuneau ei, să meargă înapoi și să-i dea vești împăratului, orice ar fi fost să li se întâmple. Când i s-au înfățișat, împăratul a plâns în vreme ce le mulțumea. Nicio putere creștină nu venea să i se alăture în lupta pentru creștinătate. Constantinopolul nu se mai putea acum încrede – spunea el – decât în Hristos și în Maica Sa și în Sfântul Constantin, care-l întemeiase[16].

Și această încredere rămânea să fie pusă la încercare. Erau semne că cerul însuși se întorsese împotriva Constantinopolului. În zilele acestea toți își aminteau din nou de prorocirile care spuneau că împărăția avea să piară. Cel dintâi împărat creștin fusese Constantin, fiul Elenei; cel din urmă avea să poarte același nume. Oamenii își reaminteau deopotrivă de o profeție potrivit căreia cetatea n-avea să cadă niciodată în vreme ce luna, pe cer, era în creștere. Aceasta îi îmbărbătase pe apărători, când înfruntaseră asaltul din săptămâna trecută. Pe 24 mai însă avea să fie lună plină și, odată cu luna care descrește, primejdia avea să sosească. În noaptea cu lună plină fuseseră o eclipsă și trei ceasuri de beznă. Probabil că în ziua următoare, când toți locuitorii aflaseră de veștile deznădăjduite aduse de brigantină și când eclipsa le împuținase și mai mult încrederea, o ultimă chemare a fost îndreptată către Maica Domnului. Icoana sa cea mai sfântă fusese purtată pe umerii credincioșilor de-a lungul străzilor capitalei și toți cei care putuseră părăsi zidurile s-au alăturat procesiunii. Pe când aceasta înainta încet și solemn, deodată icoana a alunecat de pe iconostasul pe care fusese purtată și, când oamenii au alergat să o ridice, părea că era de plumb, și numai după cele mai mari strădanii, a putut fi pusă iarăși la locul ei. Apoi, când procesiunea a pornit înainte, o furtună însoțită de tunete s-a abătut asupra orașului. Era aproape cu neputință să ții piept grindinei, iar ploaia cădea în trâmbe, încât străzile erau acoperite de apă, iar copiii aproape să fie luați de șuvoaie. Procesiunea a trebuit să fie părăsită, iar a doua zi, ca și cum asemenea semne nu se arătaseră îndeajuns, întregul oraș dispăruse sub o negură deasă, lucru necunoscut în aceste ținuturi pentru luna mai. Prezența divină se învăluise în nori ca să-și ascundă plecarea din cetate. Noaptea, când ceața s-a ridicat, s-a putut vedea

cum o lumină ciudată fâlfâia deasupra cupolei bisericii celei mari a Sfintei Sofii. Lumina a fost văzută din tabăra turcilor, și de locuitorii din oraș, și până și ei erau îngrijorați. Sultanul însuși a trebuit să fie liniștit de oamenii cu judecată din preajmă-i, care au tălmăcit semnul zicând că arată cum lumina credinței celei adevărate va străluci în curând peste clădirea cea sfințită. Pentru greci, ca și pentru tovarășii lor de luptă italieni, o tălmăcire asemănătoare care să-i îmbărbăteze nu s-a aflat.

De pe ziduri puteau de asemenea să se vadă lumini licărind departe, pe câmp, cu mult înapoia taberei turcești, acolo unde nicio lumină nu putea ființa. Câțiva paznici de noapte, care mai nutreau nădejdi, spuneau că sunt focuri de tabără ale oștilor care vin cu Ioan Hunyadi să-i ajute pe creștinii împresurați. Numai că nu s-a ivit nicio oaste, iar acelor ciudate lumini niciodată nu li s-a dat de rost[17].

Acum dregătorii împăratului au mers din nou la dânsul să-l roage să plece cât încă mai era cu putință și să pună la cale apărarea lumii creștine dintr-un loc mai ferit, unde putea găsi vreun sprijin. Împăratul era însă atât de obosit, încât, pe când sfetnicii îi vorbeau, a leșinat. Când și-a revenit, le-a spus, o dată mai mult, că nu-și poate părăsi poporul și că va muri împreună cu el[18].

Se apropia sfârșitul lui mai și în grădini, ca și pe alei, trandafirii erau acum în floare. Luna însă descrește, iar bărbații și femeile din Bizanț, vechea cetate a cărei emblemă fusese luna, se pregăteau să înfrunte prăpădul pe care toți îl știau aproape.

IX

ULTIMELE ZILE ALE BIZANŢULUI

În rândurile creștinilor, nădejdile slăbeau. Dar și în tabăra turcească domneau amărăciunea și un simțământ nelămurit că oamenii fuseseră înșelați. Asediul se prelungise șapte săptămâni și până acum uriașa armată turcească, cu toate mărețele ei mijloace de luptă, făcuse puțină ispravă. Se poate ca apărarea să fi obosit și să ducă lipsă de oameni și de materiale, iar zidurile orașului fuseseră greu lovite. Niciun oștean nu pătrunsese totuși prin ele și mai dăinuia încă primejdia să sosească ajutoare din Apus. Iscoadele lui Mehmet îl înștiințaseră că se dăduse poruncă unei flote să pornească din Veneția și umblau zvonuri că aceasta și sosise la Chios[1]. Mai era încă cu putință ca ungurii să treacă Dunărea. În primele zile ale asediului, o solie din partea lui Ioan Hunyadi sosise în tabăra turcească și lăsase să se înțeleagă că, odată ce Hunyadi nu mai era regent al Ungariei, armistițiul de trei ani, încheiat cu sultanul, pe care-l iscălise el, nu mai era în vigoare[2]. Mai mult încă, printre trupele sultanului încrederea începuse să scadă. Marinarii lui suferiseră înfrângeri umilitoare, iar ostașii săi nu obținuseră încă vreo biruință. Cu cât se prelungea răstimpul în care Constantinopolul știuse să-i scape din mâini, cu atât mai tare îi scădea vaza de care se bucura.

La Curtea sultanului, bătrânul vizir Halil și prietenii săi se arătau mereu potrivnici acestei acțiuni îndrăznețe. Mehmet o întreprinsese împotriva sfatului lor. Era oare cu putință ca ei să fi avut dreptate? Poate că sultanul făcuse o ultimă încercare de pace, pe

de o parte ca să le arate că era un om cumpănit și pe de altă parte ca să-și împace cugetul său de bun musulman, care trebuie să înlăture lupta, dacă necredincioșii nu se împotrivesc cu încăpățânare să se predea. E drept că pacea trebuia să fie așa cum o voia el. În tabăra sa se găsea un tânăr de neam, cu numele de Ismail, fiul unui grec renegat, pe care sultanul îl făcuse principe de Sinope și vasal al său. Pe acesta l-a trimis acum ca sol la Constantinopol. Ismail avea prieteni printre greci și a făcut tot ce i-a stat în putință ca să-i încredințeze că, pentru ei, nu era prea târziu să scape din necaz. La stăruințele lui, grecii au numit un sol, care să meargă împreună cu el în tabăra turcească. Numele acestuia nu s-a păstrat; știm doar că nu era de rang înalt și nici de neam mare. Toți știau că nu te puteai încrede în felul în care sultanul îi trata pe solii străini, și era neîndoios că niciun fruntaș nu putea fi folosit într-o misiune atât de primejdioasă. Solul n-a fost totuși primit fără curtenie de către Mehmet, care l-a trimis înapoi cu știrea că asediul avea să fie ridicat dacă împăratul își va lua sarcina să plătească o dare de o sută de mii de bani de aur pe an sau, dacă voiau mai degrabă, locuitorii puteau să părăsească orașul cu toată averea lor mobilă și nimănui nu i se va face vreun rău. Când propunerea a ajuns în fața sfatului împărătesc, un membru sau doi au socotit că s-ar putea câștiga timp, dacă se făgăduia să se plătească haraciul. Cei mai mulți și-au dat totuși seama că banii pentru un bir atât de ridicat nu vor putea fi strânși niciodată și că, dacă nu i se trimit de îndată, sultanul va continua, pur și simplu, să-i împresoare. Niciunul dintre ei nu era, apoi, volnic să-i îngăduie acestuia să cucerească Constantinopolul fără să se împotrivească. Se poate ca împăratul să fi răspuns – așa cum ne arată izvoarele turcești – propunându-i să-i predea tot ceea ce-i aparținea afară de Constantinopol, care de fapt era singurul teritoriu ce-i mai rămăsese. La aceasta sultanul ar fi replicat că grecii nu au de ales decât între a preda Constantinopolul, a muri de sabie sau a trece la islamism[3].

Aceste fățarnice negocieri s-au desfășurat, probabil, în ziua de vineri, 25 mai. Sâmbătă, Mehmet și-a chemat sfetnicii de taină. Vizirul Halil Pașa, aducându-și cu încredere aminte de slujbele

îndelungate și alese pe care le adusese țării, s-a sculat și a cerut să se ridice asediul. El nu-și dăduse niciodată încuviințarea pentru această campanie și întâmplările petrecute au arătat că avusese dreptate. Turcii nu făcuseră niciun pas înainte; în schimb de câteva ori dăduseră înapoi, în chip umilitor. Oricând căpeteniile Apusului puteau veni în ajutorul Constantinopolului. Veneția trimisese chiar o flotă puternică. Genova, și dacă nu voia, avea să fie silită să facă la fel. Sultanul n-avea decât să propună condiții care să poată fi primite de împărat și să se retragă înainte să se întâmple nenorociri și mai mari. Vizirul, încărcat de ani, impunea respect, și mulți dintre ascultători, amintindu-și cât de neputincioase se dovediseră vasele de război turcești în luptele purtate cu creștinii, trebuie să fi tresărit gândindu-se la marile nave italiene care se îndreptau asupra lor. Și apoi, sultanul nu era decât un băiețandru de douăzeci și unu de ani. Își va pune el în primejdie moștenirea cuprinzătoare pe care o căpătase, prin îndrăzneala nestăpânită a tinereții?

Urma la cuvânt Zaganos Pașa. Acesta nu-l iubea pe Halil și știa că nici sultanul nu-l iubește. Văzând aerul de mânioasă deznădejde pe care-l luase stăpânul său după cuvântarea lui Halil, el a spus că nu pune niciun temei pe temerile vizirului. Puterile europene erau prea dezbinate ca să încerce vreodată să pornească, unite, împotriva turcilor, și chiar dacă se apropie o flotă venețiană – ceea ce el nu credea – vasele și echipajele ei vor fi covârșite la număr de cele turcești. A mai vorbit de semne care prevesteau prăbușirea împărăției creștine, ca și de Alexandru cel Mare, acest tânăr care, cu o oaste mult mai mică, a cucerit jumătate din lume. Trebuie să se grăbească atacul, fără vreun gând de retragere. Mulți comandanți mai tineri l-au sprijinit pe Zaganos; căpetenia bașibuzucilor a cerut cu înfocare să se treacă la o acțiune mai viguroasă. Încrederea lui Mehmet a sporit; aceasta era ceea ce și dorise să audă. I-a spus lui Zaganos să meargă în mijlocul oștenilor săi și să-i întrebe ce vor. Zaganos s-a întors în curând cu răspunsul dorit. Fiecare om – spunea el – stăruie să se treacă neîntârziat la atac.

Sultanul a vestit, atunci, că asaltul avea să aibă loc de îndată ce pregătirile vor fi încheiate.

Din această clipă, Halil trebuie să-și fi dat seama că zilele lui sunt numărate. Întotdeauna fusese un prieten binevoitor al creștinilor, cu îngăduința unui musulman cucernic, de școală veche, deosebit de asemenea renegați parveniți, cum erau Zaganos și Mahmud*. Dacă într-adevăr primise daruri din partea creștinilor nu se poate ști. Dușmanii săi duceau vorbă că așa se petrecuseră lucrurile și sultanul era bucuros să-i creadă[4].

Vestea privind hotărârea sultanului a ajuns repede la Constantinopol. Creștinii din tabăra turcească au aruncat peste ziduri cu săgeți, pe care se aflau înfășurate scrisori, unde se vorbea de ședința sfatului otoman[5].

În cursul zilelor de vineri și sâmbătă bombardarea zidurilor dinspre uscat fusese mai puternică decât oricând. Stricăciunile pricinuite au putut fi totuși grabnic reparate. Sâmbătă seară, palisada era tot așa de tare ca și mai înainte. În timpul nopții însă turcii au putut fi văzuți la lumina făcliilor lor, cum aduceau tot soiul de materiale ca să umple bine șanțul și cum își transportau tunurile spre platformele pe care și le ridicaseră. Duminică, bombardamentul a lovit întețit mai ales palisada de dincolo de Mesoteichion. Trei lovituri drept la țintă, slobozite de tunul cel mare, făcuseră să se prăbușească o parte din zidărie. Giustiniani, care supraveghea lucrările de refacere, a fost ușor rănit de o schijă și a trebuit să se retragă vreme de câteva ceasuri cât i s-a oblojit rana. Înainte de căderea nopții, s-a întors însă la postul său[6].

În aceeași zi, 27 mai, sultanul a străbătut călare întreaga lui oaste, dând de veste că asaltul cel mare avea să aibă loc foarte curând. Crainicii săi îi veneau pe urme, poposind ici-colo ca să

---

* Halil, ca și Murad al II-lea, aparțineau unor familii în care tradițiile islamice nu puteau fi puse la îndoială, și acest fapt le îngăduia să fie toleranți cu cei de altă credință, fără să trezească suspiciuni. Renegații însă, ca Zaganos și Mahmud, se simțeau chemați să desfășoare un zel exagerat, menit să acopere oportunismul care-i îndemnase să se convertească.

strige că – așa cum cereau datinile islamului – ostașii Credinței celei adevărate vor avea trei zile în care să poată să prade nestânjeniți orașul. Sultanul jurase pe Dumnezeul cel veșnic și pe Profetul său, pe cei patru mii de proroci și pe sufletul tatălui său și al copiilor săi, că orice tezaur care se va afla în Constantinopol va fi împărțit, cinstit, între oșteni. Proclamația a fost întâmpinată cu urale. Dindărătul zidurilor cetății oamenii puteau auzi strigătele de veselie uriașă pe care le scoteau oștile musulmane. „Nu este alt Dumnezeu decât Allah și Mahomet este Profetul său"[7].

În acea noapte, ca și în noaptea de sâmbătă, făclii și torțe își aruncau lumina asupra unor cete de lucrători, care revărsau tot mai multe materiale înlăuntrul șanțului și îngrămădeau mormane de arme dincolo de el. În noaptea aceea au lucrat cu mare însuflețire, strigând și cântând, în timp ce fluiere și trâmbițe, cavale și alăute îi îmbărbătau. Flăcările străluceau atât de tare, încât, pentru o clipă dătătoare de nădejde, cei împresurați au putut crede că tabăra turcească luase foc și au alergat pe ziduri să vadă cum se mistuie. Când și-au dat seama care era adevăratul rost al luminilor, nu au mai putut decât să îngenuncheze și să se roage[8].

La miezul nopții, aproape dintr-odată, lucrul a încetat și luminile s-au stins. Sultanul a poruncit ca ziua de luni să fie zi de odihnă și de ispășire, pentru ca ostașii săi să fie pregătiți pentru asaltul din urmă, lăsat pentru marți. El însuși și-a petrecut ziua inspectându-și trupele și dându-le porunci pentru ce aveau de făcut. Mai întâi a pornit călare, cu mare alai, peste podul așternut pe deasupra Cornului de Aur, până la cele Două Coloane, ca să-l vadă pe amiralul Hamza Bey.

Lui Hamza i s-a spus că, a doua zi, vasele sale trebuiau să se răspândească dincolo de lanțul portului și de-a lungul întregului țărm al orașului dinspre Marea Marmara. Oamenilor trebuia să li se dea scări de asalt și ei trebuiau să încerce, de oriunde le era cu putință, fie de pe vasele lor, fie de pe bărci mai mici, să debarce și să se cațăre pe ziduri. Sau, dacă lucrul se dovedea cu neputință, măcar să se prefacă neîncetat că atacă, astfel încât niciunul dintre apărătorii orașului să nu cuteze să-și părăsească locul. Pe când

mergea călare să împartă porunci asemănătoare vaselor sale din Cornul de Aur, Mehmet s-a oprit în dreptul porții principale de intrare în Pera și a chemat înaintea sa căpeteniile orașului. Acestora li s-a dat strașnică poruncă să bage de seamă ca niciun locuitor dintre ai lor să nu dea vreun ajutor, a doua zi, Constantinopolului. Dacă nu vor da ascultare îi va pedepsi de îndată. Sultanul s-a retras apoi la cortul său ca să iasă din nou în după-amiaza zilei, când a pornit călare de-a lungul zidurilor dinspre uscat, pe întreaga întindere a lor, vorbind cu ofițerii și ținând cuvântări ostașilor, care stăteau în afara taberei[9]. Când a văzut că totul era pe placul său, și-a chemat dregătorii și pe căpeteniile armatei, în cort la el, și le-a vorbit.

Cuvântarea sa ne-a fost redată de istoricul Critobulos care, ca toți bizantinii învățați, îl studiase pe Tucidide și, astfel, pune în gura eroilor săi cuvântări pe care el socotea că aceștia au putut și au trebuit să le rostească. Cu toate însă că vorbele îi aparțin istoricului, ele ne dau înțelesul a ceea ce sultanul trebuie să fi grăit. Acesta a amintit adunării despre bogățiile pe care Constantinopolul încă le mai cuprindea și despre prada care, în curând, avea să fie a lor. Le-a amintit că, de veacuri, fusese o datorie sfântă pentru credincioși să cucerească cetatea de căpetenie a creștinilor și că, după vorbe care umblau din străvechi, ei aveau să biruiască. Orașul nu este peste putință de cucerit, a spus sultanul. Dușmanii erau puțini la număr, sleiți de puteri, și ducând lipsă de arme și de provizii și, pe deasupra, dezbinați. Italienii cu siguranță că nu vor voi să moară pentru o țară care nu era a lor. Mâine – spunea el – avea să-și trimită ostașii, val după val, la atac până ce, de oboseală și deznădejde, apărarea avea să dea înapoi. Sultanul și-a îndemnat stăruitor ofițerii să dea dovadă de bărbăție și să păstreze disciplina. I-a poftit apoi să se întoarcă la corturile lor să se odihnească și să fie gata pentru semnalul de atac, când avea să fie dat. Comandanții de căpetenie au rămas cu sultanul ca să primească instrucțiunile lui cele de pe urmă. Amiralul Hamza știa mai dinainte ce sarcină fusese trecută asupră-i. Zaganos, după ce va face rost de oameni ca să umple locurile lăsate de marinarii care trebuiau să

Zidurile orașului. Porțiunea de la nord de Poarta Charisiană. În zare se vede turnul din care împăratul a privit pentru cea din urmă oară tabăra turcească (după un desen al lui W.H. Bartlett, în J. Pardoe, *The Beauties of the Bosphorus).*

Vedere asupra Trapezuntului (după un desen de Laurens, în P. De Tchihatcheff, *Asie Mineure*, Paris, 1853).

atace zidurile de-a lungul Cornului de Aur, avea să-și treacă restul oastei sale peste pod, ca să ia cu asalt Blacherne. Caragea avea să-i stea de-a dreapta, până către Poarta Charisiană. Işak și Mahmud, cu trupele din Asia, aveau să atace în sectorul care se întindea între Poarta civilă a Sfântului Roman, până la Marea Marmara, ațintindu-și forțele în regiunea din jurul celei de-a treia porți militare. Sultanul însuși, împreună cu Halil și Sarudja, avea să îndrume atacul principal, care trebuia să se desfășoare pe valea râului Lykos. După ce le-a adus la cunoștință dorințele sale, Mehmet s-a retras să cineze și să se culce[10].

În tot cursul zilei, o tăcere stranie se așternuse dincolo de ziduri. Până și tunurile cele mari amuțiseră. Erau oameni în Constantinopol care spuneau că turcii se pregătesc să se retragă, dar optimismul lor era doar o încercare zadarnică să-și întărească singuri încrederea. Fiecare știa că, de fapt, clipa deznodământului sosise. În ultimele câteva zile istovirea nervoasă a apărătorilor orașului se vădise în certurile și în învinuirile pe care grecii, venețienii și genovezii și le aduceau unii altora. Pentru venețieni, ca și pentru greci, neutralitatea Perei le spunea că nu trebuiau să aibă încredere în niciun genovez. Semeția venețienilor îi jignea deopotrivă pe genovezi și pe greci. Venețienii lucraseră paveze și paravane de lemn în atelierele din cartierul lor, iar Minotto le poruncise meșteșugarilor greci să le ducă până în liniile de apărare de la Blacherne. Lucrătorii n-au voit să urmeze porunca până ce nu vor fi plătiți, și asta nu din lăcomie, cum voiau să creadă venețienii, ci fiindcă se simțeau umiliți să primească asemenea comenzi tăioase din partea unui italian și apoi fiindcă, pe drept cuvânt, aveau nevoie de bani sau de mai mult timp liber, siliți cum erau să găsească de mâncare pentru familiile lor înfometate. Puțini venețieni își aveau familia cu ei, iar nevestele și copiii genovezilor trăiau liniștiți în Pera. Italienii nu și-au dat niciodată seama de încordarea în care se aflau grecii, odată ce știau că nevestele și copiii lor aveau să-și împartă cu ei soarta care-i aștepta. Uneori izbucneau certuri în legătură cu felul cum trebuia purtat războiul. De îndată ce a fost limpede pentru toți că atacul cel mare se apropie, Giustiniani i-a

cerut megaducelui Luca Notaras să-și ducă tunurile de care dispunea la Mesoteichion, unde era nevoie de orice armă de foc. Notaras nu i-a dat ascultare; el socotea, și nu fără binecuvântate pricini, că și zidurile portului vor fi atacate, și acestea erau, și așa, insuficient apărate. S-au schimbat cuvinte aspre și împăratul a trebuit să intervină, în silă. Se pare că Giustiniani a avut câștig de cauză. Arhiepiscopul Leonardo, în ura lui față de creștinii răsăriteni, a spus că grecii erau geloși ca nu cumva meritul apărării orașului să le revină latinilor și, de atunci încolo, ei au devenit morocănoși și fără tragere de inimă. S-a făcut că uită că în valea râului Lykos luptau tot atâția greci, cât și italieni, și apoi – așa cum a fost silit să recunoască – atunci când lupta a început, niciun grec nu s-a arătat lipsit de însuflețire[11].

În această zi de luni, știind că deznodământul se apropie amenințător, ostașii și locuitorii Constantinopolului au uitat de certurile lor. În vreme ce oamenii lucrau la ziduri să dreagă întăriturile care fuseseră sfărâmate, s-a alcătuit o mare procesiune. Spre deosebire de tăcerea care domnea în tabăra turcească, în oraș se trăgeau clopotele bisericilor și se bătea toaca, în vreme ce icoane și moaște fuseseră așezate pe umerii credincioșilor și purtate de-a lungul străzilor și pe toată lungimea zidurilor, și se opreau doar ca să binecuvânteze cu apropierea lor sfințită locurile unde stricăciunile erau mai mari și unde primejdia era mai amenințătoare. Mulțimea care venea în urma lor, greci și italieni, ortodocși și catolici, cânta imnuri și repeta: *Kyrie eleison.* Împăratul însuși a venit să se alăture procesiunii și, când aceasta a luat sfârșit, i-a chemat pe căpeteniile și pe comandanții săi, greci și italieni, și le-a vorbit. Doi oameni care erau de față, secretarul său, Phrantzes și arhiepiscopul de Mytilene, au reținut cuvântarea împăratului și fiecare dintre ei a așternut-o în scris în felul său, adăugându-i aluzii pedante și aforisme pioase, ca să-i împrumute o formă retorică, de care, foarte probabil, ducea lipsă. Totuși, relatările lor concordă îndeajuns ca să ne dăm seama de fondul discursului. Constantin le-a spus ascultătorilor săi că asaltul cel mare era gata să înceapă. Supușilor săi greci le-a grăit că un om trebuie să fie oricând gata

să moară pentru credință sau pentru țara lui, pentru ai săi sau pentru suveran. Poporul său trebuia să se pregătească, acum, să moară pentru toate aceste patru pricini. Le-a vorbit de vremurile de slavă și de înaltele tradiții ale marii cetăți împărătești. Le-a vorbit de viclenia sultanului necredincios, care atâțase la război numai ca să nimicească adevărata credință și să-l așeze pe profetul cel mincinos în scaunul lui Hristos. I-a îndemnat să-și aducă aminte că sunt coborâtorii eroilor din Grecia și Roma cea veche și să fie vrednici de strămunii lor. În ce-l privește – a spus el – era gata să moară pentru credință, pentru Constantinopol și pentru poporul său. S-a îndreptat apoi spre italieni, le-a mulțumit pentru marele ajutor pe care-l dăduseră și le-a spus că are încredere în ei pentru lupta care avea să vină. I-a rugat pe toți, greci și italieni deopotrivă, să nu se teamă de numărul copleșitor al dușmanilor, de armele lor de foc numeroase și nici de zarva făcută doar ca să-i neliniștească. Să fie voioși, neînfricați și hotărâți. Cu ajutorul lui Dumnezeu vor birui.

Toți câți erau de față s-au ridicat să-l încredințeze pe împărat că erau gata să-și jertfească viețile și căminele pentru el. Împăratul a pășit apoi încet, dând ocol încăperii, și l-a rugat pe fiecare să-l ierte, dacă i-a greșit cu ceva. Toți i-au urmat pilda și s-au îmbrățișat unul cu altul, ca niște oameni care-și așteaptă moartea[12].

Ziua aproape că trecuse. Totuși gloate de oameni se îndreptau spre marea biserică a Sfintei Înțelepciuni. De cinci luni niciun grec cucernic nu-i trecuse porțile, ca să asculte Sfânta Liturghie, pângărită de apuseni și de apostați. În seara aceasta însă amărăciunea luase sfârșit. Cu greu găseai un om, afară de ostașii de pe ziduri, care să stea la o parte de slujba aceasta, prin care se cerea, în deznădejde, ajutorul dumnezeiesc. Preoții care socoteau unirea cu Roma drept un păcat de moarte veniseră acum la altar să slujească împreună cu frații lor uniați. Cardinalul era de față și, alături de el, episcopi care nu i-ar fi recunoscut niciodată autoritatea, și oamenii veneau cu toții să se mărturisească și să se cuminece, fără să mai țină seama dacă un ortodox sau un catolic le dădea împărtășania. Se aflau acolo italieni și catalani, alături de greci. Mozaicurile

de aur, împodobite cu icoanele lui Hristos și ale sfinților, cu chipuri de împărați și împărătese ale Bizanțului licăreau în lumina a nenumărate candele și lumânări și – pe sub ele – preoți în odăjdiile lor strălucitoare pășeau, pentru cea din urmă oară, în ritmul solemn al liturghiei. În această clipă, Biserica din Constantinopol nu mai era dezbinată[13].

Când sfatul împărătesc a fost slobozit, dregătorii și căpeteniile oastei au pornit să străbată călare orașul, pentru a lua parte la slujbă. După ce s-au spovedit și s-au împărtășit, fiecare s-a întors la postul său, hotărât să biruiască sau să moară. Când Giustiniani și tovarășii săi de luptă, greci și italieni, au ajuns la locul însemnat fiecăruia și au trecut prin zidul dinlăuntru spre cel din afară și spre palisadă, s-a dat poruncă să se închidă în urma lor porțile zidului interior, ca nimeni să nu mai poată da înapoi[14].

Seara, târziu, împăratul însuși a mers călare pe calul său arăbesc la catedrala cea mare și s-a împăcat cu Dumnezeu. S-a reîntors apoi, prin ulițele întunecate, la palatul său de la Blacherne și i-a chemat pe servitorii săi. Și lor, ca și sfetnicilor, le-a cerut iertare pentru orice răutate le va fi făcut și și-a luat rămas-bun de la ei. Era aproape de miezul nopții, când a încălecat din nou și a pornit – însoțit de credinciosul său Phrantzes – de-a lungul zidurilor dinspre uscat, să vadă dacă toate erau la locul lor și dacă porțile zidului dinlăuntru fuseseră închise. În drumul lor înapoi, spre Blacherne, împăratul a descălecat în apropiere de Poarta Caligariană și l-a luat pe Phrantzes, ca să urce împreună într-un turn, așezat în unghiul cel mai înaintat al zidurilor de la Blacherne, de unde puteau zări prin întuneric două drumuri: cel care trece prin Mesoteichion, la stânga, și, la dreapta lor, drumul care coboară spre Cornul de Aur. Dedesubtul lor se puteau auzi zgomote, fiindcă dușmanul își aducea tunurile peste șanțul pe care-l umpluse. Forfota începuse odată cu apusul soarelui, așa i-au spus santinelele. În zare se puteau vedea lumini licărind, când vasele turcești străbăteau Cornul de Aur. Phrantzes a vegheat alături de stăpânul său vreme de un ceas. Apoi Constantin s-a despărțit de el și nu s-au mai întâlnit niciodată. Bătălia stătea să înceapă[15].

X

CĂDEREA CONSTANTINOPOLULUI

După-amiaza zilei de luni, 28 mai, fusese limpede și radioasă. Când soarele a început să coboare către zările dinspre apus, i-a bătut drept în față pe cei care apărau zidurile, gata să le ia vederea. La ceasul acela, în tabăra turcească începuse forfota. Oamenii se întreceau cu miile ca să umple până sus șanțul, în vreme ce alții împingeau în sus tunuri și mașini de război. Cerul s-a acoperit, curând după asfințit, și s-a pornit o ploaie puternică; lucrul însă a mers înainte fără încetare și creștinii n-au putut face nimic ca să-l împiedice. Pe la unu și jumătate noaptea, sultanul a socotit că totul era gata și a dat ordinul de asalt[1].

Zarva care a început dintr-odată a fost înspăimântătoare. De-a lungul întregii linii a fortificațiilor, turcii s-au aruncat la atac, răcnindu-și strigătele lor de luptă, în timp ce tobe, trâmbițe și fluiere îi tot mânau din spate. Trupele creștine așteptaseră în tăcere. Când însă santinelele de pe turnuri au dat alarma, bisericile din apropierea zidurilor au început să tragă clopotele și, biserică după biserică, pe tot cuprinsul orașului, au prins din zbor dangătul vestitor de primejdii, până ce n-a rămas clopotniță în care să nu răsune. La patru kilometri și jumătate distanță, în biserica Sfânta Sofia, slujitorii altarului și-au dat seama că bătălia începuse. Fiecare bărbat în stare să poarte arme s-a întors la postul său, iar femeile, printre ele și călugărițe, au pornit în grabă spre ziduri, ca să ajute la căratul pietrelor și al grinzilor, pentru întărirea lucrărilor de apărare, și ca să poarte găleți cu apă spre a le potoli setea oștenilor.

Bătrânii și copiii au ieșit din case și s-au îngrămădit în biserici, încredințați că sfinții și îngerii îi vor ocroti. Unii s-au îndreptat spre bisericile din parohiile lor, alții spre biserica înaltă a Sfintei Teodosia de lângă Cornul de Aur. Marți era ziua ei de hram și clădirea fusese acoperită de trandafiri culeși din grădini și de pe alei. Cu siguranță că sfânta nu-și va părăsi închinătorii. Alții se întorceau spre catedrala cea mare, amintindu-și de vechea profeție, care spunea că, deși necredincioșii vor izbuti să pătrundă, străbătând orașul, până în interiorul sfântului lăcaș, acolo însă îngerul Domnului se va arăta și-i va izgoni cu sabia lui luminoasă și-i va da morții. În ceasurile întunecate dinaintea zorilor, credincioșii adunați laolaltă au vegheat și s-au rugat.

La ziduri nu era vreme de rugăciuni. Sultanul își întocmise cu grijă planurile. Cu toate că în fața oastei rostise cuvinte semețe, pățaniile sale îl învățaseră să-l respecte pe dușman. De data aceasta el avea mai întâi să-l hărțuiască, înainte de a-și primejdui în bătălie trupele sale de elită. În luptă i-a băgat mai întâi pe hânsarii lui, adică pe başbuzuci, din care erau de față câteva mii, oameni fără căpătâi din toate țările și de toate națiile, mulți dintre ei turci, însă mult mai mulți veniți din țările creștine: slavi, unguri, nemți, italieni, ba până și greci, gata cu toții să lupte împotriva celor de aceeași credință, adică cu creștinii, pentru plata pe care le-o dădea sultanul și pentru prada pe care le-o făgăduise. Mulți dintre ei își aveau armele lor, care alcătuiau o adunătură ciudată de hangere și praștii, arcuri și câteva archebuze; li se împărțiseră totuși și un număr mare de scări de asalt. Erau trupe în care nu te puteai încrede, strașnice la cel dintâi iureș al lor, dar care repede își pierdeau cumpătul, dacă nu izbândeau numaidecât. Știindu-le slăbiciunea, Mehmet a rânduit îndărătul lor un șir de oșteni care să facă ordine, înarmați cu curele și buzdugane, și care aveau porunca să-i îmboldească, dar și să lovească și să țină în frâu pe oricine dădea semne că șovăie. Îndărătul acestei poliții ostășești se aflau ienicerii sultanului. Dacă vreun başbuzuc îngrozit își croia drum printre acei care-l păzeau, ienicerii aveau sarcina să-l căsăpească cu hangerele lor.

Atacul başbuzucilor a pornit de-a lungul întregii linii, dar a fost mai stăruitor pe valea râului Lykos. În alte locuri, zidurile erau încă prea trainice şi erau atacate cu gândul, mai ales, să-i împiedice pe cei care le apărau să vină în ajutorul tovarăşilor de arme din sectorul cel mai ameninţat. Acolo lupta a fost îndârjită. Başbuzucii luptau împotriva unor oşteni mult mai bine înarmaţi şi mult mai bine instruiţi decât ei şi, în afară de aceasta, îi stânjenea faptul că erau prea numeroşi. Mereu câte unul dintre ei se găsea în calea altuia. O piatră azvârlită împotriva lor putea să ucidă sau să scoată din luptă mai mulţi oameni dintr-odată. Deşi câţiva au încercat să dea îndărăt, cei mai mulţi s-au ţinut bine, cu scările lor proptite de ziduri şi de palisadă, pe care se căţărau şi de unde erau doborâţi doar cu puţin înainte să ajungă în vârf. Lui Giustiniani, cu grecii şi italienii săi, i se dăduseră toate puştile şi culevrinele, câte s-au putut găsi în oraş. Împăratul a venit el însuşi să-i îmbărbăteze. După aproape două ceasuri de luptă, Mehmet le-a dat poruncă başbuzucilor să dea înapoi. Ei fuseseră ţinuţi în loc, şi respinşi, dar îşi împliniseră rostul, şi anume să-l hărţuiască pe duşman. Unii creştini trăgeau nădejde că va fi fost doar un atac de noapte, stingher, menit să le încerce puterea, şi toţi sperau că vor avea parte de o clipă de odihnă. Aceasta nu le-a fost însă hărăzită. De-abia au avut vreme să-şi refacă liniile şi să aşeze din nou pe palisadă grinzile şi butoaiele cu pământ, că s-a şi pornit un al doilea atac. Regimentele de turci din Anatolia, din armata lui Işak, pe care-i deosebeai bine după uniformele lor neobişnuite şi după platoşe, s-au revărsat de pe colina de dincolo de Poarta civilă a Sfântului Roman, pe vale, în jos, şi au făcut o mişcare de rotire, ca să aibă în faţă palisada. O dată mai mult clopotele bisericilor din preajma zidurilor au început să bată, ca să dea alarma. Numai că glasul lor a fost acoperit de bubuitul tunului cel mare al lui Urban şi al celorlalte arme de foc, când au început din nou să izbească în ziduri. În câteva clipe, anatolienii au şi pornit la asalt. Spre deosebire de başbuzuci, aceştia erau bine înarmaţi şi păstrau o bună rânduială, toţi fiind musulmani cucernici, dornici să-şi dobândească faima de a fi fost cei dintâi care au intrat în cetatea creştină. În sunetele

muzicii sălbatice a trâmbițașilor și fluierarilor care îi îmbărbătau s-au aruncat asupra palisadei, cățărându-se unul pe umerii celuilalt, în strădania lor de a-și propti scările de parapet și de a-și croi drum peste creasta zidurilor. La lumina slabă a făcliilor, în vreme ce norii acopereau neîncetat luna, cu greu puteai vedea ce se întâmplă. Anatolienilor, ca și başbuzucilor dinaintea lor, nu le era la îndemână, pe frontul acesta îngust, fiindcă erau și ei prea numeroși. Rânduiala și îndărătnicia lor i-a făcut doar să sufere pierderi și mai grele, când cei care apărau zidurile au aruncat cu bolovani asupra lor, le-au răsturnat scările sau au luptat corp la corp cu ei. Cam la un ceas înaintea zorilor, când și acest al doilea atac începuse să șovăie, o ghiulea din tunul lui Urban a lovit din plin palisada și a doborât-o pe o lungime de câțiva metri. Un nor de pulbere s-a stârnit, când molozul și pământul au fost aruncate în văzduh, iar fumul gros al ierbii de pușcă îi orbea pe apărători. O ceată de trei sute de anatolieni s-au repezit prin spărtura care se făcuse, strigând că cetatea era a lor. Numai că, având-l pe împărat în frunte, creștinii i-au împresurat, omorându-i pe cei mai mulți și împingându-i pe ceilalți înapoi, în șanț. Această înfrângere i-a descumpănit pe anatolieni. S-a poruncit încetarea atacului, iar otomanii s-au întors în liniile lor. În strigăte de biruință, apărarea a început încă o dată să repare palisada.

Turcii nu izbutiseră mai mult nici în alte sectoare. De-a lungul părții de sud a zidurilor dinspre uscat, Işak a putut să mențină o presiune destul de mare ca să oprească apărarea de a deplasa oameni înspre valea râului Lykos, dar, având-și cele mai bune trupe trimise să lupte acolo, Işak nu putea porni un atac mai însemnat. În Marea Marmara, Hamza Bey întâmpina greutăți, când era vorba să-și apropie corăbiile de țărm. Puținele echipe de debarcare pe care le putuse trimite fuseseră împinse cu ușurință de călugării încredințați cu apărarea sau de prințul Orhan și oamenii lui. Atacuri simulate se produseseră de-a lungul întregii linii de pe Cornul de Aur, dar nicio adevărată încercare de asalt. În jurul cartierului Blacherne lupta a fost mai îndârjită. Pe terenul mai lăsat de lângă port, trupele pe care Zaganos le adusese de peste pod întreținеau

atacuri neîntrerupte, cum făceau și oamenii lui Caragea Pașa mai la deal, pe povârniș. Minotto însă și cu venețienii săi au putut să-și mențină secțiunea lor din fortificații împotriva lui Zaganos, ca și frații Bocchiardi împotriva lui Caragea.

Se spunea că sultanul era scârbit de eșecul anatolienilor lui. Poate însă că el înțelesese ca aceștia, ca și trupele neregulate, înaintea lor, să-l obosească mai degrabă pe dușman decât să intre ei înșiși în cetate. Făgăduise o răsplată însemnată celui dintâi ostaș care ar fi pătruns cu bine prin palisadă și dorea ca darul să revină unui soldat din regimentul lui favorit, vreunui ienicer al său. Sosise vremea pentru ieniceri să intre și ei în luptă. Sultanul era îngrijorat, fiindcă, dacă și ei îl dezamăgeau, cu greu se va mai putea prelungi asediul. Ordinele le-a dat în grabă. Până ce creștinii să aibă timp să-și împrospăteze puterile și să facă ceva mai mult decât câteva reparații sumare la palisadă, o ploaie de proiectile – săgeți, sulițe, pietre și gloanțe – au căzut asupra lor, și, la adăpostul acestui potop, ienicerii înaintau pe două rânduri, nu într-un iureș sălbatic, cum făcuseră başbuzucii și anatolienii, ci păstrându-și rândurile într-o desăvârșită ordine, care a rămas neștirbită de proiectilele dușmanului. Muzica de război care-i îndemna la luptă era atât de puternică, încât sunetele ei puteau fi auzite, prin bubuitul tunurilor, tocmai dincolo de Bosfor. Mehmet însuși i-a mânat până la șanț și acolo s-a oprit, strigându-le cuvinte de îmbărbătare, când treceau pe dinaintea lui. Val după val, oamenii aceștia odihniți, falnici și strașnic împlătoșați se avântau spre palisadă ca să smulgă butoaiele cu pământ care-i stăteau deasupra, să taie cu securile grinzile care o susțineau și să-și proptească scările de palisadă, acolo de unde nu mai puteau fi răsturnate, fiecare val de oameni croindu-și drumul fără să insufle spaimă celor ce le veneau pe urmă. Creștinii erau sleiți. Luptaseră mai bine de patru ceasuri, cu numai câteva minute de răgaz; luptaseră însă cu deznădejde, știind că, dacă dau înapoi, acesta ar fi fost sfârșitul. În spatele lor, în oraș, clopotele bisericilor sunau din nou și murmurul vast al rugăciunilor se înălța spre cer.

Lupta de-a lungul palisadei ajunsese acum corp la corp. Vreme de un ceas, ienicerii nu-și putuseră croi vreun drum. Creștinii începuseră să creadă că atacul slăbise întru câtva. Soarta însă le stătea împotrivă. La colțul pe care-l făcea zidul Blacherne, puțin înainte de locul unde se unea cu îndoitul zid teodosian, se afla, pe jumătate ascunsă de un turn, o portiță dosnică, cunoscută sub numele de Kerkoporta. Cu mulți ani în urmă fusese închisă, bătrânii însă își aminteau de ea. Chiar înainte să înceapă asediul, portița fusese redeschisă, ca să îngăduie mici atacuri împotriva flancului dușmanului. În timpul luptei, frații Bocchiardi și oamenii lor o folosiseră împotriva trupelor lui Caragea Pașa. Acum însă, cineva care se întorsese de la un atac a uitat să încuie portița după el. Câțiva turci au băgat de seamă că era deschisă, au năvălit printr-însa în curtea dinapoia ei și au început să se cațere pe o scară care ducea spre creasta zidului. Creștinii care se aflau în apropiere, dincolo de poartă, au văzut ce se întâmplă și s-au întors grămadă ca să ia din nou în stăpânire intrarea și să-i oprească pe alți turci să le vină pe urme. În învălmășeală, aproximativ cincizeci de turci au rămas înlăuntrul fortificației, unde puteau fi împresurați și scoși din luptă, dacă nu se întâmpla în acea clipă o nenorocire și mai mare.

Cu puțin înainte de răsăritul soarelui, un foc tras din apropiere de o culevrină l-a lovit pe Giustiniani și i-a străpuns platoșa. Pierzând sânge din belșug și în chinuri grele, de care toți își dădeau seama, și-a rugat ostașii să-l ia de pe câmpul de luptă. Unul dintre ei a mers la împărat, care lupta în apropiere, să-i ceară cheia unei portițe prin care treceai pe sub zidul dinlăuntru. Constantin a alergat lângă rănit ca să-l înduplece să nu-și părăsească postul. Giustiniani era însă cu nervii zdruncinați și a stăruit să plece. Poarta a fost deschisă și garda lui personală l-a dus în oraș, de-a lungul străzilor, până jos în port, unde l-a așezat pe o corabie genoveză. Trupele lui au prins de veste că plecase. Poate că unii au socotit că Giustiniani se retrăsese ca să apere zidul interior, cei mai mulți însă au ajuns la încredințarea că bătălia era pierdută. Cineva, înspăimântat, a strigat că turcii trecuseră de zid. Înainte ca portița să poată

fi închisă din nou, genovezii s-au scurs unul după altul prin ea. Împăratul și grecii săi au rămas singuri pe câmpul de luptă.

De dincolo de șanț, sultanul și-a dat seama de această panică. Strigând: „Orașul este al nostru", a dat ordin ienicerilor să pornească din nou la atac și a făcut semn unei companii, condusă de o namilă, pe nume Hasan. Acesta și-a croit drum până pe culmea palisadei sfărâmate și lumea a socotit că el a câștigat răsplata făgăduită. Vreo treizeci de ieniceri i-au urmat, în vreme ce grecii luptau în retragere. Hasan, el însuși, a căzut în genunchi, lovit de o piatră, și a fost ucis, iar șaptesprezece dintre tovarășii lui de luptă au pierit laolaltă cu el. Cei rămași și-au păstrat însă pozițiile pe palisadă și încă și mai mulți ieniceri s-au strâns ca să li se alăture. Grecii se împotriveau cu înverșunare, dar numărul covârșitor al dușmanilor i-a împins spre zidul dinlăuntru. În fața acestuia se găsea un alt canal care fusese adâncit pe alocuri când se scosese pământ ca să se întărească palisada. Mulți greci au fost împinși în gropile acestea și n-au putut ieși ușor din ele, când mai aveau, ridicându-se în spatele lor, și marele zid dinlăuntru. Turcii care se găseau acum în vârful palisadei trăgeau focuri asupra lor și-i măcelăreau. După puțin timp, mulți ieniceri au atins zidul interior și s-au cățărat pe el fără să întâmpine vreo împotrivire. Deodată cineva a privit în sus și a văzut steagul turcesc cum flutură pe zidul de deasupra Kerkoportei. Un strigăt a izbucnit: „Orașul a fost cucerit."

Pe când încerca să-l înduplece pe Giustiniani, i s-a dat de veste împăratului că turcii intraseră prin Kerkoporta. A pornit îndată, călare, într-acolo, dar a sosit prea târziu. Panica îi cuprinsese și pe cei câțiva genovezi care se aflau acolo. În învălmășeală, era cu neputință să se mai închidă poarta. Turcii treceau ca un șuvoi prin ea și ostașii lui Bocchiardi erau prea puțini la număr ca să-i alunge. Constantin și-a întors calul și a pornit în goană spre valea râului Lykos și spre locurile unde se făcuseră spărturi în palisadă. Cu el se aflau viteazul spaniol care spunea că-i este văr, Don Francisco de Toledo, precum și vărul lui bun, Teofil Paleologul, împreună cu un credincios tovarăș de luptă, Ioan Dalmatul. Cu toții au încercat să-i adune laolaltă pe greci, dar în zadar; măcelul fusese

prea mare. Au descălecat și, câteva clipe, toți patru au păzit drumul care ducea spre poarta pe unde fusese dus Giustiniani. Acum însă apărarea se năruise. Poarta era ticsită de soldați creștini care încercau să scape, pe măsură ce ienicerii, tot mai numeroși, se aruncau asupra lor. Teofil a strigat că vrea mai bine să moară și i s-a pierdut urma în mijlocul hoardelor care atacau. Acum și-a dat seama și Constantin că împărăția era pierdută și nu mai nutrea nicio dorință să-i supraviețuiască. Și-a aruncat însemnele imperiale și, împreună cu Don Francisco și cu Ioan Dalmatul, care-i rămăseseră alături, l-a urmat pe Teofil. Nimeni nu l-a mai văzut vreodată[2].

Strigătul că orașul fusese pierdut a răsunat de-a lungul străzilor. Din Cornul de Aur și de pe țărmurile lui, creștini și turci, deopotrivă, puteau vedea cum fâlfâie steagurile turcești pe turnurile înalte de la Blacherne, acolo unde flamurile cu vulturul împărătesc și cu leul Sfântului Marcu fluturaseră cu numai câteva clipe înainte. Ici-colo lupta a mai durat ceva timp. Pe ziduri, lângă Kerkoporta, frații Bocchiardi și oamenii lor se băteau mai departe; în curând însă și-au dat seama că nu mai era nimic de făcut. Și-au croit astfel drum printre dușmani, până jos, la Cornul de Aur. Paolo a fost prins și ucis; Antonio însă și Troilo au ajuns până la o corabie genoveză, care i-a trecut peste apă, la adăpostul din Pera, fără să bage de seamă vasele turcești. Pe flancul lor, în palatul Blacherne, Minotto și venețienii lui fuseseră încercuiți. Mulți au fost uciși; bailul însă împreună cu demnitarii de frunte au fost luați prizonieri[3].

Semnale luminoase, care dădeau de știre că trupele intraseră în Constantinopol, trecând peste ziduri, fuseseră aprinse jur-împrejurul întregii oștiri otomane. Vasele turcilor din Cornul de Aur se grăbeau să-și debarce echipajele pe plajă, ca să atace zidurile portului. Ele au întâmpinat o slabă împotrivire, afară numai la Poarta Horaia, lângă Aivan Serai de astăzi. Aici, oamenii de pe două vase cretane s-au baricadat în trei turnuri și au refuzat să se predea. În alte părți, grecii au plecat acasă, în nădejdea că-și vor putea ocroti familiile, iar venețienii s-au îndreptat spre corăbiile lor. Nu cu

mult înainte, o companie de turci își făcuse drum prin Poarta Plataea, la capătul văii care încă mai avea deasupră-i marele apeduct al lui Valens. Altă companie a venit din Poarta Horaia. Ori pe unde intrau, trimiteau detașamente în cuprinsul fortificațiilor, ca să deschidă și celelalte porți, pentru camarazii lor care așteptau afară. În apropiere, pescari din partea locului, când au văzut că totul era pierdut, au deschis ei înșiși porțile cartierului Petrion, după ce li s-a făgăduit că le vor fi cruțate gospodăriile[4].

De-a lungul zidurilor dinspre uscat care se întindeau la sud de valea râului Lykos creștinii respinseseră toate atacurile turcilor. Acum însă, aceștia, regiment după regiment, intrau prin spărturile din palisadă și se răsfirau într-o parte și într-alta, ca să deschidă toate porțile. Oștenii de pe ziduri s-au trezit ei înșiși înconjurați. Mulți au fost uciși când încercau să scape din cursă, dar dintre comandanți cei mai mulți au fost prinși de vii, precum Filippo Contarini și Dimitrie Cantacuzino[5].

În largul țărmului Mării Marmara, vasele lui Hamza Bey au văzut și ele semnalele și au trimis spre ziduri echipe de debarcare. La Studion și Psamathia se pare că nu a fost nicio împotrivire. Apărătorii s-au predat de îndată, nădăjduind că locuințele și bisericile lor vor scăpa de jaf[6]. La stânga acestora, prințul Orhan și turcii săi luptau mai departe, știind ce soartă îi așteaptă dacă vor cădea în mâinile sultanului[7], iar catalanii care fuseseră așezați mai la vale de vechiul palat imperial au ținut piept vrăjmașului până ce au fost cu toții prinși sau uciși[8]. Pe Acropole, cardinalul Isidor a socotit că ar fi mai cuminte dacă și-ar părăsi postul. Și-a schimbat îmbrăcămintea și a încercat să fugă[9].

Sultanul și-a ținut în frâu câteva regimente, făcându-le să-i servească drept escortă și drept poliție militară. Cea mai mare parte dintre trupele sale erau însă dornice să și înceapă prădăciunile. Marinarii, mai ales, erau nerăbdători, de frică să nu le-o ia înainte soldații. Încredințați că lanțul va împiedica vasele creștine să fugă din port și că vor putea să le ia în stăpânire pe îndelete, ei și-au părăsit vasele, ca să se cațere pe țărm. Lăcomia lor a salvat multe vieți de creștini. În vreme ce un număr de marinari, greci și italieni,

printre care și Trevisan, au fost prinși înainte să poată fugi din fortificații, alții au izbutit să ajungă la echipajele reduse, rămase pe vasele lor, fără să fi fost împiedicați de turci, și să se pregătească de luptă, dacă va fi nevoie. Alții, iarăși, au putut să se cațere pe corăbii înainte ca ele să pornească sau să înoate până la ele, cum a făcut florentinul Tetaldi. Când a văzut că orașul a căzut, Alvise Diedo, în calitatea lui de comandant al flotei, a plecat într-o bărcuță la Pera, ca să întrebe autoritățile genoveze dacă aveau de gând să recomande genovezilor lor să rămână în port și să lupte sau să pornească în larg, și a făgăduit că vasele lui venețiene se vor supune oricărei hotărâri care se va lua. *Podestà* din Pera a fost de părere că trebuie trimisă o solie la sultan ca să-l întrebe dacă are de gând să lase libere toate vasele sau dacă vrea să înfrunte un război cu Genova și cu Veneția. Ideea era greu de înfăptuit în asemenea clipe, dar – între timp – *podestà* a pus să se încuie porțile Perei, și, astfel, Diedo, alături de care se afla și Barbaro, autorul unor însemnări zilnice, nu s-a mai putut întoarce la corăbiile sale. Marinarii genovezi însă, de pe vasele lor ancorate la baza zidurilor Perei, au dat de veste că ei au de gând să pornească în larg și că doresc să aibă sprijinul venețienilor. La stăruințele lor, Diedo a căpătat îngăduința să plece cu barca lui. A mers drept către lanț, care închidea încă portul. Doi dintre marinarii lui au tăiat cu securile curelele care-l legau de zidurile Perei și lanțul a fost târât de apă, pe plutele lui. După ce a făcut semn vaselor din port să-l urmeze, Diedo a trecut cu barca prin deschizătură. Șapte vase genoveze sosite din Pera veneau numaidecât în urma lui, și, după puțin, li s-au adăugat cele mai multe vase de război venețiene, patru sau cinci din galerele împăratului și unul sau două vase de război genoveze. Toate zăboviseră cât au îndrăznit mai mult, ca să culeagă refugiații care înotau în jurul lor și, după ce au trecut dincolo de lanțul portului, întreaga flotilă a rămas pe loc, timp de vreun ceas, la intrarea în Bosfor, să vadă dacă nu se vor mai furișa și alte vase. S-au folosit apoi de vântul puternic dinspre miazănoapte, care se pornise, și au călătorit în jos, pe Marea Marmara și prin Dardanele, spre libertate[10].

Dintre vasele lui Hamza Bey, atât de multe fuseseră cele părăsite de marinarii lor, când s-au repezit după pradă, încât amiralul n-a fost în stare să oprească fuga flotei lui Diedo. Cu vasele lui, care încă mai aveau echipaje, a pătruns, peste lanțul fărâmat, în Cornul de Aur. Acolo, în port, a pus mâna pe vasele care mai rămăseseră: încă patru sau cinci galere imperiale, două sau trei galere genoveze și toate vasele de comerț venețiene neînarmate. Multe dintre ele erau înțesate de refugiați atât de mult peste ceea ce puteau să primească, încât niciodată n-ar fi putut să iasă în larg. Câteva bărci mai mici s-au mai putut furișa în Pera. Dar ziua, în amiaza mare, nu mai era ușor să scapi de ochiul turcilor. La amiază, întreg portul, cu tot ce se găsea în cuprinsul său, se afla în mâinile cuceritorilor[11]. În oraș mai rămăsese un mic cuib de rezistență. Marinarii cretani din cele trei turnuri de lângă intrarea în Cornul de Aur încă se mai împotriveau și nu puteau fi alungați. La începutul după-amiezii, când au văzut că rămăseseră cu totul singuri, s-au predat de voie, de nevoie ofițerilor sultanului, cu condiția să nu se atingă nimeni de ei și de bunurile lor. Cele două vase ale lor erau trase la mal, pe sub turnuri. Turcii, a căror admirație și-o câștigaseră, nu i-au supărat cu nimic și astfel ei și-au pornit vasele și au plecat în larg spre Creta[12].

Sultanul Mehmet aflase de mai multe ceasuri că cetatea cea mare era a sa. Ostașii lui străpunseseră palisada în zorii zilei și, puțin după aceea, când luna care descrește se afla încă sus, pe cer, a venit el însuși să cerceteze spărtura prin care intraseră[13]. A așteptat însă până după-amiază, ca să-și facă intrarea triumfală în oraș, atunci când se vor fi potolit măcelul și jaful nemăsurat din primele ceasuri, și când oarecare ordine va fi fost restabilită. Între timp s-a întors în cortul lui, unde a primit delegații de locuitori înspăimântați, cât și pe *podestà* din Pera în persoană[14]. Dorea, de asemenea, să afle ce soartă avusese împăratul. Lucrul acesta nu s-a știut niciodată în chip lămurit. Mai târziu a umblat vorba prin coloniile italiene din Levant că doi ostași turci, care pretindeau că l-au ucis pe Constantin, i-au adus sultanului un cap, pe care niște curteni prizonieri, care erau în față, l-au recunoscut ca fiind al stăpânului

lor. Mehmet l-a așezat pentru un timp pe o coloană din Forul lui Augustus, apoi l-a umplut cu paie și l-a trimis să fie înfățișat pe la Curțile de căpetenie ale lumii islamice. Scriitorii care au fost martori la căderea Constantinopolului au povestit lucrurile în mai multe chipuri. Barbaro spunea că unii pretindeau că ar fi văzut trupul împăratului într-o grămadă de morți, dar că alții susțineau că trupul nu i s-a găsit niciodată. Florentinul Tetaldi a scris și el că, după unii, i s-ar fi tăiat capul, iar după alții, împăratul a murit lângă poartă, după ce fusese doborât la pământ. Și o versiune, și cealaltă puteau fi întemeiate, adăuga el, deoarece cu siguranță că el a murit în învălmășeală, și că turcii au descăpățânat cele mai multe cadavre. Prietenul său credincios, Phrantzes, a încercat să capete mai multe amănunte, dar a aflat numai că, atunci când sultanul a trimis după trup, se spălau un număr de capete și de cadavre în nădejdea că se va da peste rămășițele împăratului. Până la urmă s-a găsit un trup cu un vultur brodat pe încălțăminte și gravat pe cnemide. S-a socotit că trebuie să fie al împăratului și sultanul l-a dat grecilor să-l înmormânteze. Phrantzes nu l-a văzut cu ochii lui și stătea la îndoială dacă era sau nu trupul stăpânului său și nici nu a izbutit să afle unde fusese îngropat. În veacurile de mai târziu, un mormânt fără nume din mahalaua Vefa era arătat oamenilor cucernici ca fiind locul de îngropăciune al împăratului. Cât de adevărat era nu s-a dovedit niciodată, și acum mormântul este nebăgat în seamă și uitat[15].

Oricare ar fi fost împrejurările, sultanul Mehmet era mulțumit că împăratul murise. Acum el nu era doar sultan, ci și moștenitor și stăpân al vechiului Imperiu Roman.

XI

SOARTA CELOR ÎNVINŞI

Încă din vremea califului Omar și a celor dintâi mari cuceriri pentru Credință, tradiția islamică stabilise reguli pentru chipul în care să fie tratate, după cuviință, popoarele cucerite. Dacă un oraș sau un ținut se predă de bunăvoie cuceritorului, atunci nu trebuie să fie jefuit, cu toate că poate avea de plătit o despăgubire. Locuitorii, fie ei creștini sau evrei, își păstrează lăcașurile de cult, fiind supuși anumitor prescripții care privesc aceste clădiri. Chiar când capitularea este determinată de o cruntă necesitate, odată ce apărarea nu mai poate ține piept mai departe, regula stabilită este încă socotită că stă în picioare, deși, în acest caz, cuceritorul poate stărui asupra unor condiții mai aspre, cerând sume împovărătoare și pretinzând să fie pedepsiți adversarii săi cei mai înverșunați. Când însă un oraș este luat cu asalt, locuitorii săi nu-și păstrează niciun drept. Armatei cuceritoare i se îngăduie trei zile de jaf fără opreliște, iar fostele lăcașuri de rugăciune, cu toate acareturile lor, ajung proprietatea căpeteniei cuceritorilor. Acesta putea hotărî asupra lor după bunul lui plac.

Sultanul Mehmet le făgăduise oștenilor săi cele trei zile de prădăciuni la care aveau dreptul și aceștia s-au și revărsat în oraș. După ce primele sale trupe își croiseră drum prin spărturile zidurilor, sultanul a stăruit să se păstreze o rânduială oarecare. Regimentele intrau mărșăluind, unul după altul, în cântecul fanfarelor și cu drapelele fâlfâind. Odată pătrunși înlăuntrul orașului, toți se uneau în goana sălbatică după pradă. La început, nici nu le venea să creadă

că rezistența încetase. Ucideau pe cine întâlneau în cale, bărbați, femei și copii, fără deosebire. Sângele curgea șiroaie pe străzi la vale, începând cu înălțimile de la Petra până la Cornul de Aur. Curând însă pofta de a ucide s-a potolit. Soldații și-au dat seama că prizonierii, ca și lucrurile de preț, le pot aduce un folos mai mare[1].

Dintre soldații care străpunseseră palisada sau trecuseră prin Kerkoporta mulți s-au abătut din drum să prade palatul imperial de la Blacherne. Garnizoana, alcătuită din venețieni, a fost copleșită de numărul lor și aceștia au început să se azvârle asupra tuturor comorilor din palat, să ardă cărți și icoane, după ce smulseseră cadrele și ferecăturile împodobite cu pietre prețioase, și să ciocănească mozaicurile și marmura care căptușeau pereții. Alții s-au îndreptat spre bisericile mici, dar strălucitoare, din apropierea zidurilor, Sfântul Gheorghe de lângă Poarta Charisiană, Sfântul Ioan din Petra și încântătoarea biserică a mănăstirii Mântuitorului din Chora, ca să le despoaie de argintărie, de odăjdii și de orice putea fi smuls din interiorul lor. La Chora au lăsat nevătămate mozaicurile și frescele, dar au nimicit icoana Maicii Domnului, Hodighitria, icoana cea mai venerată din întreaga lume bizantină, zugrăvită, cum se spunea, de însuși Sfântul Luca. Aceasta fusese adusă aici din biserica sa proprie, aflată lângă palat, la începutul asediului, pentru ca prezența sa binefăcătoare să-i poată însufleți, din apropiere, pe cei care apărau zidurile cetății. Icoana a fost luată de la locul ei și despicată în patru bucăți. Soldații s-au năpustit apoi unii în casele din apropiere, alții spre bazaruri și spre clădirile impunătoare de pe înălțimile din partea de est a orașului[2].

Marinarii de pe vasele care se aflau în Cornul de Aur intraseră mai dinainte prin Poarta Plataea și goleau acum antrepozitele așezate de-a lungul zidurilor. Unii dintre ei au nimerit peste o mișcătoare procesiune de femei, care se îndrepta spre biserica Sfânta Teodosia, în ziua ei de hram, ca să o roage să le ocrotească. Femeile au fost încercuite și apoi împărțite între cei care le prinseseră; aceștia au mers apoi să jefuiască biserica îmbrăcată în trandafiri și să-i ia pe cei care se rugau acolo[3]. Alții s-au cățărat pe colină ca să se alăture oștenilor veniți dinspre ziduri și să jefuiască cu toții

întreita biserică, precum și acareturile mănăstirii Pantocratorului, ca și biserica Mântuitorului Pantepoptes din vecinătate[4]. Alții, iarăși, care intraseră prin Poarta Horaia, s-au oprit să prade cartierul negustoresc, înainte să suie înălțimile dinspre hipodrom și Acropole. Între timp, marinarii de pe vasele din Marea Marmara își făcuseră drum spre vechiul palat imperial. Sălile erau pustii și pe jumătate ruinate; se mai aflau totuși în incinta lui câteva mândre biserici, cum era biserica Nea, pe care Vasile I o ridicase cu aproape cinci sute de ani mai înainte. Toate au fost jefuite fără cruțare. Marinarii din amândouă flotele și primele cete de soldați veniți dinspre ziduri s-au îndreptat apoi, cu toții, către cea mai de seamă biserică din întreg Bizanțul, catedrala Înțelepciunii celei Sfinte[5].

Biserica era încă plină de lume. Utrenia luase sfârșit și începuse Sfânta Liturghie. Când s-a auzit zarva de afară, s-au închis uriașele porți de aramă ale bisericii. Înlăuntru, cei adunați se rugau să se săvârșească o minune care, numai ea, i-ar mai fi putut scăpa. Se rugau însă în zadar. N-a trecut mult până când ușile au fost doborâte. Credincioșii fuseseră prinși în cursă. Câțiva dintre cei mai bătrâni și neputincioși au fost uciși pe loc; cei mai mulți însă au fost legați sau puși în lanțuri, laolaltă. Văluri și eșarfe fuseseră smulse de pe femei ca să slujească de frânghii. Multe fete și tineri mai arătoși, ca și mulți oameni de neam, cu îmbrăcăminte mai scumpă, aproape să fie sfâșiați în vreme ce turcii care-i prinseseră se sfădeau între ei cum să-și împartă prada. În curând, un șir lung alcătuit din cete mici și pestrițe de bărbați și femei, strâns legați laolaltă, erau târâți spre taberele soldaților, ca și acolo aceștia să se certe pentru ei. Preoții s-au retras, slujind, spre altar, până ce au fost și ei prinși. Dar, în ultima clipă – așa spuneau credincioșii – câțiva preoți, apucând odoarele cele mai venerate, s-au îndreptat spre zidul dinspre miazăzi al altarului. Zidul s-a deschis și i-a cuprins, și acolo au să rămână până ce clădirea cea sfințită va fi iarăși biserică[6].

Jaful s-a prelungit toată ziua. Mănăstirile de călugări și maici au fost încălcate și cei din interiorul lor, ridicați. Unele călugărițe mai tinere au voit mai degrabă să moară în chinuri decât să fie

necinstite și s-au aruncat în câte un puț; călugării însă și călugărițele mai în vârstă s-au ținut de vechile datine de supunere ale Bisericii Ortodoxe și nu s-au împotrivit. Casele particulare au fost jefuite una după alta, și fiecare ceată de prădători lăsa la intrare câte un steguleț, ca să arate când o casă fusese pe deplin golită. Cei care le locuiau erau luați, împreună cu tot ce aveau. Cine se prăbușea, fiindcă era prea șubred, era omorât, cum li s-a întâmplat și multor prunci, socotiți că nu prețuiesc nimic. Totuși, îndeobște, viețile erau acum cruțate. În Constantinopol se mai aflau încă biblioteci mari, unele laice – dar mult mai numeroase, cele care țineau de mănăstiri. Mare parte din cărți au fost arse; se găseau însă turci destul de șireți ca să-și dea seama că era vorba de lucruri care se pot vinde și astfel au scăpat un număr de cărți, care mai târziu au fost date pe câțiva bani cui le trezeau interesul. În biserici s-au petrecut scene de dezmăț. Multe cruci împodobite cu pietre prețioase au fost ridicate, după ce li s-a pus deasupra, în batjocură, câte un turban turcesc. Multe clădiri au fost ruinate pentru totdeauna[7].

Către seară puține locuri mai rămăseseră nejefuite și nimeni nu s-a împotrivit când sultanul a dat de veste că prădăciunile trebuiau acum să înceteze. Oștenii aveau cu ce se îndeletnici în cele două zile care urmau: să-și împartă până la capăt prada și să și-i numere pe cei prinși. Umbla zvonul că fuseseră luați aproximativ cincizeci de mii de oameni, dintre care numai cinci sute erau soldați. Ceilalți oșteni din armata creștină pieriseră, afară de puținii care scăpaseră pe mare. Morții se zicea că se ridică la patru mii, în care număr intrau și civilii uciși în măcel[8].

Sultanul a intrat în oraș târziu, după-amiază. Escortat de cei mai chipeși dintre ienicerii lui și urmat de sfetnicii săi, a străbătut călare străzile până la biserica Sfânta Sofia. În fața porților a descălecat și s-a aplecat să ia o mână de pământ pe care și l-a presărat peste turban, în semn de smerenie față de Dumnezeul său. A intrat apoi în biserică și a rămas tăcut o clipă. Apoi, pe când pășea către altar, privirea i s-a oprit asupra unui oștean turc care încerca să scoată cu barda o bucată din pardoseala de marmură.

S-a întors furios către el și i-a spus că îngăduința de jaf nu înseamnă să prăpădești clădirile. Pe acestea și le păstra pentru dânsul. Mai rămăseseră pitiți prin colțuri câțiva greci pe care turcii încă nu-i legaseră ca să plece cu ei. Sultanul a poruncit să li se îngăduie să meargă în pace la casele lor. Au ieșit apoi și câțiva preoți din culoarele tainice aflate în dosul altarului și i-au cerșit îndurare. Sultanul le-a dat și lor voie să plece sub proteguirea sa. A stăruit însă ca biserica să fie pe dată prefăcută în moschee.

Unul din ulemalele sale s-a suit în amvon și a vestit că nu este alt Dumnezeu decât Allah. Mehmet însuși a pășit pe lespezile altarului și s-a închinat Dumnezeului său biruitor[9].

După ce a părăsit catedrala, sultanul a trecut călare prin piață, mergând spre palatul imperial. Pe când străbătea sălile și galeriile lui pe jumătate dărâmate, se spune că ar fi grăit în șoaptă cuvintele unui poet persan: „Păianjenul își țese pânza în palatul împăraților, bufnița cântă noaptea din turnurile de la Efrasiab“[10].

Pe măsură ce sultanul pătrundea mai adânc în oraș, rânduiala se înscăuna iarăși. Armata fusese îndestulată cu pradă, iar patrulele sultanului privegheau ca oștenii să se întoarcă la locurile lor de popas. Mehmet s-a înapoiat în tabără, străbătând călare străzi liniștite.

A doua zi a poruncit ca toată prada care fusese luată să fie desfășurată înaintea lui și a ales pentru sine ceea ce i se cuvenea ca unui căpitan de oști; a purtat iarăși de grijă ca o parte cuviincioasă să fie dată acelora dintre trupele sale cărora îndatoririle nu le îngăduiseră să ia parte la jaf. Pentru sine și-a păstrat toți prizonierii care aparțineau marilor familii ale Bizanțului și pe înalții dregători care rămăseseră în viață după măcel. Le-a slobozit de îndată pe cele mai multe femei de neam ales, multora dându-le și bani, ca să-și poată răscumpăra familiile. Pe cei mai frumoși dintre tinerii lor, fii și fiice, i-a oprit însă pentru seraiul său. Multor altor tineri le-a oferit libertatea și posturi în armata sa, cu condiția să-și lepede credința. Puțini dintre ei s-au făcut apostați; cei mai mulți au hotărât mai degrabă să primească pedepse, dar să rămână credincioși lui Hristos. Printre prizonierii greci, sultanul i-a descoperit pe Luca Notaras, megaducele, și pe vreo alți nouă sfetnici ai

împăratului. I-a răscumpărat el însuși de la cei care-i prinseseră și i-a primit, curtenitor, slobozindu-i chiar pe megaduce și pe alți doi-trei. Mulți însă dintre ceilalți dregători ai lui Constantin, printre care și Phrantzes, nu au putut fi recunoscuți și au rămas în captivitate[11].

O asemenea îndurare nu le-a fost arătată prizonierilor italieni. Minotto, bailul venețian, a fost pedepsit cu moartea, împreună cu unul dintre fiii săi și cu șapte dintre compatrioții săi de frunte. Printre ei se afla și Catarino Contarini, care fusese mai înainte răscumpărat de la trupele lui Zaganos Pașa, dar a fost luat din nou și s-au cerut alți șapte mii de bani de aur ca să i se dea drumul. Era o sumă pe care niciunul dintre prietenii săi n-a putut să o plătească. Consulul catalan, Péré Julia, a fost și el executat împreună cu cinci sau șase dintre catalanii săi. Arhiepiscopul Leonardo fusese prins, dar nu a fost recunoscut, și, curând după aceea, a fost răscumpărat de negustorii din Pera, care porniseră în grabă spre tabăra turcească să-i dezrobească pe compatrioții lor genovezi. Cardinalul Isidor a fost încă și mai norocos; își părăsise veșmintele lui bisericești și le dăduse unui cerșetor și se îmbrăcase în schimb cu zdrențele acestuia. Acesta a fost prins și ucis, iar capul i-a fost expus ca fiind al cardinalului, în vreme ce Isidor a fost vândut pe nimica toată unui negustor din Pera care-l recunoscuse. Prințul turc Orhan încercase și el să scape, schimbându-și îmbrăcămintea; împrumutase veșmintele unui călugăr grec, în nădejdea că, știind desăvârșit grecește, va scăpa de bănuieli. A fost însă prins și trădat de un alt prizonier și i s-a tăiat capul pe loc.

Galera genoveză pe care a fost purtat Giustiniani, după ce fusese rănit, a fost una dintre cele ce au izbutit să iasă din Cornul de Aur. Giustiniani a fost coborât în Chios și a murit acolo, o zi sau două mai târziu. Pentru urmașii săi, el a rămas un erou; grecii însă și venețienii, oricât de mult i-au admirat energia, curajul și purtarea sa în vremea asediului, au socotit că, la sfârșit, s-a dovedit a fi un dezertor. Ar fi trebuit să aibă îndrăzneala de a înfrunta mai degrabă suferința și moartea decât să pricinuiască, prin fuga sa, prăbușirea întregii apărări. Chiar dintre genovezi, mulți se rușinau

din pricina lui. Arhiepiscopul Leonardo l-a defăimat amarnic pentru spaima care l-a cuprins fără rost.

Soarta prizonierilor greci a fost felurită. După trei zile, când vremea îngăduită pentru prădăciune luase sfârșit, sultanul a dat o proclamație vestindu-i pe grecii care izbutiseră să nu fie prinși sau care fuseseră răscumpărați să meargă la casele lor, unde viața și avutul aveau să le fie acum netulburate. Numai că în asemenea situație nu mai rămăseseră mulți greci și multe dintre casele lor nu mai puteau fi locuite. Se spune că Mehmet însuși trimisese patru sute de copii greci în dar la fiecare dintre cele trei căpetenii musulmane ale vremii: sultanul Egiptului, regele din Tunis* și cel din Granada[12]. Multe familii de greci nu au putut fi adunate niciodată laolaltă. Matei Camariotes, în cântarea sa de jale asupra Constantinopolului, vorbește de încercările deznădăjduite pe care el și prietenii săi le-au făcut ca să-și regăsească neamurile. El însuși își pierduse fiii și frații; de unii a aflat mai târziu că fuseseră uciși, alții dispăruseră, pur și simplu, și a mai pățit și rușinea să afle că nepotul său rămăsese în viață, fiindcă își lepădase credința[13].

Bunăvoința pe care Mehmet le-o arătase sfetnicilor împăratului care scăpaseră cu viață nu a ținut mult. De Luca Notaras vorbise să-l facă guvernator al orașului cucerit. Dacă acesta a fost gândul său adevărat, apoi atunci repede și l-a schimbat. Mărinimia sa era mereu sugrumată de bănuieli, iar sfetnicii săi îl povățuiau să nu se încreadă în megaduce și Mehmet i-a pus la încercare buna-credință. Cinci zile după ce căzuse Constantinopolul a dat un ospăț. În timpul petrecerii, când sultanul era zdravăn aprins de băutură, cineva i-a șoptit că feciorul lui Notaras, în vârstă de paisprezece ani, era un băiat nespus de frumos. Mehmet a trimis de îndată un eunuc acasă la megaduce să-i ceară să trimită băiatul ca să-și mulțumească poftele lui. Notaras, care-i pierduse în luptă pe cei doi

---

* Cârmuitorul hafsid din Tunis deținea încă, în secolul al XV-lea, titlul de calif și își câștigase un soi de hegemonie asupra altor stăpânitori arabi din Maghreb. Cât privește suveranii arabi din Granada, aceștia – tributari Castiliei – purtau titlul mai modest de emiri, cu câteva decenii înaintea prăbușirii regatului lor, în 1491.

fii mai mari ai săi, n-a voit să-și jertfească băiatul unei asemenea sorți. Au fost trimiși atunci oameni ca să-l aducă înaintea sultanului pe Notaras, împreună cu băiatul și cu fiul său vitreg, feciorul marelui domestic Andronic Cantacuzino. În vreme ce Notaras încă îl înfrunta pe sultan, s-a dat poruncă să li se taie îndată capetele, atât lui, cât și celor doi băieți. Notaras a cerut doar ca ei să fie uciși înaintea lui, ca nu cumva dânșii, văzându-l că moare, să șovăie. Când amândoi și-au dat duhul, atunci și-a dezgolit și el grumazul în fața călăului. A doua zi, alți nouă greci fruntași au fost ridicați și trimiși la moarte. Se spune că sultanul s-ar fi căit mai târziu de uciderea lor și i-ar fi pedepsit pe sfetnicii care i-au trezit bănuielile. Este însă mai de crezut că și-a amânat cu socoteală căința, fiindcă hotărâse să sfârșească cu căpeteniile lumești ale vechii împărății[14].

Nevestele lor au fost trimise înapoi, în captivitate, și au făcut parte din lungul șir de prizonieri care au însoțit Curtea, când s-a întors la Adrianopol. Văduva lui Notaras a murit pe drum, în satul Messene. Fusese de viță împărătească și cea mai de seamă doamnă din Bizanț după moartea împărătesei-mamă, adânc respectată chiar de adversarii soțului ei, pentru ținuta și pentru binefacerile sale[15]. Una dintre fiicele ei, Ana, fugise mai înainte în Italia cu o parte din tezaurul familiei[16]. Phrantzes, a cărui ură față de megaduce nu s-a potolit nici în urma necazurilor pe care le suferiseră, și unul, și celălalt, și care a vorbit de moartea lui Notaras într-un chip teribil de aspru și de nedrept, a avut de suferit și el o nenorocire asemănătoare. Vreme de un an și jumătate a fost rob în casa marelui comis al sultanului, până ce să poată să se răscumpere pe sine și pe soția sa. Cei doi copii ai lui însă, amândoi botezați de împăratul Constantin, au fost luați în seraiul sultanului. Fata, Thamar, a murit acolo la vârstă fragedă; băiatul a fost ucis de sultan, fiindcă nu s-a supus poftelor lui[17].

Pe 21 iunie, sultanul și Curtea lui au părăsit orașul cucerit, mergând la Adrianopol. Constantinopolul era acum pe jumătate dărâmat, golit și pustiit, cu zidurile înnegrite parcă de pe urma unui foc, și ciudat de tăcut. Bisericile fuseseră pângărite și despuiate,

casele nu mai puteau fi locuite, iar prăvăliile erau ruinate și deșarte. Până și sultanul, pe când străbătea călare străzile, a fost adânc tulburat. „Ce mândrețe de oraș am supus jafului și prăpădului", grăia el în șoaptă. Și-a dat totuși seama că nu întregul Constantinopol fusese adus la ruină. Cartierele populate din inima orașului, cele negustorești de pe partea de răsărit a țărmului Cornului de Aur, palatul de la Blacherne și casele boierești din apropiere, ca și palatele și bisericile vechi de lângă hipodrom și Acropole, toate avuseseră de suferit. Totuși, după ce ai citit povestirea înspăimântătoare a jafurilor, așa cum ne-a fost lăsată de scriitorii creștini nefericiți din acea vreme, rămâi nespus de mirat când descoperi că au fost părți din oraș în care bisericile au rămas, din câte se pare, neatinse, iar creștinii s-au folosit și mai departe de ele, fără întrerupere. Într-un oraș luat cu asalt însă niciun sfânt lăcaș nu ar fi fost lăsat pe seama lor. Nepotrivirea se lămurește, dacă ne amintim cum se înfățișa orașul, cu mari locuri virane, care despărțeau suburbiile și cartierele între ele. Când s-a aflat că turcii au pătruns prin zidurile doborâte, căpeteniile din anumite mahalale au avut prevederea să se predea de îndată năvălitorilor și i-au lăsat să intre pe porți. Se pare că ei au și fost, atunci, trimiși sub escortă, cu „cheile" teritoriului lor, la tabăra sultanului și că acesta a primit actul lor de supunere și a rânduit forțe de pază, în care te puteai încrede, care să poarte de grijă ca bisericile – și poate și casele – lor să fie ocrotite de jafuri.

Așa s-a făcut că bisericile din Petrion, unde pescarii le deschiseseră de bunăvoie porțile, precum și cele din cartierul vecin al Fanarului, n-au fost atinse, cum nu au fost nici bisericile din întreaga regiune de la Psamathia și Studion, lângă Marea Marmara, unde apărarea s-a predat fără întârziere marinarilor din flota lui Hamza Bey. Este, de asemenea, neîndoios că locuitorii din aceste părți ale orașului au putut strânge bani cu care să-i răscumpere pe mulți dintre compatrioții lor din regiuni mai puțin norocoase. Dacă n-ar fi fost cruțați de prădăciuni, le-ar fi fost cu neputință să găsească bani pentru răscumpărarea celor robiți[18].

Încă și mai vrednic de luare-aminte a fost faptul că marea catedrală a Sfinților Apostoli, a doua ca mărime și a doua între cele mai

venerate biserici din Constantinopol, a putut rămâne, după zilele de jaf, cu tezaurul neatins. Biserica se afla aproape de drumul cel mare care venea dinspre Poarta Charisiană și nenumărați oșteni turci trebuie să fi trecut prin fața ei. Este de crezut că sultanul hotărâse din timp să o păstreze pentru supușii lui creștini, în vreme ce le luase biserica Sfânta Sofia, și astfel a trimis îndată paznici să-i poarte de grijă[19].

Sultanii de mai târziu aveau să se arate mai puțin îngăduitori față de creștini și, una câte una, bisericile le-au fost luate din mâini. Mehmet cuceritorul însă, odată ce și-a desăvârșit cucerirea, a dorit să arate că îi socotea pe greci, ca și pe turci, drept supuși credincioși ai săi. Împărăția creștină luase sfârșit; el însă se considera moștenitor al împăraților și, ca atare, căuta cu luare-aminte la îndatoririle sale[20].

Cea dintâi dintre aceste îndatoriri era să vegheze la buna stare a Bisericii Ortodoxe. Mehmet își dădea bine seama de greutățile prin care aceasta trecuse în ultimii ani și, acum, putea să capete din plin și amănunțit știri asupra situației ei. A aflat, dar, că patriarhul unionist, Grigorie Mammas, fugise din Constantinopol în 1451 și că – așa cum socoteau toți grecii – el își pierduse în acest chip scaunul. Un nou patriarh trebuia să fie ales și era învederat că numai un singur om era potrivit pentru acest loc, și anume conducătorul respectat al împotrivirii față de unire, învățatul George Ghenadie Scholarios.

Când Constantinopolul a căzut, George Scholarios se afla în chilia sa din mănăstirea Pantocratorului. Marea biserică întreită* a acesteia atrăsese de îndată hoardele năvălitorilor. În vreme ce

---

* Biserica mănăstirii Pantocratorului din Constantinopol, ridicată în secolul al XII-lea, era alcătuită din trei capele, comunicând între ele, dintre care cea dintâi, cu hramul lui Hristos Pantocrator, și a treia, închinată Maicii Domnului cea milostivă, erau destinate cultului. Între ele se găsea o capelă funerară (gropniță), având hramul Sfântul Arhanghel Mihail, unde se înhumau membrii familiei imperiale. Vezi R., Janin, *La Géographie ecclésiastique de l'Empire byzantin. Première partie. Le Siège de Constantinople el le Patriarcat oecuménique, t. II. Les Églises et les Monastères.* Paris, 1953, pp. 536–538.

unii dintre ei jefuiau clădirile, alții îi ridicau pe călugări ca să-i vândă ca robi. Când sultanul a trimis după George să vină să i se înfățișeze, n-a putut da de urma lui. Până la urmă s-a aflat că fusese cumpărat de un turc bogat din Adrianopol, care era uimit și oarecum încurcat că dăduse peste un rob atât de venerabil și de învățat și se purta cu el cu cea mai mare bunăvoință. Sultanului i s-a adus la cunoștință că George Scholarios fusese robit și, câteva zile mai târziu, oameni trimiși anume au sosit la el acasă, ca să-l aducă sub escortă, înapoi, la Constantinopol.

Mehmet hotărâse mai dinainte care să fie liniile generale ale politicii lui față de supușii săi greci. Aceștia trebuiau să alcătuiască un *milet,* o comunitate care să se conducă de sine stătător, înlăuntrul împărăției sale, sub autoritatea căpeteniei lor religioase, patriarhul, care trebuia să fie răspunzător de buna lor purtare față de sultan. După oarecare discuții, George Scholarios a fost înduplecat să primească patriarhia. Câți episcopi au putut fi găsiți prin apropiere au fost adunați ca să alcătuiască Sfântul Sinod și, la cererea sultanului, aceștia l-au ales, după rânduială, pe George, sub numele său călugăresc de Ghenadie, în scaunul de patriarh. Acestea s-au petrecut, probabil, înainte ca sultanul să fi părăsit Constantinopolul, la sfârșitul lui iunie; totuși datarea este oarecum nesigură. Se pare că au trecut câteva luni înainte ca Ghenadie să fi fost înscăunat în chip oficial. Probabil că ceremonia a avut loc pe 6 ianuarie 1454. Desfășurarea ei s-a petrecut ca în vremea Bizanțului. Ca împărat, sultanul l-a primit în audiență pe noul patriarh și i-a înmânat însemnele slujbei sale: odăjdiile, cârja și crucea pectorală. Crucea cea veche dispăruse, fie că se pierduse când cu prădarea Constantinopolului, fie că fostul patriarh Grigorie Mammas fugise cu ea la Roma, așa că sultanul însuși a făcut rost de o cruce nouă și prea frumoasă. S-a alcătuit o formulă pe care sultanul trebuia să o rostească și care suna: „Fii patriarh, întru fericire, și fii încredințat de prietenia noastră, păstrându-ți toate privilegiile de care s-au bucurat patriarhii dinaintea ta.“ Noul patriarh suia, apoi, pe un cal de preț, dăruit de sultan, și mergea la biserica Sfinților Apostoli, care trebuia să fie biserica patriarhiei, odată ce biserica

Sfânta Sofia devenise moschee. Acolo, potrivit unui vechi obicei, era înscăunat de mitropolitul de Heracleea*. Apoi pornea în procesiune prin oraș, întorcându-se să-și ia în primire reședința, în incinta de la Sfinții Apostoli.

Între timp, sultanul și patriarhul puneau împreună la cale o nouă rânduială pentru *miletul* grecesc. Potrivit cu ce ne spune Phrantzes, care și-a dobândit știrile probabil pe când se afla încă prizonier, Mehmet i-a înmânat lui Ghenadie un înscris prin care-i făgăduia: inviolabilitate personală, scutirea de dări, siguranță deplină că nu va fi scos din scaun, desăvârșită libertate de mișcare și dreptul de a transmite aceste privilegii urmașilor săi, în veci. De asemenea privilegii aveau să se bucure și mitropoliții de rangul întâi, precum și dregătorii bisericești care alcătuiau Sfântul Sinod. N-avem niciun cuvânt să punem la îndoială această mărturie, cu toate că încredințarea că nu va fi scos din scaun nu anula, firește, dreptul Sfântului Sinod de a depune un patriarh, declarând că alegerea lui nu s-a făcut potrivit cu canoanele, așa cum s-a întâmplat deseori în vremea Bizanțului. Cronicarii patriarhiei din veacul următor pretindeau că, într-un alt înscris, sultanul îi făgăduise lui Ghenadie că rânduielile bisericești cu privire la căsătorie și la înmormântare vor fi întărite prin lege; că drept-credincioșii vor sărbători Paștele după datină, că li se va hărăzi libertate de mișcare în cele trei zile de sărbătoare și că bisericile nu vor mai fi transformate în moschei. Se pare că dreptul Bisericii de a administra comunitatea creștină a fost socotit ca lucru recunoscut, dacă este să ne luăm după *beratele*** de mai târziu emise de autoritățile turcești ca să întărească alegerile de

---

* Arhiepiscopul de Heracleea săvârșea, de fapt, ceremonia pur religioasă a sfințirii noului patriarh, datorită unui îndătinat privilegiu, care reamintea vechea dependență a Bizanțului de scaunul său ierarhic. Vezi L. Bréhier, *Les institutions de l'Empire byzantin*, Paris, 1949, p. 480.

** *Beratul*, sau brevetul imperial, este un act emis de cancelaria otomană, având în genere un caracter administrativ sau economic. Din această categorie fac parte și diplomele de numiri sau avansări în anume posturi, brevete de decorații ș.a. Vezi M. Guboglu, *Paleografia și diplomatica turco-osmană*, București, 1958, pp. 70–71.

episcopi și să statornicească îndatoririle lor. Instanțe de judecată bisericești au primit împuternicirea să cerceteze toate pricinile dintre ortodocși, care aveau un caracter religios, printre care și acelea care priveau căsătoria și divorțul, testamentele și tutela minorilor. Instanțe laice, rânduite de patriarh, se ocupau de toate celelalte spețe civile, ivite între împricinați ortodocși. Numai spețele criminale și cele în care era implicat și un musulman erau de resortul instanțelor turcești. Dările pe care comunitățile grecești le datorau statului nu erau strânse de Biserică; aceasta era sarcina fruntașului comunității locale. Bisericii i se putea însă cere să-i amenințe cu excomunicarea și cu alte pedepse bisericești pe creștinii care nu-și plăteau birurile sau care, în orice alt chip, nu ascultau de poruncile statului. Clerul nu trebuia să plătească dări, deși putea aduce contribuții care erau, așa zicând, făcute de bunăvoie. Ei singuri între creștini aveau îngăduința să poarte bărbi. Fiecare creștin trebuia să aibă o îmbrăcăminte anume și nimeni nu putea să poarte arme. Luarea de băieți pentru corpul de ieniceri avea să se petreacă și pe viitor[21].

Acestea erau, îndeobște, condițiile pe care comunitățile creștine le puteau aștepta, potrivit cu tradiția, de la cuceritorii musulmani. Grecilor din Constantinopol li s-a mai acordat însă și o îngăduință specială. Micile solii îndurerate, care s-au grăbit să se înfățișeze sultanului cu cheile cartierelor lor, în vreme ce el aștepta să intre în orașul cucerit, au fost răsplătite pentru ceea ce săvârșiseră. Se pare că, în chip oficial, cuceritorul a cerut numai ca marea catedrală Sfânta Sofia să fie transformată în moschee. În alte părți, dacă lăsăm la o parte mahalalele ocrotite Petrion și Fanar, Studion și Psamathia, creștinii și-au pierdut de fapt bisericile. Aproape toate au fost cu desăvârșire prădate și pângărite, iar cartierele în care se aflau au fost pustiite. N-ar fi avut niciun rost să încerce să le repare și să le sfințească din nou, chiar dacă li s-ar fi dat îngăduința. Era de-ajuns – ba chiar mai mult decât cei mai încrezători ar fi putut să spere – că li se lăsaseră atât de multe biserici, așa încât să-i încurce pe juriștii turci de mai târziu, care nu puteau

înțelege cum de au putut cei învinși să-și păstreze măcar unul dintre lăcașurile lor, într-un oraș care fusese luat cu asalt.

Situația l-a mulțumit pe sultanul cuceritor, fiindcă hotărâse că acestea sunt cartierele în care aveau să locuiască în Constantinopol supușii săi greci și astfel aveau să aibă lăcașuri în care să-și exercite cultul. Pe măsură însă ce trecea vremea, această rânduială a fost dată uitării. Una câte una, vechile biserici le-au fost răpite creștinilor pentru a fi prefăcute în moschei, până ce, în veacul al XVIII-lea, numai trei lăcașuri bizantine rămăseseră în mâinile creștinilor: biserica știută sub numele de Sfânta Maria a Mongolilor, cruțată printr-o măsură specială a cuceritorului, luată în favoarea arhitectului său favorit, Christodulos, grecul, și două paraclise atât de mărunte, că le puteai trece cu vederea: Sfântul Dimitrie Kanavou și Sfântul Gheorghe al Chiparoșilor. În alte părți ale orașului, creștinii slujeau în biserici noi, ridicate după câte un plan mai modest, ca să nu jignească privirile învingătorilor musulmani[22].

Cel care a purces întâi pe această cale a fost însuși patriarhul Ghenadie. Biserica Sfinților Apostoli, care-i fusese hărăzită de Mehmet, era dărăpănată și ar fi costat mult să fie refăcută dacă – bineînțeles – li s-ar fi îngăduit creștinilor să împodobească din nou un edificiu atât de măreț. Cartierul în care se găsea fusese populat cu turci, care nu vedeau cu ochi buni lăcașul. Și iată că, într-o zi, probabil în vara lui 1454, trupul neînsuflețit al unui turc a fost găsit în curtea bisericii. E neîndoios că fusese purtat dinadins acolo, dar prezența lui îi îndreptățea pe turci să se dedea la manifestații dușmănoase. Ghenadie, prevăzător, a cerut îngăduința să-și mute reședința. După ce a strâns toate odoarele și moaștele care se păstraseră în biserică, le-a dus în cartierul Fanarului, în biserica mănăstirii Pammakaristos. Călugărițele au fost mutate în case care țineau de biserica Sfântul Ioan *din Trullo* din apropiere, și astfel Ghenadie și cu ai săi s-au mutat în mănăstirea de maici. Pammakaristos a rămas biserică patriarhicească timp de mai bine de o sută de ani. Acolo avea să vină sultanul cuceritor să-l cerceteze pe prietenul său Ghenadie, căruia îi arăta o înaltă considerație. În biserică însă nu voia să intre, de teamă ca nu cumva urmași

ai lui, plini de zel, să nu folosească faptul ca pretext pentru a pune mâna pe clădire. El și cu Ghenadie aveau să stea de vorbă în paraclisul alăturat, ale cărui mozaicuri încântătoare sunt acum iarăși dezvăluite lumii. Discutau chestiuni politice și religioase și, la cererea sultanului, Ghenadie a scris pentru acesta un tratat scurt și împăciuitor, unde lămurea și îndreptățea punctele în care învățătura creștină se deosebea de aceea a islamului*. Tactul sultanului se cheltuise în zadar. În 1586, coborâtorul său Murad al III-lea și-a însușit biserica și a transformat-o în moschee[23].

Între timp sultanul Mehmet pornise să reconstruiască Constantinopolul. La început, pustiit cum era, orașul îl îngrozise. Arhitecții săi continuau să lucreze la marele palat pe care-l plănuise la Adrianopol, pe o insulă de pe râul Mariţa, ca și cum ar fi avut de gând să-și facă acolo reședința sa principală. În curând însă și-a schimbat gândul. Era acum moștenitorul cezarilor; trebuia dar să trăiască în orașul împărătesc. Și-a făcut pentru sine un palat mai mic pe calea ce străbate, pe la mijlocul său, orașul, aproape de locul unde se ridică acum Universitatea, și a început să făurească planuri pentru un palat mai mare, pe terenul vechii Acropole. Turci din toate posesiunile sale erau îndemnați să se așeze în Constantinopol. Cârmuirea le dădea ajutoare ca să-și clădească locuințe și prăvălii. Grecilor care rămăseseră aici și prizonierilor pe care-i răscumpăraseră li s-a făgăduit că se vor afla în siguranță și se pare că și ei au primit ajutor de la stat. Un număr de familii nobile bizantine, care, în anii din urmă, se refugiaseră în provincie,

---

* Mărturisirea de credință a lui Ghenadie scrisă pentru Mehmet al II-lea a fost de mai multe ori publicată, cea mai bună ediție fiind aceea a lui Petit-Sidéridès-Jugie, *Oeuvres complètes de Georges Scholarios,* t. III, Paris, 1930, pp. 453–458. Îndată după alcătuirea ei, Mărturisirea a fost tradusă în limba turcă otomană de cadiul Ahmet din Berrhoia (Verria). Cea mai bună ediție a tălmăcirii turcești a fost dată – după o transcriere executată în Țara Românească, sub Matei Basarab – de Aurel Decei, *Versiunea turcească a Confesiunii Patriarhului Ghenadie al II-lea Scholarios scrisă la cererea Sultanului Mehmet al II-lea,* Sibiu, 1940 (Extras din *Omagiu* [...] *Nicolae Bălan, Mitropolitul Ardealului, la douăzeci de ani de arhipăstorie).*

au fost convinse să se întoarcă, dându-li-se de înțeles că se vor bucura de privilegii cuvenite rangului lor. Cu toate că singurele privilegii pe care rangul lor le-a dobândit au fost, pentru mulți dintre ei, temnița și chiar moartea, ca nu cumva superioritatea lor să poată face din ei căpeteniile vreunei răscoale. Când ultimele focare de libertate ale grecilor au fost înăbușite, locuitorii din acele părți au fost mutați cu sila la Constantinopol. Cinci mii de familii au fost aduse aici din Trapezunt și din orașele învecinate. Era vorba nu numai de familii de viță, dar și de negustători și meșteșugari și – mai cu seamă – de zidari, ca să ajute să se ridice case, piețe și palate noi, precum și noi fortificații. Apoi, când liniștea a revenit și, odată cu ea, și belșugul, din ce în ce mai mulți greci au venit de bunăvoie, ca să se folosească de înlesnirile pe care orașul renăscut în strălucire le prilejuia negustătorilor și meseriașilor. Pe urmele grecilor și îndemnați cu deosebire de sultan veneau armenii, care se întreceau cu grecii în dorința lor de a stăpâni viața comercială și financiară a Constantinopolului și, odată cu ei, deopotrivă de plini de nădejdi, numeroși evrei. Turcii, și ei, continuau să se reverse ca să se bucure de plăcerile capitalei pe care o cuceriseră[24]. Cu mult înainte de moartea sa, în 1481, sultanul Mehmet putea privi cu mândrie la Constantinopolul cel nou, un oraș în care clădiri noi se ridicau zi de zi și unde, în ateliere și bazaruri, simțeai hărnicia și forfota. De la cucerire încoace, populația lui se împătrise; până într-un veac avea să numere mai mult de jumătate de milion de locuitori[25]. Mehmet stricase vechea metropolă, pe cale să se năruie, a împăraților bizantini și, în locul ei, ridicase un nou și strălucitor oraș, în care dorea ca supușii săi, de toate credințele și de toate neamurile, să trăiască laolaltă în bună rânduială, în belșug și în pace.

XII

EUROPA ŞI CUCERITORUL

Sâmbătă, 9 iunie 1453, trei corăbii intrau în portul Candia, din Creta. Două dintre ele îi aduceau pe marinarii cretani, cei din urmă care încetaseră lupta, la Constantinopol. Ei purtau cu sine știrea că cetatea căzuse cu unsprezece zile în urmă. Întreaga insulă a rămas înmărmurită. „N-a fost și nu va fi niciodată o întâmplare mai groaznică", scria un pisar din mănăstirea Agarathos[1].

Alți refugiați ajunseseră în coloniile venețiene Chalcis și Modon, și guvernatorii acestora s-au grăbit să trimită mesaje la Veneția. Ștafetele au sosit aici pe 29 iunie. Senatul s-a reunit în grabă și secretarul a dat citire scrisorilor venite de la guvernatori, în fața senatorilor înspăimântați. A doua zi, un curier a pornit să ducă știrea la Roma și, pe 4 iulie, a poposit la Bologna să împărtășească vestea cardinalului Bessarion, care pe atunci locuia acolo. Patru zile mai târziu era primit în audiență de papa Nicolae al V-lea. Alt curier se dusese la Neapole să-l înștiințeze pe regele Alfonso de Aragon[2].

N-a trecut mult până ce întreaga creștinătate apuseană a aflat că cetatea cea mare căzuse în mâinile necredincioșilor. Spaima era cu atât mai cumplită, cu cât nimeni, în Apus, nu se așteptase cu adevărat la așa ceva. Oamenii știau că se află în primejdie Constantinopolul, dar, prinși de grijile lor proprii, nu înțeleseseră cât de mare era primejdia. Auziseră de întinsele fortificații ale cetății, auziseră deopotrivă de vitezele oști care porniseră la drum să-i vină în ajutor și de escadrila plecată de la Veneția, care naviga spre Răsărit. Nu-și dăduseră seama însă cât de dureros de neînsemnată

era garnizoana orașului, dacă o puneai alături de hoardele necredincioșilor, și nici că sultanul avea la îndemână o artilerie, în fața căreia niciun zid vechi nu putea rezista. Până și venețienii, cu toate știrile pe care le culeseseră și cu toată experiența lor practică, socotiseră, așa cum socotise și papa, că orașul putea prea bine să fie apărat, până când aveau să sosească forțele de despresurare[3].

De fapt, galerele venețiene pe care papa le ajutase să se echipeze atinseseră coastele insulei Chios și ancoraseră aici, așteptând vânt prielnic, când corăbiile genoveze, care fugiseră din Pera, s-au apropiat să le dea de știre că de-acum era prea târziu. Amiralul venețian Loredan și-a îndreptat cu repeziciune flotila prin Marea Egee, către Chalcis, până ce noi dispoziții aveau să sosească de la Veneția[4]. Pe acestea le-a primit la mijlocul lui iulie. Pe 4 iulie, *Collegio,* consiliul privat special al dogelui, fusese convocat într-o sesiune extraordinară. Lodovico Diedo, comandantul galerelor de la Constantinopol, sosise cu o zi înainte și prezenta acum o dare de seamă asupra dezastrului, care venea din partea unui martor ocular. Republica a hotărât să ducă o politică prevăzătoare. În vreme ce s-au trimis ordine guvernatorilor din Chalcis, Creta și Lepanto, recomandându-li-se să cerceteze în grabă dacă mijloacele lor de apărare se află în bună stare și să strângă provizii în vederea unui atac posibil din partea turcilor, s-a expediat pe 5 iulie o scrisoare lui Loredan, prin care i se cerea să pregătească o corabie, ca să-l poarte la Curtea sultanului pe ambasadorul Bartolomeo Marcello, care se mai afla încă împreună cu el. O săptămână mai târziu, Senatul a votat o sumă de o mie două sute de ducați, care să i se pună la dispoziție lui Marcello, spre a fi folosită pentru daruri către sultan și dregătorii lui. Pe 17 iulie, i se trimiteau lui Marcello instrucțiuni amănunțite. El trebuia să-i spună sultanului că Veneția nu dorea să rupă tratatul încheiat între republică și sultanul Murad al II-lea. Mai trebuia să-i ceară să dea drumul corăbiilor prinse în Cornul de Aur, dintre care nici una – și aceasta trebuia el să sublinieze – nu era vas de război. Dacă sultanul nu voia să reînnoiască tratatul în termenii lui vechi, Marcello trebuia să vestească Veneția. Dacă însă sultanul se arăta înțelegător, ambasadorul

trebuia să stăruie ca negustătorii venețieni să se întoarcă la Constantinopol, învestiți cu privilegiile de care se bucuraseră pe vremea bizantinilor, și trebuia să obțină eliberarea tuturor prizonierilor venețieni reținuți de turci.

Câteva zile mai târziu, Senatul a dat îngăduință fiului bailului venețian, Minotto, să se ducă la Constantinopol să pună la cale răscumpărarea tatălui, mamei și a fratelui său. Poate că pe mama sa a izbutit să o scape; ceilalți însă încetaseră din viață. Cam în aceeași vreme s-a mai hotărât ca banii și bunurile depozitate de greci pe vasele venețiene care scăpaseră din dezastru să fie confiscate și folosite pentru acoperirea datoriilor pe care grecii le mai aveau față de venețieni. Veneția avea nevoie de orice fel de compensații ar fi putut găsi; pagubele suferite în timpul asediului erau estimate la două sute de mii de ducați și altă sută de mii de ducați fuseseră pierduți de supușii ei cretani[5].

La Genova panica era încă și mai mare. Genovezii, obosiți de războiul lor împotriva lui Alfonso de Aragon, împotriva francezilor și a Milanului, care, cu toții, căutau să facă din ei niște vasali, nu aveau putința să trimită trupe în ajutorul coloniilor lor din Levant. Nefericirea a sporit când au primit raportul scris pe 17 iunie de Angelo Lomellino, *podestà* din Pera, care vorbea despre soarta propriului său oraș. Lomellino arăta cum, în clipa căderii Constantinopolului, îi deschisese porțile lui Zaganos Pașa și cum – ca să placă sultanului – s-a străduit din răsputeri să-i înduplece pe locuitori să nu plece pe corăbiile lor. Îndată după aceasta a trimis doi soli, pe Luciano Spinola și pe Baldassare Maruffo[*], la

---

[*] Cu privire la situația din Pera și legăturile ei cu sultanul, în perioada imediat următoare căderii Constantinopolului, sunt utile următoarele precizări: În 1453, *podestà* în Pera era Angelo Zaccaria. Angelo Giovanni Lomellini ocupase acest înalt post în 1452. Delegații genovezi din Pera trimiși la sultan chiar în ziua de 29 mai 1453 au fost: Babilano Pallavicini, Marchesio de Franchi și Nicolò Pagliuzzi. E. Dalleggio d'Alessio, *Listes des Podestats de la colonie génoise de Péra (Galata), des prieurs et sous-prieurs de la Magnifica Communità*, în *Revue des Études byzantines*, XXVII (1969), p. 155. Ambasada lui Luciano Spinola și Baldassare Maruffo

sultan, cu porunca să-i prezinte felicitări cordiale pentru biruința sa și să-i ceară să întărească privilegiile date Perei de bizantini. Mehmet i-a primit mânios. Era supărat că atâtea corăbii fugiseră din Pera și i-a dojenit pe locuitori pentru jocul îndoielnic în care se prinseseră. O a doua solie trimisă după o zi sau două, condusă de Babilano Pallavicini și de Marco de Franchi, s-a bucurat de o mai mare reușită. La porunca lui Mehmet, Zaganos Pașa le-a înmânat un firman împărătesc, în care se făgăduia că orașul nu va fi nimicit; locuitorii puteau să-și păstreze casele și prăvăliile, viile și morile, magaziile și corăbiile. De nevestele și copiii lor nu se va atinge nimeni și feciorii nu le vor fi luați pentru corpul de ieniceri. Bisericile puteau să le folosească mai departe, dar să nu se mai tragă niciun clopot și nici biserici noi să nu se mai ridice. Niciun turc nu avea să locuiască printre ei, afară de slujbașii sultanului. Locuitorii puteau să călătorească și să facă negoț neîmpiedicați pe cuprinsul țărilor stăpânite de sultan, pe uscat ca și pe mare, iar supușii genovezi erau slobozi să intre în Pera. Erau scutiți de dări și de biruri speciale, numai că fiecare bărbat avea să plătească haraciul. Puteau să rămână cu obiceiurile lor negustorești, dar altminteri trebuiau să asculte de legile sultanului. Aveau să-și aleagă o căpetenie a lor sau un sindic ca să le supravegheze comerțul și să trateze cu autoritățile turcești[6].

Pera era adusă, astfel, la situația oricărui oraș creștin, care se supusese de bunăvoie stăpânirii musulmane. Condițiile ar fi putut să fie și mai rele; în orice caz *podestà* trebuia să le primească. Pe 3 iunie, sultanul însuși a cercetat Pera. Le-a poruncit tuturor locuitorilor să predea armele și a stăruit să se dărâme zidurile dinspre uscat, ca și cetățuia, adică turnul Sfintei Cruci. A fost înscăunat și un guvernator turc. Lomellino a renunțat la postul său de *podestà*, dar a fost rugat de concetățenii săi să rămână ca sindic al lor, până când avea să se reîntoarcă la Genova, în septembrie următor[7].

---

a fost trimisă din Pera pe 11 martie 1454, vezi *idem, Galata et la souveraineté de Byzance*, în *rev. cit.*, XIX (1961), p. 326.

Pierderea Perei și controlul turcesc asupra strâmtorilor au pus în primejdie dăinuirea coloniilor genoveze de pe țărmul de nord al Mării Negre, mai cu seamă orașul Caffa din Crimeea. Acesta fusese portul deschis lumii tătărești și țărilor din Asia Centrală, și dacă republica era nevoită să-l părăsească, numeroșii locuitori genovezi, cu averea lor investită aici, ar fi cerut despăgubiri pe care tezaurul genovez n-ar fi fost în stare să le plătească. Din fericire pentru cârmuirea din Genova, *Consiglio di San Giorgio,* puternica întreprindere financiară, a consimțit să ia asupră-și administrarea acestor colonii îndepărtate. Conducătorii din *Consiglio* credeau că se mai pot încă trage foloase de pe urma lor. De fapt însă, din ce în ce mai puțin corăbieri se simțeau în stare să întreprindă călătoria prin strâmtori și din ce în ce mai puțini negustători erau gata să plătească vama pe care o cereau, acolo, slujbașii sultanului. Era, oricum, cu neputință să se dea coloniilor un ajutor militar potrivit. Până într-o jumătate de veac, toate stăpânirile Genovei în Marea Neagră aveau să piară, cucerite de turci și de aliații lor, tătarii[8].

Cealaltă însemnată colonie genoveză din Levant era insula Chios. Fusese administrată ani îndelungați de către *Mahona* ei, o companie cu statut special, alcătuită din negustători genovezi de frunte și din proprietari de pământ din insulă. După ce Pera a fost pierdută și sub amenințarea pierderii coloniilor din Marea Neagră, insula Chios a rămas avanpostul cel mai de seamă al imperiului genovez. Importanța sa strategică scădea însă, pe măsură ce decădea comerțul cu Orientul Îndepărtat. Și de data aceasta, Genova nu era în măsură nici să părăsească, nici să păstreze insula. *Mahona* a primit instrucțiuni să intre, pe seama ei, în înțelegere cu sultanul[9].

Orașele comerciale mai mici din Apus, care întrețineau legături cu Constantinopolul, s-au putut adapta mai bine situației. Spre deosebire de Genova și de Veneția, interesul lor se îndrepta mai degrabă spre comerțul local decât spre cel cu Orientul Îndepărtat. Colonia de anconitani suferise pierderi, estimat la peste douăzeci de mii de ducați, când fusese prădat Constantinopolul, dar anconitanii înșiși rămăseseră nevătămați datorită, după câte se pare, faptului că Mehmet îl cunoștea pe starostele lor, Angelo

Boldoni, și-i era drag. Aceștia au putut să-și ducă mai departe negoțul cu țara turcească, chiar dacă suzeranul lor, papa, se împotrivea[10].

Florentinii, ale căror pierderi se socotea că ating cam aceeași sumă, au statornicit, în curând, bune legături cu sultanul; dintre italieni, ei erau favoriții acestuia; Mehmet avea o deosebită admirație pentru familia Medici[11]. Catalanii, care luptaseră frumos și suferiseră cumplit, s-au întors repede la Constantinopol, deși consulatul lor se pare că n-a mai fost niciodată redeschis. Raguzanii erau pe cale să-și deschidă aici un consulat, în condiții foarte prielnice, stabilite împreună cu împăratul Constantin. Din fericire pentru ei, însă, interveniseră amânări pricinuite de administrație, așa că ei n-au fost amestecați în asediu. Au trebuit totuși să mai aștepte cinci ani înainte să poată negocia un acord comercial cu sultanul. De acum încolo însă au dobândit un loc de frunte în comerțul cu Levantul[12].

Pentru mulți creștini cucernici, graba orașelor comerciale de a face negoț cu necredincioșii se înfățișa ca o trădare a Credinței. Veneția, îndeosebi, juca un rol îndoielnic când încerca, pe de o parte, să organizeze o cruciadă împotriva turcilor, iar pe de alta, trimitea solii de pace la sultan ca să-și salveze comerțul. Ambasadorul ei, Marcello, a izbutit, după un an de negocieri, să ajungă la un armistițiu, care îngăduia să fie răscumpărați prizonierii venețieni și corăbiile, câte mai rămăseseră, și a mai zăbovit încă doi ani la Constantinopol, încercând în zadar să recapete privilegii comerciale pentru concetățenii săi. În 1456, a fost rechemat și aruncat în temniță vreme de un an, pe motiv că a încuviințat să li se dea drumul câtorva prizonieri turci, deținuți în Chalcis. A căzut jertfă încercării nerușinate de a se arăta creștinătății că republica era într-adevăr dușmană necredincioșilor[13].

În ochii celor din Roma, situația era mai limpede. Trebuia să se pornească o cruciadă puternică și nefățarnică, împreună cu toate puterile apusene aliate. Papa Nicolae, deși obosit și dezamăgit, s-a ridicat să ia conducerea; de când auzise vestea cumplită venită din Constantinopol a tot scris la scrisori, care îndemnau la acțiune. Pe 30 septembrie 1453, a trimis o bulă către toți principii

Apusului, în care predica cruciada. Se cerea fiecărui cârmuitor să-și verse sângele său și pe al supușilor săi pentru această cauză și fiecare trebuia să contribuie cu a zecea parte din veniturile sale[14]. Cei doi cardinali greci, Isidor și Bessarion, îl susțineau cu vigoare. Bessarion le-a scris el însuși veneților, pe de o parte mustrându-i, pe de alta implorându-i să înceteze cu războaiele lor în Italia și să-și unească puterile într-un război împotriva Antihristului[15]. O activitate și mai mare desfășura legatul papal în Germania, umanistul sienez Eneas Silvio Piccolomini, care, în cursul anului 1454, a luat parte la diete ținute pe teritoriul de sub privegherea sa, în care susținea, în cuvinte meșteșugite, nevoia de a se porni o cruciadă.

La stăruințele sale au fost adoptate multe rezoluții iscusite. Numai că nimic nu s-a înfăptuit[16]. Împăratul Frederic al III-lea își dădea pe deplin seama de amenințarea turcească și înțelegea primejdia care pândea Ungaria, unde era rege tânărul său văr, Ladislau. Dacă Ungaria ar fi căzut, întreaga creștinătate ar fi fost primejduită. Apucase să-i scrie papei, folosind ca secretar pe legat, ca să-și arate groaza care-l cuprinsese când a căzut Constantinopolul. Iar Eneas Silvio a adăugat o însemnare a sa proprie, prin care deplângea ceea ce el numea „a doua moarte a lui Homer și a lui Platon“[17].

Cu toate acestea, nicio cruciadă n-a avut loc. Deși principii s-au grăbit să strângă relatări despre căderea Constantinopolului și literații au scris tânguiri pline de indignare, deși compozitorul francez Guillaume Dufay a pus pe muzică un bocet, care s-a cântat în toate ținuturile Franței, nimeni nu era pregătit să pornească la luptă. Frederic era sărac și lipsit de putere, fără vreo autoritate de fapt asupra principilor germani. Nici sub raport politic, nici sub raport financiar nu avea putința să pornească într-o cruciadă. Carol al VII-lea al Franței avea de lucru să-și refacă țara după războiul îndelungat și costisitor cu Anglia. Turcii se aflau departe; mai aproape, și-anume acasă la el, avea de rezolvat probleme mai grele. În Anglia, care suferise încă și mai mult de pe urma Războiului de O Sută de Ani, turcii păreau încă și mai îndepărtați. Regele Henric al VI-lea nu putea face nimic. De curând își pierduse mințile și țara întreagă aluneca spre haosul Războiului celor

Două Roze. Regele Alfonso de Aragon, ale cărui posesiuni italiene aveau să fie cu siguranță amenințate de orice înaintare a turcilor către Apus, se mulțumea să ia câteva măsuri de apărare neînsemnate. Era, acum, un om bătrân; nu dorea altceva decât să-și mențină supremația în Italia. Niciun alt suveran nu manifesta vreun interes, afară de regele Ladislau al Ungariei; acesta avea și temei să fie îngrijorat. Numai că nu se avea bine cu căpitanul său suprem, fostul regent Ioan Hunyadi. Fără acesta și fără aliați nu putea să se încumete să treacă la acțiune[18]. Papa își punea nădejdi în cel mai bogat principe din Europa, Filip cel Bun, ducele Burgundiei, fiindcă Filip vorbise deseori de dorința lui de a se porni o cruciadă. În februarie 1454, Filip a stat în fruntea mesei, la un ospăț, la Lille, cu care prilej un fazan viu, împodobit cu salbe de nestemate, a fost adus pe masa regească, în vreme ce un bărbat de statură uriașă, în veșminte de sarazin, îi amenința pe oaspeți cu un elefant de jucărie, iar tânărul Olivier de La Marche, îmbrăcat ca o tânără femeie, închipuia, prin mișcări, suferințele Doamnei noastre, Biserica*. Toți cei de față au jurat solemn să meargă în războiul sfânt. Numai că frumoasa pantomimă n-avea nicio noimă; jurământul pe fazan – cum i s-a spus – n-a fost niciodată adus la îndeplinire[19].

În acest chip, deși Europa Apuseană jelea, pioasă, nicio bulă papală n-a putut să o ridice la luptă. Nicolae al V-lea a murit, la începutul lui 1455. Urmașul său, catalanul Calixt al III-lea, nu era popular în Italia, din pricina obârșiei sale, și el însuși era în pragul

---

* La banchetul de la Lille, uriașul îmbrăcat ca un sarazin conducea cu mâna dreaptă un adevărat elefant, acoperit cu mătase, deasupra căruia se ridica un „castel" unde se afla – îmbrăcat în călugăriță – însuși Olivier de La Marche, care închipuia astfel Biserica Răsăriteană venită să ceară ajutoare de la căpeteniile Occidentului. Cu acest prilej s-a cântat pe patru voci o *Lamentatio Sanctae Matris Ecclesiae Constantinopolitanae,* și Olivier de La Marche se afla printre cântăreți. Vezi Olivier de La Marche, *Mémoires* (ed. H. Beaune și J. d'Arbaumont), t. II, Paris, 1884, p. 362 și urm. și O. Cartellieri, *La cour des ducs de Bourgogne,* Paris, 1946, p. 187 și urm.

morții. A înzestrat totuși, cu bărbăție, o flotă pe care a trimis-o în Marea Egee, unde a cucerit insulele Naxos, Lemnos și Samothrace. Nicio putere creștină nu dorea însă să primească în dar insulele, și acestea s-au întors repede în mâinile turcilor[20].

Eneas Silvio, care i-a urmat, în 1458, ca papa Pius al II-lea, era încă și mai energic. Întemeindu-se pe făgăduințele pe care le primise, nădăjduia că o mare expediție creștină va porni, într-adevăr, spre Răsărit. A murit în 1464, în drum spre Ancona, unde mergea să ureze biruință unei cruciade care nu s-a reunit niciodată[21].

Apusul rămânea nemișcat când era vorba să treacă la fapte. Eneas Silvio se va fi întristat cu adevărat și au mai fost câțiva romantici, cu o viziune istorică, cum era, de pildă, Olivier de La Marche, pentru care împăratul căzut la Constantinopol fusese adevăratul împărat, moștenitorul de drept al lui Augustus și al lui Constantin, nu ca parvenitul din Germania[22]. Numai că aceștia nu puteau face nimic. Papalitatea însăși merită pe deplin să fie osândită pentru nepăsarea ei, pentru că, vreme de mai bine de două veacuri, papii îi învinuiseră pe greci că sunt schismatici încăpățânați, și în anii din urmă se plânseseră zgomotos că alăturarea bizantinilor la unirea Bisericilor era fățarnică. Popoarele din Apus, pentru care turcii însemnau o amenințare îndepărtată, puteau prea bine să se mire de ce li se cerea să-și dea banii și viețile ca să-i dezrobească pe acești îndărătnici. Ele știau deopotrivă de umbra mânioasă a lui Vergiliu, care era socotit în Apus ca un fel de creștin de onoare și de vestitor al lui Mesia. Acesta le vorbise de grozăviile prădării Troiei de către greci. Predarea Constantinopolului era pedeapsa pentru acest fapt. Autori cu daruri literare și cu o înclinare pentru chipul în care se exprimaseră clasicii, cum era însuși cardinalul Isidor, puteau să-i numească pe turci *teucri.* Nu erau, prin urmare, aceștia moștenitorii troienilor, dacă nu chiar troieni ei înșiși? O scrisoare, care se credea că fusese trimisă de Mehmet al II-lea papei Nicolae, s-a răspândit în Franța câțiva zeci de ani mai târziu și, în rândurile sale, sultanul era pus să-și arate mirarea că italienii pot să-i poarte dușmănie, odată ce ei coborau din același neam troian ca și turcii[23]. Laonicus Chalcocondylas se

plângea cu amărăciune: la Roma se credea, îndeobște, că grecii fuseseră pedepsiți pentru cruzimile săvârșite de ei la Troia[24] și papa Pius al II-lea, al cărui nume de Eneas ar fi trebuit să-i împrumute o autoritate specială, se străduia să atragă atenția că teucri și turci nu sunt unul și același lucru: legenda dăuna silințelor sale în vederea unei cruciade[25].

Creștinătatea răsăriteană nu putea da dovadă de asemenea nepăsare. Spre sfârșitul verii, în 1453, Curtea de la Adrianopol a sultanului era înțesată de soli veniți din toate statele creștine învecinate. La începutul lui august soseau trimiși ai lui George Branković, despotul Serbiei, plini de bani, nu numai pentru daruri către sultan și sfetnicii lui, dar și ca să fie folosiți – cu rosturi mai generoase – la răscumpărarea prizonierilor. Acestora le-au urmat solii din partea fraților răposatului împărat, Dimitrie și Toma, despoții de Moreea, din partea lui Ioan Comnenul, împăratul din Trapezunt, din partea lui Imaret Dadian, regele Mingreliei, a lui Dorino Gattilusi, stăpânitorul insulelor Lesbos și Thasos, și a fratelui său, cârmuitorul din Enos, din partea Mahonei din Chios și a Marelui Maestru al cavalerilor Sfântului Ioan. Pe sultan l-au găsit plin de bunăvoință: cerea doar de la fiecare dintre ei să-i recunoască suzeranitatea și să-i plătească un haraci sporit. Despotul sârb trebuia să-i dea douăsprezece mii de ducați pe an; despoții din Moreea, zece mii, Mahona din Chios, șase mii, iar cârmuitorul din Lesbos, trei mii. Împăratul Trapezuntului scăpase cu două mii. Solii trebuiau să-i aducă sumele o dată pe an. Numai cavalerii Sfântului Ioan s-au împotrivit să-i recunoască suzeranitatea sau să-i plătească tribut; nu puteau s-o facă – spuneau dânșii – fără îngăduința propriului lor suzeran, papa. Mehmet nu se simțea deocamdată în stare să-și impună voința în Rhodos, așa că i-a slobozit în pace pe trimișii cavalerilor[26].

Frații Gattilusi erau cu deosebire norocoși. Puțin după căderea Constantinopolului, sultanul trimisese oști împotriva cetății Enos din Tracia, pe care o cârmuia Palamede, și acesta s-a grăbit să arate că i se supune. Cam în aceeași vreme, flota turcească a pus stăpânire pe insulele bizantine Imbros și Lemnos. Toți dregătorii

bizantini au fugit, afară de un judecător din Imbros, istoricul Critobulos. Acesta s-a împrietenit cu amiralul turc, Hamza Bey, și, ca urmare a intrigilor sale iscusite, sultanul l-a dăruit pe stăpânitorul din Lesbos cu insula Lemnos, pentru un haraci de 2 325 de ducați pe an, iar pe cel din Enos – cu Imbrosul, pentru un haraci anual de 1 200 de ducați[27].

Lumea creștină din Răsărit începuse din nou să răsufle. Deși Constantinopolul fusese pierdut, se părea că sultanul dorește să îngăduie statelor mai mici să trăiască în pace. Numai că trebuiau să plătească din greu ca să rămână neatinse, și banii nu se găseau ușor. Pe deasupra, la Curtea sultanului se petrecuseră schimbări prevestitoare de nenorociri.

În august 1453, vizirul Halil Çandarlî a fost arestat pe neașteptate și i s-au luat sarcinile pe care le îndeplinea. Câteva zile mai târziu a fost osândit la moarte. Mehmet nu-l iertase niciodată pentru rolul pe care-l jucase în 1446. De-atunci încoace, Halil fusese prea puternic și prea respectat pretutindeni, ca prieten de încredere al sultanului Murad și ca omul de stat mai vârstnic care ținea locul de frunte în împărăție. Până ce Constantinopolul nu avea să fie pe deplin în mâinile sale, sultanul nu-și putea îngădui să-l îndepărteze: ar fi fost lucru primejdios să-și înstrăineze vechile familii turcești, care-l vedeau în Halil pe conducătorul lor. Sfaturile lui însă se dovediseră greșite. Mai întâi încercase să împiedice și apoi să ridice asediul Constantinopolului. Nu putem spune acum dacă el s-a temut, în chip cinstit, că încercarea avea să fie zădărnicită sau că-i va amesteca pe turci într-un mare război împotriva puterilor apusene, ori dacă – așa cum spuneau dușmanii săi – vizirul fusese mituit cu bani grei de către greci, cu care se știa că avea legături de prietenie. Învinuirea de trădare trebuia adusă ca să îndreptățească prăbușirea lui. Până și oamenii de stat cei mai respectați din Orient pot fi dornici să primească daruri. Se poate prea bine ca Halil, sincer devotat propășirii compatrioților săi, să fi fost în același timp și un om plătit de greci. Numai că își făcuse prost socotelile, și pentru asta și-a primit pedeapsa. Împreună cu el au căzut și ceilalți sfetnici de pe vremea lui Murad, care mai erau

încă în viață, afară numai de Işak Paşa, iar acesta fusese surghiunit în Anatolia. Zaganos Paşa a ajuns acum mare vizir, iar prietenii săi au umplut rândurile stăpânirii. Aproape toți erau convertiți la islamism, plini de un zel agresiv, fără interese proprii de apărat și care depindeau în întregime de favorurile sultanului și, iarăși, cu toții nerăbdători să-și îndemne stăpânul la noi cuceriri, imediat ce vremurile vor fi iar prielnice[28],

Când vremurile acestea au sosit, căpeteniile creștinilor au meritat și ele pe deplin să fie aspru judecate. Sârbii au avut cei dintâi de suferit. În 1454, George Branković a fost silit, în urma unei demonstrații de forță, să-i cedeze sultanului o parte din țara sa. Se găsea într-o situație delicată: pe unguri, de cum treceai granița dinspre miazănoapte, îi aflai tot așa de dornici să pună stăpânire pe pământurile sale, precum erau și turcii. Serbia ajunsese locul unde s-au desfășurat războaiele dintre ei. Neputința sultanului de a cuceri Belgradul de la Ioan Hunyadi, în iunie 1456, i-a sporit despotului sârb încurcăturile. Hunyadi a murit a doua zi după biruința sa și, câteva săptămâni mai târziu, George era rănit într-o încăierare în tabăra ungară. A zăcut câteva luni și a murit în ajunul Crăciunului, în vârstă de nouăzeci de ani*. Lunga sa experiență diplomatică și influența de care se bucura fiica sa, Mara, mama vitregă, respectată, a sultanului, îl ajutaseră să-și mențină statutul. Moștenitorul său n-a fost la fel de înțelept. George a lăsat despotatul văduvei sale și fiului său mai mic, Lazăr. Lazăr nu vedea cu ochi buni cum maică-sa era părtașă la moștenirea lui. Moartea ei neașteptată, care trezise bănuieli, a silit-o pe doamna Mara să se refugieze la Curtea sultanului, în timp ce frații ei mai vârstnici, amândoi orbiți cu mulți ani în urmă, la porunca lui Murad al II-lea, au fugit – unul împreună cu ea, la Constantinopol, celălalt, la Roma. Mehmet avea deocamdată alte griji, și

* George Branković a încetat din viață, în vârstă de optzeci și unu de ani, vineri, 24 decembrie 1456, la Semendria. A fost înmormântat în biserica din Kriva Rijeka, mai jos de Rudnik. Vezi C. Jireček, *Geschichte der Serben*, II, 1, Gotha, 1918, pp. 207–208.

Lazăr a murit în ianuarie 1458, lăsând o moștenire râvnită de mai mulți. În 1459, însă, o oaste turcească a intrat în despotat, primită cu bucurie de mulți sârbi, care erau obosiți de neorânduielile din țară. În câteva săptămâni, Serbia se afla în întregime în mâinile turcilor, afară de Belgrad pe care ungurii l-au păstrat până în 1521. Regatul vecin, al Bosniei, unde fiica lui Lazăr, Mara, era regină, a fost cucerit patru ani mai târziu. Regelui său, Ștefan Tomašević, i s-a tăiat capul, iar Mara a intrat într-un harem turcesc[29].

În vremea aceasta piereau și ultimele rămășițe ale neatârnării grecești. Cele dintâi care s-au dus au fost țările cu care fuseseră încredințați principii Gattilusi, greci pe jumătate. Dorino și Palamede au murit, și unul, și altul, în 1455. Fiul și moștenitorul celui dintâi era un om slab; fiul celuilalt – un ticălos. Sultanul avea îndreptățiri să le cuprindă țările. În 1459, Imbros, Tenedos, Lemnos și orașul Enos se aflau în mâinile turcilor, cu toate că insula Imbros îi fusese dată unui cârmuitor creștin, respectiv lui Critobulos. Lesbos a supraviețuit cu greu, până în 1462, când Niccolò Gattilusi, fiul mai tânăr al lui Dorino, care-și sugrumase mai înainte fratele, a fost silit să-și predea posesiunile și a fost și el sugrumat[30].

Ducatul de Atena a fost invadat în 1456. Ducelui său, florentinul Franco, căruia sultanul îi admirase frumusețea, când era tânăr, i s-a îngăduit să rămână, pentru mai bine de patru ani, cârmuitor al Tebei. A fost apoi osândit la moarte, pământurile sale anexate, iar fiii săi înrolați în rândurile ienicerilor[31].

În Moreea, unde despoții frați Dimitrie și Toma și-au întrerupt disputele doar atunci când s-a apropiat o primejdie din afară, vestea căderii Constantinopolului a fost urmată de o răscoală a tuturor albanezilor așezați în peninsulă. Mulți greci li s-au alăturat răsculaților și Veneția le-a dat sprijin pe ascuns. În deznădejdea lor, frații au cerut ajutor de la sultan. Bătrânul general Turahan Bey a trecut istmul Corint și a restabilit ordinea; a plecat după ce le-a spus celor doi frați să trăiască în înțelegere. Ei însă au început curând să se certe iarăși, între ei și cu vasalii lor, și au trecut cu vederea să trimită sultanului haraciul pe care i-l datorau. În primăvara lui 1458, sultanul însuși a trecut cu armata peste istm.

Corintul, în ce-l privea, i s-a împotrivit până în august și alte câteva cetăți i-au rezistat vitejește, dar în zadar. Când a căzut Corintul și peninsula a fost pustiită, despoții au căutat să încheie pace cu suzeranul lor. Au fost însă pedepsiți, luându-li-se jumătate din despotat, în care erau incluse Corintul, Patras, Argolida și însăși capitala lui Toma, Karytena. Mai trebuiau să plătească și despăgubiri împovărătoare. La întoarcerea sa, în drum spre miazănoapte, Mehmet a poposit să cerceteze Atena, un oraș al cărui trecut măreț îl cunoștea bine și căruia dorea să-i prezinte omagiile sale.

De-abia a părăsit despotatul și despoții au început iarăși să se sfădească. Dimitrie socotea că singura scăpare pentru țară și pentru el însuși stătea în supunerea față de turci. Toma își punea nădejdi în papa Pius al II-lea, ales de curând, care, la conciliul de la Mantova, ținut în toamna lui 1458*, făgăduise să-i ajute. Când a sosit în Moreea, în vara următoare, ajutorul era alcătuit din trei sute de mercenari, dintre care două sute erau plătiți de papă, iar o sută de Bianca Maria, ducesa de Milano. Curând aceștia au pornit ceartă cu Toma, și ei între ei, și s-au întors în Italia. Între timp, Dimitrie i-a chemat pe turci, dar haraciul datorat sultanului fusese din nou dat uitării. Mehmet, revoltat de haosul care domnea în despotat și neliniștit de amestecul papei, s-a hotărât să-l desființeze.

La începutul lui mai 1460, Mehmet s-a ivit la Corint, în fruntea unei mari armate. După oarecare șovăială, Dimitrie s-a predat pe sine și capitala sa, Mistra. Toma s-a ascuns câtăva vreme în

---

* La Mantova nu s-a ținut un conciliu, ci s-a convocat o dietă sau un congres, la care Pius al II-lea, ales de curând papă, invitase capetele încoronate din Occident, principi, reprezentanți ai statelor mai mici etc., în vederea organizării unei vaste cruciade antiotomane. Lucrările Dietei s-au deschis nu în toamna lui 1458, ci pe 1 iunie 1459, iar rezultatele au fost dezamăgitoare. Vezi Ludwig Pastor, *Geschichte der Päpste im Zeitalter der Renaissance,* vol. II, Freiburg i. Br., 1904, pp. 39–81 *(Die orientalische Frage und der Kongress zu Mantua 1459–1460)* și Fr. Babinger, *op. cit,* pp. 257–264. Cf. și N. Iorga, *Notes et extraits pour servir à l'histoire des croisades au XV-e siècle. Quatrième série (1453–1476),* București, 1915, pp. 166–188.

Messenia și apoi a fugit pe mare, în Corfu*. Părăsiți de cârmuitorii lor, locuitorii Peloponesului s-au supus, deși câteva cetățui, însuflețite de un eroism mândru și deznădăjduit, au rezistat și au fost biruite una câte una. Fie că au fost luate cu asalt sau silite să se predea prin înfometare, populația lor a fost măcelărită. Toamna, peninsula era ocupată în întregime, în afară de cetățuia de la Salmenikon, al cărei comandant, Graitzas Paleologul, a rezistat până în vara următoare, în afară de porturile venețiene. Modon și Coron, care au putut scăpa, fiindcă l-au întâmpinat pe sultan cu risipă de daruri și de dovezi de cinstire și, în afară de orașul înconjurat de mare, Monembasia, care-l recunoscuse pe Toma ca senior și – când acesta a fugit – a acordat senioria unui pirat catalan, iar apoi papei; acesta a înmânat orașul Veneției**, în 1464[32].

Îi venea acum rândul Imperiului de Trapezunt. Ioan al IV-lea, Marele Comnen, pe care Phrantzes îl mustrase că s-a bucurat de moartea lui Murad al II-lea, și care putuse să rămână nevătămat în 1453, făgăduind sultanului un haraci ridicat, murise în 1458, lăsând în urma sa două fete măritate și un băiat, Alexios, în vârstă de patru ani. E limpede că o regență îndelungată ar fi fost dezastruoasă, și atunci trapezuntinii l-au ales împărat pe David, fratele mai mic al lui Ioan. David și-a făcut socoteala că sultanul era prea prins cu treburi în Europa ca să-și mai bată capul cu Anatolia de Răsărit și păstra legături cu republicile Veneția și Genova și cu papalitatea, care, toate, îi făgăduiseră să-l ajute. Își punea, îndeosebi, nădejdea în prietenia familiei sale cu cel mai mare dintre cârmuitorii turcmeni din partea locului, Uzun Hasan, căpetenia seminției Oilor Albe. Uzun Hasan era un principe temut, care ajunsese cu propriile sale mijloace conducătorul Anatoliei de

---

* De fapt în Mantineea, pe țărmul golfului de Messenia. Vezi Critobul din Imbros, *Din domnia lui Mahomed al II-lea. Anii 1451–1467,* ed. V. Grecu, București, 1865, p. 222.

** După Fr. Babinger. *op. cit.*, p. 266, „regimul papal în Monembasia a fost de scurtă durată, fiindcă populația, lipsită de protecție, s-a aruncat încă din 1462 în brațele Veneției".

Răsărit, împotrivindu-se otomanilor. Emirii din Sinope și Karaman erau aliații săi, la fel ca și regele Georgiei, ginerele împăratului David, precum și regii georgieni ai Mingreliei și Abhaziei. După sânge, era, mai degrabă, creștin: bunica sa după tată fusese o principesă de Trapezunt, iar mama sa o creștină de bun neam din nordul Siriei. El însuși se căsătorise cu o principesă trapezuntină, Teodora, fiica împăratului Ioan, despre care un călător venețian scria că „era îndeobște știut că nicio femeie mai frumoasă nu trăia în vremea aceasta". Având-l prieten pe Uzun Hasan, împăratul din Trapezunt socotea că poate fi liniștit.

Sultanul Mehmet nu-și putea îngădui să nesocotească o atare alianță; cel care a pricinuit războiul a fost însă David. A cerut de la Mehmet să-i scadă din haraciul pe care-l plătise fratele său, și și-a prezentat cererea prin mijlocirea solilor lui Uzun Hasan, care se aflau la Constantinopol și făceau cereri însă și mai îndrăznețe din partea stăpânului lor. În vara lui 1461, Mehmet a pregătit o armată și o flotă ca să pedepsească aceste necuviințe. Când flota, sub conducerea amiralului Kasim Pașa, a pornit de-a lungul coastei Anatoliei, dinspre Marea Neagră, sultanul s-a alăturat la Brusa armatei sale. La vederea unor atare forțe, „marea alianță" a început să se fărâmițeze. În timp ce oastea mărșăluia, în iunie, către Sinope, flota a făcut un popas, ca să zdrobească portul genovez Amastris. Cam pe la sfârșitul lunii, flota și oastea s-au întâlnit în fața orașului Sinope. Emirul Ismail, cumnat al lui Mehmet, și-a trimis în zadar fiul, pe Hasan, nepotul sultanului, ca să încerce să abată primejdia. Mehmet stăruia ca Sinope să se predea. În schimb îi oferea lui Ismail o feudă care trebuia să fie alcătuită din Filipopoli și satele învecinate. Ismail a primit, în silă, condițiile, și turcii au intrat în Sinope fără vreo împotrivire. Armata sultanului a pătruns în ținuturile lui Uzun Hasan, luând cu asalt cetatea de graniță Koylu Hisar. Cei din Karaman nu s-au mișcat ca să-i vină aliatului lor în ajutor. Uzun s-a retras spre răsărit, trimițând-o pe maică-sa, Sara Hatun, cu daruri de preț, în tabăra lui Mehmet. Sultanul a primit-o curtenitor pe principesă. Nu dorea încă să se măsoare cu Oile Albe și a acceptat să încheie pace, punând

condiția să-și oprească cetatea Koylu Hisar. Încercările Sarei de a salva țara de baștină a nurorii sale au dat greș. „De ce te obosești, fiule, – l-a întrebat ea pe sultan – pentru o nimica toată, cum este Trapezuntul?“ Mehmet a răspuns că sabia Islamului se află în mâinile sale și că s-ar rușina dacă nu și-ar da oboseala când este vorba de credință.

La începutul lui iulie, flota turcă a atins Trapezuntul și marinarii au debarcat ca să jefuiască împrejurimile; nu au putut să-și facă însă drum către marile ziduri ale orașului.

La începutul lui august, avangarda armatei, condusă de marele vizir Mahmud, a sosit în fața zidurilor. Mahmud, la fel ca mulți dintre sfetnicii cei noi ai sultanului, era un renegat, fiul unui cneaz sârb și al unei domnițe din Trapezunt. Avea un văr care locuia în oraș, învățatul George Amirutzes, născut în Trapezunt. Amirutzes fusese unul dintre cei care stăruiseră pentru unire, la Florența, și împăratul David îl prețuia cu deosebire nu numai pentru învățătura sa, ci și pentru că legăturile pe care le avea la Roma îi fuseseră de folos când dusese tratative cu Apusul. Mahmud l-a trimis în cetate pe secretarul său grec, Toma Katavolinos, sub cuvânt să-i ceară împăratului să se predea, iar în taină să ia legătura cu Amirutzes. David la început a fost neînduplecat; soția sa, împărăteasa Elena, din marea familie bizantină a Cantacuzinilor, tocmai plecase în Georgia să ceară ajutor de la ginerele ei. Dar când Amirutzes, bine pus la cale și bine mituit de Mahmud, i-a spus că Hasan făcuse pace și vestea fusese întărită de scrisori primite de la Sara Hatun, și când Amirutzes i-a adus, mai apoi, la cunoștință că Mahmud dădea chezășie că sultanul avea să înzestreze familia imperială cu pământuri, pe undeva, împăratul a început să șovăie. I-a trimis vorbă lui Mehmet, care se apropia acum cu grosul armatei sale, arătându-se gata să-i predea orașul, dacă i se vor da în schimb ținuturi la fel de întinse și de însemnate, oriunde va socoti sultanul, și a trimis-o și pe sora sa mai mică, Ana, să-i fie soață acestuia. Mehmet, pe care îl supărase plecarea împărătesei la georgieni, a răspuns cerând capitularea fără condiții. Împins de Amirutzes, care mereu îi reamintea că orice rezistență

este zadarnică, și de Sara, care-i scria și-și dădea cuvântul de cinste că el și familia lui vor fi bine tratați, David a încuviințat. Este greu să-l osândim: Uzun Hasan și aliații lui turci îl părăsiseră, nicio putere apuseană nu putea ajunge cu ajutoare până la el, iar georgienii n-aveau de gând să intervină ei singuri. Trapezuntul, cu fortificațiile sale puternice, ar mai fi putut să reziste câteva săptămâni. Nimeni însă nu venea să-l izbăvească[33].

Pe 15 august 1461, sultanul turc intra în cea din urmă capitală a grecilor. Se împliniseră două sute de ani din ziua în care Mihail Paleologul recucerise Constantinopolul de la latini și păreau că se ivesc zorile unor vremuri noi pentru lumea grecească. Făgăduințele date Sarei Hatun au fost ținute. Împăratul, cu copiii și tânărul lui nepot, Alexie, au fost primiți curtenitor de către sultan și trimiși pe un vas anume ales la Constantinopol, împreună cu dregătorii Curții și cu bunurile lor personale, afară de un morman de giuvaiere date în dar Sarei, ca să o răsplătească pentru binevoitoarea ei mijlocire. Libertatea n-a fost totuși hărăzită întregii familii a împăratului. Cumnata lui David, Maria Gattilusi, care se măritase după fratele acestuia, Alexandru, aflat în surghiun la Constantinopol, cu vreo douăzeci de ani mai înainte, și care se retrăsese, împreună cu fiul ei, la Trapezunt, a fost luată în haremul sultanului. Era, încă, o domniță de o izbitoare frumusețe și se pare că Mehmet s-a îndrăgostit de ea, în vreme ce fiul ei a ajuns cunoscut ca unul dintre copiii de casă favoriți ai sultanului[34].

Restul populației a fost tratat cu asprime. Familiilor fruntașe li s-au luat proprietățile și au fost trimise, cu toatele, la Constantinopol, unde sultanul le-a înzestrat cu case noi și cu destui bani ca să poată începe o viață nouă. Dintre orășeni, fiecare bărbat care scăpase cu viață și multe femei și copii au fost robiți și împărțiți între sultan și dregătorii lui. Alte femei au fost trimise, pe corăbii, la Constantinopol și opt sute de băieți au fost aleși pentru corpul de ieniceri[35].

Ținuturile mai îndepărtate ale imperiului au fost repede cotropite. Cetatea Kerasunt a rezistat o vreme și s-a predat în condiții onorabile, datorită cărora populația orașului a rămas netulburată.

Câteva sate de munte au continuat să se împotrivească. Cetățuia Kordyle a fost apărată timp de câteva săptămâni de o țărancă tânără, care multă vreme a fost slăvită în vechile cântece populare din Pont. Nicio cetățuie însă n-a putut rezista prea mult împotriva puterii armatei turcești. În octombrie, sultanul Mehmet se înapoia la Constantinopol, având în deplină stăpânire posesiunile Marelui Comnen[36].

Se sfârșise cu lumea liberă grecească. „Romania s-a stins; Romania este cucerită", se jeleau barzii populari[37]. Mai dăinuiau un număr de greci, trăind sub cârmuire creștină, în Cipru, în insulele din Marea Egee și din Marea Ionică și în porturile Greciei pe care Veneția le mai păstra. Aceștia însă trăiau sub stăpânitori de alt neam și de o altă credință creștină. Doar printre satele sălbatice din Maina, în Peloponesul de Sud-Est, cu munții lui prăpăstioși, pe unde turcii nu se încumetau să pătrundă, acolo doar s-a mai păstrat o urmă de libertate.

În scurtă vreme, întreaga lume drept-credincioasă din Balcani s-a aflat în mâinile turcilor. Cât timp a mai trăit Scanderbeg, albanezii și-au mai păstrat o șubredă neatârnare; după ce a murit însă, în ianuarie 1468, țara i-a fost repede cotropită, iar Veneția și-a pierdut curând porturile ei de pe țărmul albanez. Mai sus, spre miazănoapte, în ținutul numit Zeta, câțiva munteni au putut dăinui și și-au întemeiat țara numită mai târziu Muntenegru, care uneori a putut să cunoască suzeranitatea turcă sau venețiană, dar nu și-a pierdut niciodată autonomia. Serbia și Bosnia au fost robite. Dincolo de Dunăre, voievozii Țării Românești recunoscuseră suzeranitatea turcească în 1391, dar se scuturau de ea ori de câte ori o oaste ungară se apropia de hotare*. Între 1456 și 1462, voievodul

---

* După P.P. Panaitescu, *Mircea cel Bătrân*, București, 1944, pp. 236–237: „Numeroși istorici, în special străini, afirmă chiar că de la 1391 Mircea a început să plătească tribut turcilor. Această eroare provine din cronologia greșită a lui Hammer; cronicile vechi turcești nu spun altceva decât că, după lupta cunoscută sub numele de Rovine (deci 1394), domnul Țării Românești a început să plătească tribut sultanului. Acel domn însă nu mai era Mircea, ci, cum vom vedea, Vlad

Vlad, cunoscut și sub numele de Țepeș, după felul lui de a se purta cu cei care nu-i erau pe plac, l-a sfidat pe sultan, ba chiar i-a tras în țeapă pe trimișii acestuia. La căderea lui însă suzeranitatea turcă a fost restabilită temeinic.

În Moldova, voievodul Petru al III-lea primise această suzeranitate în 1456. Fiul său, Ștefan al IV-lea*, a înlăturat-o și, biruitor, le-a ținut piept turcilor în cursul domniei lui îndelungate, de la 1457 la 1504. Nouă ani însă după moartea sa, fiul său, voievodul Bogdan, s-a supus sultanului Selim[38].

Rămăsese totuși o putere ortodoxă în ale cărei țări oștile sultanului nu intraseră niciodată. În vreme ce Bizanțul cădea tot mai mult sub puterea turcească, rușii îi alungaseră pe stăpânii lor, tătarii, și-și recăpătaseră neatârnarea. Creștinarea Rusiei fusese una dintre isprăvile strălucite ale Bisericii bizantine. Acum însă, țara-fiică se ridicase mai puternică decât maică-sa și rușii își dădeau pe deplin seama de aceasta. Încă de prin 1390, patriarhul Antonie al Constantinopolului fusese silit să-i scrie celui mai de frunte dintre cârmuitorii ruși, marelui cneaz Vasile I al

---

uzurpatorul adus de turci, iar data 1391 este rezultatul unui calcul greșit al anului Hegirei." Abia după încheierea păcii cu turcii, în 1417, un emisar al lui Mircea a dus sultanului „tributul și darurile lui Mircea, care făgăduise că de acum va plăti regulat haraciul, va da un fiu al său ostatic, la Curtea sultanului, împreună cu alți feciori din casa domnitoare, și va ajuta, în sfârșit, pe turci cu oaste în războaiele lor." Vezi *ibidem*, pp. 343–344 și n. 172. Pentru datarea luptei de la Rovine, vezi, mai nou N. Șerbănescu și N. Stoicescu, *Mircea cel Mare*, București, 1987. Afirmația lui Runciman cu privire la suzeranitatea turcească, repudiată când se apropia câte o oaste maghiară, trebuie înțeleasă în contextul colaborării româno-ungare în cadrul cruciadei antiotomane care s-a prelungit până târziu în cursul veacului al XV-lea. Această colaborare ducea la alungarea pretendenților aduși de turci, gata să accepte orice condiții, oricât de umilitoare pentru țară, pentru a dobândi cârmuirea Țării Românești, sub oblăduire otomană.

* Ștefan cel Mare (de fapt Ștefan al III-lea) este fiul lui Bogdan al II-lea și nu al lui Petru al III-lea (Petru Aron), care era fratele tatălui său, pe care-l ucisese la Reuseni.

Moscovei*, ca să-i aducă aminte că – orice s-ar fi întâmplat – împăratul din Constantinopol era încă singurul adevărat împărat, locțiitorul drept-credincios al lui Dumnezeu pe pământ. Acum însă, Constantinopolul căzuse, iar împăratul fusese ucis. Un împărat drept-credincios nu se mai afla. Constantinopolul căzuse, de altfel – așa gândeau rușii – drept pedeapsă pentru păcatele lui, pentru încălcarea credinței, când a încuviințat unirea religioasă cu Apusul. Rușii respinseseră cu mânie unirea de la Florența și-l izgoniseră pe arhiepiscopul Isidor, părtaș al unirii, pe care grecii îl strecuraseră în fruntea lor. Acum, cu reputația lor de ortodocși fără pată, ei îl aveau pe singurul stăpânitor care supraviețuise în lumea ortodoxă, un stăpânitor a cărui putere creștea necontenit. Nu moștenise el, fără tăgadă, împărăția drept-credincioasă? Sultanul cuceritor putea să domnească la Constantinopol și să pretindă privilegiile de care se bucurase împăratul bizantin. Adevăratul imperiu creștin se mutase însă la Moscova. „Constantinopolul a căzut", scria mitropolitul Moscovei în 1458, „fiindcă s-a abătut de la adevărata credință ortodoxă. În Rusia însă, adevărata credință trăiește încă, acea credință a celor șapte soboare, așa cum Constantinopolul a trecut-o marelui cneaz Vladimir. Nu există pe lume decât o singură biserică, Biserica Rusiei." Rusiei trebuia să-i revină acum misiunea de a ocroti creștinătatea. „Împărățiile creștine s-au prăbușit", scria, în 1512, călugărul Filotei către stăpânitorul său, marele cneaz, sau țar, Vasile al III-lea, „în locul lor dăinuie numai împărăția cârmuitorilor noștri... Două Rome s-au prăbușit, dar a treia dăinuie și o a patra nu va fi niciodată. Tu ești singurul suveran creștin în întreaga lume, cârmuitorul tuturor

* Scrisoarea patriarhului Constantinopolului, Antonie, către marele cneaz Vasile I al Moscovei a fost trimisă în 1393. Vezi F. Miklosich și I. Müller, *Acta et diplomata Graeca medii aevi*, II, Viena, 1862, p. 191. Documentul, de o importanță covârșitoare pentru gândirea politică a Bizanțului și a Europei Răsăritene, a fost în mai multe rânduri comentat; vezi Otto Treitinger, *Die oströmische Kaiser-und Reichsidee nach ihrer Gestaltung im höfischen Zeremoniell*, Iena, 1938, p. 46, n. 11.

creștinilor cu adevărat credincioși.“ Tatăl lui Vasile al III-lea dăduse oarecare legitimitate acestei pretenții, când s-a căsătorit cu o fată din familia Paleologilor. Pentru cei ce nutreau credința mistică în cea de-a treia Romă, această căsătorie nu spunea mare lucru. Dacă era nevoie de pretenții de ordin dinastic, ei se îndreptau mai degrabă spre căsătoria primului lor principe creștin, Vladimir, cu principesa porfirogenetă, Ana, cu cinci sute de ani înainte, o căsătorie care, de fapt, n-a lăsat urmași. Moștenirea Moscovei n-avea însă nimic de-a face cu diplomația pământească, ea fusese limpede rânduită de Dumnezeu.

În chipul acesta, singuri printre ortodocși rușii au tras oarecare folos de pe urma căderii Constantinopolului, iar pentru ortodocșii din vechea lume a Bizanțului, care gemeau în robie, știrea că se mai află încă un mare stăpânitor ortodox, chiar dacă este departe, le aducea mângâiere și nădejdea că-i va ocroti și că – într-o zi – poate va veni să-i răscumpere și le va reda iarăși libertatea. Sultanul cuceritor a luat doar cunoștință că Rusia există. Urmașii lui, în veacurile următoare, nu vor mai fi în stare să-i imite acest dispreț[39].

Rusia era, într-adevăr, departe. Mehmet avea alte griji, mai aproape de el. Cucerirea Constantinopolului făcuse din sultan, fără putință de tăgadă, una dintre marile forțe ale Europei, și trebuia să-și joace rolul său în politica puterilor europene. Știa că toți creștinii îi sunt vrăjmași; trebuia să bage de seamă să nu se unească împotriva lui.

Lucrul nu era o sarcină prea grea. Faptul că puterile creștine nu izbutiseră să vină să salveze Constantinopolul îi arătase cât de puțin dornice erau să lupte pentru credința lor, dacă nu erau în joc interese foarte apropiate. Doar papalitatea și câțiva învățați sau visători, risipiți în Apus, fuseseră cu adevărat revoltați la gândul că marea cetate creștină a istoriei trecuse în mâinile necredincioșilor. Dintre italienii care au luat parte la apărarea Constantinopolului, unii – cum erau Giustiniani și frații Bocchiardi –, se poate să fi fost îndemnați de simțăminte creștine. Guvernele lor își făceau însă frumoase socoteli comerciale; pentru comerțul

lor ar fi fost o nenorocire să lase Constantinopolul să cadă în mâinile turcilor; dar la fel de rău ar fi fost să-i jignească pe turci, cu care mai făcuseră negoț – și trăseseră foloase. Monarhii din Apus nu aveau interese de apărat în Răsărit. Chiar regele Aragonului, cu visurile lui de a întemeia un imperiu al Levantului, nu se arătase gata să treacă de la visuri la fapte. Conducerea turcească și-a dat repede seama de toate acestea. Turciei nu i-au lipsit niciodată diplomații iscusiți. Poate că sultanul va avea să lupte cu Veneția și Ungaria și poate și cu puținii aliați pe care papalitatea era în stare să-i adune, dar va lupta cu fiecare dintre ei în parte. Nimeni n-a sărit în ajutorul Ungariei pe câmpul de luptă nefericit de la Mohács. Nimeni n-a trimis întăriri cavalerilor Sfântului Ioan din Rhodos. Nimeni nu s-a sinchisit când venețienii au pierdut Ciprul. Este drept că Veneția și Habsburgii aveau să lupte alături, în războiul naval care le-a adus biruința de la Lepanto; dar rezultatele au fost neînsemnate. Habsburgii mai fuseseră, de altfel, siliți să apere, singuri, Viena. Se prea poate ca în Germania sau în Italia să fi fost oameni care zeci de ani de-a rândul să se cutremure la gândul că turcii sunt atât de aproape; aceasta nu i-a abătut totuși de la războaiele lor interne. Iar când Preacreștinul rege al Franței*, trădând rolul pe care țara sa îl jucase în zilele mărețe ale cruciadelor, s-a hotărât să încheie o alianță cu sultanul necredincios împotriva Sfântului Imperiu Roman, atunci a fost limpede pentru toți că spiritul care însuflețise cruciadele încetase să mai existe.

---

* Este vorba de Francisc I (1515–1547), cu care Poarta încheie, în 1535, un tratat, cunoscut sub numele de „capitulații". Vezi Gabriel Noradounghian, *Recueil d'actes internationaux de l'Empire Ottoman*, Paris, 1897, pp. 83–87. Pentru legăturile lui Francisc I cu turcii, vezi I. Ursu, *La politique orientale de François I (1515–1547)*, Paris, 1908, p. 27 și urm.

XIII

CEI RĂMAŞI ÎN VIAŢĂ

Conștiința Europei Apusene fusese atinsă, dar nu fusese trezită. Cardinalii greci Isidor și Bessarion puteau să țină predici și pledoarii, iar papa Pius al II-lea, cu dragostea pe care o purta culturii grecești, putea să strângă bani și oameni, ca să salveze Răsăritul, dar tot ceea ce au izbutit să împlinească cu folos a fost doar să aline soarta pribegilor îndurerați care fugiseră din calea turcilor. De fapt, nici n-au fost foarte mulți pribegi de acest fel; lumea mai sărmană avea să rămână în Răsărit și să îndure tot ce avea să i se întâmple. Dintre oamenii de seamă, care jucaseră un rol în această dramă, câțiva au primit de bunăvoie să trăiască sub sultan. Mult mai mulți au fost aruncați în temniță sau osândiți la moarte. Ceilalți și-au căutat un adăpost în Italia.

Cele două vechi case domnitoare împărătești au fost repede aduse la pieire. Dintre frații rămași în viață ai împăratului Constantin, despotul Dimitrie a fost, la început, tratat cu bunăvoință de către sultan. I se dăduse un apanaj, alcătuit din pământurile care le aparținuseră fraților Gattilusi: orașul Enos și insulele Lemnos și Imbros, precum și părți din Thasos și Samothrace. Acestea îi aduceau în fiecare an un venit de șase sute de mii de bani de argint, jumătate venind din insule, jumătate din Enos. Se mai adăugau o sută de mii de bani care i se trimiteau de la monetăria sultanului. Vreme de șapte ani a trăit liniștit la Enos cu soția sa, Zoe, și cu fratele ei, Matei Asen, care fusese pe vremuri guvernator al Corintului și acum avea în grijă monopolul sării din

partea locului. Dimitrie și-a petrecut zilele bucurându-se de plăcerile vânătorii și ale unei mese bune și dăruind Bisericii o mare parte din averea sa. În 1467, pe neașteptate, i s-a luat apanajul. Potrivit zvonurilor cărora Phrantzes le-a dat crezare, slujbașii lui Matei și-au băgat mâinile în banii care se cuveneau sultanului, din veniturile salinelor, iar Matei și Dimitrie au fost făcuți răspunzători. Ce i s-a mai întâmplat lui Matei nu amintește nimeni. Lui Dimitrie i s-au tăiat veniturile și a fost trimis să trăiască în sărăcie la Didymotichon. Într-o zi, sultanul, care era în trecere pe acolo, l-a văzut și i s-a făcut milă de el. S-a rânduit, dar, să i se dea câte cincizeci de mii de bani de argint pe an, plătiți din veniturile monopolului împărătesc al grâului, dar n-a fost pentru multă vreme. Și el și soția sa s-au călugărit curând. Dimitrie a murit într-o mănăstire din Adrianopol, în 1470, iar soția sa i-a supraviețuit doar câteva luni. Singura lor copilă, Elena, fusese luată, după cum se dăduse știrea, pentru haremul sultanului; se pare însă că ea și-a păstrat fecioria și a viețuit în locuința ei, din Adrianopol. A murit cu câțiva ani înaintea părinților, lăsând patriarhiei giuvaierele și veșmintele ei de preț[1].

Despotul Toma fugise cu nevasta și copiii în Corfu, luând cu sine capul Sfântului Apostol Andrei, care se păstrase la Patras. La sfârșitul lui 1460 a trecut marea în Italia, cu moaștele, și pe 7 martie 1461 și-a făcut intrarea solemnă în Roma. O săptămână mai târziu, papa, căruia îi dăduse în dar moaștele, l-a decorat cu Ordinul Trandafirul de Aur. Toma a rămas în Italia, cu nădejdea că se va întoarce într-o bună zi în Moreea. Suveranul pontif i-a făcut o pensie de trei sute de ducați de aur pe lună, la care cardinalii au adăugat, mai târziu, alți cinci sute, din veniturile lor. Purtarea lui plină de noblețe și înfățișarea sa plăcută, pe care și-a păstrat-o până la bătrânețe, au făcut impresie asupra italienilor, care s-au bucurat când Toma a trecut, pe față, la credința catolică. Soția sa, Caterina Zaccaria, pe care o lăsase în Corfu, a murit acolo, în august 1462. În 1465, Toma și-a chemat copiii la Roma și – câteva zile după sosirea lor – a încetat din viață, în vârstă de cincizeci și șase de ani[2]. Toma avusese patru copii. Elena, cea mai

mare, fusese măritată, de copil, cu Lazăr al III-lea Branković, de la care avusese patru fete. În 1459, puțin după ce-i murise soțul, și-a măritat fata mai mare, Maria, după regele Ștefan al Bosniei. Când turcii au cotropit Bosnia, tânăra regină a fost luată în haremul unui general turc, în vreme ce Elena și cele două fete mai mici au fugit în Leukas. Una dintre fete, Milița, s-a căsătorit cu stăpânitorul din Leukas și Cephallonia, Leonardo al III-lea Tocco, dar a murit câteva luni mai târziu, fără să lase urmași. Cealaltă, Irina, s-a căsătorit cu Ioan Castriota, fiul lui Scanderbeg și, după moartea socrului său, s-a retras cu soțul ei în Italia. Elena a rămas și mai departe la Curtea ginerelui ei, în Leukas, pentru ca până la sfârșit să intre într-o mănăstire, unde a murit în 1474[3].

Frații și surorile Elenei erau cu mult mai tineri. Andrei se născuse în 1453, Manuel în 1455 și Zoe, probabil, în 1456. Orfanii fuseseră adoptați de papalitate. În iunie 1466, Zoe se va căsători cu un nobil roman din familia Caracciolo, dar în curând rămâne văduvă, fiind încă o copilă. În 1472, papa Sixt al IV-lea a dobândit – așa socotea el – o victorie diplomatică, punând la cale, pentru ea, o căsătorie cu țarul Rusiei, Ivan al III-lea. Căsătoria s-a făcut la Vatican, țarul fiind reprezentat de un împuternicit, și suveranul pontif i-a dat miresei o zestre de șase mii de ducați de aur. Odată sosită în Rusia, Zoe, care s-a botezat din nou și a căpătat numele de Sofia, a uitat de catolicism și s-a aruncat cu ardoare în politica pe care o ducea Biserica Ortodoxă. Fiica sa, Elena, s-a întors în staulul catolic, când l-a luat în căsătorie pe regele Poloniei, Alexandru Iagello; fiul ei, Vasile al III-lea, și urmașii lui au rămas însă luptători pentru ortodoxie.

Regina Elena a Poloniei a murit fără să lase copii. Dinastia lui Vasile al III-lea s-a stins, un veac mai târziu, odată cu strănepoata lui, Anastasia Feodorovna, și cu unchiul acesteia, țareviciul Dimitrie.

Fiii lui Toma nu s-au bucurat în viață de un nume la fel de bun. Cel mai mic, Manuel, și-a petrecut tinerețea în Italia, cu o pensie papală de cincizeci de ducați pe lună. Prin 1477, a plecat pe neașteptate la Constantinopol și a căzut la picioarele sultanului, cerând îndurare. Mehmet l-a primit cu bunăvoință și i-a dăruit un pământ

și o pensie. Aici s-a și căsătorit, dar și numele soției și data morții lui au rămas necunoscute. Dintre băieții lui, cel mai mare, Ioan, a murit tânăr, cel mai mic, Andrei, a trecut la islamism și și-a sfârșit zilele ca dregător la Curte, purtând numele de Mehmet Pașa; urmași nu pare să fi lăsat. Fiul mai vârstnic al lui Toma, Andrei, a socotit că este mai bine să rămână în Italia, unde a trăit cu o pensie la fel de sărăcăcioasă, de cincizeci de ducați pe lună. Era considerat moștenitorul scaunului împărătesc și obișnuia să se iscălească *Dei gratia fidelis Imperator Constantinopolitanus.* Cât privește purtările lui, acestea nu prea erau împărătești. În 1480 s-a căsătorit cu o femeie culeasă de pe străzile Romei, care purta numele de Caterina, și s-a înglodat în datorii. L-a înduplecat pe papa Sixt al IV-lea să-i dea două milioane de ducați de aur ca să pună pe picioare o expediție în Moreea și a folosit banii în alte scopuri. Dar nici aceasta, nici ușurința cu care vindea titluri și privilegii unor străini cu ambiții în viața socială nu l-au scăpat de greutăți. O călătorie pe care a făcut-o, prin 1490, la Curtea din Rusia a surorii sale nu i-a adus mijloace bănești și nici n-a fost invitat să rămână acolo. Până la sfârșit și-a găsit un prieten în regele Franței, Carol al VIII-lea, pe care l-a cercetat în 1491 și care i-a plătit o parte din datorii. A întâmpinat cu bucurie năvălirea în Italia a lui Carol, în 1493, și a pornit în grabă spre miazănoapte să se întâlnească cu regele. Pe 16 septembrie 1494, a semnat un tratat cu Carol, prin care-i ceda cu mărinimie toate drepturile sale la tronul Constantinopolului, Trapezuntului și Serbiei, păstrându-și pentru sine doar despotatul Moreei. Când Carol s-a statornicit la Neapole, în luna mai din anul următor, i-a făgăduit lui Andrei o pensie de o mie două sute de ducați de aur pe an. Nu este sigur dacă pensia a mai fost plătită după ce Carol a părăsit Italia și cu siguranță că a încetat cu totul la moartea regelui, în 1498. În curând, Andrei avea să fie din nou copleșit de datorii. La începutul lui 1502 a iscălit un nou act prin care își ceda toate drepturile regilor spanioli, Ferdinand și Isabela; din partea lor însă nu a primit niciun ban. Când a murit în același an, în iunie, văduva lui a trebuit să cerșească de la papă suma de o sută patru

ducaţi, pentru cheltuielile de înmormântare. A lăsat un fiu, cu numele de Constantin, băiat frumos, dar om de nimic, care o bucată de vreme a stat în fruntea gărzii papale. Când a murit Constantin nu ştim[4].

Odată cu cei doi nepoţi ai lui Toma, Mehmet Paşa, la Constantinopol, şi nevolnicul Constantin, la Roma, şirul împărătesc al Paleologilor a luat sfârşit[5]. Ramura mezină, coborâtoare din Andronic al II-lea, care stăpânise în Montferrat încă din primii ani ai veacului al XIV-lea, s-a stins, în linie bărbătească, în 1536, iar posesiunile lor au trecut, moştenite fiind de femei, la marchizii din Mantova. Fiica despotului Teodor, Elena Paleologhina, regină a Ciprului, murise în 1458, şi singurul ei copil, regina Carlotta, s-a stins, la Roma, în surghiun şi fără copii, în 1487[6]. Singurii coborâtori ai împăratului Manuel Paleologul care mai trăiesc astăzi pot fi găsiţi în sudul Italiei, în familii care se trag din Ioan Castriota, fiul lui Scanderbeg[7].

Soarta hărăzită familiei împărăteşti a Trapezuntului s-a dovedit cumplită, într-un răstimp mult mai scurt. Împăratul David s-a bucurat, vreme de doi ani, de o pensie bunicică. În 1463 însă, George Amirutzes, care se prefăcea că-i este prieten, a dat de ştire stăpânirii turceşti că fostul împărat a primit o scrisoare de la nepoata sa, soţia lui Uzun Hasan, în care se sugera ca fratele ei Alexie sau unul dintre băieţii săi să vină să o viziteze. Sultanul a voit să vadă în aceasta un act de trădare. David a fost băgat în temniţă, la Adrianopol, pe 26 martie 1463, şi, pe 1 noiembrie, el, şase din cei şapte copii ai săi şi nepotul său Alexie au fost cu toţii aduşi la Constantinopol şi ucişi. Nu s-a îngăduit să li se înmormânteze trupurile şi când împărăteasa Elena le-a săpat morminte cu mâinile ei şi le-a adus acolo, a fost osândită să plătească o amendă de cincisprezece mii de ducaţi, şi anume până în trei zile, altminteri şi ea avea să fie ucisă. Prieteni credincioşi şi curteni au strâns banii, ea însă s-a retras să-şi petreacă puţinul cât îi mai rămăsese să trăiască într-o cocioabă acoperită cu paie, în veşmântul sărăcăcios al celor care vor să se pocăiască. Fiul ei mai mic, George, un copil de trei ani, a fost crescut în legea musulmană. Mai târziu

i s-a îngăduit să meargă la Uzun Hasan și, de la Curtea acestuia, a fugit la sora sa, în Georgia. Acolo s-a făcut din nou creștin și s-a căsătorit cu o principesă georgiană, de la care se pare că a avut urmași; nu se știe însă ce s-a mai întâmplat cu familia lui. Cealaltă soră a sa, Ana, fusese trimisă în haremul sultanului și mai târziu a fost dată – dar numai pentru câtăva vreme – lui Zaganos Pașa, care cârmuia Macedonia. Și ea a trebuit să treacă, cu sila, la islamism; spre bătrânețe a putut totuși să-și găsească un adăpost la țară, aproape de Trapezuntul unde se născuse. A întemeiat un sat care s-a chemat Kyranna, după numele ei, și a înzestrat, acolo, o biserică. Principesa văduvă Maria Gattilusi a trăit mai departe, netulburată, în haremul împărătesc, iar fiul său – un alt Alexie – s-a bucurat în continuare de dragostea sultanului. Ce s-a mai întâmplat cu el nu știm. După cum se spune, fusese dăruit cu pământuri așezate chiar lângă zidurile care ocroteau Pera și, în partea locului, era cunoscut ca Fiul beiului. Lui îi datorește numele districtul Beyoglu, de astăzi[8].

Puține lucruri știm despre soarta acelor sfetnici ai împăratului Constantin care au trăit și după căderea Constantinopolului sau despre soarta familiilor lor. Dacă și-au recăpătat libertatea au fost bucuroși să trăiască nebăgați în seamă. Odată ce s-a restabilit ordinea, sultanul a fost gata să îngăduie răscumpărarea celor robiți. După ce a primit o scrisoare plină de lingușiri respingătoare de la învățatul Filelfo, Mehmet i-a dat drumul soacrei lui Filelfo, Manfredina Doria, văduva lui Ioan Chrysoloras, și a trimis-o în Italia să-și regăsească ginerele, cu care umbla vorba că avusese, pe vremuri, legături vinovate[9]. Credinciosul grămătic și prieten al lui Constantin, Phrantzes, a izbutit după câțiva ani să se răscumpere, el și soția sa; s-au retras în Corfu, unde și-a păstrat simpatia pentru cei de-același neam cu el și dragostea față de familia stăpânului său. Poftit de fiica lui Toma, regina văduvă a sârbilor, să vină să-l vadă pe ginerele ei, Leonardo Tocco, a cărui soră fusese prima solie a împăratului, Phrantzes s-a dus în insula Leukas, iar în 1466 a călătorit la Roma, ca să ia parte la nunta principesei Zoe, cu soțul ei, Caracciolo. Puțin după aceasta, și el, și soția sa au luat drumul

mănăstirii. Aici şi-a scris până la capăt amintirile şi, la sfârşitul lucrării, şi-a pus şi mărturisirea sa de credinţă. Acolo, cu toată prietenia pe care o purtase partidei unioniste din Biserica sa, nu s-a putut hotărî să subscrie la învăţătura despre îndoita purcedere a Sfântului Duh. Însemnările sale istorice ajung până în anul 1477; se pare că Phrantzes a încetat din viaţă în 1478[10].

Câţiva pribegi şi-au găsit un adăpost la Veneţia, unde au aflat-o şi pe fata vechiului duşman al lui Phrantzes, Luca Notaras. Ana Notaras a trăit acolo ani îndelungaţi, cheltuind câţi bani avea ca să-şi ajute compatrioţii[11].

Cei doi cardinali greci au trăit şi mai departe în Italia. În 1459, la moartea lui Grigorie Mammas, papa l-a ridicat pe Isidor la rangul de patriarh al Constantinopolului, în pofida tuturor predaniilor Bisericii Ortodoxe. Isidor a murit în 1463 şi i-a urmat, cu aceeaşi titulatură deşartă, Bessarion. Bessarion a mai trăit până în 1472, cheltuindu-şi veniturile ca să-şi alcătuiască o minunată bibliotecă de manuscrise greceşti, pe care a lăsat-o, după moarte, oraşului Veneţia şi ca să-i ajute pe grecii pribegi. Arhiepiscopul Leonardo s-a întors în scaunul său din Lesbos şi se găsea acolo când turcii au cucerit insula, în 1462. I-a fost soarta să meargă o dată la Constantinopol, ca prizonier. A fost repede răscumpărat şi s-a dus în Italia, unde a murit, în 1482[12].

George Amirutzes, care îndată după căderea Constantinopolului îi scrisese lui Bessarion o scrisoare ca să-i cerşească bani pentru răscumpărarea fiului său mai mic, Vasile, şi-a câştigat trecere la turci datorită intrigilor pe care le urzise la Trapezunt. Vărul său Mahmud Paşa i-a rămas prieten credincios şi i-a vorbit despre el sultanului; situaţia i s-a îmbunătăţit când fiul său mai mare, Alexandru, s-a făcut musulman. Sultanul Mehmet era uimit de învăţătura lui şi l-a însărcinat să alcătuiască o ediţie după cerinţele timpului a *Geografiei* lui Ptolemeu, pentru care Alexandru – acum, un bun cunoscător de arabă – a avut grijă de denumirile arabe, iar apoi o traducere arabă completă. Mai târziu, în 1463, George s-a îndrăgostit de văduva celui din urmă duce al Atenei, care trăia cu o pensie, la Constantinopol, şi a vrut să o ia în căsătorie,

deși nevasta lui trăia încă. Patriarhul Dionisie s-a împotrivit la încuviințarea unei însoțiri în afara legii și, din această pricină, George a uneltit să-l scoată din scaun pe patriarh, iar el s-a făcut musulman. A murit pe neașteptate, câteva săptămâni mai târziu, pe când juca zaruri; l-a lovit pedeapsa dumnezeiască[13].

Singur între învățații care dăduseră strălucire celor din urmă ani de libertate ai Bizanțului, George Ghenadie Scholarios a fost chemat să-și dea obolul, punând rânduială în lumea care se plămădea, să curme dezbinarea din Biserica neamului său și să-i dea acestuia o Curte în care vechile ceremonii cerute de eticheta imperială să poată fi păstrate de-a lungul unor vremi întunecate, până ce zorile aveau să sosească și Bizanțul să renască, asemenea unui phoenix[14]. Zorile n-au mai venit niciodată; vechiul imperiu ecumenic al Bizanțului se stinsese pentru vecie.

Este ușor să susții că pe traiectoria largă a istoriei anul 1453 înseamnă foarte puțin. Imperiul Bizantin își primise mai dinainte osânda. Micșorat, împuținat în oameni și sărăcit, era sortit să piară în clipa în care turcii s-ar fi hotărât să pornească să-l sugrume. Ideea potrivit căreia cărturarii bizantini au alergat spre Italia, deoarece Constantinopolul căzuse, nu stă în picioare. Italia, pentru un răstimp mai mare decât al unei generații, fusese înțesată de dascăli bizantini și, dintre cele două mari figuri de intelectuali greci, care erau în viață în 1453, una, și anume Bessarion, se afla mai dinainte în Italia, iar cealaltă, Ghenadie – rămăsese la Constantinopol. Dacă negoțul porturilor comerciale de pe coastele Italiei avea să slăbească, faptul era pricinuit mai degrabă de descoperirea drumurilor peste oceane decât de dominația turcească asupra strâmtorilor. E drept că Genova a decăzut repede, după 1453, în mare măsură din cauza poziției șubrede pe care o avea în Italia. Veneția și-a menținut un comerț, activ cu Levantul, până mulți ani mai târziu. Dacă rușii făceau progrese ca luptători pentru ortodoxie, cu Moscova înălțată la treapta de a treia Romă, nu era vorba aici de o idee revoluționară. Gândirea rusă tinsese totdeauna către aceasta, odată cu oștile rusești ce-i respingeau pe tătarii necredincioși de-a lungul stepelor, în vreme ce Constantinopolul

se cufunda tot mai mult în sărăcie şi încheia un târg funest cu Apusul. Toate aceste seminţe fuseseră mai de mult semănate; căderea Constantinopolului a grăbit doar culesul roadelor. Dacă sultanul Mehmet ar fi fost mai puţin hotărât sau Halil Paşa mai convingător, sau dacă escadra veneţiană ar fi pornit cu două săptămâni mai devreme, sau – iarăşi – dacă în timpul deznodământului, Giustiniani nu ar fi fost rănit lângă ziduri şi uşa din dos de la Kerkoporta n-ar fi fost lăsată întredeschisă, puţine lucruri s-ar fi schimbat până la urmă. Bizanţul ar fi putut să mai lâncezească încă vreo zece ani, iar înaintarea turcilor în Europa să fie întârziată. Apusul nu s-ar fi folosit însă de acest răgaz; ba mai mult, ar fi privit la Constantinopolul rămas liber ca la un semn că – la urma urmei – primejdia nu era chiar atât de mare şi s-ar fi întors uşurat la treburile sale, iar turcii, după câţiva ani, ar fi pornit din nou la asalt.

Cu toate acestea, ziua de 29 mai 1453 înseamnă o cotitură a istoriei, înseamnă sfârşitul unei vechi poveşti, povestea civilizaţiei bizantine. Vreme de unsprezece veacuri a dăinuit pe Bosfor un oraş în care puterile minţii stârniseră admiraţie, iar învăţătura şi scrierile trecutului clasic fuseseră cercetate şi scăpate de la pieire. Fără ajutorul comentatorilor şi al copiştilor bizantini, puţine lucruri am cunoaşte astăzi din literatura Greciei antice. Era vorba, iarăşi, de un oraş ai cărui cârmuitori, veacuri de-a rândul, au insuflat şi au încurajat o şcoală artistică fără seamăn în istoria omenirii. O artă care a răsărit din amestecul mereu schimbător dintre simţul grec, rece şi cerebral, în raporturile juste dintre lucruri, şi sentimentul adânc religios care vedea cum în operele de artă se întrupează ceva dumnezeiesc şi cum materia însăşi se sfinţeşte. Era, de asemenea, şi un mare oraş cosmopolit unde, alături de schimbul de mărfuri, schimbul de idei se împlinea fără piedici şi ai cărui locuitori nu se considerau că alcătuiesc o unitate etnică, ci că sunt moştenitorii Greciei şi ai Romei, încununaţi de nimbul credinţei creştine. Acum, toate acestea se sfârşiseră. Noii stăpâni nu-i încurajau la învăţătură pe supuşii lor creştini. Fără ocrotirea unei cârmuiri libere, arta bizantină a început să decadă.

Constantinopolul cel nou era un oraș strălucit, bogat, plin de locuitori și cosmopolit, cu numeroase clădiri frumoase. Frumusețea lui exprima însă puterea terestră a împărăției sultanilor, și nu împărăția pe pământ a Dumnezeului creștin. Iar în ceea ce-i privește pe locuitorii săi, aceștia erau de credințe diferite. Constantinopolul renăscuse, devenind farul călăuzitor pentru călători, veacuri de-a rândul, numai că era vorba de Istanbul, și nu de Bizanț.

Nu se înfăptuise, atunci, nimic datorită vitejiei arătate în zilele din urmă ale Bizanțului? Sultanul rămăsese tulburat, cum s-a văzut limpede din purtarea lui sălbatică, după ce Constantinopolul a fost cucerit. Nu dorea să-și asume niciun risc când era vorba de greci. Admirase totdeauna învățătura grecilor; își dăduse acum seama că spiritul eroic al grecilor nu se stinsese cu totul. Poate că în clipa când liniștea s-a reîntors, admirația sa l-a îndemnat să se poarte mai generos cu supușii săi greci. Condițiile dobândite din partea lui de patriarhul Ghenadie au făcut ca Biserica greacă și cei mai mulți greci să se reunească sub o singură conducere autonomă. Pentru greci, viitorul nu avea să fie lipsit de griji; li se făgăduiseră pace și dreptate și putința să se îmbogățească, numai că erau niște cetățeni de mâna a doua. Servitutea duce fără greș la demoralizare și grecii n-au putut scăpa de urmările ei. Mai mult, ei depindeau, până la urmă, de bunul plac al suzeranului lor. Câtă vreme a trăit sultanul cuceritor, soarta lor n-a fost atât de rea. S-au ivit însă sultani care nu auziseră nicicând de civilizația Bizanțului și care erau mândri că sunt împărați ai Islamului, califi și cârmuitori ai celor credincioși. În curând marea armătură a conducerii otomane a început să se năruie. Grecilor le rămânea să răspundă la corupție cu înșelăciunea, la nedreptăți cu rea-credință, la intrigi cu alte intrigi. Istoria grecilor sub cârmuirea otomană nu are nimic înălțător, ci te umple de întristare. Și totuși, cu toate greșelile și slăbiciunile ei, Biserica a dăinuit, și, câtă vreme Biserica a supraviețuit, elenismul nu putea să moară.

Europa Apuseană, amintindu-și din străbuni de gelozia ce o purta civilizației Bizanțului, cu sfetnicii ei în cele duhovnicești care-i învinuiau pe ortodocși că sunt niște schismatici plini de

păcate şi bântuită de gândul că e vinovată de a nu-şi fi împlinit datoria faţă de Constantinopol, când acesta se stingea, a hotărât să aştearnă uitarea peste Bizanţ. Apusul nu putea uita datoriile sale faţă de greci, numai că socotea că datoriile privesc doar epoca clasică. Filelenii, care veneau să lupte în războiul de independenţă, vorbeau de Temistocle şi de Pericle, dar nu vorbeau niciodată de Constantin. Mulţi intelectuali greci le-au urmat pilda, amăgiţi de geniul rău al lui Korais, cirac al lui Voltaire şi Gibbon, pentru care Bizanţul însemna doar răstimpul detestabil în care domnise superstiţia şi care era mai bine să fie dat uitării. Şi aşa se lămureşte de ce războiul de independenţă n-a dus la eliberarea poporului grec, ci numai la întemeierea unui mic regat al Greciei. La ţară însă, oamenii ştiau mai multe, ei îşi aduceau aminte de bocetele alcătuite când a sosit vestea căderii Constantinopolului, care fusese pedepsit de Dumnezeu pentru desfrâu, trufie şi părăsirea adevăratei credinţe, dar care la sfârşit s-a luptat vitejeşte. Ei îşi aminteau de acea cumplită zi de marţi, o zi pe care toţi grecii o ştiu şi acum că poartă nenoroc, dar sufletele lor fremătau şi îndrăzneala le sporea, când povesteau despre cel din urmă împărat creştin, care s-a împotrivit bărbăteşte pe locul unde zidul fusese străpuns, părăsit de tovarăşii lui de luptă din Apus, ţinând piept necredincioşilor până ce a fost covârşit de mulţimea lor, şi care a murit odată cu împărăţia care i-a slujit drept linţoliu.

ANEXA I

IZVOARELE PRINCIPALE PENTRU ISTORIA CĂDERII CONSTANTINOPOLULUI

Istoricul căderii Constantinopolului are norocul să aibă la îndemână un număr însemnat de relatări contemporane asupra dureroasei întâmplări, unele scrise de istorici de profesie, altele – însemnări zilnice sau rapoarte, alcătuite în grabă de oameni care fuseseră de față la asediu. E vrednic de remarcat cu câtă consecvență acestea se susțin unele pe altele, dacă ținem seama de neamul și de credința celui care le-a scris. Dau aici o prezentare pe scurt a celor mai însemnate dintre ele.

1. *Grecești.* Dintre istoricii greci contemporani, numai unul a fost de față, în Constantinopol, în vremea asediului. Acesta a fost George Phrantzes, care aproape sigur se numea Sphrantzes, cu toate că familia, la origine, poate să se fi chemat Phrantzes (Frâncul sau Francisc?), și mai târziu a ajuns la ceastălaltă formă a numelui. Era peloponezian de obârșie și se născuse puțin după 1400*. Foarte de tânăr a intrat în secretariatul

---

* Georgios Sphrantzes s-a născut pe 30 august 1401. Vezi V. Grecu, *Introducere*, la Georgios Sphrantzes, *Memorii 1401–1477*, București, 1966, p. VII.

împăratului Manuel al II-lea și, după moartea lui Manuel, s-a alipit de Constantin, fiul lui Manuel, și a rămas în slujba lui pe tot timpul vieții lui Constantin. S-a căsătorit cu o rudenie îndepărtată a familiei imperiale și a ajuns cel mai apropiat prieten și sfătuitor al lui Constantin. În ceea ce-l privea, el nu a fost partizanul unirii Bisericilor, dar era gata să sprijine, în chip cinstit, politica stăpânului său. Avea și prejudecăți: nu-i suferea pe Teodor și pe Dimitrie, frații stăpânului, și era cu deosebire gelos pe megaducele Luca Notaras, pe care-l privea ca pe un rival al său la Curte și față de care s-a comportat tot timpul cu rea-credință. Își dădea aerele și importanța unui curtean, dar la drept vorbind a și jucat un rol însemnat la palat. E lucru ușor să ne dăm seama de antipatiile sale; dacă le lăsăm la o parte, povestirea lui este corectă și convingătoare. Opera lui se prezintă, astăzi, sub două forme: un *Chronicon minus,* care se ocupă de răstimpul dintre 1413 și 1477, adică de perioada ce acoperă propria sa viață, și un *Chronicon majus,* care ne înfățișează întreaga istorie a dinastiei Paleologilor și adaugă material nou la *Chronicon minus.* Cercetările mai noi au arătat, că, aproape cu siguranță, cronica mai mare a fost compilată, în veacul următor, de un oarecare Macarios Melissenos. Oricum, povestirea despre asediu este cuprinsă în versiunea originală. Se bănuiește că Phrantzes și-a pierdut însemnările sale originale în vremea când era prizonier la turci și că le-a scris din nou, într-o perioadă când memoria îi era încă vie. Este oarecum lipsit de precizie când e vorba de date amănunțite, deși pune mare preț pe exactitatea cronologică și nu și-a părăsit niciodată prejudecățile. În toate celelalte privințe, povestirea sa este corectă, vioaie și convingătoare. A scris-o într-o bună limbă grecească și într-un stil limpede și nepretențios[1].

DUGAS, al cărui prenume a fost probabil Mihail, a fost un personaj mult mai obscur, despre a cărui viață știm puține lucruri. După cât se pare, cea mai mare parte și-a petrecut-o în slujba genovezilor și se afla probabil în Chios, în vremea asediului. A fost un partizan pătimaș al unirii Bisericilor și era înclinat să vadă totul cu ochii prietenilor săi catolici. Opera și-o începe cu o scurtă expunere a istoriei universale, până la 1341, apoi dă mai multe amănunte, iar o prezentare mai detaliată abia după 1349. Povestirea ia sfârșit în anul 1462 și este scrisă, în întregime, în limba vie și populară a unui gazetar. Istoricii zilelor noastre socotesc

că merită o mare încredere; după mine, mai mare decât i se cuvine. Pentru întâmplări de la Curtea lui Mehmet al II-lea, relatarea sa este neprețuită; se bănuiește că și-a căpătat informațiile prin mijlocirea unor agenți sau negustori genovezi, stabiliți acolo. În Constantinopol însă nu fusese, și face chiar oarecare greșeli când e vorba de fapte întâmplate acolo. Este apoi cu totul nedrept față de grecii care nu împărtășeau vederile sale asupra unirii Bisericilor[2].

Atenianul Laonicus CHALCOCONDYLAS și-a scris istoria sa puțin după 1480*, când era foarte bătrân. Fusese unul dintre elevii lui Plethon, la Mistra, și-și petrecuse cea mai mare parte din viață în Peloponeș. Opera sa, ca și a lui Ducas, începe cu o scurtă schiță a istoriei universale, tema sa principală este însă ridicarea dinastiei otomane; pe turci mai degrabă decât pe bizantini îi are în vedere. Îi studiase în amănunțime pe Herodot și pe Tucidide și a scris într-un stil clasic, voit arhaic. Cronologia sa este uneori puțin încurcată și nici nu ni se dau multe detalii cu privire la asediul propriu-zis al Constantinopolului; el știe însă să înfățișeze, ca un adevărat istoric, mersul general al evenimentelor. Cartea prezintă foloasele și neajunsurile unei opere de artă sigure de sine[3].

Al patrulea istoric grec contemporan, CRITOBULOS, trăise, ca slujbaș în Imbros, în vremea asediului și aparținea acelui partid grecesc care socotea cucerirea turcească un lucru tragic, dar de neînlăturat, și dorea să-i împace pe compatrioții săi cu noua stare de lucruri. Istoria sa se întinde asupra răstimpului dintre 1451 și 1467, iar eroul ei este sultanul. Critobulos a fost mișcat și pătruns de eroismul grecilor și nu încearcă nicidecum să ascundă suferințele lor, deși este înclinat, cu gânduri ascunse, să treacă cu vederea sau să scuze cruzimile săvârșite de Mehmet însuși. Relatarea sa asupra asediului este de cea mai mare importanță,

---

* După Gy. Moravcsik, *Byzantinoturcica I,* ed. a II-a, Berlin, 1958, p. 392, Chalcocondylas și-ar fi scris opera sa istorică pe la 1487, odată ce menționează evenimente din anii 1484–1487. V. Grecu, în introducere la traducerea sa românească: Laonic Chalcocondil, *Expuneri istorice,* București, 1958, p. 8, nu socotește că istoricul bizantin s-ar fi referit, în lucrarea sa, la fapte atât de târzii (cum crezuse E. Darkó și, după el, Gy. Moravcsik), ci că își va fi încheiat opera sa înainte de 1470.

odată ce și-a dobândit informațiile atât de la turci, cât și de la greci, care fuseseră de față și, dacă lăsăm la o parte părțile în care apără reputația sultanului, prezentarea sa este corectă, imparțială și convingătoare[4].

Grupul „sinoptic" de cronici, asociat cu numele lui Dorotei al Monembasiei și al lui Manuel Malaxos, precum și cu *Ecthesis Chronicon,* nu adaugă nimic la ceea ce știm despre asediul Constantinopolului, dar ne aduc informații utile cu privire la evenimentele imediat următoare cuceririi turcești. Pentru comoditate am făcut trimiteri la *Ecthesis Chronicon* și la cele două cronici publicate în Corpusul din Bonn sub numele de *Historia Politica* și *Historia Patriarhica*[5]. Relatarea mai completă pe care ne-o dă Χρονικὸν περὶ τῶν Τούρκων Σουλτάνων (Codex Barberinianus graecus 111) este remarcabilă prin faptul că, în ceea ce privește asediul, copiază aproape cuvânt cu cuvânt raportul autentic antigrecesc al lui Leonardo din Chios[6].

Diferitele plângeri sau cântece de jale asupra căderii Constantinopolului prezintă interes mai mult sub aspect folcloric decât ca mărturii istorice, afară numai întrucât ilustrează tradițiile și felul de a vedea al poporului[7].

Din corespondența greacă ce ni s-a păstrat, cea mai de seamă este aceea a lui George Ghenadie Scholarios, pentru lumina pe care o aruncă asupra evenimentelor și personalităților din anii imediat anteriori lui 1453. Ea ne dă mai ales posibilitatea să apreciem politica dusă de Luca Notaras, față de care Phrantzes, Ducas și izvoarele latine sunt, în mod consecvent, nedrepți[8].

2. *Slave.* Asupra asediului există două izvoare slave însemnate. Unul este, în mod obișnuit, cunoscut sub numele nepotrivit de jurnal al ienicerului polonez. Autorul a fost un sârb, Mihail Constantinović din Ostrovica, slujitor în oastea pe care despotul Serbiei a trimis-o ca să-l ajute pe sultan și care mai târziu s-a retras în Polonia. Niciodată nu fusese ienicer. Povestirea sa și-a scris-o într-un ciudat amestec de limbă polonă și sârbă. Ni se dau puține amănunte, care prezintă totuși interes în măsura în care înfățișează punctul de vedere al creștinilor, aliați fără voie cu sultanul.

Al doilea apare, sub diferite forme, drept *Cronica slavă* scrisă într-un vechi dialect, care pare să aparțină mai degrabă Balcanilor decât Rusiei

și din care există câteva versiuni, și apoi în traducerea rusă, română și bulgară. În mod vădit, izvorul se sprijină pe povestirea cuiva care a fost prezent în Constantinopol și a ținut un fel de jurnal, care însă a fost mult deformat. Datele au fost schimbate și încărcate, au fost adăugați un patriarh și o împărăteasă, roade ale imaginației. Totuși, ici-colo, se găsesc episoade atât de viu înfățișate, încât poartă pecetea adevărului. Traducerea rusă este atribuită unui oarecare Nestor Iskander. Se poate să fie numele adevăratului autor[9].

3. *Apusene.* Dintre izvoarele apusene, cu mult cel mai folositor este jurnalul asediului de NICOLÒ BARBARO, un venețian de familie bună care studiase medicina și venise la Constantinopol puțin înainte să înceapă asediul, ca medic de vas, pe una dintre marile galere venețiene. Era în legătură cu comandanții venețieni și el însuși era un om inteligent, care știa să observe. Făcea zilnic însemnări în jurnalul său; pentru unele date a intervenit în text, introducând una sau două informații suplimentare; Barbaro trebuie să fi schimbat data eclipsei de lună, care arată o nepotrivire de două zile cu realitatea. Ca orice bun venețian, nu-i putea suferi pe genovezi și era bucuros să aducă la cunoștință orice le putea atinge reputația. Față de greci s-a arătat însă mai puțin dușmănos decât cei mai mulți apuseni. Datorită lui cunoaștem succesiunea cronologică a evenimentelor[10].

În importanță îi urmează raportul scris de LEONARDO DIN CHIOS, arhiepiscop de Lesbos, pe care l-a redactat în Chios la vreo șase săptămâni după căderea Constantinopolului. Amintirea faptelor era încă proaspătă și povestirea lui este vie și convingătoare, câtă vreme nu uităm de ura lui față de toți grecii. Pe împărat îl socotea chiar prea ușuratic și ne lasă să înțelegem că superiorul său, cardinalul Isidor, era puțin prea lipsit de energie. În același timp nu s-a arătat lipsit de simț critic față de genovezii săi și era înclinat să-l condamne pe Giustiniani, pentru că își părăsise postul. Era un om aspru, care considera că are totdeauna dreptate, dar și un bun cronicar al actualității[11].

Scrisorile cardinalului ISIDOR către papă și către toți credincioșii sunt scurte și nu aflăm prea multe din ele, dar sunt scrise cu autoritate[12].

Raportul pe care Angelo Giovanni LOMELLINO, *podestà* în Pera, l-a scris cu puține zile după căderea Constantinopolului, ca să-l trimită guvernului genovez, este prețios nu numai pentru relatarea destinului pe care l-a cunoscut propriul său oraș, dar și pentru considerațiile lui cu privire la soarta capitalei. El declară că genovezii din Pera au venit în număr mare să lupte la ziduri, știind că dacă se prăbușește Constantinopolul Pera nu va putea să-i supraviețuiască[13].

O scurtă povestire, datorată superiorului franciscanilor din Constantinopol, ne dă puține informații, afară de unele care privesc jafurile.

Alți apuseni care fuseseră de față la asediu și și-au scris relatările lor au fost soldatul florentin TETALDI, genovezii MONTALDO, Cristoforo RICCHERIO și învățatul din Brescia, Ubertino PUSCULO. Dintre acestea povestirea lui Tetaldi este cea mai prețioasă. Fusese scrisă cu intenția de a fi trimisă cardinalului din Avignon, Alain de Coëtivy, și dă câteva amănunte care nu se găsesc aiurea. Tetaldi se ocupă în mod echitabil de venețieni și de genovezi deopotrivă și recunoaște că grecii s-au luptat bine. Montaldo ne procură, de asemenea, câteva detalii suplimentare, cum face și Riccherio în vioaia sa povestire. Pusculo, care și-a scris narațiunea sa în versuri greoaie, câțiva ani mai târziu, este oarecum inexact în ce privește luptele propriu-zise, la care poate că nici nu a luat parte în persoană, și este mai interesant când e vorba de evenimente petrecute înainte de a începe asediul. Pe greci îi detesta.

Informații folositoare pot fi dobândite de la florentinul Andrea CAMBINI. Pentru lucrarea asupra istoriei otomane, scrisă către sfârșitul secolului al XV-lea, pare să-i fi consultat pe unii supraviețuitori din vremea asediului. Zorzo DOLFIN, a cărui scurtă lucrare se sprijină pe raportul lui Leonardo din Chios, a dobândit și el informații suplimentare de la supraviețuitori. Istoria turcească, scrisă de refugiatul grec Cantacuzino SPANDUGINO, reproduce povestiri ale unora care au fost de față la devastarea orașului[14].

4. *Turcești.* Izvoarele turcești pentru asediul și căderea Constantinopolului sunt cu deosebire dezamăgitoare. Ne-am fi așteptat ca isprava cea mai de seamă a celui mai mare dintre sultanii otomani să fi fost din plin amintită de istoricii și cronicarii otomani. Așa cum se prezintă,

vorbesc toate despre ridicarea cetățuii de la Rumeli Hisar; cât privește însă operațiile asediului, îi interesează doar trecerea peste uscat a flotei turcești și asaltul final. Pe de altă parte, ele arată un adânc interes față de intrigile și politica de la Curtea sultanului. AȘIKPAȘAZADE, care a scris puțin după sfârșitul domniei lui Mehmet al II-lea, este cu violență ostil lui Halil Pașa, la fel cum au fost și contemporanii săi TURSUNBEY și NEȘRI, și, în laudele pe care le aduc sultanului care domnea atunci, Baiazid al II-lea, erau gata să-l ponegrească ușor pe Mehmet al II-lea în favoarea unor sfătuitori ai săi, cum a fost Mahmud. Relatările lor sunt totuși prețioase, pentru că ne redau climatul politic al turcilor. Primul istoric turc care ne dă impresia că a purtat interes victoriei asediului și căderii Constantinopolului este SA'AD ED-DIN, care scrie la sfârșitul veacului al XVI-lea, dar – așa cum se întâmplă de obicei cu istoricii musulmani – el reproduce, ba chiar copiază, povestirile unor istorici mai vechi. Relatarea sa asupra asediului coincide cu aceea a istoricilor greci[15].

La începutul veacului al XVI-lea, fantezia a început să-și facă loc în istoria asediului. EVLIYA ÇELEBI, care o povestește din nou, pe îndelete, susținând că a căpătat toate informațiile de la străbunicul său, ne dă o sumă de amănunte fanteziste, între altele și o lungă legendă cu privire la o principesă din Franța, care fusese sortită să fie mireasa lui Constantin, dar a fost luată în captivitate de către sultan. Poate că aflase acest amănunt de la grecii pe care-i cunoștea și care-i vorbiseră de căderea orașului în 1204, iar principesa fusese de fapt împărăteasa Agnes, fiica lui Ludovic al VII-lea al Franței și văduva lui Alexie al II-lea și a lui Andronic I. Oricum, se pare că Evliya s-a bizuit pe palavre și pe zvonuri, nu pe izvoare scrise, mai vechi[16].

Izvoarele turcești de mai târziu reproduc, pur și simplu, lucrările unor înaintași.

ANEXA II

BISERICILE DIN CONSTANTINOPOL DUPĂ CUCERIRE

Potrivit cu o datină musulmană bine statornicită, locuitorii unui oraș creștin cucerit, care nu voise să se predea, își pierdeau atât libertatea lor personală, cât și lăcașurile lor de cult, iar ostașilor cuceritori li se îngăduiau trei zile de prădăciune nelimitată. Toți istoricii căderii Constantinopolului vorbesc de prădarea bisericilor din oraș. E neîndoios că multe biserici și mănăstiri au fost jefuite. De fapt însă, din izvoarele literare contemporane avem cunoștință numai de prădarea a patru biserici: a Sfintei Înțelepciuni (Sfânta Sofia), a Sfântului Ioan din Petra și a bisericii Chora, aproape de spărtura făcută în zidurile dinspre uscat, și a Sfintei Theodosia, din apropierea Cornului de Aur[1]. Mărturii arheologice ne arată că și întreita biserică a Pantocratorului a fost prădată, și faptul este întărit de împrejurarea că Ghenadie, care era călugăr în mănăstirea de care ținea biserica, fusese făcut prizonier. Sfânta Sofia a fost pe dată prefăcută în moschee; celelalte au fost lăsate o vreme pustii și pe jumătate în ruină și, mai târziu, li s-a schimbat destinația. Mai sunt, de asemenea, un număr de biserici în care știm că se slujea în anii dinainte de căderea Constantinopolului, dar care nu mai sunt pomenite în urmă. Putem presupune că și acestea fuseseră prădate și părăsite. Între ele se

găsesc bisericile din incinta vechiului palat imperial și din jurul citadelei, ca, de pildă, biserica Nea a lui Vasile I sau Sfântul Gheorghe din Mangana[2]. Istoria anilor ce urmează arată că un număr de biserici au rămas în mâinile creștinilor și – după câte se pare – neatinse. Marea biserică a Sfinților Apostoli, care în mărime și faimă venea îndată după Sfânta Sofia, a fost încredințată de sultan patriarhului Ghenadie pentru folosința sa, cu moaștele pe care le păstra, neatinse, odată ce Ghenadie a putut să le ia cu sine când, de bunăvoie, a părăsit lăcașul câteva luni mai târziu. Biserica Pammakaristos, spre care s-a îndreptat, slujise ca biserică de mănăstire și monahiile rămăseseră netulburate, iar când a luat-o pe seama lui, a putut să îndrepte călugărițele, cu sfintele lor moaște cu tot, către biserica și mănăstirea din vecinătate a Sfântului Ioan din Trullo[3]. Nu departe de aici, la marginea cartierului Blacherne, biserica Sfântului Dimitrie Kanavou rămăsese neatinsă. În altă parte a orașului, biserica Peribleptos în Psamathia a dăinuit ca biserică grecească până la mijlocul veacului al XVII-lea, când sultanul Ibrahim a dăruit-o armenilor ca să-i facă plăcere armencei sale favorite, o femeie grasă, cunoscută sub numele de Șekerparçe, adică „Bucățica de zahăr". Sfântul Gheorghe al Chiparoșilor din apropiere a rămas cum fusese. Biserica lui Lips, a Sfântului Ioan din Studion și a Sfântului Andrei din Krisei par să fi rămas în folosința creștinilor, până ce au fost transformate în moschei, sub domnia unor sultani de mai târziu. În biserica de mănăstire Myrelaion pare să se fi slujit, încă până spre sfârșitul celui de al XV-lea veac[4]. Cam în aceeași vreme, unei biserici cu hramul Sfântului Ioan Evanghelistul i s-au dat alte rosturi, fiindcă se socotea că se afla prea aproape de o moschee ridicată de curând[5].

Cum s-a întâmplat că aceste biserici au putut supraviețui? Problema avea să-i pună în curând în încurcătură pe turci. În 1490, sultanul Baiazid al II-lea a cerut să i se dea biserica patriarhiei, Pammakaristos. Patriarhul Dionisie I a putut dovedi că Mehmet al II-lea a hărăzit neîndoios patriarhiei biserica. Sultanul a dat înapoi, după ce poruncise să fie îndepărtată crucea de pe turla bisericii; dar a refuzat să-i oprească de demnitarii săi să-și însușească alte biserici[6].

Vreo treizeci de ani mai târziu, sultanul Selim I, care nu-i iubea pe creștini, a spus – înaintea vizirului său înspăimântat – că toți creștinii

trebuie să fie aduși cu sila la islamism. Când i s-a zis că lucrul nu poate fi împlinit, a poruncit ca măcar toate bisericile să le fie luate. Vizirul l-a încunoștințat pe patriarhul Teolipt I, care, mulțumită unui isteț cunoscător al legilor, Xenakis, a putut aduce înaintea sultanului trei ieniceri, fiecare în vârstă de aproape o sută de ani. Teolipt a recunoscut că nu are vreun *firman* scris care să ocrotească bisericile; acesta fusese ars cu prilejul unui foc la patriarhie. Dar ienicerii, bâlbâindu-se, au jurat pe Coran că făcuseră parte din garda personală a sultanului, când acesta aștepta să intre biruitor în Constantinopol, și văzuseră un număr de fruntași din diferite părți ale orașului cum au venit să-i aducă cheile cartierelor lor, în semn că se predau. Mehmet le-a îngăduit, prin urmare, să-și păstreze bisericile. Sultanul Selim a primit această mărturie și le-a dat chiar voie creștinilor să-și redeschidă două sau trei biserici (nu ni se dau numele lor) pe care dregătorii săi le închiseseră[7].

Problema a fost ridicată din nou în 1537, sub Suleiman Magnificul. Patriarhul Ieremia I l-a trimis atunci pe sultan la hotărârea lui Selim. Suleiman l-a consultat pe Șeikh-ul-lslam, ca pe cea mai înaltă autoritate legală musulmană și șeicul s-a pronunțat astfel: „După cât se știe, orașul a fost luat prin luptă. Faptul însă că au fost lăsate creștinilor bisericile lor dovedește că s-a predat printr-o capitulare." Suleiman, care era el însuși un bun cunoscător al legilor, a primit această hotărâre și, o dată mai mult, bisericile au fost lăsate netulburate[8].

Unii sultani de mai târziu au fost mai puțin îngăduitori. În 1586, Murad al III-lea a luat biserica Pammakaristos și, în veacul al XVIII-lea, doar trei biserici dinainte de cucerirea Constantinopolului au rămas în mâinile creștinilor: Sfântul Gheorghe al Chiparoșilor și Sfântul Dimitrie Kanavou (cea dintâi avea să fie în curând dărâmată de un cutremur, a doua repede nimicită de foc[9]) și Sfânta Maria a Mongolilor, care poate să fi fost luată în urma cuceririi, dar fusese dăruită de sultanul cuceritor arhitectului său grec, Christodulos, care a înmânat-o căpeteniilor bisericești. Când, pe vremea lui Ahmet al III-lea, turcii au încercat să și-o însușească, juristul patriarhului, Dimitrie Cantemir, a putut să înfățișeze vizirului Ali Köprülü firmanul prin care biserica fusese hărăzită lui Christodulos[10]. Și acum se slujește în ea, deși i s-au adus daune în vremea tulburărilor antigrecești din 1955.

În ce măsură mărturia ienicerilor bătrâni aduși de patriarh, sub domnia lui Solim, poate fi socotită drept autentică? Dimitrie Cantemir, un grec cu sânge tătărăsc în vene* și un om cu o cultură uriașă, a scris, la sfârșitul secolului al XVII-lea, o *Istorie a Imperiului Otoman*, lucrare de mare însemnătate, în măsura în care a folosit mai cu seamă izvoare turcești, deși rareori le numește. În această carte, el emite o teorie după care Constantinopolul a capitulat de fapt. Dar, când trimișii împăratului îl escortau pe sultan în oraș, creștinii, înțelegând greșit situația, au tras asupra lui. În urma acestui fapt, turcii înfuriați au pornit la asaltul zidurilor cetății. Din această pricină sultanul a decretat că, odată ce orașul capitulase pe jumătate, creștinii își pot păstra bisericile lor din oraș, adică jumătatea care se întinde la apus de Aksarai (Forul Taurului) până la ziduri. Povestirea este în chip învederat o născocire. Cantemir arată că a luat-o dintr-un izvor turcesc, și anume de la istoricul Ali. De fapt ea era relatată încă în *Historia Patriarchica*, scrisă cu un veac înainte, numai că autorul se îndoia de adevărul ei. Putem crede că este vorba de încercarea vreunui turc de a lămuri de ce creștinilor le rămăseseră câteva biserici. Povestirea apare în lucrările unui anume Hussein Hezārfenn, un contemporan puțin mai vârstnic al lui Cantemir. Nu putem ști însă dacă a născocit-o el sau a luat-o din vreun izvor cunoscut amândurora[11].

Deși povestirea aceasta poate fi absurdă, absurditatea ei nu infirmă ceea ce au povestit bătrânii ieniceri. Este nevoie să ne amintim în ce stare se afla Constantinopolul în acea vreme. Nu semăna, cu un oraș din zilele

---

* Dimitrie Cantemir se trăgea din „oameni de jos, răzeși săraci de pe valea Elanului" și anume din satul, între timp dispărut, Silișteni, din ținutul Fălciu. Era român după amândoi părinții; tatăl său, Constantin, neștiutor de carte, însă vrednic ostaș, se căsătorise cu Ana Bantiș, care „se trăgea dintr-o familie de boiernași, la origine negustori". Vezi P.P. Panaitescu, *Dimitrie Cantemir, viața și opera*, București, 1958, pp. 27–29, care adaugă: „Mai târziu, într-o vreme când se gândea la domnia ereditară a neamului său în Moldova, cu ajutorul Rusiei, Dimitrie Cantemir s-a rușinat de originea de jos a familiei și și-a alcătuit o genealogie care îl făcea să descindă din hanii tătari, din înșuși Tamerlan, spaima Orientului" *(ibidem*, p. 27). Adăugăm că *Istoria Imperiului Otoman* n-a fost scrisă în secolul al XVII-lea, ci la începutul războiului austro-turc din 1716 *(ibidem*, p. 175).

noastre, adică cu o aglomerație bine închegată de case. Chiar în vremurile cele mai înfloritoare ale Bizanțului, diferitele cartiere erau despărțite prin grădini și livezi. Către 1453, cu populația sa care număra mai puțin de o zecime din câtă fusese în veacul al XII-lea, orașul era acum o adunare de cartiere, dintre care multe trebuie să se fi aflat la oarecare depărtare unele de altele. Fiecare dintre cartiere era, probabil, împrejmuit de propriile sale întărituri. Cartierul Petrion fusese de multă vreme înconjurat de un zid aparte. Căpeteniile unora dintre aceste mahalale au putut prea bine să se predea de îndată năvălitorilor turci, aflați în apropierea lor, când s-a răspândit zvonul că zidurile orașului fuseseră străbătute. Totul era pierdut, și o rezistență prelungită nu-și mai avea rostul. Comandantul turc din partea locului va fi trimis atunci pe fruntașii greci, sub escortă sigură, la sultan, care aștepta lângă ziduri, să-i anunțe acestuia că se predau. Mehmet reținuse înapoia frontului câteva dintre unitățile în care se putea încrede, ca să slujească drept poliție militară. Fără îndoială că le-a trimis pe unele dintre ele să ocrotească de jaf mahalalele care se predaseră. Ceea ce povestiseră ienicerii era de fapt adevărat. Mai vine o mărturie în sprijinul lor. La începutul veacului al XVII-lea, Evliya Çelebi a lăsat însemnarea că anume pescari din Petrion „coborau din grecii care deschiseseră poarta de la Petrion lui Mehmet al II-lea“ și „sunt și acum slobozi de tot felul de dări și nu dau nicio dijmă supraveghetorului pescăriilor[12]“.

În veacul al XVIII-lea, călătorul englez James Dallaway însemnase o tradiție potrivit căreia „în vreme ce viteazul Constantin apăra poarta Sfântul Roman într-o acțiune disperată, alți asediați, fie din mișelie, fie din deznădejde, s-au înțeles cu cuceritorii și le-au deschis poarta Fanarului ca să intre. Datorită acestei împrejurări, ei au dobândit de la Mohammed al II-lea cartierul din vecinătate, împreună cu anume scutiri de dări[13]“. Dacă luăm aminte care au fost bisericile ce au supraviețuit căderii orașului, ne dăm seama că toate (cu o singură excepție) se găseau în cartierele Petrion și Fanar sau în Psamathia, de-a lungul povârnișurilor dinspre sud-vest ale orașului. Nu este îngăduit să socotim că aceste cartiere s-au predat, de fapt, tocmai la vreme, și în acest chip și-au păstrat lăcașurile de cult. Dacă locuitorii își vor fi menținut deopotrivă și locuințele, precum și libertatea lor personală, aceasta este mai puțin sigur. Descrierea orașului după ce a fost prădat, pe care ne-a lăsat-o Critobulos,

ne îndeamnă să credem că fusese devastat în întregime, iar întreaga populație rămasă în viață fusese robită. Numai că orașul acoperea o suprafață întinsă; faptul că unele regiuni mai lăturalnice rămăseseră neatinse poate să fi trecut neobservat. Se pare că au rămas în oraș cetățeni care au putut să-i răscumpere pe unii captivi. Sultanul nu dorea nicidecum să intre în stăpânirea unui oraș în întregime ruinat și – cum avea să dovedească – era dornic să se înfățișeze deopotrivă ca împărat al grecilor și ca sultan al turcilor. Îi va fi venit la îndemână să lase anume cartiere pentru viitorii săi supuși greci și să le îngăduie să-și păstreze acolo bisericile. Predarea la vreme a anumitor suburbii din cuprinsul zidurilor va fi fost bine-venită. Poate că aceasta explică de asemenea și soarta Sfinților Apostoli. Această mare clădire se afla lângă calea principală ce ducea de la sectorul zidurilor, prin care turcii pătrunseseră în oraș, la Sfânta Sofia, la hipodrom și în regiunea vechiului palat. Un mare număr de oșteni biruitori trebuie să fi trecut prin fața bisericii și pare de necrezut ca ei să nu fi intrat să o jefuiască, dacă n-ar fi fost preveniți cu strășnicie. Mehmet trebuie să fi trimis, prin urmare, paznici anume ca să o ocrotească. Putem numai să presupunem că el și hotărâse ca, în vreme ce Sfânta Sofia, catedrala imperiului, trebuia să fie transformată în moschee, ca să arate că turcii reprezintă acum puterea împărătească, grecii, ca al doilea popor în împărăția sa, puteau să păstreze a doua mare biserică. Se pare că, fără să șovăie, a atribuit-o patriarhului, la puține zile după căderea Constantinopolului. Faptul că patriarhul a părăsit-o mai târziu, din dorința sa, nu înseamnă nimic[14]:

Astfel, deși povestirea lui Cantemir despre predarea Constantinopolului este în mod limpede o născocire, juriștii sultanului Suleiman nu s-au făcut de râs când au decretat că, în același timp, orașul a fost luat prin asalt și s-a și predat.

NOTE

PRESCURTĂRI

B.Z.	*Byzantinische Zeitschrift*, Leipzig, 1892 – (în continuare).
C.S.H.B.	*Corpus Scriptorum Historiae Byzantinae*, Bonn, 1828–1897.
M.P.G.	Migne, *Patrologia Graeco-Latina*, Paris, 1859–1866.
Muratori, R.I.Ss.	Muratori. Rerum Italicarum Scriptores, Milano, 1723–1751.

I. IMPERIUL CARE MUREA

1. Adam de Usk, *Chronicon* (ed. Thompson), p. 57; *Chronique du Religieux de Saint-Denis* (ed. Bellaguet), p. 756. Cea mai bună prezentare a călătoriei lui Manuel este dată de Vasiliev, *Călătoria împăratului bizantin* Manuel al II-*lea Paleologul în Europa Apuseană* (în limba rusă), „Журн. Мин. Народн. Просв" S.N., XXXIX, pp. 41–78, 260–304. Vezi de asemenea Andreeva, *Zur Reise Manuels II Palaiologos nach West-Europa*, B.Z., XXXIV, pp. 37–47. Halecki, *Rome et Byzance au temps du Grand Schisme d'Occident* în *Collectio Theologica*, XVIII, pp. 514 și urm. Mărturia pare insuficientă, dar Manuel a trimis soli la papă în 1404; Adam de Usk, *op. cit.*, pp. 96–97.

2. Uzanța modernă care deosebește Galata, orașul de jos, de Pera, de pe colină, era necunoscută în Evul Mediu. Amândouă numele se foloseau fără discriminare, numele de Pera fiind de obicei socotit ca termen oficial.

3. Pentru situația generală din această vreme, vezi Ostrogorsky, *History of the Byzantine State* (trad. Hussey), pp. 425 și urm.

4. Ostrogorsky, *op. cit.*, pp. 476–84.

5. Nicephorus Gregoras, *Romaïke Historia, C.S.H.B.*, II, pp. 797–798; Johannes Cantacuzenus, *Historiae, C.S.H.B.*, III, pp. 49–53; Bartholomaeus della Pugliola, *Historia Miscella* (Muratori, *R.I.Ss.*, XVIII, p. 409), care afirmă că două treimi din populația Constantinopolului a pierit; *Chronicon Estense* (Muratori, *R.I.Ss.*, XV), care socotește morții ca însumând opt părți din nouă ale populației. Pentru întinderea imperiului în veacul al XV-lea, vezi Bakalopulos, *Les limites de l'Empire byzantin*, în B.Z., LV, 2, pp. 56–65.

6. Pentru arta sub Paleologi, vezi Beckwith, *The Art of Constantinople*, pp. 134 și urm.

7. Gregoras, *op. cit.*, II, pp. 788–789.

8. Pentru Metochites și viața intelectuală din vremea sa, vezi Beck, *Theodoros Metochites, passim.*

9. Vezi Meyendorff, *Introduction à l'étude de Grégoire Palamas*, și Beck, *Humanismus und Palamismus*, în *XIIe Congrès International des Études Byzantines, Rapports*, III.

10. Halecki, *Un Empereur de Byzance à Rome*, mai ales p. 205; Charanis, *The strife among the Paleologi and the Ottoman Turks*, în „Byzantion", XVI, 1, pp. 287–293.

11. Un scurt rezumat al deosebirilor teologice dintre ortodocși și catolici la Runciman, *The Schism between the Eastern and Western Churches*, în *Anglican Theological Review*, XLIV, 4, pp. 337–350.

12. Pentru Cydones și influența sa, vezi Beck, *Kirche und theologische Literatur im Byzantinischen Reich*, pp. 732–736.

13. Schneider, *Die Bevölkerung Konstantinopels im XV. Jahrhundert*, în „Nachrichten der Akademie der Wissenschaften în Göttingen", Phil.-Hist. Klasse, 1949, pp. 233–244.

14. Ibn Battuta, *Voyages*, ed. Defremery&Sanguinetti, II, pp. 431–432; Gonzales de Clavijo, *Diary* (trad. Le Strange), pp. 88–90; Bertrandon de

la Broquière, *Voyages d'Outremer,* ed. Schéfer, p. 153; Pero Tafur, *Travels* (trad. Letts), pp. 142–146. Ghenadie, el însuși un constantinopolit, numește orașul: lovit de sărăcie și, în cea mai mare parte, nelocuit: *Oeuvres complètes de Gennade Scholarios,* ed. Petit și alții, I, p. 287, și IV, p. 405.

15. Tafrali, *Thessalonique au quatorzième siècle,* pp. 273–288; Zakythinos, *Le Despotat Grec de Morée,* II, pp. 169–172.

16. Nicio biografie a lui Manuel al II-lea nu a fost publicată de la Berger de Xivrey, *Mémoire sur la vie et les ouvrages de l'Empereur Manuel Paléologue,* apărută în 1851. Vezi Ostrogorsky, *op. cit.,* pp. 482–498. Pentru expediția lui Boucicault, vezi Delaville Le Roulx, La *France en Orient au XIVe siècle: Expéditions du Maréchal Boucicault.*

17. Heyd, *Histoire du Commerce du Levant* (ed. din 1936), II, pp. 266–268, cu trimiteri. Vezi mai sus, p. 55, n. 28.

18. Fuchs, *Die höheren Schulen von Konstantinopel im Mittelalter,* pp. 73–74; Beck, *op. cit.,* pp. 749–750; Pius II, *Opera Omnia,* p. 681.

19. Pentru Plethon, vezi Masai, *Pléthon et le platonisme de Mistra.*

20. Runciman, *Byzantine and Hellene in the fourteenth Century,* în Τόμος Κωνσταντίνου Ἀρμενοπούλου, pp. 27–31.

21. Ostrogorsky, *op. cit.,* pp. 497–498; Tafrali, *op, cit.,* pp. 287–288.

22. Vezi Gill, *The Council of Florence,* o prezentare admirabilă și nepărtinitoare, deși cred că nu apreciază întotdeauna exact punctul de vedere grecesc. Pentru ironia cu privire la „gramatica" patriarhului, vezi *Oeuvres complètes de Gennade Scholarios,* III, p. 142.

23. Gill, *op. cit.,* pp. 349 și urm. Împărăteasa-mamă se pare că a renunțat mai târziu la împotrivirea ei. Vezi Ioan Eugenikos, în Lambros, Παλαιολόγεια καὶ Πελοποννησιακά, I, pp. 59, 125.

24. Vezi p. 60, n. 36.

25. Vezi Diehl, *De quelques croyances byzantines sur la fin de Constantinople,* în *B.Z.,* XXX; Vasiliev, *Medieval Ideas of the end of the World,* în „Byzantion", XVI, 2, pp. 462–502. Gill, *op. cit.,* p. 378, este de părere că Ghenadie și prietenii săi socoteau sfârșitul lumii aproape. Cred că Gill ia prea *ad litteram* convingerea lor pur fatalistă după care domnia lui Antihrist, prin care-l înțelegem pe sultan, era de neînlăturat.

26. *Terre hodierne Graecorum et dominia secularia et spiritualia ipsorum,* ed. Lambros, în „Νέος Ἑλληνομνήμων", VII, pp. 360 și urm.

27. Ducas, *Historia Turco-Byzantina,* ed. Grecu, XXXVII, p. 329; Zoras, „Περὶ τὴν ἅλωσιν τῆς Κωνσταντινουπόλεως", pp. 9–70. Vezi mai jos, p. 85.

28. Pentru moartea lui Ioan, vezi p. 66. Pentru reparațiile pe care le-a făcut zidurilor, vezi pp. 107–108 și van Millingen, *Byzantine Constantinople: The Walls of the City.* (Ioan este numit de van Millingen Ioan al VII-lea.) Unele reparații au fost efectuate cu bani procurați de George Branković, despot al Serbiei.

II. SULTANATUL ÎN ASCENSIUNE

1. Pentru viața acritică, vezi scurta prezentare, însoțită de trimiteri, din Vasiliev, *History of the Byzantine Empire,* pp. 369–371.

2. Vezi Laurent, *Byzance et les Turcs Seldjoucides,* pp. 27–44.

3. Vezi Houtsma, articolul *Tughrilbeg,* în *Encyclopaedia of Islam,* IV, pp. 828–829.

4. Laurent, *op. cit.,* pp. 45–59; Cahen, *La Campagne de Mantzikert d'après les sources musulmanes,* în „Byzantion", IX, pp. 613–642.

5. Laurent, *op. cit.,* pp. 61–101; Cahen, *The Turkish Invasion: The Selchükids,* în *A History of the Crusades,* ed. Setton, I, pp. 135–176.

6. Wittek, *The Rise of the Ottoman Empire,* pp. 18–20; Köprülü, *Les Origines de l'Empire Ottoman,* pp. 101–107; Cahen, *op. cit.,* pp. 138–139.

7. Cahen, *The Selchükid State of Rum,* în *A History of the Crusades,* ed. Setton, II, pp. 675–690.

8. Cahen, *The Mongols and the Near East, ibid.,* II, pp. 690–692, 725–732.

9. Wittek, *op. cit.,* pp. 25–32, și idem, *Das Fürstentum Mentesche,* pp. 1–14.

10. Wittek, *op. cit.,* pp. 25–32, și idem, *Das Fürstentum Mentesche,* pp. 15–23; Lemerle, *L'Émirat d'Aydin, Byzance et l'Occident,* pp. 1–39.

11. Wittek, *op. cit.,* pp. 4–15; Köprülü, *op. cit.,* pp. 82–88.

12. Nu este ceva atât de fantastic, cum Köprülü lasă să se creadă, faptul că dinastia otomană și-ar fi avut o obârșie comnenoselgiucidă. Dacă faptul este corect, probabil că a intervenit mai târziu, datorită căsătoriei lui Baiazid I cu o principesă germiyană.

13. Wittek, *op. cit.*, pp. 14–15.

14. Wittek, *op. cit.*, pp. 37–43; Kramers, articolul *Othman I*, în *Encyclopaedia of Islam*, III, pp. 1005–1007.

15. Babinger, articolul *Orkhan*, în *Encyclopaedia of Islam*, III, pp. 999–1001.

16. Pentru războiul civil în Bizanț, vezi Ostrogorsky, *op. cit.*, pp. 444–475.

17. Babinger, *loc. cit.;* Köprülü, *op. cit.*, pp. 125–126. Data morții lui Orhan este nesigură. Uzunçarşîlî, *Osmanlî Tarihi*, I, p. 62, dă data 1360. Wittek, *op. cit.*, pp. 44, 54, dă anul 1362, sprijinindu-se pe mărturia din Βραχέα Χρονικά.

18. Wittek, *op. cit.*, pp. 42–43, 50.

19. Köprülü, *op. cit.*, pp. 131–132; Pears, *The Ottoman Turks to the Fall of Constantinople*, în *Cambridge Medieval History*, IV, pp. 664–665.

20. Uzunçarşîlî, *op. cit.*, I, pp. 61 și urm.; Wittek, *op. cit.*, pp. 44–45; Ostrogorsky, *op. cit.*, pp. 478–479.

21. Charanis, *The strife among the Palaeologi and the Ottoman Turks*, în „Byzantion", XVI, I, pp. 288–300.

22. Köprülü, *op. cit.*, pp. 129–130; Jireček, *Geschichte der Serben*, II, pp. 87 și urm.

23. Tafrali. *Thessalonique au quatorzième siècle*, pp. 283–285; Charanis, *op. cit.*, p. 301; Jireček, *op. cit.*, II, pp. 99 și urm.; Ostrogorsky, *op. cit.*, p. 485; Babinger, *Beiträge zur Frühgeschichte der Türkenherrschaft in Rumelien*, pp. 65 și urm.

24. Babinger, *op. cit.*, pp. 1, 24; Jireček, *op. cit.*, II, pp. 119 și urm. Data reală a bătăliei de la Kossovopolje este încă discutată; se pare însă că cea corectă este 15 iunie. Vezi Atiya, *The Crusade of Nicopolis*, p. 5, și Ostrogorsky, *op. cit.*, p. 486, n. 1, pentru referințe.

25. Întreaga campanie de la Nicopole este descrisă de Atiya, *op. cit.* Vezi și Inalcîk, articolul *Bayazïd I*, în *Encyclopaedia of Islam*, ediție nouă, I, pp. 117–119.

26. Vezi mai sus, p. 24.

27. Ducas, *op. cit.*, XV, p. 89.

28. Pentru Timur, vezi Grousset, *L'Empire des Steppes*, pp. 486 și urm.

29. Ducas, *op. cit.*, XXIII, pp. 177–179. Vezi mai sus, p. 25.

30. Cea mai bună prezentare a acestei epoci se află la Iorga, *Geschichte des Osmanischen Reiches,* I, pp. 325 și urm. Vezi și Kramers, articolul *Muhammad I,* în *Encyclopaedia of Islam,* III, pp. 657–658.

31. Ducas, *op. cit.,* XIX–XXII, pp. 129–109.

32. Ducas. *op. cit.,* XXXIII, p. 285. Bertrandon de la Broquière, *Voyage d'Outremer,* pp. 181–182; „Mi-au spus că el detestă războiul și mie mi se pare că este adevărat"; Laonicus Chalcocondylas, *De Rebus Turcicis, C.S.H.B.,* pp. 351–352, care afirmă că în momentele critice ale bătăliei de la Varna, Murad s-a juruit să intre într-un ordin religios. Relatarea nu se sprijină pe nimic, dar raporturile lui Murad cu ienicerii (vezi mai sus, p. 63, n. 39) ne fac să credem că avea o înclinație către Bektașii.

33. Ducas, *op. cit.,* XXVIII, pp. 229–237; Chalcocondylas, pp. 231–235; Georgios Phrantzes, *Chronicon, C.S.H.B.,* pp. 116–117; Iorga, *op. cit.,* I, pp. 378 și urm. O relatare contemporană asupra asediului, la care se adaugă detalii asupra unor întâmplări miraculoase, este dată de Ioan Cananus, publicat în volumul din *C.H.S.B.,* care-l cuprinde pe Phrantzes, pp. 455–479.

34. Ducas, *op. cit., XXIX–XXXI,* pp. 245–270; Chalcocondylas, pp. 236–248; Iorga, *op. cit.,* I, pp. 236 și urm.; Jireček, *op. cit.,* pp. 174 și urm. O relatare contemporană asupra cuceririi Thessalonicului, urmată de o monodie, a fost scrisă de Ioan Anagnostes, publicată în volumul care-l cuprinde pe Phrantzes din *C.S.H.B.,* pp. 483–534.

35. Pentru cariera lui Scanderbeg, vezi Radonić, *Djuradj Kastriot Skanderbeg i Albanija u XV veku,* și Gegaj, *L'Albanie et l'invasion turque au XVe siècle.*

36. Babinger, *Mehmed der Eroberer und seine Zeit,* pp. 19–33. Folosirea acestei importante lucrări este afectată de lipsa desăvârșită a trimiterilor la izvoare. Cea mai completă prezentare a campaniei de la Varna, aceea a lui Halecki, *The Crusade of Varna,* face câteva afirmații contestabile. Vezi Pall, *Autour de la Croisade de Varna,* în „Bulletin Historique de l'Académie Roumaine", XXII, pp. 144 și urm., și Babinger, *Von Amurath zu Amurath. Vor- und Nachspiel der Schlackt bei Varna,* în „Oriens", III, pp. 229 și urm.

37. Babinger, *Mehmed der Eroberer,* pp. 51–55.

38. *Ibid.,* pp. 42–43.

39. Mordtmann, articolul *Dewshirme*, și Huart, articolul *Janissaries*, în *Encyclopaedia of Islam*, I, pp. 952–953, și II, pp. 572–574. Vezi Birge, *The Bektashi Order of Dervishes*, pp. 45–48, pentru tradiții care leagă întemeierea corpului de ieniceri de ordinul Bektașiilor. Bartholomaeus de Jano, *Epistola de Crudelitate Turcarum, M.P.G.*, CLVIII, coll. 1065–1066, spune că Murad a reconstituit ordinul în 1438.

40. Ducas, *op. cit.*, XXXIII, p. 285; Chalcocondylas, *op. cit.*, p. 375; Phrantzes, *op. cit.*, pp. 92, 211.

III. ÎMPĂRATUL ȘI SULTANUL

1. Phrantzes, *op. cit.*, pp. 121–122, 134.

2. Zakythinos, *Le Despotat grec de Morée*, I, pp. 165–174.

3. Zakythinos, *op. cit.*, I, pp. 165–225, 299–302 și II, pp. 322–334. Lui Phrantzes, care ne furnizează mare parte din informația pe care o avem despre Teodor, acesta nu-i plăcea fiindcă era un rival al eroului său, Constantin. Phrantzes se arată mereu nedrept față de Teodor.

4. Pentru regina Elena, vezi Hill. *History of Cyprus*, III, pp. 527–544.

5. Pentru rolul jucat de Dimitrie la conciliul de la Florența, vezi Gill, *op. cit.*, pp. 108–109, 252, 262 și urm. Pentru căsătoria sa, vezi Phrantzes, pp. 193–194. Mai înainte fusese căsătorit cu Zoe Paraspondyles, care moare în timp ce el se afla în Italia, *ibid.*, pp. 161, 191–192.

6. Pentru anii de tinerețe ai lui Toma, vezi Zakythinos, *op. cit.*, I, îndeosebi pp. 241 și urm.

7. Zakythinos, *op. cit.*, I, pp. 204–240.

8. Phrantzes, *op., cit.*, p. 203 și pp. 324–325, unde se emite ideea că nereușita lui Constantin de a o lua în căsătorie pe fiica dogelui a stricat raporturile lui cu Veneția. Povestirea nu este confirmată de niciun izvor venețian. Vezi și Lambros, Ὁ Κωνσταντῖνος Παλαιολόγος ὡς σύζυγος, în: „Νέος Ἑλληνομνήμων", IV, pp 433–436.

9. Phrantzes, *op. cit.*, p. 202; Chalcocondylas, *op. cit.*, p. 342; Krekić, *Dubrovnik (Raguse) et le Levant au Moyen Âge*, Régestes, nr. 1110, p. 349.

10. Phrantzes, *op. cit.*, pp. 204–206; Chalcocondylas, *op. cit.*, pp. 373–374.

11. Ducas, *op. cit.*, XXXIV, p. 293. Spune despre Constantin că, deși i se spunea împărat, nu fusese niciodată încoronat. Vezi Voyatzidis, Τὸ ζήτημα τῆς στέψεως Κωνστατίνου τοῦ Παλαιολόγου, în: Λαογραφία VII, pp. 449–456.

12. Phrantzes, *loc. cit.;* Chalcocondylas, *loc. cit.*

13. Toți scriitorii contemporani, latini sau slavi, ca și cei greci, vorbesc de Constantin cu respect. Nu există niciun portret contemporan autentic al său; vezi Lambros, Αἱ εἰκόνες Κωνσταντίνου τοῦ Παλαιολόγου în „Νέος Ἑλληνομνήμων", III, pp. 229–242, și IV, pp. 238–240.

14. Pentru sfetnicii lui Constantin, vezi Phrantzes, *op. cit.,* 229 și urm. Trebuie să amintim că a avut neajunsuri de pe urma antipatiei sale personale față de Luca Notaras.

15. Phrantzes, *op. cit.*, p. 217. Vezi Gill, *op. cit.*, p. 376, n. 3.

16. Phrantzes, *op. cit.*, pp. 206 și urm.

17. *Ibid.*, pp. 211–213.

18. Babinger, *Mehmed der Eroberer,* pp. 1–12, 22–23.

19. *Ibid.*, pp. 34–37.

20. *Ibid.*, pp. 45–47.

21. Pentru stabilirea identității acestei doamne, al cărei nume era Hadidje, vezi Alderson, *The Structure of the Ottoman Dynasty,* p. 94 și planșele XXV, XXVI și LIV. Ducas, *op. cit.,* XXXIII p. 287, o numește fiica lui Spentiar (Isfendyar), cârmuitorul din Sinope.

22. Babinger, *op. cit.*, p. 53.

23. *Ibid.*, p. 60 și urm. Pentru data corectă, vezi Inalcîk, *Mehmed the Conqueror (1432–1481) and his time,* în „Speculum", XXXV, p. 411.

24. Babinger, *op. cit.*, pp. 62–64.

25. Ducas, *op. cit.*, XXXIII, pp. 281–283, 287–289 – o relatare vioaie și convingătoare. Aşikpaşazade (Derviş Ahmed, numit fiul lui Aşik-Paşa), *Denkwürdigkeiten und Zeitläufe des Hauses Osman,* ed. și trad. Kreutel, pp. 195–197.

26. Medalia din *Cabinet de Médailles* al Bibliotecii Naționale din Paris îl înfățișează pe Mehmet tânăr. A fost, probabil, lucrată curând după 1453. Medalionul lui Gentile Bellini din British Museum și medalionul

lui Costanzo da Ferrara din Paris datează din 1480 și 1481, spre sfârșitul vieții sale.

IV. PREȚUL AJUTORULUI APUSEAN

1. Ducas, *op. cit.,* XXXIII, pp. 289–291; Chalcocondylas, *op. cit.,* pp. 375–376; Thiriet, *Régestes des délibérations du Sénat de Venise concernant la Romanie,* III, nr. 2862, pp. 167– 168; Babinger, *Mehmed der Eroberer,* pp. 69–70; Hasluck, *Athos and its Monasteries,* p. 50.

2. Vezi Inalcîk, *Fatih Devri üzerinde Tetikler ce Vesikalar,* pp. 110–111.

3. Pentru o scurtă privire asupra situației internaționale, vezi Gill, *op. cit.,* pp. 382–383.

4. Scrisoarea lui Filelfo este reprodusă de Iorga, *Notes et Extraits pour servir à l'Histoire des Croisades,* IV, p. 82, n. 1.

5. Gill, *op. cit.,* p. 187.

6. Gill, *op. cit.,* pp. 377–380, cu trimiteri.

7. O admirabilă dare de seamă – amănunțită și plină de fapte – asupra misiunii lui Platris a dat Paulová, L'*Empire byzantin et les Tchèques avant la chute de Constantinople,* în „Byzantino-slavica", XIV, pp. 158–225, mai ales pp. 203–224. Singurul scriitor occidental contemporan care amintește episodul este Ubertinus Pusculus din Brescia, care trăia la Constantinopol în această vreme: Pusculus, *Constantinopoleos,* în Ellissen, *Analekten der mittel- und neugriechischen Literatur,* pp. 36–37.

8. Ducas, *op. cit.,* XXXIV, pp. 291–293; Chalcocondylas, *op. cit.,* pp. 376–379.

9. Ducas, *op. cit.,* XXXIV, pp. 293–295.

10. Ducas, *op. cit.,* XXXIV, pp. 295–397; Chalcocondylas, *op. cit.,* pp. 380–381; Critobulos, *History of Mehmed the Conqueror,* trad. Briggs, pp. 15–20.

11. Ducas, *op. cit.,* XXXIV, pp. 301–303; Chalcocondylas, *op. cit.,* pp. 380–381; Critobulos, *op. cit,* pp. 20–22; Phrantzes, *op. cit.,* pp. 233–234. Vezi Inalcîk, *op. cit.,* pp. 121–122.

12. Ducas, *op. cit.,* XXXV, p. 309. Nicolò Barbaro, *Giornale dell'Assedio di Constantinopoli,* ed. Cornet, pp. 1–5.

13. Thiriet, *Régestes,* III, nr. 2881, 2896, 2897, pp. 173, 177–178; Heyd, *Histoire du Commerce du Levant* II, pp. 302–305; Thiriet, *La Romanie Vénitienne au Moyen Âge,* pp. 380–381.

14. Documente citate de Iorga, *Notes et Extraits* III, pp. 271–273; Heyd, *op. cit.,* II, pp. 285–286; Argenti, *Occupation of Chios by the Genoese,* I, pp. 201–202.

15. Krekić, *Dubrovnik (Raguse) et le Levant,* pp. 59–62.

16. Gill, *op. cit.,* pp. 378–379; Marinescu, *Le Pape Nicolas V et son attitude envers l'Empire Byzantin,* în „Bulletin de l'Institut Archéologique Bulgare", X, pp. 333–334, și *Notes sur quelques ambassadeurs byzantins en Occident à la veille de la chute de Constantinople,* în „Annuaire de l'Institut Philologie et d'Histoire Orientale et Slave", X. pp. 419–428; Guilland, *Les appels de Constantin XI Paléologue à Rome et à Venise pour sauver Constantinople,* în „Byzantinoslavica", XIV, pp. 226–244.

17. Gill *op. cit.,* pp. 382–387, cu trimiteri complete. Vezi, însă, și Paulová, *op. cit.,* pp. 192–203, pentru o înțelegere mai pătrunzătoare a psihologiei lui Ghenadie. Gill îmi pare că simplifică situația, socotind că oricine, în Constantinopol, își dădea seama că ajutorul apusean nu avea să sosească până ce nu se va realiza unirea. Procedeul lui Ghenadie de a înfrâna bucuria populației la vederea soldaților apuseni, lucru care cu siguranță l-a alarmat, a constat în a reaminti cu emfază că ajutorul apusean implica unirea și că litigiul nu putea fi înlăturat prin bunăvoință și iconomie, cum pare să fi crezut Notaras. Gill accentuează just influența moderatoare a lui Notaras, care a fost foarte nedrept tratat de Ducas (ale cărui informații proveneau mai cu seamă din izvoare genoveze; vezi mai sus, p. 206) și de către autorii occidentali, mai ales de Leonardo din Chios și de Pusculus, care îl numesc pe Notaras un dușman al artelor și nepot al unui negustor de pește, acuzații stranii împotriva unui om de înaltă obârșie și care – deși auster în ce îl privea – locuia într-un palat de o bine știută frumusețe). Principalele izvoare originale pentru negocieri sunt *Oeuvres complètes de Gennade Scholarios,* III, pp. 183–193; Ducas, XXXVI, pp. 315–319; Phrantzes, p. 325; Leonardo din Chios, *Historia Constantinopolitanae Urbis Captae, M.P.G.,* CLIX, coli. 929–930; *Isidor al Rusiei, scrisoarea către papă,* la Iorga, *Notes et Extraits,* III, pp. 522–524; Pusculus, *op. cit.,* pp. 21, 23.

V. PREGĂTIRI PENTRU ASEDIU

1. Vezi mai sus, p. 72, n. 25.

2. Ducas, *op. cit.*, XXXIV, pp. 311–313.

3. Critobulos, *op. cit.*, pp. 23–33, o lungă cuvântare redactată de autor, care îl face pe sultan să schițeze întreaga istorie otomană până la acea dată; Taci Bey zade Cafer Celebi, *Mahrusa-i Istanbul Fetihnamesi*, ed. 1331 A.H., pp. 6–8, dă o versiune redactată deopotrivă de autor, dar mai scurtă, sprijinindu-se însă în mod evident pe aceleași baze; vezi Inalcîk, *op. cit.*, pp. 125–126.

4. Ducas, *op. cit.*, XXXVII, p. 321; Pusculus, *op. cit.*, p. 49 care afirmă, în chip incorect, că Mesembria fusese unul dintre orașele care se împotriviseră turcilor.

5. Phrantzes, *op. cit.*, pp. 234–236; Chalcocondylas, *op. cit.*, pp. 381–382.

6. Pentru vasele de război ale epocii, vezi Yule, *Travels of Marco Polo*, ed. Cordier, I, pp. 31–41; Pears, *The Destruction of the Greek Empire*, pp. 232–235; Sottas, *Les Messageries Maritimes de Venise*, pp. 52–102.

7. Barbaro, *op. cit.*, pp. 21–22, dă cifra de 12 galere și 70 până la 80 de bărci lungi; Iacopo Tetaldi, *Informations;* Martène și Durand, *Thesaurus Novus Anecdotorum*, I, coll., 1820–1821, vorbesc de 16 până la 18 galere și de 60 până la 80 de bărci lungi: Leonardo din Chios, col. 930, dă 6 trireme și 10 bireme și un total de 250 de vase; Phrantzes, *op. cit.*, p. 237, vorbește de 30 de vase mari și 330 de vase mici, dar, la pp. 239–240, dă un total de 480; Ducas, *op. cit.*, XXXVIII, p. 333, dă un total de 300 de vase; Chalcocondylas, *op. cit.*, p, 384, indică 30 trireme și 200 de vase mai mici; Critobulos, *op. cit.*, pp. 37–38 arată un total de 350 de vase, în afara celor de transport. Critobulos accentuează interesul personal purtat de Mehmet flotei.

8. Critobulos, *op. cit.*, p. 38.

9. Pentru organizarea armatei turcești, vezi Pears, *op. cit.*, pp. 222–231; Babinger, *Mehmed der Eroberer*, pp. 91–92. Dintre izvoarele creștine, Ducas, *op. cit.*, XXXVIII, p. 333, indică pentru totalul trupelor turcești mai mult de 400 000 de oameni; Chalcocondylas, *op. cit.*, p. 383, vorbește de 400 000; Critobulos, *op. cit.*, p. 38, indică 300 000, în afara oamenilor din tabără; Phrantzes, *op. cit.*, p. 240, dă 262 000; Leonardo din Chios,

col. 927, indică 300 000, inclusiv 15 000 de ieniceri; Tetaldi, col. 1820, vorbește de 200 000, inclusiv 60 000 de oameni din tabără; Barbaro, *op. cit.,* p. 18, indică 160 000. Autori turci cu autoritate dau circa 80 000; vezi Khairullah Effendi, *Tarikh,* pp. 61–63. Vezi Mordtmann, *Belagerung und Eroberung Konstantinopels,* p. 39. Babinger scoate în evidență faptul că, pentru motive de ordin demografic, Imperiul Otoman n-ar fi putut aduce pe câmpul de luptă, în acea vreme, mai mult de 80 000 de oameni.

10. Oman, *History of the Art of War in the Middle Ages,* II, pp. 205 și urm.

11. Babinger, *op. cit.,* p. 88.

12. Ducas, *op. cit.,* XXXV, pp. 305–307; Phrantzes, *op. cit.,* pp. 236–238; Chalcocondylas, *op. cit.,* p. 385; Critobulos, *op. cit.,* pp. 43–46; Barbaro, *op. cit.,* p. 21; Leonardo din Chios, col. 927. Vezi Babinger, *op. cit.,* pp. 86–88.

13. Mordtmann, articolul *Constantinople,* în *Enciclopaedia of Islam,* I, p. 867; Hammer, *Geschichte des Osmanischen Reiches,* I, pp. 397–398.

14. Ducas, *op. cit.,* XXXVII, p. 327; Barbaro, *op. cit.,* p. 18; Zorzo Dolfin, *Assedio i Presa di Constantinopoli,* ed. Thomas, pp. 12–18; Phrantzes, *op. cit.,* p. 237, dă ca dată a sosirii turcilor 2 aprilie, când a ajuns probabil avangarda; Leonardo din Chios, col. 927, dă data de 9 aprilie, când pare să fi sosit întăriri.

15. Critobulos, *op. cit.,* p. 35.

16. Critobulos, *op. cit.,* pp. 34–35. Leonardo din Chios, col. 934, îi învinuiește pe greci că-și tezaurizează banii. Mai multe dintre bocetele care jelesc căderea Constantinopolului vorbesc de avariție ca de unul dintre păcatele grecilor, care au fost pedepsite de dezastrul „final", dar învinuirea este făcută în chip retoric, fără amănunte.

17. Vezi Marinescu, *Notes sur quelques ambassades,* pp. 426–427.

18. Thiriet, *Régestes,* III, nr. 2905, p. 130.

19. Marinescu, *op. cit.,* pp. 424–425, și *Le Pape Nicolas* V, pp. 336–337.

20. Thiriet, *op. cit.,* nr. 2909–2913, 2917, 2919, pp. 182–184.

21. Vezi p. 113.

22. Csuday, *Die Geschichte der Ungarn,* I, pp. 422–426; Phrantzes, *op. cit.,* pp. 323–328, afirmă că ungurii au trimis o ambasadă la sultan, ca să-l informeze că un atac împotriva Constantinopolului ar dăuna bunelor lor relații cu turcii, dar Hunyadi cerea de la împărat fie Selymbria, fie

ca Mesembria preț pentru ajutorul lui. El mai adaugă că Alfonso de Aragon cerea și el insula Lemnos.

23. Ostrogorsky, *op. cit.*, p. 492.

24. Iorga, *Histoire des Roumains,* IV, pp. 124 și urm.

25. Phrantzes, *op. cit.*, pp. 325–326. *Ienicerul polonez* zugrăvește indignarea trupelor sârbești, când au auzit că trebuiau să se alăture forțelor turcești. Cf. *Pamiętniki Janczara Polska,* ed. Galezowski, *Zbiór Pisarzów Polskich,* V, pp. 142 și urm.

26. Vezi Miller, *The Latins in the Levant,* pp. 407 și urm.

27. Barbaro, *op. cit.*, pp. 14–18.

28. Phrantzes, *op. cit.*, p. 241; Ducas, *op. cit.*, XXXVIII, p. 331; Critobulos, *op. cit.*, pp. 39–40; Barbaro, *op. cit.*, pp. 13–15; Leonardo din Chios, col. 928; Dolfin, *op. cit.*, p. 14; Tetaldi, col. 1821; Montaldo, *Constantinopolitanum Excidium,* ed. Desimoni, în *„Atti della Società Ligure, di Storia"*, X, p. 334; *Cronica slavă despre asediul Constantinopolului,* ed. Iorga, *Une source néglijée de la prise de Constantinople,* în „Bulletin Historique de l'Academie Roumaine", XIII, pp. 91–92 (versiunea rusă) și p. 78 (versiunea română); *Historia Politica Constantinopoleos, C.S.H.B.,* pp. 18–19, care pune în seama lui Giustiniani o cuvântare elegantă, ținută cu acest prilej; vezi mai sus, p. 204, pentru oamenii veniți din Pera.

29. Phrantzes, *op. cit.*, pp. 252–253.

30. Phrantzes, *op. cit.*, p. 256. Francisco se dă drept coborâtor din Alexie I Comnenul. Nu am putut să verific această descendență.

31. Phrantzes, *op. cit.*, p. 244, îl numește Ioan Germanul; Leonardo din Chios, col. 928, îi dă porecla de Grande; Dolfin, p. 14, transcrie: Grando.

32. Barbaro, *op. cit.*, p. 19.

33. Barbaro, *op. cit.*, pp. 13–14; Phrantzes, *op. cit.*, p. 241, spune că un număr de familii grecești de toate categoriile părăsiseră de mai înainte orașul, de teama asediului.

34. Barbaro, *op. cit.*, p. 201; Phrantzes, *op. cit.*, p. 238; Dolfin, p. 20. Cifrele lor coincid mai mult sau mai puțin, Barbaro furnizând mai multe amănunte.

35. Phrantzes, *op. cit.*, p. 241; Tetaldi, col. 1820, dă numărul de 6 000 la 7 000 adăugând – potrivit cu un manuscris – „și nu mai mult"; Leonardo din Chios, col. 933, urmat de Dolfin, p. 22, dă 6 000 de greci

și 3 000 de italieni, incluzându-i probabil între aceștia din urmă pe combatanții imobilizați în Pera. Tetaldi estimează întreaga populație a orașului la 30 000 de oameni; nu este sigur dacă vrea să excludă din calcul femeile. Dacă ținem seama de femei, bătrâni, copii și de cler, cifra de 5 000 de oameni în stare să poarte arme s-ar potrivi cu o populație care însumează 40 000 sau 50 000 de locuitori. Deși un număr de călugări au fost înrolați mai târziu, mai mult ca sigur că nu fuseseră trecuți în listele lui Phrantzes. Critobulos, *op. cit.*, p. 76, afirmă că aproape 4 000 de locuitori au fost uciși odată cu căderea Constantinopolului, iar restul, depășind chiar 50 000, au fost făcuți prizonieri. Cifrele sale, ca la cei mai mulți autori medievali, sunt aproape totdeauna exagerate.

VI. ÎNCEPE ASEDIUL

1. Critobulos, *op. cit.*, p. 40. Unele șanțuri par să fi fost umplute cu apă. Callistus, *Monodia, M.P.G.*, CLXI, col. 1124.

2. Barbare, *op. cit.*, pp. 15–16; Leonardo din Chios, col. 930; Phrantzes, *op. cit.*, p. 208; Ducas, XXXVIII, p. 333.

3. Barbaro, *op. cit.*, pp. 18–20.

4. Cea mai completă și mai bună descriere a zidurilor orașului este încă aceea a lui van Millingen, *Byzantine Constantinople: the Walls of the City.* Îmi însușesc însă fără șovăială părerea lui Pears cum că poarta lui Roman, pomenită în relatările asupra asediului, trebuie îndeobște să fie identificată cu a cincea poartă militară. Cum remarcă acesta, vechiul nume Pempton nu se întâlnește niciodată după secolul al șaptelea, și nici numele de mai târziu, de poartă a Sfântului Kyriake nu apare în povestirile despre asediu. Mai mult, ea este singura poartă din valea râului Lykos, în sectorul zidurilor unde a avut loc cea mai crâncenă bătălie. Pare limpede că pe atunci era cunoscută ca Poarta militară a Sfântului Roman și că, atunci când autorii contemporani se referă la Poarta lui Roman, în mod obișnuit se gândesc la aceasta, mai degrabă decât la Poarta civilă a Sfântului Roman, azi: Top Kapu, pe colină, înspre miazăzi. Vezi Pears, *Destruction of the Greek Empire,* pp. 429–435.

5. Leonardo din Chios, col. 936; Chalcocondylas *op. cit.*, p. 384. Pentru reparații aduse zidurilor după 1422, printre care și reparații cu inscripții menționând pe Iagros, vezi van Millingen, *op. cit.*, pp. 104–108, 120. Phrantzes, *op. cit.*, p. 225, menționează cu adânc respect pe Neofit, deși este foarte critic față de oricine ar fi fost bănuit de lipsă de loialitate.

6. Barbaro, *op. cit.*, pp. 16–19; Leonardo din Chios, coli. 934–935; Phrantzes, *op. cit.*, pp. 252–256, toți sunt de acord, în general, cu privire la diferitele posturi de pază, deși Leonardo se ferește cât poate să-i pomenească pe greci, iar Phrantzes este singurul care-l amintește pe Manuel Genovezul, la Poarta de Aur. Phrantzes îl așază deopotrivă pe Notaras la Petrion și-l pune pe Cantacuzino, împreună cu Nicefor Paleologul, în fruntea rezervei mobile. Poate că Manuel să fi fost înlocuit mai târziu de Cantacuzino, iar sectorul lui se poate să fi cuprins cartierele Petrion și Petra. Numai Barbaro arată unde staționa Orhan. Pusculus, pp. 64–65 și Dolfin, pp. 23–24, indică, cu ușoare deosebiri, felul în care fuseseră așezați, numai că cel dintâi scria din memorie mulți ani mai târziu, iar ultimul nu fusese de față la asediu.

7. Vezi Pears, *op. cit.*, pp. 250–252.

8. Critobulos, *op. cit.*, pp. 41–42; Tetaldi, col. 1822. Niciun izvor turcesc nu dă amănunte cu privire la așezarea armatei otomane, cu excepția relatării, plină de fantezie, scrisă de Evliya Çelebi, două veacuri mai târziu: din aceasta, extrase semnificative sunt date de Turková, *Le Siège de Constantinople d'après le Seyāhatnāme d' Evliya Çelebi*, în „Byzantinoslavica", XIV, pp. 1–13, îndeosebi pp. 7–9.

9. Critobulos, *op. cit.*, p. 42; Phrantzes, *op. cit.*, p. 240; Barbaro, *op. cit.*, p. 21. Coloanele duble (Diplokionion) sunt desenate pe planul Constantinopolului (1422) al lui Buondelmonte, tocmai dincolo de șuvoiul care curgea pe valea dintre Taksim și Maçka, cam acolo unde se află acum aripa de sud-vest a palatului de azi, de la Dolma Bahçe.

10. Barbaro, *op. cit.*, pp. 19–20.

11. Critobulos, *op. cit.*, pp. 40–41.

12. Barbaro. *op. cit.*, pp. 18–20.

13. Critobulos, *op. cit.*, pp. 43–48.

14. Barbaro, *op. cit.*, p. 21; Critobulos, *op. cit.*, pp. 48–49; Phrantzes, *op. cit.*, pp. 238–239; Ducas, *op. cit.*, XXXVIII, p. 339; Chalcocondylas, *op. cit.*, pp. 386–387.

15. Barbaro, *op. cit.*, pp. 21–22; Critobulos, *op. cit.*, pp. 50–51, datează ciocnirea după primul asalt împotriva zidurilor. Data reală este totuși furnizată în chip limpede de Barbaro. Critobulos pare să fi făcut confuzie între acest atac împotriva lanțului și atacul mai slab, săvârșit de Baltoghlu, la 18 aprilie.

16. Barbaro, *op. cit.*, p. 23; Critobulos, *op. cit.*, pp. 49–50.

VII. PIERDEREA CORNULUI DE AUR

1. Phrantzes, *op. cit.*, pp. 247–250; Critobulos, *op. cit.*, pp. 52–55; Ducas, *op. cit.*, XXXVIII, p. 335; Chalcocondylas, *op. cit.*, pp. 389–390; Barbaro, *op. cit.*, pp. 23–26; Leonardo din Chios, coll. 930–931; Dolfin, *op. cit.*, pp. 17–18; Pusculus, *op. cit.*, pp. 68–69. Ducas afirmă că au fost patru vase genoveze și unul imperial, iar Chalcocondylas – unul genovez și unul imperial. Relatările martorilor oculari sunt toate de acord că au fost trei vase genoveze și unul imperial. Barbaro spune că genovezii au venit atrași de o ofertă făcută de împărat, după care genovezii puteau importa provizii, fiind scutiți de vamă. Leonardo susține că ei au adus ostași, arme și bani în vederea apărării, iar Critobulos afirmă că fuseseră trimiși de papă.

2. Pentru scrisoarea șeicului și reacția turcească, în general, vezi Inalcîk, *Mehmed the Conqueror*, în „Speculum", XXXV, pp. 411–412, și *Fatih Devri*, p. 217.

3. Barbaro, *op. cit.*, p. 26, Critobulos, *op. cit.*, p. 55; Ducas, *op. cit.*, XXXVIII, p. 336.

4. Barbaro, *op. cit.*, p. 26; Phrantzes, *op. cit.*, pp. 246–247; Leonardo din Chios, col. 931.

5. Barbaro, *op. cit.*, pp. 27–28; Phrantzes, *op. cit.*, pp. 250–252; Critobulos, *op. cit.*, pp. 55–56; Leonardo din Chios, col. 930, care-l critică pe un venețian că dăduse ideea sultanului; Tetaldi, coll. 1820–1821; Pusculus, *op. cit.*, pp. 69–70; Dolf în *op. cit.*, p. 16; *Ienicerul Polonez*, cap. XXIV;

Aşikpaşazade, p. 198; Sa'ad ed-Din, *The Capture of Constantinople,* trad. Gibb, pp. 20–21. Aşikpaşazade afirmă că 70 de vase fuseseră transportate, deşi izvoarele lui Sa'ad ed-Din indică un număr mult mai mic. Evliya Çelebi vorbeşte de 50 de galere şi 50 de bărci mici (în Turková, *Le Siège de Constantinople,* pp. 5–6). *Ienicerul Polonez* vorbeşte de 30 de vase. Izvoarele creştine contemporane variază în relatările lor între 57 de vase (Critobulos) şi 80 (Tetaldi). Îl urmez pe Pears, *The Destruction of the Greek Empire,* pp. 443–446, când socotesc că vasele au fost ridicate pe valea abruptă, dar scurtă din spatele lui Tophane, mai degrabă decât pe valea mai largă dinspre Şişli, un drum mult mai lung şi numai în foarte mică măsură mai lesnicios.

6. Barbaro, *op. cit.,* pp. 28–33; Phrantzes, *op. cit,,* pp. 257–258; Critobulos, *op. cit.,* pp. 56–57; Leonardo din Chios, coll. 932–933; Tetaldi, col. 1821; Pusculus, *op. cit.,* pp. 72–75; Ducas, *op. cit.,* XXXVIII, pp. 347–348. Critobulos, a cărui mărturie avea probabil la bază izvoare turceşti, şi Ducas, ale cărui date proveneau în mare măsură din izvoare genoveze, spun – şi unul, şi altul – că sultanul a primit un mesaj din Pera, care-l punea în gardă. Barbaro, a cărui ură împotriva genovezilor îl face suspect, afirmă că *il Podestà* din Pera, în persoană, a trimis un mesaj sultanului. Leonardo din Chios, genovez el însuşi, lasă să se înţeleagă că genovezii erau vinovaţi.

7. Pentru legăturile sultanului cu Pera, vezi mai sus, p. 128.

8. Phrantzes, *op. cit.,* p. 252; Critobulos, *op. cit.,* p. 57; Barbaro, *op. cit.,* pp. 43–44; Leonardo din Chios, col. 931; Ducas, *op. cit.,* XXXVIII, p. 349; Chalcocondylas, *op. cit.,* p. 388; Kodja Effendi, MS p. 170, citat de Lebeau, *Histoire du Bas Empire,* XXI, p. 265. Placa pusă în 1953, ca să indice locul în care podul atingea ţărmul Istanbulului, va fi fost aşezată greşit, odată ce acest pod în mod evident nu putea duce spre o plajă strâmtă, dominată de fortificaţiile puternice de la Blacherne şi separată prin canalul lui Diedo de restul armatei turceşti, ci spre o regiune dincolo de bătaia armelor aşezate pe ziduri, aşa cum se arată într-o stampă contemporană folosită ca frontispiciu al ediţiei engleze a cărţii de faţă. Totuşi Barbaro, care ne dă cea mai completă descriere, precum şi data când podul a fost terminat, spune că el se sfârşea chiar sub „palisadă", prin care se pare că înţelege zidul de la Blacherne.

VIII. NĂDEJDEA SLĂBEȘTE

1. Phrantzes, *op. cit.*, p. 256; Barbaro, *op. cit.*, pp. 33–34; Leonardo din Chios, col. 935.

2. Barbaro, *op. cit.*, p. 35; Thiriet, *Régestes*, nr. 2919–2923, pp. 185–186.

3. *Ibid.*, nr. 2927, pp. 186–187.

4. Barbaro, *loc. cit.*, *Cronica slavă*, p. 114 (versiunea rusă, p. 95; versiunea română, p. 79) arată că împăratul a trimis după ajutor în Moreea, în celelalte insule precum și în țările „francilor".

5. Phrantzes, *op. cit.*, p. 258; Leonardo din Chios, coll. 932–933.

6. Acest episod este relatat numai de *Cronica slavă*, dar raportul cronicarului poartă pecetea autenticității. *Cronica slavă*, p. 118 (versiunea rusă, p. 95; versiunea română, pp. 79–80).

7. Phrantzes, *op. cit.*, pp. 259–260; Barbaro, *op. cit.*, pp. 35–36; Ducas, *op. cit.*, XXXVIII, p, 347.

8. Barbaro, *op. cit.*, pp. 36–37; *Cronica slavă*, pp. 118–119 (versiunea rusă, pp. 95–96; versiunea română, pp. 80–81) amintesc de eroismul lui Rhangabe.

9. Barbaro, *op. cit.*, pp. 37–39.

10. Barbaro, *op. cit.*, p. 39; *Cronica slavă*, pp. 119–120 (versiunea rusă, pp. 96–97; versiunea română, p. 81), ne dă o relatare exagerată și greu de crezut, după care împăratul ținea sfat în porticul de la Sfânta Sofia când a auzit că turcii intraseră într-adevăr în oraș. A pornit, atunci, călare și i-a respins.

11. Barbaro, *op. cit.*, pp. 39–40.

12. Barbaro, *op. cit.*, pp. 40–42; 44–45.

13. Barbaro, *op. cit.*, pp. 42–43; Phrantzes, *op. cit.*, pp. 243–245; Leonardo din Chios, col. 936.

14. Barbaro, *loc. cit.*; Phrantzes, *op. cit.*, p. 245; Tetaldi, col. 1821; Leonardo din Chios, col. 936; Chalcocondylas, *op. cit.*, pp. 388–389.

15. Barbaro, *op. cit.*, pp. 46–47.

16. Barbaro, *op. cit.*, p. 47. La aceasta se referă în chip amănunțit, la pp. 33–34, când vorbește de plecarea corabiei, și ne arată astfel că a trebuit să intervină în forma originală a jurnalului său, ca să introducă referința suplimentară.

17. Barbaro, *op. cit.*, p. 46, datează eclipsa la 22 mai. Luna plină însă și eclipsa s-au petrecut pe 24 mai. Și de data aceasta, Barbaro trebuie să-și fi schimbat forma originală a jurnalului său. Celelalte povestiri sunt date de Phrantzes, *op. cit.*, pp. 264–265, de Pusculus, *op. cit.*, p. 79, de Critobulos, *op. cit.*, pp. 58–59, din nou de Barbaro, p. 48, și, într-o formă cu totul exagerată, de *Cronica slavă*, p. 122.

18. Această povestire e dată numai de *Cronica slavă*, pp. 122–123 (versiunea rusă, p. 98; versiunea română, p. 82). Dacă eliminăm asemenea amănunte închipuite, cum este prezența patriarhului, povestirea este probabil adevărată.

IX. ULTIMELE ZILE ALE BIZANȚULUI

1. Critobulos, *op. cit.*, p. 60.

2. Phrantzes, *op. cit.*, pp. 263–264, 327; Ducas, *op. cit.*, XXXVIII, pp. 341–343. Ambasadorul maghiar îi dăduse sultanului sfaturi folositoare cu privire la utilizarea artileriei.

3. Chalcocondylas, *op. cit.*, pp. 390–392, dă o relație completă a negocierilor lui Ismail; Ducas, *op. cit.*, XXXVIII, pp. 345, 349; Sa'ad ed-Din, p. 20.

4. Phrantzes, *op. cit.*, pp. 265–270; Leonardo din Chios, coll. 937–938; Tetaldi, coll. 1821–1822.

5. Tetaldi, *loc. cit.*

6. Barbaro, *op. cit.*, pp. 48–49; *Cronica slavă*, p. 124 (versiunea rusă, p. 100; versiunea română, p. 84). Numai *Cronica slavă* pomenește de rana lui Giustiniani.

7. Phrantzes, *op. cit.*, p. 270; Leonardo din Chios, col. 978.

8. Barbaro, *op. cit.*, pp. 48–49.

9. Barbaro, *op. cit.*, pp. 49–51; Critobulos, *op. cit.*, p. 60; Ducas, op. cit., XXXIX, pp. 351–353; Leonardo din Chios, col. 938; Dolfin, p. 20, amintește – el singur – de vizita sultanului la Pera.

10. Critobulos, *op. cit.*, pp. 60–65, ne dă pe larg cuvântarea pe care el crede că sultanul ar fi trebuit să o țină cu acest prilej. Este neîndoios că a căpătat informații de la prietenul său, Hamza Bey, care fusese de

față în această împrejurare; putem astfel conchide că sultanul a spus ceva în direcția indicată de Critobulos. Phrantzes, pp. 269–270, ne dă o cuvântare scurtă.

11. Barbaro, *op. cit.*, p. 50; Phrantzes, *op. cit.*, pp. 262–263; Leonardo din Chios, col. 937.

12. Phrantzes, *op. cit.*, pp. 271–279; Leonardo din Chios, coll. 938–939.

13. Phrantzes, *op. cit.*, p. 279. Critobulos, Chalcocondylas și *Cronica slavă* se referă la slujba de noapte, când vorbesc de prădarea orașului. Vezi mai sus, p. 157.

14. Phrantzes, *op. cit.*, p. 280; Andrea Cambini, *Libro della Origine de Turchi* (ed. din 1529), pp. 8–10.

15. Phrantzes, *op. cit.*, p. 280. Iapa împăratului, cu picioarele albe, apare în poezia populară grecească, d. p. Ὁ Θάντος τοῦ Κωνσταντίνου Δράγαζη la Legrand, *Recueil de chansons populaires grecques,* p. 74.

X. CĂDEREA CONSTANTINOPOLULUI

1. Cristobulos, *op. cit.*, pp. 66–67.

2. Am scos această istorisire din diferite izvoare: întâi, martorii oculari: Phrantzes, *op. cit.*, pp. 280–287; Barbaro, *op. cit.*, pp. 51–57; Leonardo din Chios, coll. 940–941; Tetaldi, coll. 1822–1823; Pusculus, *op. cit.*, pp. 80–81; Montaldo, *op. cit.*, pp. 335–338; Riccherio, *La Presa di Constantinopoli,* în Sansovino, *Historia Universale,* II, pp. 64–65; *Ienicerul polonez,* pp. 132–134. Relatările din Critobulos, *op. cit.*, pp. 67–71, și Ducas, *op. cit.*, XXXIX, pp. 351–361, proveneau nemijlocit de la martori oculari. Izvoarele turcești dau relatări scurte, reproduse în Sa'ad ed-Din, pp. 21–28. Chalcocondylas, *op. cit.*, pp. 351–356, ne pune la îndemână o scurtă dare de seamă care nu adaugă nimic nou. *Cronica slavă,* pp. 124–125, dă o relatare confuză asupra luptelor. Numai Ducas oferă toate amănuntele asupra pătrunderii prin Kerkoporta, dar povestirea sa este confirmată pe scurt de Sa'ad ed-Din. Pentru locul exact unde se află Kerkoporta, vezi van Millingen, *Byzantine Constantinople,* pp. 89–94. Izvoarele nu sunt de acord cu privire la rana lui Giustiniani. Phrantzes spune că a fost rănit la picior, iar Chalcocondylas – la mână,

dar Leonardo ne vorbește de o săgeată în subsuoară și Critobulos de un glonț care i-a străpuns platoșa. A fost probabil o rană serioasă, în ce parte a trupului va fi fost. Barbaro, în aversiunea lui față de toți genovezii, nu pomenește nicăieri de vreo rană, și spune numai că și-a părăsit postul. Cu această excepție, există un acord remarcabil între toate izvoarele.

3. Phrantzes, *op. cit.*, pp. 287–288; Barbaro, *op. cit.*, pp. 57–58. Phrantzes dă numele lui Paolo și Troilo, care ar fi scăpat, și nu pomenește de Antonio, ci de *podestà*, din Pera, în scrisoarea sa către cârmuirea genoveză, ed. de Sacy, *Notices et Extraits des Manuscripts de la Bibliothèque du Roi*, XI, p. 77, când spune că Paolo a încercat să se ascundă, dar a fost prins și a murit. Este deci probabil că Phrantzes a pomenit de Paolo din greșeală, în loc de Antonio.

4. Sa'ad ed-Din, p. 23. Vezi Ahmed Muktar Pașa, *The Conquest of Constantinople*, p. 228. Pentru pescarii din Petrion, vezi mai sus, anexa II, p. 214.

5. Barbaro, *op. cit.*, pp. 59, 61; Phrantzes, *op. cit.*, p. 293.

6. Vezi mai sus, anexa II, p. 214.

7. Critobulos. *op. cit.*, pp. 74–75; Ducas, *op. cit.*, XXXIX, p. 379; Chalcocondylas, *op. cit.*, p. 398.

8. Leonardo din Chios, col. 943; Podestà din Pera, p. 77.

9. Riccherio, *op. cit.*, p. 66; *Rapporto del Superiore dei Franciscani*, citat în *Cronica de Bologna* (Muratori, *R.I.Ss.*, XVIII, pp. 701–702); Chalcocondylas, *op. cit.*, p. 359. Trei scrisori trimise din Roma cardinalului de Ferrara, reproduse de Iorga, *Notes et Extraits*, II, pp. 518–520, redau întâmplarea în amănunt. Tetaldi, când și-a scris raportul, credea despre cardinal că murise, col. 1823.

10. Barbaro, *op. cit.*, pp. 57–58; Podestà din Pera, p. 75; Ducas, *op. cit.*, XXXIX, pp. 371–373, care afirmă că numai cinci vase genoveze au putut scăpa.

11. Barbaro, *op. cit.*, pp. 58–59; Ducas, *op. cit.*, XXXIX, p. 373.

12. Phrantzes, *op. cit.*, pp. 387–388. Vezi mai jos, p. 169.

13. Potrivit cu tradiția, steagul turcesc înfățișează Luna ca o seceră, cu o stea în cuprinsul arcului ei, deoarece sultanul a intrat în Constantinopol când luna arăta în acest chip; aceasta explică de ce secera aparține

unei luni în descreștere și nu în creștere. De fapt, luna trebuie să fi fost în cel de-al treilea pătrar al său.

14. Ducas, *loc. cit.* Vezi mai jos, anexa II, p. 233. *Podestà* din Pera nu arată tocmai limpede dacă a venit în persoană, așa cum declară Ducas (Podestà din Pera, p. 76).

15. Phrantzes, *op. cit.*, pp. 290–291; Ducas, *op. cit.*, XL. p. 377; Chalcocondylas, *op. cit.*, p. 399; *Historia Politica*, p. 23; Barbaro, *op. cit.*, p. 53; Tetaldi, col. 1823; Pusculus, *op. cit.*, p. 81; Montaldo, p. 338; Sa'ad ed-Din, p. 31; după *Cronica slavă*, p. 126 (versiunea rusă, p. 102; versiunea română, p. 87), capul a fost îngropat sub altarul Sfintei Sofii, iar trupul înmormântat în Pera. *Ienicerul polonez*, p. 133, spune că un țăran pe nume Andrei a recunoscut capul. Așa-numitul mormânt al împăratului, care era arătat vizitatorilor pe Vefa Meidan, în Istanbul, n-are nicio întemeiere istorică.

XI. SOARTA CELOR ÎNVINȘI

1. Barbaro, *op. cit.*, p. 55. Phrantzes, *op. cit.*, pp. 288–289. Critobulos, *op. cit.*, pp. 71–73. Biserica Sfânta Maria a Mongolilor e cunoscută, după tradiție, de turci sub numele de Kînk Kilisse, Biserica Sângelui, din pricina sângelui care curgea pe drum, prin fața ei, venind din înălțimile de la Petra.

2. Ducas, *op. cit.*, XXXIX, p. 353.

3. Ducas, *op. cit.*, XXXIX, p. 369.

4. Mărturii arheologice arată că Pantocratorul a fost prădat și folosit ca loc de popas pentru trupe. Ghenadie, care era călugăr, a fost probabil făcut prizonier în chilia sa. Se pare că el se retrăsese mai întâi în mănăstirea Charsianiților (vezi Beck, *Kirche und theologische Literatur*, p. 760), dar în timpul iernii din 1452–1453 se găsea la Pantocrator (Ducas, *op. cit.*, p. 315).

5. Ducas, *op. cit.*, XXXIX, p. 365; Critobulos, *op. cit.*, p. 75.

6. Phrantzes, *op. cit.*, p. 290; Critobulos, *op. cit.*, pp. 75–76; Leonardo din Chios, coll. 941–942.

7. Barbaro, *op. cit.*, p. 57; Critobulos, *loc. cit.;* Ducas, *loc. cit.*, *Raportul franciscan,* coll. 701–702.

8. Critobulos, *op. cit.*, p. 76, care pomenește de 4 000 de oameni uciși și 50 000 de prizonieri. Leonardo din Chios, col. 942, indică 60 000 de prizonieri. Amândouă aceste cifre cu privire la prizonieri trebuie să fie exagerate, odată ce întreaga populație a orașului era probabil de mai puțin de 50 000 de locuitori. *Raportul franciscan, loc. cit.*, socotește numărul celor uciși la 3 000 de oameni.

9. *Cronica slavă,* p. 137 (versiunea rusă, p. 105; versiunea română, pp. 86–87), dă amănunte care par să provină din povestirea unui martor ocular, cu toate trăsăturile născocite, atribuite patriarhului, aflate acolo. Ducas, *op. cit.*, XXXIX, p. 375, reproduce povestirea despre soldatul turc care lovea cu târnăcopul în pardoseală, dar datează vizita sultanului la 30 ale lunii (la această dată cu siguranță că pardoseala putuse să fie scoasă); Phrantzes, *loc. cit.*, Așikpașazade, p. 199, spune doar că o slujbă religioasă musulmană s-a oficiat în clădire, în vinerea următoare.

10. Cantemir, *History of the Othman Empire,* trad. Tindal, p. 102, dă citatul în limba persană, dar nu și izvorul de unde a fost luat.

11. Phrantzes, *op. cit.*, pp. 291–292; Leonardo din Chios, col. 942; Critobulos, *op. cit.*, p. 82.

12. Barbaro, *op. cit.*, pp. 57–61; Podestà din Pera, p. 77; Leonardo din Chios, col. 943. *Raportul franciscan,* col. 702. Pentru referință la ce i s-a întâmplat lui Isidor, vezi mai sus, p. 151, n. 9.

13. Matei Camariotes, *De Constantinopoli capta narratio lamentabilis,* M.P.G., CLX. coll. 1068–1069.

14. Ducas, *op. cit.*, XL, p. 381, și Chalcocondylas, *op. cit.*, pp. 402–403, a căror povestire am urmat-o. Ducas nu-l agrea pe Notaras; relatarea sa este, prin urmare, cu atât mai vrednică de crezare. Critobulos, *op. cit.*, pp. 83–84, trece cu vederea povestirea referitoare la desfrânarea sultanului, din grija de a păzi reputația acestuia. Leonardo din Chios, deși amintește de perversiunea sultanului, dă o versiune potrivit căreia Notaras, pe care îl ura, a încercat să arunce vina asupra altcuiva (col. 943). Phrantzes, *op. cit.*, pp. 291–293, dă o povestire diferită, foarte potrivnică lui Notaras. Montaldo, *op. cit.*, p. 339, îl învinuiește pe Notaras de trădare, dar amintește de întâmplarea cu fiul său.

15. Ducas, *op. cit.*, XLII, p. 395. Identitatea soției lui Notaras este nesigură. În scrisori adresate lui, cum sunt acelea de la Ghenadie (D.p. M.G.P., CLX, col. 747), Notaras este numit „ginerele împăratului" – γαμβρὸς τοῦ Βασιλέως. Dacă soția sa ar fi fost fiica lui Manuel al II-lea și a împărătesei Elena, este cu neputință ca Phrantzes, care dă toate amănuntele cu privire la familie, să nu fi menționat acest fapt. Ea trebuie să se fi născut după 1400, odată ce fiul său abia trecuse de zece ani în 1453. Nu este de crezut ca Manuel, care era un soț credincios, să fi avut copii nelegitimi, după ce s-a căsătorit. Cred că bizantinii n-ar fi folosit termenul de „ginere", pentru a indica în mod vag o legătură rezultată din căsătorie. De aceea ea trebuie să fi fost fiica nepotului lui Manuel, a împăratului Ioan al VII-lea, care s-a căsătorit cu o principesă Gattilusi, de la care, cu siguranță, nu a avut niciun fiu. Se poate însă ca el să fi avut o fiică, legitimă sau nu. Papaliopulos, *Versuch einer Genealogie der Palaiologen,* p. 90, o socotește fiică a lui Dimitrie Paleologul Cantacuzino, dar trimiterea pe care o face la Phrantzes nu spune nimic asemănător. Nu știu pe ce date își sprijină Lambros, Συνθήκη, pp. 153, 170, genealogia pe care o stabilește pentru familia Notaras.

16. Vezi p. 217. Sathas, *Monumenta Historiae Hellenicae,* IX, p. VI, afirmă că Ana fusese cândva logodită cu împăratul Constantin. Dovezile par însă insuficiente.

17. Phrantzes, *op. cit.*, pp. 309–310, 383, 385.

18. Critobulos, *op. cit.*, pp. 76–77, 85; Ducas, *op. cit.*, XLII, p. 395. *Raportul franciscan,* col. 702; Podestà din Pera, pp. 76–77, care scrie la 23 iunie și afirmă că sultanul plecase în noaptea precedentă. Babinger, *Mehmed der Eroberer,* p. 107.

19. Vezi mai jos, anexa II.

20. Vezi mai jos, anexa II.

21. Phrantzes, *op. cit.*, pp. 304–307; *Historia Politica,* pp. 27–28; *Historia Patriarchica, C.S.H.B.*, pp. 78–81; Critobulos, *op. cit.*, pp. 94–95; Cantemir, *op. cit.*, p. 104. Să se vadă de asemenea relatarea completă, deși ușor confuză, din Papadopoulos, *Studies and Documents relating to the History of the Greek Church and People under Turkish Domination,* pp. 1–85.

22. Vezi mai jos, anexa II.

23. Phrantzes, *op. cit.*, p. 307; *Historia Politica*, pp. 28–29; *Historia Patriarchica*, pp. 82–83, care dă și textul tratatelor lui Ghenadie (pp. 83–93).

24. Critobulos, *op. cit.*, pp. 82–83; Aşikpaşazade, *op cit.*, pp. 124–126; Ducas, *op. cit.*, XLII, p. 393; *Historia Politica*, p. 25. Pentru emigrarea silită de la Trapezunt, vezi p. 190. O scrisoare scrisă în 1453, de episcopi refugiați în Țara Românească, vorbește de 30 000 de familii aduse ca să se reinstaleze în Constantinopol. Iorga, *Notes et Extraits*, IV, p. 67, 4 000 au fost aduși cu sila și 4 000 așezați pe „continent", adică în Tracia.

25. Călătorul spaniol Cristobal de Villalón, care scrie pe la 1550, pretinde că a văzut catagrafii în Constantinopol, care arătau că acolo se găseau 60 000 de gospodării turcești, 40 000 – grecești și armenești și 10 000 evreiești; 4 000 de gospodării în Pera (grecești sau occidentale) și 10 000 de gospodării grecești în satele din jur. Villalón, *Viaje de Turquia*, II, pp. 255 și urm. Vezi Iorga, *Byzance après Byzance*, pp. 45–52.

XII. EUROPA ŞI CUCERITORUL

1. Însemnare, într-un codice al mănăstirii Agarathos, la Tomadakis, *Répercussion immédiate de la prise de Constantinople*, în *Cinq-centième Anniversaire de la prise de Constantinople*, Atena, 1953.

2. Thiriet, *Régestes*, nr. 2928, p. 187. Vezi Pastor, *History of the Popes*, trad. Antrobus, II, pp. 271–274.

3. Tetaldi, col. 1823, credea că dacă flota ar fi sosit la timp, Constantinopolul n-ar fi căzut.

4. Critobulos, *op. cit.*, p. 81, Thiriet, *La Romanie Vénitienne*, p. 383.

5. Thiriet, *Régestes*, nr. 2929–2936; pp. 187–190.

6. Podestà din Pera, pp. 76–78; Montaldo, *op. cit.*, p. 342; Ducas, *op. cit*, XLII, p. 393; Critobulos, *op. cit.*, p. 76. Pentru numele de Lomellino, purtat de *podestà*, vezi prefața lui Desimoni la Montaldo, pp. 306–307.

7. Heyd, *Histoire du Commerce du Levant*, II, pp. 382–407. Actul prin care se cedează Caffa către *Consilio* este publicat în *Notices des Manuscripts de la Bibliothèque du Roi*, XI, I, pp. 81–89.

8. Vezi Argenti, *The Occupation of Chios by the Genoese*, I, pp. 205–208.

9. Heyd, *op. cit.*, II, p. 308 și n. 4. Tetaldi, col. 1823, evaluează pierderile anconitanilor la mai mult de 20 000 de ducați.

10. Heyd, *op. cit.*, II. pp. 308, 336–338. Tetaldi, *loc. cit.*, apreciază pierderile florentine la 20 000 de ducați.

11. Heyd, *op. cit.*, II, pp. 308, 348.

12. Krekić, *Dubrovnik (Raguse) et le Levant*, p. 62 și Thiriet, *Régestes*, nr. 1279 și 1364, pp. 383, 398.

13. *Ibid.*, nr. 2955–2956, 3021, pp. 194–195, 212–213.

14. Raynaldi, *Annales*, X. pp. 2–3.

15. Iorga, *Notes et Extraits*, II, p. 518.

16. *Ibid.*, IV, pp. 90–91, 101–102, 111–113.

17. Pius II, *Opera Omnia*, pp. 716–717.

18. Grunzweig, *Philippe le Bon et Constantinople*, în „Byzantion", XXIV, pp. 51–52.

19. Olivier de La Marche, *Mémoires*, ed. Beaune et d'Arbaumont, II, pp. 381–382.

20. Critobulos, *op. cit.*, pp. 119–121; Ducas, *op. cit.*, XLV, p. 423. Vezi Miller, *Essays on the Latin Orient*, pp. 340–343, cu trimiteri.

21. Vezi Atiya, *The Crusade in the Later Middle Ages*, pp. 236–240.

22. Olivier de La Marche, *Mémoires*, II, pp. 336–337.

23. Iorga, *Notes et Extraits*, IV, pp. 126–127.

24. Chalcocondylas, *op. cit.*, p. 403.

25. Pius II, *Opera Omnia*, p. 394.

26. Ducas, *op. cit.*, XLII, p. 395; Critobulos, *op. cit.*, p. 85; Babinger, *Mehmed der Eroberer*, pp. 108–109.

27. Critobulos, *op. cit.*, pp. 86–87; Ducas, *loc. cit.*, Miller, *Essays on the Latin Orient*, pp. 334–335.

28. Phrantzes, *op. cit.*, pp. 293–294; Critobulos, *op. cit.*, pp. 87–88; Chalcocondylas, *op. cit.*, pp. 403–404; Leonardo din Chios, col. 943; Aşikpaşazade, *op. cit.*, pp. 197–199. Vezi Inalcîk, *Fatih Devri*, pp. 134–136. Relatarea lui Aşikpaşazade este cu deosebire dușmănoasă față de Halil, dar unii istorici otomani de mai târziu, care au scris când familia acestuia – așa-numiții Çandarlî – a fost reabilitată, sunt mai indulgenți. Vezi Inalcîk, *Fatih Devri*, pp. 132–136. Este probabil ca dispariția și moartea lui Notaras să fi fost legate de moartea lui Halil. Aşikpaşazade

spune că Notaras l-a mituit cu bani, pe care i-a trimis ascunși într-un pește. Fără îndoială că raporturile dintre ei erau bune.

29. Vezi Jireček, *Geschichte der Serben,* II, pp. 201 și urm.; Miller, *Essays on the Latin Orient,* pp. 456–457, și capitolul *The Balkan States,* în: *Cambridge Medieval History,* IV, pp. 575–582; Babinger, *Mehmed der Eroberer,* pp. 112 și urm.

30. Critobulos, *op. cit.,* pp. 105–111, 138–139; Ducas, *op. cit.,* XLIV, p. 419, XLV, pp. 423, 427; Leonardo din Chios, *De Lesbo a Turcis Capta,* ed. Hopf, *passim;* Miller, *Essays on the Latin Orient,* pp. 335–352.

31. Miller, *The Latins in the Levant,* pp. 435–441, 456–457.

32. Critobulos, *op. cit.,* pp. 126–137, 149–153; Ducas, *op. cit.,* XLV, pp. 423–425; *Ienicerul polonez,* pp. 155–165; Așikpașazade, *op. cit.,* pp. 210–213. Vezi Zakythinos, *Le Despotat Grec de Morée,* I, pp. 247–284.

33. Critobulos, *op. cit.,* pp. 163–174; Phrantzes, *op. cit.,* p. 413; Ducas, *op. cit.,* XLV, pp. 429–431; Chalcocondylas, *op. cit.,* pp. 490–497; *Ienicerul polonez,* pp. 165–173; Așikpașazade, *op. cit.,* pp. 218–227. Vezi Miller, *Trebizond: the Last Greek Empire,* pp. 97–104.

34. Critobulos, *op. cit.,* pp. 175–177; *Historia Politica,* pp. 36–37; Miller, *Trebizond,* pp. 105–108.

35. Phrantzes, *op. cit.,* p. 308; Critobulos, *loc. cit.,* Miller, *loc. cit.*

36. Miller, *loc. cit.* Balada despre fata din Kordyle este publicată de Legrand, *Recueil de chansons populaires grecques,* p. 78.

37. Balada despre căderea Trapezuntului, la Legrand, *Recueil de chansons populaires grecques,* p. 76.

38. Iorga, *Histoire des Roumains,* IV, pp. 131 și urm.

39. Vezi Medlin, *Moscow and East Rome,* pp. 75–95.

XIII. CEI RĂMAŞI ÎN VIAŢĂ

1. Phrantzes, *op. cit.,* pp. 395, 412–413, 427–429, 449; Critobulos, *op. cit.,* pp. 58–59; *Historia Politica,* pp. 35–36; Moartea prințesei Elena a fost deplânsă într-o monodie publicată de Lambros, Παλαιολόγεια καὶ Πελοποννησιακά, IV, pp. 221–229.

2. Phrantzes, *op. cit.*, pp. 410–415; Miller, *The Latins in the Levant,* pp. 453–454; Zakythinos, *Le Despotat Grec de Morée,* I, pp. 287–290. Phrantzes spune că soția lui Toma a murit în vârstă de șaptezeci de ani. Trebuie să fie o greșeală, odată ce Toma avea numai cincizeci și șase de ani când a murit, cu trei ani înainte, iar copilul lor cel mai mic, Zoe, n-a putut să se nască înainte de 1456. Toma s-a căsătorit cu Caterina în 1430. Dacă ea în acel moment ar fi avut cincisprezece ani, când a murit ar fi fost în vârstă de patruzeci și șapte de ani.

3. Phrantzes, *op. cit.*, pp. 202, 413, 450. Vezi Lascaris, *Visantiske Princeze u Srednjewkovnoj Srbiji,* pp. 97–123.

4. Pentru cariera fiilor lui Toma, vezi relatarea plină de referințe din Zakythinos, *Le Despotat Grec de Morée,* I, pp. 290–297, și Typaldos, Οἱ ἀπόγονοι τῶν Παλαιολόγων μετά τὴν ἅλωσιν, în: „Δελτίον τῆς Ἱστορικῆς καὶ Ἐθνολογικῆς Ἑταιρίας τῆς Ἑλλάδος", VIII, pp. 129–154. Pentru viața lui Zoe-Sofia, vezi Medlin, *Moscow and East Rome,* pp. 76–77, 79, 86–87. Pentru prima ei căsătorie, Phrantzes, *op. cit.*, pp. 424–425.

5. Cu privire la familia Paleologilor care se afla în Cornwall, în secolul al XVII-lea, și până la urmă s-a stins în insulele Barbados, vezi Leigh Fermor, *The Traveller's Tree,* pp. 144–149 și Zoras, Περὶ τὴν ἅλωσιν τῆς Κωνσταντινουπόλεως pp. 287–295. Familia pretindea că se trage dintr-un fiu al lui Toma, numit Ioan. Dacă acest fiu a existat, este cu neputință ca Phrantzes, care cunoștea bine familia și-i purta un viu interes, să nu-l fi pomenit. Acesta nu este pomenit nici de Bessarion, în instrucțiunile sale către tutorele celor doi fii ai lui Toma. Este cu putință ca Toma să fi avut un copil din flori, cu numele de Ioan. Este și mai probabil că familia din Cornwall să fi coborât dintr-o ramură colaterală a Paleologilor, cum mai erau și alte multe, deși niciuna dintre ele nu era de sânge cu adevărat împărătesc. Toți coborâtorii legitimi, în linie bărbătească, din Mihail al VIII-lea, primul împărat Paleolog, sunt cunoscuți și este foarte greu de crezut ca vreunul dintre ei să fi fost trecut cu vederea de specialiști. Mișcătorul vultur bicefal săpat pe piatra de mormânt a lui Teodor Paleologul în biserica lui Landulph, din Cornwall, din păcate nu avea ce căuta acolo.

6. Vezi Miller, *Essays on the Latin Orient,* pp. 502–507. Ni se spune că regina Elena a fost adânc îndurerată de vestea căderii Constantinopolului și că i-a primit bine pe refugiați. Makhairas, *Cronica,* I, p. 682.

7. Pentru urmașii lui Scanderberg, vezi Gegaj, *L'Albanie et l'invasion turque, au XVe siècle,* pp. 161–162.

8. Phrantzes, *op. cit.,* pp. 413–414; Chalcocondylos, *op. cit.,* pp. 497–498; *Historia Politica,* p. 38; Miller, *Trebizond,* pp. 108–111.

9. Scrisoarea lui Filelfo este publicată de Legrand, *Cent dix lettres grecques de Fr. Filelfe,* pp. 62–68.

10. Phrantzes, *op. cit.,* pp. 408, 411, 424–425, 429–446, 451– 453.

11. Sathas, Μνημεῖα Ἑλληνικῆς Ἱστορίας, IX, pp. VI–XI.

12. Vezi Bréhier, articolul *Bessarion,* în Baudrillart, *Dictionnaire d'histoire et de géographie ecclésiastique,* VIII, coll. 1185–1194; Miller, *Essays on the Latin Orient,* pp. 348–349. Leonardo din Chios, *De Lesbo a Turcis Capta,* ed. Hopf, *passim.* Se spune că Isidor căzuse în copilărie, la bătrânețe. Vezi Pastor, *History of the Popes,* trad. Antrobus, II, p. 323.

13. Critobulos, *op. cit.,* p. 117; *Ecthesis Chronica,* ed. Lambros, pp. 26–28, 36; *Historia Politica,* pp. 38–39; *Historia Patriarchica,* pp. 96–111. Vezi Tomadaki, Ἐτούρκευσεν ὁ Γεώργιος Ἀμιρούτζης în Ἐπετηρίς „Ἑταιρείας Βυζαντινῶν Σπουδῶν", XVIII, pp. 93–143, care încearcă – fără succes, după părerea mea – să-l reabiliteze pe Amiroutzes.

14. Vezi mai sus, pp. 174–179.

ANEXA I

1. Pentru Phrantzes am utilizat textul publicat în *Corpus* din Bonn, fiindcă nu a apărut încă o nouă ediție critică a părții care ne interesează din opera sa*. Pentru autorul așa-numitului *Chronicon Majus,* vezi Loenertz,

* Când și-a redactat lucrarea de față, Steven Runciman nu putea folosi ediția lui Phrantzes (Sphrantzes), publicată de V. Grecu abia în 1966, dar nu a cunoscut nici ediția lui Cristobulos din Imbros, datorită aceluiași editor român, care apăruse încă din 1963. Traducătorul le-a adăugat în Bibliografia care urmează, deoarece îi oferă cititorului un text mai riguros stabilit decât o fac vechile ediții, din secolul trecut, utilizate de autor.

Autour du Chronicon Maius attribué à Georges Phrantzès, în *Miscellanea Mercati,* III. Pentru adevăratul său nume, vezi Laurent, *Sphrantzès et non Phrantzès, B.Z.,* XLIV.

2. Pentru Ducas am folosit noua ediție critică publicată la București în 1958, de Grecu (împreună cu o traducere română, care nu va fi la îndemâna multor învățați din Occident), mai degrabă decât vechea ediție din Bonn, deși aceasta din urmă are avantajul de a cuprinde și vechea traducere italiană a operei. În ce mă privește, nu-l pot aprecia pe Ducas ca izvor atât de mult cum face Grecu. Vezi Grecu, *Pour une meilleure connaissance de l'historien Doukas,* în *Memorial Louis Petit.*

3. Pentru Chalcocondylas n-am izbutit să obțin ediția publicată de J. Darko la Budapesta, în 1922, și astfel am făcut trimiterile la ediția din Bonn. Pentru o scurtă schiță a vieții sale, vezi Vasiliev, *A History of the Byzantine Empire,* p. 693.

4. Pentru Critobulos am folosit traducerea engleză publicată la Princenton, în 1954. Deși n-are la bază originalul grecesc, ci traducerea franceză a lui Déthier, o comparație cu originalul, așa cum a fost publicat de Müller în 1883, arată că te poți încrede în ea. Pentru o scurtă relație asupra lui Critobulos, vezi Pears, *The Destruction of the Greek Empire,* pp. X–XI. Ideile sale turcofile i-au determinat pe istoricii greci moderni să-l subestimeze.

5. Pentru aceste trei cronici, vezi Moravascik, *Byzantinoturcica,* I, pp. 128–129, 159, 246–248. *Cronica în versuri a lui Hierax,* publicată de Sathas, Μεσαιωνικὴ βιβλιοθήκη, I, este de valoare redusă ca izvor istoric.

6. Cronica a fost publicată de G. Zoras, într-o ediție critică în care se arată cât îi datorează cronicarul lui Leonardo din Chios pentru narațiunea asediului și a căderii Constantinopolului.

7. Pentru o prezentare completă a diferitelor cântece de jale, vezi Zoras, Περὶ τὴν ἅλωσιν τῆς Κωνσταντινουπόλεως, pp. 157–283.

8. Aceste scrisori au fost pe larg folosite de Gill, *op. cit.,* pp. 366 și urm.

9. Pentru întreaga problemă a *Cronicii slave*, vezi Unbegaun, *Les relations vieux-russes de la prise de Constantinople,* în *Revue des Études Slaves,* IX. și Iorga. *Une source néglijée de la prise de Constantinople,* în „Académie Roumaine, Bulletin de la Section Historique", XIII.

10. Pentru o scurtă prezentare a lui Barbaro, vezi Pears, *The Destruction of the Greek Empire,* pp. IX–X.

11. Pentru trimiteri am folosit ediția latină a raportului lui Leonardo așa cum este publicată în *Patrologia* lui Migne. Există de asemenea și o versiune italiană, reprodusă de Sansovino, în *Historia Universale,* III, care se deosebește în câteva amănunte de mică importanță de cea latină și care este, probabil, ceva mai târzie.

12. Ca și pentru Leonardo există două versiuni ale raportului lui Isidor, o scrisoare în latinește, adresată papei, publicată în Patrologia lui Migne și în italienește, adresată „tuturor credincioșilor", reprodusă de Sansovino, III. Probabil că scrisoarea către papă a fost tradusă, cu oarecare schimbări, pentru a circula în întreaga Italie. Pentru scrierile lui Isidor, vezi Mercati, *Scritti d'Isidoro il Cardinale Ruteno,* în *Studi e Testi,* XLVI.

13. De obicei numele lui este socotit a fi Zaccaria, dar Desimoni, în prefața sa la raportul lui Montaldo, arată că *il Podestà* din acea vreme se numea Lomellino.

14. Am dat în Bibliografie (vezi mai jos, pp. 234–244) edițiile pe care le-am folosit pentru acești diferiți autori.

15. Pentru istoricii turci, vezi Babinger, *Die Geschichtsschreiber der Osmanen und ihre Werke* (unde cei pe care îi menționez pot fi găsiți în ordinea lor alfabetică, printre alți scriitori otomani), precum și H. Inalcîk și V.L. Menage, în *Historians of the Middle East.* ed. V. Lewis și P.M. Holt, Vezi și Inalcîk, *Mehmed the Conqueror,* în „Speculum", XXXV, passim.

16. Ca să fim drepți cu Evliya Celebi, trebuie să adăugăm că descrierea Constantinopolului din vremea sa este fidelă și prețioasă.

ANEXA II

1. Vezi mai sus, p. 156; Biserica Sfântul Ioan din Petra a fost până la urmă oferită mamei lui Mahmud Pașa, care era creștină, și sfințită din nou.

2. Aceste biserici sunt pomenite ca lăcașuri de cult de pelerini, ca rușii Ignatie din Smolensk (circa 1390), Alexandru (1393) și de rusul anonim care a vizitat Constantinopolul către anul 1400. De Khitrovo, *Itinéraires Russes en Orient,* pp. 138, 162, 233–234.

3. Phrantzes, *op. cit.*, p. 307; *Historia Politica*, pp. 28–29; *Historia Patriarchica*, p. 82.

4. Pentru aceste biserici, vezi van Millingen, *Byzantine Churches in Constantinople*, pp. 49, 113, 128, și Janin, *La Géographie Ecclésiastique de l'Empire Byzantin*, III, I, pp. 33, 75, 95, 224, 228, 319, 365–366, 447.

5. Aceasta pare să fi fost biserica Sfântul Ioan din Dippion, nu departe de hipodrom, care a fost folosită la jumătatea veacului al XVI-lea ca să adăpostească o menajerie. Janin, *op. cit.*, pp. 273–274.

6. Hypsilantes, Τὰ μετὰ τὴν Ἅλωσιν, pp. 62, 91.

7. *Historia Patriarhica*, pp. 158 și urm.; Cantemir, *History of the Othman Empire*, pp. 102–105. Vezi și nota următoare.

8. *Historia Patriarchica*, *loc. cit.;* Cantemir, *loc. cit.;* Hypsilantes *op. cit.*, pp. 50–52; *Historia Patriarchica*, împreună două episoade într-unul singur, este însă limpede că ienicerii trebuie să fi jucat un rol în întâmplarea care-l privește pe Teolipt, după cum este improbabil ca vreunul dintre ei să se fi aflat încă în viață în 1537, adică optzeci și patru de ani după căderea orașului, și care să fi putut fi de față la această împrejurare.

9. Janin, *op. cit.*, pp. 75, 95.

10. Cantemir, *op. cit.*, p. 105.

11. Cantemir. *op. cit.*, pp. 102–105. *Historia Patriarchica*, *loc. cit.* Istoricii au fost, din vremea lui Gibbon încoace, prea ușor dispuși să înlăture întreaga povestire ca fiind absurdă, fără să încerce să vadă ce stă la baza ei. Vezi un important – și pe nedrept nesocotit – articol al lui J.H. Mordtmann, *Die Kapitulation von Konstantinopel im Jahre 1453*, în *B.Z.*, XXI, pp. 129 și urm. Se discută și se identifică izvoarele lui Cantemir.

12. Evliya Celebi, *Travels*, trad. Hammer, I. p. 159.

13. Dallaway, *Constantinople Ancient and Modern.* pp. 98–99.

14. Biserica Sfântul Ioan pomenită mai sus, p. 212, dacă este aceea a Sfântului Ioan din Dippion, pune o altă problemă, odată ce se afla într-un sector în care nicio altă biserică n-a supraviețuit.

BIBLIOGRAFIE

PRESCURTĂRI

C.S.H.B. = *Corpus Scriptorum Historiae Byzantinae,* Bonn, 1828–1897.

M.P.G. = Migne, *Patrologiae cursus completus. Series graeco-latina,* Paris, 1857–1866.

Muratori, R.I. Ss. = Muratori, *Rerum italicarum scriptores,* Milano, 1721–1751.

I. COLECŢII ŞI IZVOARE

Ellissen A., *Analekten der mittel- und neugriechischen Literatur.* Herausgegeben von... Teil I–V, Leipzig, 1855–1862, 8 vol. Giese, F., *Die altosmanischen anonymen Chroniken.* In Text und Übersetzung herausgegeben von... Teil I–II, Breslau-Leipzig, 1922–1925, 2 vol.

Iorga, N., *Notes et extraits pour servir à l'histoire des croisades au XVe siècle, publiés* par..., séries I–VI, Paris, Bucarest, 1899–1916, 6 vol.

Khitrowo, B. De, *Itinéraires russes en Orient.* Société de l'Orient latin, série géographique, 5, Geneva, 1889.

Krekić, B., *Régestes des archives de Raguse,* în *Dubrovnik (Raguse) et le Levant au Moyen Âge.* Vezi Bibliografie, III.

Lambros (Lampros), S p. P., Παλαιολόγεια καὶ Πελοποννησιακά, t. I–IV, Atena, 1912–1930, 4 vol.

Legrand, *É., Recueil de chansons populaires grecques,* Paris, 1874.

Leunclavius (Löwenklaw), J., *Annales Sultanorum Othomanidarum,* Frankfurt, 1588.

Leunclavius (Löwenclaw), J., *Historiae Musulmanae Turcorum,* Frankfurt, 1591.

Martène, E. și Durand, U., *Thesaurus novus anecdotorum,* Paris, 1717, 5 vol.

Migne, J.P., *Patrologiae cursus completus. Series graeco-latina* t. I–CLXI, Paris, 1857–1866, 166 vol.

Müller, C., *Fragmenta historicorum graecorum,* I–V, 1, Paris, 1841–1883, 5 vol.

Muratori, L.A., *Rerum italicarum scriptores,* t. I–XXV, Milano, 1723–1751, 28 vol.

Notices et extraits des manuscrits de la Bibliothèque du Roi, Bibliothèque Impériale, Bibliothèque Nationale et autres bibliothèques, t. I–XXXIV, Paris, 1787–1893, 61 vol. + 2 vol. pl.

Raynaldus, O., *Annales Ecclesiastici* (continuarea operei lui Baronius, *Annales Ecclesiastici),* Lucca, 1747–1756, 15 vol.

Sansovino, F., *Historia universale dell'origine et imperio de' Turchi,* Veneția, 1646, 3 vol.

Sathas, K.N., Μεσαιωνικὴ βιβλιοθήκη. *Bibliotheca graeca medii aevi,* t. I–VII, Veneția și Paris, 1872–1894, 7 vol.

Thiriet, F., *Régestes des délibérations du Sénat de Venise concernant la Românie,* t. I–III, Paris – La Haye, 1958–1961, 3 vol.

II. IZVOARE INDIVIDUALE

Abraham Armeanul, *Mélodie élégiaque sur la prise de Stambol* (trad. M. Brosset, în Lebeau, *Histoire du Bas-Empire,* ed. Saint-Martin, vol. XXI, 1836). Vezi Bibliografie III, mai jos.

Adam din Usk, *Chronicon* (ed. E.M. Thompson), Londra, 1904.

Alexandre (copist), *Voyage à Constantinople* (1393), în Khitrowo, *Itinéraires russes en Orient.*

Ali, *Künh-ul-Akhbar,* 4 vol., Istanbul, A.H. 1248 (=1867).

Ἅλωσις τῆς Κορδύλης în Legrand, *Recueil de chansons populaires grecques,* nr. 51.

Ἅλωσις τῆς Τραπεζοῦντος, în Legrand, *Recueil de chansons populaires grecques,* nr. 49.

Anagnostes, Joannes, De *Thessalonicensi excidio narratio.* Vezi mai jos, Phrantzes.

„Anonimul Giese", *Tarih Al-i Osman,* în Giese, *Die altosmanischen Chroniken.*

Aşikpaşazade. (Derviş Ahmed, numit: Fiul lui Aşik-Paşa), *Von Hirtenzelt zur Hohen Pforte,* extras din *Tarih Al-i Osman* (ed. şi trad. de R.F. Kreutel), Graz, 1959.

Barbaro, N., *Giornale dell'asscdio di Constantinopoli 1453,* di Nicolò Barbaro P.V. Corredato di note e documenti per Enrico Cornet, Viena, 1856.

Bartholomaeus de Jano, *Epistola de crudelitate Turcorum* (M.P.G.; t. CLVIII, 1866).

Bartholomaeus Della Pugliola, *Historia miscella Bononiensis* (Muratori, R.I. Ss., t. XVIII, 1731).

Bessarion, cardinalul, Scrisoare către dogele Veneţiei, în Iorga. *Notes et Extraits,* vol. II, 1899.

Callistus, Andronicus, *Monodia de Constantinopoli Capta* (M.P.G., t. CLXI, 1866).

Camariotes, Matthaeus, *De Constantinopoli capta narratio lamenlabilis* (P.M.G., t. CLX, 1866).

Cambini, A., *Libro della origine de Turchi et Imperio delli Ottomanni,* Florenţa, 1537.

Cananus, Joannes, *De Constantinopoli oppugnata.* Vezi Phrantzes, mai jos.

Cantacuzenus, Joannes. *Historia* (ed. L. Schopen, C.S.H.B., vol. I–III, 1828–1832).

Chalcocondylas, Laonicus, *De Origine ac rebus gestis Turcorum* (ed. I. Bekker, C.S.H.B., 1843).

Chronica Minora (Βραχέα Χρονικά), (ed. Sp. P. Lambros și C. Amantos), Atena, 1932.

Chronicon Estense (Muratori, R.I. Ss., t. XV, 1729). Χρονικὸν περὶ τῶν Τούρκων Σουλτάνων (ed. G.T. Zoras), Atena, 1958.

Clavijo, R. Gonzales de, *Diary* (trad. G. Le Strange), Londra, 1928.

Critobulus, *De rebus gestis Mahumetis II,* în Müller, *Fragmenta historicorum Graecorum,* V, 1, 1883 și, de asemenea, Kritovoulos, *History of Mehmed the Conqueror* (trad. C.T. Riggs), Princeton, 1954.

Description de Constantinople (1424–1453), în Khitrowo, *Itinéraires russes en Orient.*

Dolfin, Zorzi. *Assedio e presa di Constantinopoli nell'anno 1453,* (ed. G.M. Thomas), München, 1868.

Ducas, Mihail (?), *Istoria turco-bizantină (1341–1462).* Ediție critică de Vasile Grecu, București 1958 (= *Scriptores byzantini,* I) (de asemenea, ed. I. Bekker, C.S.H.B., 1834).

Ecthesis Chronica (ed. Sp. P. Lambros), Londra, 1902.

Eugenicus, Joannes, *Varia,* în Lambros, Παλαιολόγεια καὶ Πελοποννησιακά, I, 1912.

Evliya Chelebi, *Seyahatname. Narrative of Travels,* trad. J. von Hammer (2 vol.). Londra, 1834; de asemenea extrase în Turková, *Le siège de Constantinople.* Vezi *Bibliografie* III, mai jos.

Filelfo (Philelphus), F., *Cent-dix lettres grecques de François Filelfe* (ed. B. Legrand), Paris, 1892.

Filelfo (Philelphus), F., *Oratio Francisci Philelphi ad Illustrem Principem dominum Karolum regem Francorum,* în regest la Iorga, *Notes et extraits,* IV, 1915, pp. 82–83 (nota).

Franciscanilor, superior al., *Rapporto* (Muratori R.I.Ss. t. XVIII, 1731).

Frederic III, împăratul, Scrisori către sultan, în: Iorga, *Notes et extraits,* II, 1899.

Gennadius, Georgius Scholarius, *Oeuvres complètes de Gennade Scholarios,* ed. L. Petit, X.A. Sidéridès et M. Jugie, t. I–VII1I, Paris, 1928–1936, 8 vol.

Hierax, *Chronicon,* în Sathas, Μεσαιωνικὴ Βιβλιοθήκη, I, 1872. *Historia politica et patriarchica Constantinopoleos* (ed. I. Bekker, C.S.H.B., 1849).

Ibn Battutah, *Voyages* (ed. C. Defrémery și B.R. Sanguinetti, vol. I–IV), Paris, 1893.

Isidor al Rusiei, cardinal, Scrisoare către papa Nicolae al V-lea (M.P.G., t. CLIX., 1866); Scrisoare către toți credincioșii, în: Sansovino, *Historia Universale,* vol. III.

La Marche, Olivier de, *Mémoires* (ed. H. Beaune și J. d'Arbaumont, vol. I–IV), Paris, 1883–1888.

Leonardo din Chios, arhiepiscop de Mitylene, *Epistola ad Papam Nicolaum V* (M.P.G., vol. CLIX, 1866). Traducere italiană în: Sansovino, *Historia Universale,* III.

Leonardo din Chios, *De Lesbo a Turcis capta* (ed. C. Hopf), Regensburg, 1866.

Montaldo, A. De, *Della Conquista di Constantinopoli per Maometto II* (ed. C. Desimoni) în *Atti della Società Ligure di Storia Patria,* X, Genova, 1874.

Nestor Iskander, *Повесть о Царьграде (его основании и взятии турками в 1453 году) Нестора Искандера (по рукописи Троице-Сергиевой Лавры нач. XVI века, н0 773). Сообщил архимандрит Леонид, Спб 1886, în Памятники древней письменности и исскуства, н0 62*. Reprodusă (cu omisiuni) de N. Iorga, împreună cu o veche versiune românească, în *Une source négligée de la prise de Constantinople.* Vezi, mai jos, Bibliografie, III.

Notaras, Lucas, *Epistolae* (M.P.G., t. CLX, 1866).

Notitiae de Portis Constantinopolitanis (ed. Preger și Benešević), B.Z. t. XXI (1921) și XXIII (1923).

Phrantzes (Sphrantzes), Georgius, *Chronicon* (ed. I. Bekker, C.S.H.B., 1838). Volumul cuprinde, de asemenea, pe Anagnostes și pe Cananos.

Pius II, papa, *Opera omnia.* Basci, 1551.

Podestà din Pera, *Epistola de excidio Constantinopolitano,* ed. S. de Sacy, în *Notices et extraits de la Bibliothèque du Roi,* XI, 1827.

Polonez, Ienicerul (Mihail Konstantinović din Ostrovica). *Pamiętniki Janczara czyli Kronika turecka Konstantego z Ostrowicy napisana miedzy r. 1496 a 1501.* Wydal Jan Los. W Krakówie, 1912 (Biblioteka Pisarzów polskich, 63). Prima ediție, în *Zbiór Pisarzów Polskich,* V, Varșovia, 1828.

Pusculus, Ubertinus, *Constantinapoleos libri IV,* în Ellissen, *Analekten der mittel- und neugriechischen Literatur,* III, 1857.

Riccherio, Cristoforo, *La presa di Constantinopoli,* în Sansovino, *Historia Universale,* III.

Sa'ad Ed-Din, *The capture of Constantinople from the Tajut-Tevarikh* (trad. E.J.W. Gibb), Glasgow, 1879.

Sanudo, M., *Vitae Ducarum Venetorum* (Muratori, R.I. Ss., vol. XXII, 1733).

Spandugino, Cantacuzino, T., *Discorso dell'origine de Principi Turchi,* în Sansovino, *Historia Universale,* II.

Taci Beyzade (Tāg Beg-zāde Ğa'fer Çelebi), Fethnāme-i Istanbul, în *Revue Historique publiée par l'Institut d'Histoire ottomane,* t. IV, Istanbul, 1913.

Tafur, Pero, *Travels and adventures 1435–1439* (trad. M. Letts), New York și Londra, 1926.

Terre Hodiernae Grecorum et Dominia secularia et spiritualia ipsorum (ed. Sp. P. Lambros), în „Νέος Ἑλληνομνήμων", VII, Atena, 1910.

Tetaldi, Jacobo (Edaldy, Jacques), *Informations envoyés tant par Francisco de Franc à Mgr. le Cardinal d'Avignon, que par Jehan Blanchin et Jacques Edaldy, marchant florentin, de la prise de Constantinople, à laquelle le dit Jacques estoit personnellement,* în Martène și Durand, *Thesaurus novus anecdotorum,* I, 1717.

Θάντος τοῦ Κωνσταντίνου Δράγαζη, în Legrand, *Recueil de chansons populaires grecques,* nr. 48.

Tursun Bey, *Cronica* (ed. Mehmet Arif), în *Revue Historique publiée par l'Institut d'Histoire Ottomane,* fasc. 26–28, Istanbul, 1914–1916.

Villalón, C. de, *Viaje de Turquia* (ed. A.G. Solalinde), 2, vol., Madrid-Barcelona, 1919.

III. LUCRĂRI MODERNE

Ahmed Mukhtar Pasha, *The Conquest of Constantinople and the establishment of the Ottomans in Europe,* Londra, 1902.

Alderson, A.D., *The Structure of the Ottoman Dynasty,* Oxford, 1956.

Amantos, C., *La prise de Constantinople*, în *Le Cinq-Centième Anniversaire de la Prise de Constantinople, L'Hellénisme Contemporain*, fascicule hors série, Atena, 1953.

Andreeva, M., *Zur Reise Manuels II Palaiologos nach West-Europa* în *B.Z.*, XXXIV (1934).

Argenti, Ph., *The Occupation of Chios by the Genoese, and their Administration of the Island, 1346–1566*, vol. I–III, Cambridge, 1958.

Atiya, A.S., *The Crusade in the Later Middle Ages*, Londra, 1938.

Atiya, A.S., *The Crusade of Nicopolis*, Londra, 1934.

Babinger, F., *Beiträge zur Frühgeschichte der Türkenherrschaft in Rumelien (14–15 Jahrhundert)*, Berlin-München-Viena, 1944.

Babinger, Fr., *Mehmed der Eroberer und seine Zeit*, München, 1953.

Babinger, Fr., *Orkhan*, în Encyclopaedia of Islam, III.

Babinger, Fr., *Von Amurath zu Amurath. Vor- und Nachspiel der Schlacht bei Varna* (1444), în „Oriens", Leyden, III (1950) și IV (1951).

Bakalopoulos, A., *Les limites de l'Empire Byzantin depuis la fin du XIVe siècle jusqu'à sa chute*, *B.Z.*, LV, (1962).

Baudrillart, Vogt și Rouziés (editori), *Dictionnaire d'histoire et de géographie ecclésiastique*, Paris, 1911.

Beck, H.-G., *Humanismus und Palamismus*, în *Actes du XII-e Congrès International d'Études Byzantines, Ochrida, 10–15 septembre 1961*, Belgrad, 1963.

Beck, H.-G., *Theodoros Metochites*, München, 1952.

Beckwith, J., *The Art of Constantinople*, Londra, 1962.

Berger de Xivrey, M., *Mémoire sur la vie et les ouvrages de l'Empereur Manuel Paléologue*, Paris, 1861.

Birge, J.K., *The Bektashi Order of Dervisches*, Londra, 1937.

Brătianu, G.I., *Études byzantines d'histoire économique et sociale*, Paris, 1938.

Bréhier, L., *Bessarion*, în Baudrillart ș.a., *Dictionnaire d'histoire et de géographie ecclésiastique.* Vezi mai sus.

Bréhier. L., *Le Monde Byzantin*, I: *Vie et Mort de Byzance*, Paris, 1947.

Cahen, C., *La campagne de Mantzikert d'après les sources musulmanes*, în „Byzantion", IX, Bruxelles, 1934.

Cahen, C., *The Mongols,* în *History of the Crusades* (ed. Setton), II. Vezi mai jos.

Cahen, C., *The Selchukid state of Rum,* în *History of the Crusades* (ed. Setton), I. Vezi mai jos.

Cahen, C., *The Turkish invasion: the Selchukids,* în *History of the Crusades* (ed. Setton), II. Vezi mai jos.

Cambridge Medieval History. IV. The Eastern Roman Empire, 717–1453, Cambridge, 1923.

Cantemir, D., *The History of the growth and decay of the Othman Empire...* (trad. N. Tindal), Part. I–II, Londra, 1734–1735.

Charanis, P., *The strife among the Palaeologi and the Ottoman Turks,* „Byzantion", XVI, 1, Boston, 1944.

Concasty, M.L., *Les „informations" de Jacques Tetaldi,* în „Byzantion", XXIV, Bruxelles, 1954.

Csuday, E., *Die Geschichte der Ungarn,* Bd. I–II, Viena, 1900, 2 vol.

Cuspinianus, J., *De Turcarum origine,* Leyden, 1654.

Dallaway, J., *Constantinople ancient and modern,* Londra, 1797.

Delaville le Roulx, J., *La France en Orient au XIVe siècle,* 2 vol., Paris, 1886.

Diamantopoulos, A.N., Γεννάδιος ὁ Σχολάριος ὡς ἱστορικὴ πηγὴ τῶν περὶ τὴν ἅλωσιν χρόνων, în Ἑλληνικά, IV, Atena, 1926.

Diehl, C., *De quelques croyances byzantines sur la fin de Constantinople,* în *B.Z.,* XXX (1930).

Encyclopaedia of Islam (ed. Houtsma, Arnold și Basset), 4 vol., Leyden – Londra, 1913–1934.

Encyclopaedia of Islam (ediție nouă, ed. Lewis, Pellat și Schacht) Leyden – Londra, 1955–(în curs de publicare).

Finlay, G., *A history of Greece* (ed. H.F. Tozer), III, Oxford, 1877.

Fuchs, F., *Die höheren Schulen von Konstantinopel im Mittelalter,* în „Byzantinisches, Archiv", VIII, Leipzig–Berlin, 1926.

Gegaj, A., *L'Albanie et l'invasion turque au XVe siècle,* Paris, 1937.

Gibbon, E., *The History of the Decline and Fall of the Roman Empire* (ed. J.B. Bury), vol. I–VII, Londra, 1897–1902.

Gill, J., *The Council of Florence,* Cambridge, 1959.

Grecu, V., *La chute de Constantinople dans la littérature populaire roumaine,* în „Byzantinoslavica", XIV, Praga, 1953.

Grecu, V., *Pour une meilleure connaissance de l'historien Doukas,* în *Mémorial Louis Petit,* București, 1948.

Grünzweig, A., *Philippe le Ron et Constantinople,* în „Byzantion", XXIV, Bruxelles, 1954.

Guilland R., *Les appels de Constantin XI Paléologue à Rome et à Venise pour sauver Constantinople,* în „Byzantinoslavica", XIV, Praga, 1953.

Gyllius, P., *De topographia Constantinapoleos et de illius antiquitatibus libri quatuor,* Lugduni, 1561.

Halecki, O., *Rome et Byzance au temps du grand Schisme d'Orient*, în „Collectio Theologica", XVIII, Lwów, 1937.

Halecki, O., *The Crusade of Varna,* New York, 1943.

Halecki O., *Un Empereur de Byzance à Rome,* Varșovia, 1930.

Hammer-Purgstall, J. von, *Geschichte des Osmanischen Reiches,* vol. I–X, Pesta, 1827–1835, 10 vol.

Hasluck, F.W., *Athos and its Monasteries,* Londra, 1924.

Heyd, W., *Histoire du commerce du Levant au Moyen Âge* (ediție nouă) t. I–II, Leipzig, 1936, 2 vol.

Hill, G., *A History of Cyprus* (ed. B. Lewis și R.M. Holt), Londra, 1962.

Historians of the Middle East (ed. B. Lewis și R.M. Holt), Londra, 1962.

History of the Crusades (ed. K.M. Setton), Philadelphia, 1955 (în curs de publicare).

Hopf, C., *Geschichte Griechenlands von Beginn des Mittelalters bis auf unsere Zeit,* în *Ersch und Gruber's Allgemeine Encyklopädie der Wissenschaften und Künste,* t. LXXXV și LXXXVI, Leipzig, 1867–1868.

Houtsma. M.T., *Tughrilbeg,* în *Encyclopaedia of Islam,* IV.

Huart, C., *Janissaires,* în *Encyclopaedia of Islam,* II.

Huber, A., *Geschichte Oesterreichs,* 5 vol. Gotha, 1885–1896.

Hypsilantis, A.C., Τὰ μετὰ τὴν ἅλωσιν (ed. Germanos Aphtonides), Constantinopol, 1870.

Inalcîk, H., *Bāyāzed I,* în *Encyclopaedia of Islam* (ediția nouă), I.

Inalcîk, H., *Mehmed the Conqueror (1432–1481) and his time,* în „Speculum", XXXV, Cambridge, Mass., 1960.

Inalcîk, H., *Ottoman methods of Conquest,* în „Studia Islamica", II, Paris. 1954.

Janin, R., *Constantinople Byzantine. La géographie ecclésiastique de l'Empire byzantin,* I, 3. *Les églises et les monastères,* Paris, 1953.

Jireček. K., *Geschichte der Serben,* Bd. I–II, 1, Gotha, 1911–1918, 2 vol.

Iorga, N., *Byzance après Byzance,* Bucarest, 1935.

Iorga, N., *Geschichte des Osmanischen Reiches,* vol. I–II, Gotha, 1908–1909.

Iorga, N., *Histoire des Roumains,* vol. I–IV, București, 1937.

Iorga, N., *Une source négligée de la prise de Constantinople,* în „Bulletin de la Séction Historique de l'Académie Roumaine", XIII, București, 1927.

Khairullah Efendi, *Ta'rikh,* Istanbul, 1851.

Kolias, G., *Constantin Paléologue, le dernier défenseur de Constantinople,* în *Le Cinq-Centième Anniversaire de la prise de Constantinople,* „L'Hellénisme Contemporain", fascicule hors série, Atena, 1953.

Köprülü, M.F., *Les origines de l'empire ottoman,* Paris, 1935.

Kramers, J.H., *Othman I,* în *Encyclopaedia of Islam, I.*

Kramers, J.H., *Muhammad I,* în *Encyclopaedia of Islam,* III.

Krause, J.H., *Die Eroberung von Constantinopel im 13. und 15. Jahrhundert durch die Kreuzfahrer, durch die nicaeischen Griechen und durch die Türken...,* Halle, 1870.

Krekić, B., *Dubrovnik (Raguse) et le Levant au Moyen Âge,* Paris–La Haye, 1961.

Kyrou, A., Βησσαρίων ὁ Ἕλλην, 2 vol., Atena, 1947.

Lambros, S p., P., Ὁ Κωνσταντῖνος Παλαιολόγος ὡς σύζυγος în „Νέος Ἑλληνομνήμων", IV, Atena, 1907.

Lambros, S p. P., Αἱ εἰκόνες Κωνσταντίνου τοῦ Παλαιολόγου, în Νέος Ἑλληνομνήμων, III şi IV, Atena, 1906–1907.

Lambros, S p. P., Συνθήκη μεταξὺ Ἰωάννου τοῦ δουκὸς τὴς Βενετίας Φραγκίσκου Φόσκαρη, „în Νέος Ἑλληνομνήμων", I, Atena, 1904.

Lascaris, M., *Vizantiske princeze u srednjevekovnoj Srbij,* Belgrad 1926.

Laurent, J., *Byzance et les Turcs Seldjoucides jusqu'en 1081,* Nancy, 1913.

Laurent, V., *Sphrantzès et non Phrantzès,* în *B. Z.* XLIV (1951).

Lebeau, C., *Histoire du Bas-Empire* (ed. Saint-Marfin), t. I–XXI, Paris, 1824–1836, 21 vol.

Leigh Fermor, P., *The Traveller's Tree,* Londra, 1950.

Lemerle, P., *L'Emirat d'Aydin Byzance et l'Occident,* Paris, 1937.

Loenertz, R.J., *Autour du Chronicon Majus attribué à Georgios Phrantzès,* în *Miscellanea Giovanni Mercati,* III, *Studi e Testi, 123,* Città del Vaticano, 1945.

Loenertz. R.J., *Pour la biographie du Cardinal Bessarion,* în „Orientalia Christiana Periodica", X, Roma, 1944.

Marinescu, C., *Le Pape Callixte III, Alphonse V d'Aragon, roi de Naples, et l'offensive contre les Turcs,* în „Bulletin de la Séction Historique de l'Académie Roumaine", XIX, București, 1935.

Marinescu, C., *Le Pape Nicolas V et son attitude envers l'empire byzantin* în „Bulletin de l'Institut archéologique Bulgare", X, Sofia, 1935.

Marinescu, C., *Notes sur quelques ambassadeurs byzantins en Occident à la veille de la chute de Constantinople sous les Turcs,* în „Annuaire de l'Institut de Philologie et d'Histoire Orientales et Slaves", X, Bruxelles, 1950.

Masai. F., *Pléthon et le platonisme de Mistra,* Paris, 1956.

Masso Torrents, J., *Quarante octaves à la perte de Constantinople* în: Εἰς μνήμην Σ. Λάμπρου, Atena, 1935.

Medlin, W.K., *Moscow und East Rome.* Geneva, 1952.

Mercati, G., *Scritti d'Isidoro il Cardinale Ruteno,* în *Studi e Testi,* 46. Città del Vaticano, 1926.

Meyendorff, J., *Introduction à l'étude de Grégoire Palamas,* Paris, 1959.

Mijatovich, C., *Constantine, last Emperor of the Greeks,* Londra, 1892.

Miller, W., *Essays on the Latin Orient,* Cambridge, 1921.

Miller, W., *The Balkan States,* în *Cambridge Medieval History,* IV.

Miller, W., *The Latins in the Levant,* Londra, 1908.

Miller, W., *Trebizond, the last Christian Empire,* Londra, 1926.

Moravcsik, G., *Bizantinoturcica,* Zweite durchgearbeitete Auflage, I–II, Berlin, 1958, 2 vol.

Mordtmann, A., *Dewshirme,* în *Encyclopaedia of Islam,* I.

Mordtmann, A., *Die letzten Tage von Byzanz,* în *Mitteilungen des deutschen Exkursions-Klub,* Istanbul, 1893 și 1895.

Mordtmann, A.D., *Die Belagerung und Eroberung Constantinopels durch die Türken im Jahre 1463,* Stuttgart–Augsburg, 1858.

Moschopoulos, N., *La prise de Constantinople selon les sources turques*, în *Le Cinq-Centième Anniversaire de la prise de Constantinople*, „L'Hellenisme Contemporain", fascicule hors-série-Atena, 1953.

Norden, W., *Das Papsttum und Byzanz*, Berlin, 1903.

Oman, C.W.C., *A History of the Art of War in the Middle Ages*, ediția a II-a, vol. I–II, Londra, 1924.

Ostrogorsky, G., *History of the Byzantine State* (trad. J. Mussey), Oxford, 1955.

Pall, F., *Autour de la Croisade de Varna*, în „Bulletin de la Séction Historique de l'Academie Roumaine", XXII, București, 1941.

Papadopoulos, A.T., *Versuch einer Genealogie der Palaiologen*, Amsterdam, 1962.

Papadopoullos, T.H., *Studies and documents relating to the history of Greek church and people under Turkish domination*, Bruxelles, 1952.

Paspates, A.G., Πολιορκία καὶ ἅλωσιν τῆς Κωνσταντινουπόλεως, Atena, 1890.

Pastor, L., *History of the Popes from the close of the Middle Ages* (trad. F.I. Antrobus), vol. I–V, Londra, 1891–1898.

Paulová, M., *L'Empire byzantin et les Tchèques avant la chute de Constantinople*, în: „Byzantinoslavica", XIV, Praga, 1953.

Pears, E., *The Destruction of the Greek Empire and the Story of the Capture of Constantinople by the Turks*, Londra, 1903.

Pears, E., *The Ottoman Turks to the fall of Constantinople*, în *Cambridge Medieval History*, IV.

Radonić, J., *Djuradj Kastriot Skanderbeg i Albanija*, Belgrad, 1942.

Runciman S., *Byzantine and Hellene in the fourteenth century*, în Τόμος Κωνσταντίνου Ἀρμενοπούλου, Thessalonic, 1952.

Runciman, S., *The schism between the Eastern and Western Churches*, în *Anglican Theological Review*, XLIV, 4, Evanston, 1962.

Schlumberger, G., *Le siège, la prise et le sac de Constantinople en 1453*, Paris, 1926.

Schneider, A.M., *Die Bevölkerung Konstantinopels im 15. Jahrhundert*, în „Nachrichten der Akademie der Wissenschaften in Göttingen, Phil-Hist. Klasse", Göttingen, 1949.

Sottas, J., *Les messageries maritimes de Venise au XIVe et XVe siècles*, Paris, 1938.

Sreznevskij, J.J., *Повесть о Царьграде*, în „Ученыя записки второго отделения императорской Академии наук", St Petersburg, I (1854), partea a III-a, pp. 99–137.

Stasiulevič, M.M., *Осада и взятие Византии Турками* în „Ученыя записки второго отделения Императорской Академии наук", St Petersburg, I, 1854, partea a II-a, pp. 65–176.

Tafrali, O., *Le siège de Constantinople dans les fresques des églises de Bukovine*, în *Mélanges Schlumberger*, II, Paris, 1924.

Tafrali, O., *Thessalonique au quatorzième siècle*, Paris, 1913.

Thiriet, F., *La Romanie Vénitienne au Moyen Âge*, Paris, 1959.

Tomadakis, N.B., Ἐτούρκευσεν ὁ Γεώργιος Ἀμιρούτζης; în „Ἐπετηρίς Ἑταιρείας Βυζαντινῶν Σπουδῶν", XVIII, Atena, 1948.

Tomadakis, N.B., *Répercussion immédiate de la prise de Constantinople*, în *Le Cinq-Centième Anniversaire de la prise de Constantinople*, „L'Hellenisme Contemporain", fascicule hors sèrie, Atena, 1953.

Turkovà, H., *Le siège de Constantinople d'apres le Seyāhatānme d'Evliya Çelebi*, „Byzantinoslavica", XIV, Praga, 1953.

Typaldos, T.E., Οἱ ἀπόγονοι τῶν Παλαιολόγων μετά τὴν ἅλωσιν, în „Δελτίον τῆς Ἱστορικῆς καὶ Ἐθνολογικῆς Ἑταιρίας τῆς Ἑλλάδος" VIII, Atena, 1922.

Ülgen, Ali Saim, *Constantinople during the era of Mohammed the Conqueror*, Ankara, 1939.

Unbegaun, B., *Les relations vieux-russes de la prise de Constantinople*, în „Revue des Études Slaves", IX, Paris, 1929.

Uzunçarsîlî, I. H., *Osmanlî Tarîhi*, 3 vol., Ankara, 1947–1951.

Van Millingen, A., *Byzantine churches in Constantinople*, Londra, 1910,

Van Millingen, A., *Byzantine Constantinople: The walls of the City*, Londra, 1899.

Vasiliev, A.A., *A History of the Byzantine Empire*, 324–1453, Madison, 1952.

Vasiliev, A.A., *Medieval ideas of the end of the world*, în „Byzantion", XVI, 2, Boston, 1944.

Vasiliev, A.A., *Путешествие византийского императора Мануила II Палеолога по Западной Европе* în „Журн. Минист. Народн. Просв.“, N.S. XXXIX, St Petersburg, 1912.

Vast, H., *Le cardinal Bessarion* (1403–1472), Paris, 1878.

Voigt, G., *Enea Silvio Piccolomini als Papst Pius II, und seine Zeit,* 3 vol., Berlin, 1856–1863.

Voyatzidis, J., Τὸ ζήτημα τῆς στέψεως Κωνστατίνου τοῦ Παλαιολόγου în Λαογραφία, VII, Atena, 1923.

Walter, G., *La Ruine de Byzance,* Paris, 1958.

Wittek, P., *Das Fürstentum Mentesche: Studien zur Geschichte Westkleinasiens im 13.–15. Jahrhundert,* Istanbul, 1934.

Wittek, P., *The rise of the Ottoman Empire,* Londra, 1938.

Yule, H., *The book of Marco Polo concerning the Kingdoms and marvels of the East.* Translated and edited... by Colonel Sir Henri Yule... (ed. Henri Cordier), vol. I–III, Londra, 1902–1920.

Zakythinos, D., *La prise de Constantinople et la fin du Moyen Âge,* și *La prise de Constantinople, tournant dans la politique et l'économie européennes,* în *Cinq-centième Anniversaire de la prise de Constantinople,* „L'Hellenisme Contemporain“, fascicule hors série, Atena, 1953.

Zakythinos, D., *Le despotat grec de Morée,* vol. I–II, Paris, 1932–1935.

Ziegler. A., *Isidore de Kiev, apôtre de l'Union florentine,* în „Irénikon“, XIII, Chevetogne, 1936.

Zoras, G. Περὶ τὴν ἅλωσιν τῆς Κωνσταντινουπόλεως, Atena, 1959.

La bogata bibliografie de mai sus, am socotit util să adăugăm un număr de ediții și traduceri de izvoare sau contribuții științifice, datorate unor cercetători români, publicate în ultimul sfert de veac și care, din diferite motive, nu au putut fi utilizate de autor, deși privesc îndeaproape problema pe care a tratat-o (n. tr.).

IZVOARE

Chalcocondil, Laonic, *Expuneri istorice,* în românește de Vasile Grecu, București. 1958 (= *Scriptores bizantini,* II).

Critobul din Imbros, *Din domnia lui Mahomed al II-lea, anii 1451–1467,* ediție de Vasile Grecu, București, 1963 (= *Scriptores byzantini.* IV).

Cronici turcești privind Țările Române. Extrase, vol. I. *Sec. XV–mijlocul sec. XVII,* volum întocmit de Mihail Guboglu și Mustafa Mehmet, București, 1966.

Sphrantzes, Georgios, *Memorii, 1401–1477. În anexă – Pseudo-Phrantzes: Macarie Melissenos, Cronica, 1258–1481,* ediție critică de Vasile Grecu, București, 1966 (= *Scriptores byzantini,* V).

LUCRĂRI MODERNE

Marinescu, C., *Philippe le Bon, duc de Bourgogne (Première partie 1419–1453),* în „Actes du VIe Congrès international d'études byzantines", t. I, Paris. 1950, pp. 147–168.

Mureșan, C. *Iancu de Hunedoara,* ed. a II-a, revăzută și adăugită, București, 1963.

Pall, Fr., *Știri noi despre expedițiile turcești din Transilvania în 1438,* în „Anuarul Institutului de istorie din Cluj", I–II (1958–1959), pp. 9–28.

Idem, *Stăpânirea lui Iancu de Hunedoara asupra Chiliei și problema ajutorării Bizanțului,* în „Studii", XVIII (1965), pp. 619–638.

Idem, *Le condizioni e gli echi internazionali della lotta atitiottomana del 1442–1443, condotta da Giovanni di Hunedoara,* în *Revue des Études Sud-Est européennes,* t. III (1965), pp. 433–463.

Șerbănescu, N. și Stoicescu, N., *Mircea cel Mare,* București, 1987.

POSTFAȚĂ

Cititorul neprevenit al celor mai vechi cronici românești, scrise în limba slavă, rămâne dureros surprins de chipul cum se oglindesc în ele limitele interesului nostru față de Bizanțul atât de încercat, din anii care premerg prăbușirii sale. Atenția stângacilor compilatori care scriau în primul pătrar al veacului al XVI-lea în umbra mănăstirilor se ațintea mai mult asupra conciliului de la Florența unde „împăratul grecesc și patriarhul Țarigradului și mare mulțime de mitropoliți" se adunaseră, în jurul papei, dar „au fost înșelați de latini și mulți dintre dânșii au venit cu bărbile tunse". Singură *Cronica sârbo-moldovenească* amintește cucerirea Constantinopolului în aceste sărace cuvinte: „În anul 6961 [1453] împăratul Mehmet beg a luat Țarigradul, luna mai 29 zile, marți." O traducere românească, târzie, a vechiului letopiseț de la Putna nu cunoștea nici măcar data exactă a răsunătorului eveniment, ci socotea că s-a petrecut în „august în 26 de zâle" și în anul 1454![1] Nicăieri un cuvânt de compasiune pentru prăbușirea unui imperiu care – veacuri de-a rândul – fusese izvorul de legitimitate politică sau măcar de îndrumare spirituală pentru câteva state europene, printre care și Țările Românești. Lucrul se lămurește dacă ne amintim ce răsunet și ce consecințe au avut hotărârile luate la Florența în întreg Răsăritul ortodox. Moldova a întrerupt – lucru nemaiîntâlnt în acele vremi – pentru mai bine de un veac legăturile ecleziastice cu Marea Biserică din Constantinopol, iar Țara Românească, deși în mai mică măsură și numai până la Radu cel Mare

și Neagoe Basarab, va fi cunoscut și ea o slăbire a legăturilor cu ierarhii greci care stăteau sub cumplita bănuială de erezie.

A trebuit să vină acel admirabil al șaptesprezecelea veac românesc cu umanismul și cu spiritualitatea lui, care să redescopere deopotrivă Roma cea veche și Roma cea nouă, adică Bizanțul, și ceea ce ne lega de fiecare din cele două cetăți, care, la vremea lor, călăuziseră lumea. Căderea Constantinopolului, evocată în puține cuvinte de Mihail Moxa, și apoi de Grigore Ureche[2], va fi zugrăvită, cu emoție, în pagini numeroase din cronografele care – în ultimele decade ale veacului – se tălmăcesc din grecește și se răspândesc în toate ținuturile românești. Sub Brâncoveanu, cronicarul Bălenilor, în care Iorga credea că-l recunoaște pe Constantin Căpitanul Filipescu, iar alți învățați pe Radu Popescu, se dovedește cunoscător iscusit al izvoarelor istorice grecești, în rândul cărora, pentru întâiași dată se ivește și Sphrantzes (desigur în compilația mai târzie a lui Macarie Melissenos).

„Când ar citi cineva – exclamă cronicarul român – pe Gheorghe Franți istoricul, carele s-au și întâmplat la luarea Țarigradului, fiind și logofăt mare al împărăției, și-au și scris acestea pre amăruntul, mi să pare că nu ar fi făr de lăcrămi, socotind nevoia ce au venit cetății și cetățenilor acelora: unde vaete și țipete, plânsuri, despărțiri unul de altul, și altele ca acestea.“[3]

După care, în veacul următor, Cantemir – cu altă informație și cu alte mijloace – va comunica Europei întregi împrejurările în care cetatea împărătească fusese cuprinsă de vrăjmași.

Căderea Constantinopolului, în care mulți învățați au văzut, veacuri de-a rândul, zidul despărțitor între Veacul de mijloc și epoca modernă, a trezit de mult interesul cercetătorilor. Confruntare a două lumi – formulă prea des folosită, dar care niciodată n-a aderat mai strict la realitatea istorică. De o parte bizantinii, moștenitori deopotrivă ai Eladei și Romei, creatori ai unei civilizații ale cărei valori rodiseră în întreg răsăritul Europei, ca și în Mediterana Orientală. De cealaltă parte un popor tânăr, viguros și aspru, venit dintr-altă lume, cu alte tradiții, cu o cultură evident rudimentară, și pe care o spiritualitate atât de aleasă precum cea islamică nu izbutise să-l rețină de la violență și abuzuri. Mai ales de la suirea pe tron a lui Mehmet al II-lea, felul cum conflictul avea să sfârșească

era limpede pentru oricine. De altfel întreaga dramă se desfășoară cu o rigoare care ține parcă de canoanele teatrului clasic. Umanitatea a cunoscut, desigur, și alte încleștări tot atât de grave în desfășurarea și în urmările lor. Contururile sunt acolo, mai vagi, acțiunea mai haotică, iar „caracterele" nu atât de dur conturate, poate și din pricina datelor fragmentare și nesigure care au parvenit până la noi. Dincoace, dimpotrivă, totul se petrece într-un spațiu și într-un răstimp pe care le cuprindem ușor, de-a lungul unor scene care-și sporesc mereu intensitatea, în cadența inexorabilă a unui „destin" care se cere împlinit. Și mai ales în lumina necruțătoare a unei informații uluitor de bogate. Într-adevăr, nu credem că în întreg Veacul de mijloc (și putem coborî și mai adânc în trecut) putem desprinde un răstimp, cum este acela al asediului Constantinopolului, în care întâmplările să fie cunoscute zi de zi, uneori ceas de ceas. Izvoarele sunt în toate limbile și de toate spețele: cronici și însemnări zilnice, relații de călătorie și rapoarte diplomatice, corespondență și încercări literare, în sfârșit toate mijloacele de informație ale vremii, care vin din vălmășagul luptei, dar și de la distanța unor cancelarii îndepărtate, și răspund celor mai deosebite optici, potrivit cu interesele politice, confesionale, cu simpatiile sau cu aversiunile de ordin național, ale celor ce țineau condeiul în mână. Dacă ne amintim că în Constantinopol, în rândurile creștinilor nu luptau numai greci (și ei, într-un fel, dezbinați, după Florența), dar și catolici, dezbinați și ei, pe alte considerente, cum erau venețienii și genovezii, ne putem da seama de uriașa complexitate a factorilor care se aflau în joc. Și totuși, aceștia, până la sfârșit, se încadrează într-o acțiune, care, din perspectiva celor cinci veacuri din care o privim, ne apare coerentă și ne trezește, pentru a folosi un cuvânt celebru, „compasiunea și teama". Dacă Steven Runciman, scriind *Căderea Constantinopolului,* și-a propus, pornind de la aceste realități, să alcătuiască nu numai o lucrare de istorie în bunul înțeles al cuvântului, dar și o operă care să solicite constant interesul și emoția cititorului, noi credem că a izbutit pe deplin. Asimilându-și o considerabilă documentare, sporită mai ales cu prilejul încincitului centenar al evenimentelor din 1453, învățatul britanic a făcut un pas înainte față de cei doi iluștri predecesori ai săi, în istoriografia căderii Constantinopolului, pe care-i pomenește în prefață. Dacă opera lui Edwin Pears

rămâne de neînlocuit prin bogăția informației și siguranța criticii, caracterul ei oarecum masiv, tehnicitatea sa și stilul cenușiu au făcut-o să fie folosită mai mult de specialiști. Cât privește pe Gustave Schlumberger, unul dintre părinții bizantinologiei franceze contemporane, acesta, în lucrarea sa atât de răspândită din 1914, folosește îndeaproape (prea îndeaproape) pe Pears, reproduce prea copios izvoarele și cedează, deseori, unui patos facil. Runciman, poate, cu unele concesii făcute unei încadrări literare a episoadelor, este în general sobru și concentrat, izbutind să dea într-un număr relativ restrâns de pagini nu numai povestirea propriu-zisă a împresurării și căderii cetății lui Constantin, dar și o foarte utilă introducere istorică asupra Bizanțului și statului otoman, cât și un epilog de un deosebit interes. În toate a fost ajutat, pe lângă lecturile sale neobișnuit de întinse și mânuirea directă a izvoarelor în cele mai felurite limbi, și de cunoașterea nemijlocită a locurilor, căpătată în urma unei șederi de câțiva ani la Constantinopol. Cartea sa este nu numai savant construită, dar și frumos scrisă. „Darul cel mai de preț al graiului – spunea Aristotel – este să fie limpede, fără să devină vulgar." Puțini istorici contemporani pot reclama, alături de Runciman, o asemenea recunoaștere pentru limba pe care o folosesc în scrierile lor. Limpede și elegantă în același timp, turnată în fraze bine cumpănite, unind culoarea cu precizia, ea este mântuită de marele bizantinist englez cu o artă îndeobște recunoscută. Traducătorul ar fi bucuros ca, măcar în parte, aceste daruri să transpară în tălmăcirea sa.

În chipul în care Steven Runciman înfățișează sfârșitul asediului din mai 1453 își face loc o luare de poziție personală și de un interes netăgăduit față de o posibilă capitulare parțială a Constantinopolului. Învățatul bizantinist este încredințat că o asemenea situație s-a produs, într-adevăr, și convingerea și-o întemeiază, în primul rând, pe tradiții consemnate în izvoare ale secolelor XVI–XVIII, dar și pe considerații în legătură cu situația specială a cartierelor care s-ar fi predat otomanilor, în raport cu alte sectoare din capitala Bizanțului. Izvoarele istorice la care ne referim se aflau discutate, cu competență și pătrundere, într-un studiu pe care Runciman îl readuce pe drept cuvânt și cu prețuirea cuvenită în discuția specialiștilor. Este vorba de articolul *Capitularea Constantinopolului în 1453,* publicat în 1912 de unul dintre cei mai erudiți

cunoscători ai istoriei Stambulului, orientalistul eminent care a fost J.H. Mordtmann[4]. Autorul *Căderii Constantinopolului* folosește izvoarele traduse și interpretate de Mordtmann, dar nu împărtășește și convingerea acestuia că pretinsa capitulare, totală sau parțială, a Constantinopolului reprezintă o ficțiune determinată de motive de oportunitate politică. Nenumăratele mărturii de tot soiul, contemporane cu prăbușirea Bizanțului, o ignorau și, despre capitulare, unele surse musulmane sau creștine încep să vorbească cu începere abia din secolul al XVI-lea. Acestora li s-a alăturat, la începutul veacului al XVIII-lea Dimitrie Cantemir, autorul unei *Istorii a Imperiului Otoman,* care a trezit, la vremea sa, un interes neobișnuit în lumea învățată din întreaga Europă. Cantemir acceptă și el teza capitulării parțiale a capitalei bizantine și, negreșit, poziția lui trebuia luată în considerare. Toate aceste opinii, discutate atent de Mordtmann, i-au reținut și atenția lui Runciman, care, cu acest prilej, atinge și mult discutata problemă a privilegiilor pe care Melmet al II-lea le-ar fi acordat, în scris, patriarhiei ecumenice. Neîndoios că economia lucrării sale – *Căderea Constantinopolului* – nu-i îngăduia autorului să atingă decât în treacăt aceste chestiuni și eventual să revină asupra lor în cercetări ulterioare. Fiindcă, însă, problema discutată prezintă, după opinia noastră, un interes cu totul deosebit pentru cunoașterea unor forme ale convieţuirii greco-romane în „Bizanțul de după Bizanț", și anume în cel de al șaisprezecelea veac, și, fiindcă se pune în discuție și valoarea mărturiei unui istoric român de însemnătatea lui Cantemir, am socotit că nu este lipsit de interes să stăruim în cele ce urmează asupra acestor chestiuni. Pe urmele lui Mordtmann, dar supunând unei analize reînnoite acele izvoare cercetate de el care ne-au fost accesibile, vom încerca să ajungem la unele concluzii și să le confruntăm apoi cu pozițiile adoptate în aceeași problemă de Steven Runciman.

Cel mai vechi izvor cuprinzând date, a căror temeinicie urmează să fie cercetată, privitoare la capitularea Constantinopolului în 1453 este așa-numita *Istorie patriarhică,* tipărită de marele filelen Martin Crusius, profesor la Universitatea din Tübingen, alături de așa-zisa *Istorie politică* a Constantinopolului, a lui Teodosie Zygomalas, în vestita sa culegere *Turco-graecia,* dată la lumină la Basel, în 1584. Împrejurările în care s-a alcătuit această lucrare, de un interes covârșitor pentru cunoașterea

lumii grecești de după prăbușirea Imperiului Bizantin, sunt bine cunoscute și nu trebuie stăruit aici asupra lor[5]. Ajunge să arătăm că, printre colaboratorii din Constantinopol ai lui Crusius, s-a aflat și Manuel Malaxos, un personaj pitoresc – fost notar al mitropoliei din Teba și alcătuitor al unei compilații juridice, care s-a bucurat de o răspândire nemaiîntâlnită în întreg Răsăritul ortodox – și care, la bătrânețe, se retrăsese pe țărmurile Bosforului, unde dădea lecții la tineri, copia manuscrise și, la nevoie, traducea în limba vorbită câte o cronică mai veche, îndreptând și adăugând și de la sine unele știri. Așa a luat naștere *Istoria patriarhică*, o prețioasă cronică a vieții bisericești din Noul Bizanț, între 1454 și 1578[6]. Izvoarele acestei cronici sunt numai în parte cunoscute, dar temeinicia lor nu poate fi pusă la îndoială. La cronica, mai veche, a lui Pseudo-Dorotei al Monembasiei s-au adăugat, mai cu seamă pentru veacul al XVI-lea, informații noi, și Malaxos, care-și petrecuse viața în preajma Bisericii, va fi avut el însuși putința să strecoare, în povestire, câte ceva din propriile lui amintiri sau din ceea ce i se povestise de martori, vrednici de crezare, ai unor întâmplări trecute. O asemenea întâmplare este repovestită pe larg în compilația lui Malaxos și anume în paginile în care narațiunea ne înfățișează a doua păstorie a patriarhului Ieremia I, cârmuitor al împărăției otomane fiind Suleiman al II-lea[7]. Dată fiind importanța specială a acestui episod pentru înțelegerea raporturilor dintre greci și noii lor stăpânitori, în primul veac de la căderea Constantinopolului, va trebui să-l prezentăm, pe scurt, în cele ce urmează.

În cercurile de cărturari musulmani din Stambul s-a ajuns – povestește cronica – la încredințarea, dobândită prin cercetarea unor scrieri vechi, că sultanul Mehmet al II-lea cucerise cu sabia Constantinopolul. Dacă trebuia să se dea urmare prescripțiilor legiuirii islamice, cultul creștin urma să fie interzis în Stambul, iar bisericile desființate. O *fetwa*, adică un decret emanat de la suprema autoritate religioasă a islamului, fusese căpătat și ținut ascuns doar din motive de oportunitate. O hotărâre a sultanului pentru executarea decretului se pare că se căpătase, de asemenea. Din fericire, unul dintre fruntașii comunității grecești, arhontele Xenakis, prieten cu cadiaskerul, află de la acesta de primejdia ce-i păștea pe greci: în cinci zile, bisericile lor trebuiau dărâmate din temelie, și Patriarhia, deopotrivă, nimicită. Xenakis, adânc tulburat, îl încunoștințează

în grabă pe patriarh, care aproape își pierde cumpătul. După ce se roagă, cu lacrimi, în biserica Patriarhiei, încalecă pe catârul său și pornește, însoțit de Xenakis, la marele vizir, Tulfi Pașa, care-i arăta mare bunăvoință. Acesta îl învață pe patriarh ce să grăiască înaintea Divanului, unde trebuia să se înfățișeze: sultanul Mehmet luptase împotriva cetății și izbutise să surpe o parte din ziduri, când împăratul Constantin, purtând cheile cetății, a mers să se închine sultanului, care l-a primit cu plăcere, pe el, pe fruntașii greci și întreg poporul. Patriarhul a înțeles ce trebuia să înțeleagă, s-a liniștit și, chiar în ziua aceea, a umblat pe la toți fruntașii Înaltei Porți și pe la alții și i-a acoperit de daruri, pe fiecare după rangul său. A doua zi, la Divan, se strânseseră turci, greci, armeni, evrei și alte neamuri, iar gloata aștepta afară, până către Sfânta Sofia, să afle hotărârea sultanului. Patriarhul, adânc tulburat, era asistat de Xenakis și de chiar Dimitrie Cantacuzino. Vizirul îi repetă grav hotărârile luate și-l invită să le dea poruncă preoților să-și ridice veșmintele și scriptele din biserici și apoi să le închidă, fiindcă le vor fi luate. Patriarhul răspunde întocmai cum același vizir îl învățase cu o zi înainte, la care acesta îi cere martori musulmani, care să-i întărească spusele. O nouă ședință a Divanului s-a hotărât pentru ziua următoare. Pe drum spre Patriarhie, înaltul ierarh este urmat de mulțime care-i strigă: „Nu numai bani suntem gata să dăm ca să ne slobozim bisericile, dar suntem gata să murim și noi, și copiii noștri."

A doua zi, la Divan, marele vizir arată că a primit îngăduința sultanului pentru citarea de martori. Patriarhul cere un termen de douăzeci de zile, care i se acordă, pentru a-și căuta martorii la Adrianopol. Trimite apoi oameni „foarte iscusiți", încărcați de daruri, ca să-i aducă la Patriarhie, unde aceștia sunt ospătați și îmbrăcați după cuviință, după care, a doua zi, patriarhul îi prezintă marelui vizir, care – din afecțiune pentru patriarh, ni se spune – îi învață ce să grăiască înaintea Divanului și-i încredințează că nu vor avea nimic de suferit.

În ziua următoare are loc o nouă înfățișare la Divanul împărătesc. Scena are o savoare rar întâlnită în vreo cronică a timpului. Personajele își preiau, solemn, rolurile. Marele vizir, avertizându-l pe patriarh că trebuie să spună numai adevărul, ca să nu stârnească urgia padișahului, patriarhul încredințându-l că nu va minți, nici față de sultan, nici față de

vizir! Sunt introduși apoi cei doi martori, trecuți de o sută de ani, fiecare, cu bărbile albe ca neaua, cu ochii lăcrimoși, cu mâinile și picioarele tremurând de bătrânețe. La interogatoriul care li se ia, ei declarară că fuseseră ieniceri – de fapt, cum ne lămurește Mordtmann[8], muzicanți – în meterhaneaua sultanului. Urmează apoi povestirea de către martori a ultimelor zile ale asediului Constantinopolului. Se amintește de propunerea de capitulare formulată de sultan, de respingerea ei de către împărat, și de sfetnicii acestuia, de reluarea luptelor și hotărârea lui Constantin al XII-lea de a împiedica un dezastru inevitabil prin predarea cetății. Trimiși ai săi se înfățișează sultanului, cerându-i asigurări pentru populație, în schimbul capitulării. Sultanul le acordă, în scris, într-o formă pe care bătrânii oșteni și-o amintesc, cuvânt cu cuvânt. După care, aflând, din porunca scrisă a sultanului, de condițiile atât de favorabile care se hărăziseră cetății împărătești, Constantin, bucuros, pornește cu cheile orașului la cortul sultanului și i le înmânează. „Iar sultanul – povestesc ei – l-a îmbrățișat pe împărat și l-a sărutat și l-a așezat la dreapta sa și-a poruncit de s-a făcut petrecere mare, trei zile și trei nopți, după care împăratul l-a luat pe sultan și-au intrat în Constantinopol, pe care i l-a predat." Divanul, pe baza acestor mărturii atât de vrednice de crezare, întocmește un *arz,* adică un raport, către Suleiman care, „minunându-se foarte" de ce auzise, a dat poruncă să nu mai supere nimeni pe patriarh, în această pricină a bisericilor, cât va fi lumea lume. În sfârșit patriarhul și poporul merg și fac rugăciuni de mulțumire, după ce firmanul împărătesc a fost depus în tezaurul Patriarhiei.

Pentru această povestire, scrisă în cuvinte simple, din care se desprind o amărăciune nelipsită de un anume umor, dar și o reală emoție, comentariile sunt, evident, de prisos. Ea ne dezvăluie o dată mai mult situația comunității grecești din Constantinopol, în perioada în care arhonții nu se ridicaseră la situații ca aceea a unui Mihail Cantacuzino Șeitanoglu, când grecii erau încă departe de a-și fi câștigat încrederea noilor stăpânitori și de a colabora cu ei în diplomație sau cultură. Libertățile, de care de totdeauna se bucuraseră, trebuiau acum apărate cu mijloacele unor umiliri necurmate, ale unei duplicități înjositoare și, mai ales, prin necontenite daruri bănești. Procedee triste, dar singurele

eficace, într-un stat în care – ca să parafrazăm o formulă cunoscută – despotismul era temperat de venalitate și corupție.

Povestirea izvorului redactat de Malaxos mai are însă un neprețuit merit: nu trezește bănuieli în privința realității evenimentelor pe care le zugrăvește. În afara unor neînsemnate scăpări, puse în lumină de Mordtmann (care, nici el, nu-i tăgăduiește autenticitatea), valoarea mărturiei din *Istoria patriarhică* rămâne neștirbită; ea și-a aflat o confirmare strălucită în mărturia adusă de o veche culegere de legiuiri islamice *(qānūn)* descoperită de același Mordtmann, și unde se citează un *responsum* al vestitului jurisconsult din epoca lui Suleiman al II-lea, Ebussuūd Effendi, care confirmă realitatea disputei din 1538–1539, în termenii înșiși folosiți de cronica neogreacească. O altă mărturie mai nouă, tot din sursă islamică, produsă cu același prilej de Mordtmann, nu face decât să întărească veracitatea narațiunii analizate mai sus[9].

Aceasta înseamnă că, măcar până la sfârșitul celei de-a patra decade a secolului al XVI-lea, nu se pomenea de o capitulare *parțială* a Constantinopolului, în 1453. Toți erau încredințați – cum fuseseră și *toate* izvoarele istorice contemporane cu evenimentul – că cetatea lui Constantin cel Mare căzuse prin luptă, în urma asaltului din 29 mai. Născocirea unei capitulări *totale* a orașului fusese – sub patriarhul Ieremia I – doar o *pia fraus*, folosită pentru salvarea unei situații disperate. Este probabil ca opinia generală să se fi menținut măcar până către 1578, când Malaxos și Teodosie Zygomalas[10] au copiat pentru Crusius cele două cronici amintite, în care (și acesta poate fi un argument *e silentio)* nu se amintește în niciun chip de o capitulare a Constantinopolului, care să fi premers cuceririi sale de către turci.

Tradiția despre capitulare s-a închegat și, în orice caz, a căpătat o formă specială în a doua jumătate a secolului al XVII-lea, când un număr de istorici otomani au încercat să o pună de acord cu unele realități semnificative pe care le surprinseseră în Stambulul din vremea lor și pe care încercau să le lămurească, pornind de la împrejurările ce ar fi dus la căderea capitalei Bizanțului, cu două veacuri înainte. O trăsătură comună a povestirii lor o alcătuiește încredințarea că cetatea fusese cuprinsă nu numai datorită asaltului oastei otomane, dar și capitulării câtorva cartiere din oraș, care s-ar fi predat din inițiativă proprie, în ceasurile în

care rezistența bizantină se prăbușea în anumite sectoare ale fortificațiilor. Să înfățișăm – după J.H. Mordtmann, care a pus cel dintâi în lumină aceste izvoare[11] – poziția pe care ele o adoptă cu privire la o capitulare *parțială* a Constantinopolului.

Evliya Çelebī, care s-a stins din viață în 1669, pomenește în vestita sa *Seyāhatnāme,* de un număr de pescari din Stambul care se bucurau de scutiri de dări și de dijma cuvenită inspectorului pescăriilor, datorită faptului că se coborau din grecii care deschiseseră poarta cartierului Petra lui Mehmet al II-lea, la sfârșitul asediului din 1453. Dacă Evliya Çelebī, a cărui lucrare, scrisă în grabă și mișunând de greșeli, s-a pierdut în manuscrisul ei original, este cunoscut prin „fantezia sa uluitoare", care ne face „să nu ne încredem cu totul în descrierile sale"[12], iar mărturiile lui să poată fi adesea puse la îndoială, în schimb ceilalți doi istorici otomani contemporani, citați de Mordtmann, sunt vrednici de toată crezarea.

Cel dintâi, Ahmed b. Lutfullāh, decedat în 1702 și cunoscut mai mult sub numele de Müneğğimbaši (Astronomul de Curte), a scris în limba arabă un cronograf, de la Adam până în anul 1672[13], în care ne arată că, pe când turcii pătrundeau în Constantinopol, printr-una din porțile zidurilor dinspre uscat *(Topkapu),* begul Djubbe Ali, comandantul Brusei, a intrat în cetate printr-o poartă a fortificațiilor dinspre Cornul de Aur și anume în urma unei capitulări *(istiman).* De atunci poarta a căpătat numele acestui conducător de oști. Să mai adăugăm că, potrivit unei tradiții culese un veac mai târziu de călătorul englez Dallaway[14], un mănunchi de asediați au căzut la înțelegere cu năvălitorii, în aceeași noapte dramatică, „fie din mișelie, fie din deznădejdie", și le-au deschis poarta Fanarului. Ca să-și arate recunoștința, Mehmet al II-lea le-a încredințat cartierul din apropiere – este vorba de Fanar – și le-a acordat unele scutiri de dări. Ceea ce este comun acestor relatări este că reprezintă o tradiție potrivit căreia defecțiunea apărării bizantine s-a produs la una dintre porțile dinspre Cornul de Aur și că a venit printr-o capitulare.

Cel de-al treilea istoric otoman pe care rămâne să-l înfățișăm reprezintă o ramificare a legendei, care-și va găsi un ecou în povestirea asediului dată câteva decade mai târziu de Dimitrie Cantemir. Acesta – pe numele său Husejn Hezārfenn – este și cel mai cu autoritate dintre toți și de o probitate profesională mai presus de orice îndoială[15]. Prieten al

generalului conte Marsigli și al cunoscutului orientalist francez Antoine Galland, Hezārfenn a încetat din viață în 1691, adică tocmai când Dimitrie Cantemir, după o ședere de trei ani la Constantinopol, se întorcea în țară, ceea ce înseamnă că principele moldovean ar fi avut putința, dacă nu să-l și cunoască, măcar să-i cerceteze opera mult prețuită, atât de otomani, cât și de europeni. În fapt, se pare că învățatul român l-a cunoscut mai degrabă pe calea mijlocită a unei compilații istorice, scrisă la sfârșitul veacului al XVII-lea de un oarecare Sa'di Effendi din Larissa, care, în lucrarea sa, l-ar fi utilizat și pe Hezārfenn. Acesta, într-una din scrierile sale (Mordtmann nu ne lămurește dacă este vorba de marea sa *Istorie a lumii,* scrisă între 1670 și 1673 sau de mai noua *Istorie a Imperiului Bizantin [Ta'rich-i dewlet-i Rumijje]),* zugrăvind chipul în care s-a sfârșit împresurarea Constantinopolului de către turci, în mai 1453, adaugă: „În sfârșit, după 51 de zile, într-o marți, la 2 (sic) ale lunii Djumadi I, orașul a fost cuprins din două părți, dinspre mare, luat cu asalt, și dinspre uscat – la poarta Adrianopolului – prin înțelegere prietenească. Năvălitorii s-au întâlnit laolaltă la Aksarai Bazar. Așa se lămurește faptul că bisericile de lângă Sulu Manastir au fost lăsate creștinilor, în vreme ce acelea dintre Aksarai și Sfânta Sofia au fost preschimbate în moschei."

Hezārfenn reprezintă, dar, o versiune diferită a tradiției despre capitulare, odată ce socotește că rezistența bizantină a cedat într-un sector al zidurilor dinspre uscat, în vreme ce apărarea din regiunea Cornului de Aur s-a menținut până la urmă și întăriturile din acel sector au trebuit să fie luate cu asalt.

Este limpede că izvoarele aduse în discuție de Mordtmann încearcă să dea o explicație, pe de o parte prezenței contrare legii islamice a unor biserici într-un oraș cucerit prin luptă, pe de altă parte, chipului în care sunt grupate aceste lăcașuri pe întinderea orașului. Socotim util, pe baza unor informații de altă natură, să aruncăm o privire asupra Constantinopolului din veacurile XV–XVI, așa cum ni-l dezvăluie mai ales cercetările de geografie ecleziastică bizantină, întreprinse cu o competență inegalată de Baymond Janin[16]. Sperăm în acest chip să căpătăm o înțelegere mai adâncită a unor realități locale și să apreciem mai just, de pe această poziție, ce se poate reține din tradițiile care au circulat cu privire

la cuceririle Constantinopolului de către otomani, printr-o capitulare parțială. Numărul bisericilor din capitala imperiului a scăzut, negreșit, sub stăpânirea otomană, dar faptul nu poate fi atribuit unei acțiuni duse în mod deliberat de autoritățile musulmane, la îndemnul fanatismului religios nu pe considerente de ordin politic sau național. Se știe că Mehmet al II-lea n-a destinat cultului islamic decât o singură biserică, Sfânta Sofia, și sultanii care i-au urmat, măcar până spre sfârșitul veacului al XVI-lea, nu s-au făcut cunoscuți prin răpiri silnice de locașuri religioase. Și totuși, cu trecerea vremii, mai exact către mijlocul secolului al XVII-lea, sub raportul numărului și distribuirii pe cartiere a bisericilor grecești, Constantinopolul căpătase o înfățișare care a sugerat izvoarelor cercetate de Mordtmann încercarea de a explica situația prin capitularea parțială a orașului în 1453. Credem că stările de fapt, bine conturate la două veacuri după cucerirea otomană, pot fi în bună parte lămurite și prin alți factori.

În primul rând situația demografică a Constantinopolului, a doua zi după cădere, trebuie ținută, cu grijă, în seamă și este meritul lui Runciman de a ne fi făcut atenți asupra acestui factor. Populația băștinașă se împuținase considerabil și Mehmet al II-lea a repopulat orașul nu numai cu turci, al căror număr crește tot mai vizibil, ci și cu greci, aduși uneori din ținuturi îndepărtate. Este știut însă că o populație care resimte inferioritatea în care au aruncat-o eșecul politic și discriminările naționale și religioase are tendința să se regrupeze spontan în regiuni mai ferite, unde solidaritatea de grup se poate exercita în mai bune condiții. Este, apoi, cu putință ca noua stăpânire să-i fi evacuat pe greci din sectoare mai delicate sub raportul securității Stambulului și să-i fi îndrumat spre alte cartiere. Sunt, astfel, indicii că, pentru regiunea limitrofă cu zidurile de apărare ale cetății, otomanii au preferat prezența elementelor armene, mai sigure după părerea lor. Este explicabil, în acest caz, ca, în noile cartiere unde s-au stabilit, grecii să se îngrijească, după posibilități, de lăcașurile de cult, pe când bisericile din alte regiuni ale orașului să rămână părăsite și, cu timpul, să fie dezafectate. La aceasta se adaugă împrejurarea că mănăstirile, mari și numeroase, nu mai aveau condițiile de subzistență, pe care Bizanțul Paleologilor, oricât de sărăcit și împuținat ajunsese, încă le mai asigura. Călugării s-au risipit, chiliile și acareturile lor au rămas pustii și câteva din cele lăsate în paragină au fost cumpărate

sau dobândite, în vreun chip, de particulari. Dacă mănăstirea Sfântul Ioan Botezătorul din Petra a rămas în mâinile creștinilor, faptul se datorește împrejurării că Mehmet al II-lea o dăruise în 1462 mamei marelui vizir Mahmud Pașa, care era creștină. R. Janin ne înfățișează, după relatările călătorilor occidentali, soarta dureroasă a bisericii care se degradează treptat, până ce strălucitul edificiu de odinioară va fi părăsit, spre sfârșitul veacului al XVI-lea, se pare, și de puținele călugărițe care-l mai serveau, iar din vestita biserică nu va mai rămâne decât un morman de ruine. Cele mai multe biserici de mănăstire sunt însă preschimbate în geamii. Așa s-au petrecut lucrurile cu mănăstirea Pantocrator, vestita ctitorie a Comnenilor, unde, în chilii, pătrunseseră feluriți meșteșugari, iar biserica a fost luată de un Zeyrek Mehmet Effendi, care a preschimbat-o în geamie. Mănăstirea Studiților a devenit proprietatea unui albanez, Elias Bey, comis al sultanului Baiazid al II-lea, și biserica a devenit geamia Mirahor. Mănăstirea zisă Chora și cea a Sfântului Serghie și Vah au cunoscut și ele o soartă asemănătoare, și anume sub domnia lui Baiazid al II-lea, în primii ani ai secolului al XVI-lea.

Câteva lăcașuri de cult creștine au căzut jertfă unor ambițioase proiecte edilitare. Când Noul Serai a început să fie construit, sub Mehmet al II-lea, în 1467, sunt indicii că un număr de biserici, printre care Sfântul Gheorghe al Manganelor, Sfântul Lazăr, Sfântul Mina și Maica Domnului, zisă Hodighitria, au fost dărâmate, pentru curățirea terenului.

Uneori o biserică, rămânând creștină, a slujit, pe rând, grecilor și armenilor. Runciman amintește, nu fără umor, de mănăstirea Peribleptos, pe care sultanul Ibrahim I, în 1643 a dăruit-o unei favorite a sale, o armeancă trupeșă. S-ar crede că până atunci mănăstirea rămăsese, neîntrerupt, în mâinile grecilor. Lucrurile nu stau tocmai așa. Alături de alte neamuri aduse de Mehmet al II-lea să repopuleze Constantinopolul, după cucerire, erau și armeni veniți din Asia Mică, dinspre Sivas și Tokat. O patriarhie armeană a fost încuviințată, nu mult după cea grecească, și patriarhului i s-a dat drept reședință tocmai mănăstirea Peribleptos, pe care turcii (Hezārfenn, de pildă) și – mai târziu – Cantemir o vor numi Sulu Manastir. Armenii vor stăpâni mănăstirea cel puțin până către 1585, când marele orientalist Leunclavius, care cerceta Stambulul, i-a găsit instalați acolo. De la o vreme grecii reușesc să ocupe din nou vechea

mănăstire, ctitoria lui Romanos al III-lea (1028–1034), de unde abia în 1643 vor fi izgoniți, printr-un act de autoritate al sultanului Ibrahim[17].

Și totuși, biserici grecești deschise credincioșilor rămăseseră în număr îndestulător. Șapte ani după ce biserica patriarhicească a Maicii Domnului Pammakaristos fusese răpită grecilor de Murad al III-lea, pelerinul rus Trifon Karabeinikov, care venise în Stambul cu daruri de la țar pentru bisericile ortodoxe, ne lasă lista a 46 de asemenea biserici. În catagrafia ceva mai nouă a lui Antonie Paterakis numărul lor nu trece de 37, dar sunt, acum, lăsate la o parte cele din suburbii și din Galata[18]. Runciman îl citează pe călătorul apusean M. Baudrier, care, în 1623, vorbea de 40 de biserici în care se slujea[19]. Cifrele sunt aproximative, pentru că cele două liste – a lui Karabeinikov și a lui Paterakis – cu grijă confruntate de A. Papadopulos-Kerameus, ne dezvăluie un număr de lăcașuri care apar într-una și lipsesc în cealaltă și dimpotrivă, așa că datele lor întregesc și ridică cifrele mai sus înfățișate.

Veacul al XVII-lea n-a fost un răstimp de liniște și prosperitate pentru Marea Biserică din Constantinopol. Patriarhi precum Chiril Lucaris și Partenie al II-lea pier de mâna gâdelui, din porunca stăpânirii. Patriarhia este înecată în datorii și se bucură când Vasile Lupu, urmând pilda împăraților bizantini, îi vine în ajutor. Dacă este să-l credem pe Cantemir, și pe vremea șederii sale în Stambul, în primii ani ai veacului al XVIII-lea, unele biserici mai erau în primejdie să fie răpite de la greci, cum a fost aceea a Sfintei Maria zisă a Mongolilor, pe care o tradiție o arăta dăruită de Mehmet al II-lea arhitectului său Christodulos[20]. Totuși, ridicarea situației sociale și economice a grecilor, puterea pe care Fanarul și-o va câștiga în acest veac vor face ca amenințările să se rărească și siguranța lăcașurilor de cult să nu mai fie primejduită.

În lumina acestor constatări putem aborda informațiile pe care Dimitrie Cantemir le aduce la lămurirea problemei cercetate de noi. Vom avea astfel putința să apreciem cât de întemeiate pot fi datele aduse de el și cât de plauzibile explicațiile sale.

În povestirea lui Cantemir despre căderea Constantinopolului deosebim două părți. Cea dintâi, în *textul* operei sale[21], se oprește asupra împrejurărilor în care se desfășoară asaltul din urmă și trupele otomane

pătrund în oraș, precum și asupra cuvântării pe care Mehmet al II-lea o ține în fața grecilor „îngrijorați de credința și de viața lor". Această primă parte se încheie cu determinarea regiunilor din capitala cucerită în care liberul exercițiu al cultului creștin este îngăduit sau – dimpotrivă – este suprimat, prin transformarea bisericilor în geamii.

O a doua parte se află într-o cuprinzătoare *notă*[22], în care, reluându-se chestiunea libertății religioase pentru creștini, Cantemir evocă o dispută pricinuită de unele măsuri luate de sultanul Selim I (1512–1520), precum și urmările ei pentru grecii din Constantinopol. Asupra acestei dispute vom stărui mai mult, deoarece ea a fost pusă, în chip firesc, în legătură cu cea purtată sub urmașul lui Selim, Suleiman al II-lea, și asupra căreia ne-am oprit, pe larg, mai sus.

Din narațiunea lui Cantemir privind prăbușirea rezistenței bizantine și intrarea oștilor turcești și a lui Mehmet al II-lea în capitala imperiului vom reține următoarele elemente:

În primul rând se afirmă că, în preajma atacului final, Constantin al XII-lea a trimis o solie la sultan, care să-l înștiințeze că Bizanțul este dispus să capituleze, Mehmet urmând să dicteze condițiile. Acesta acordă locuitorilor din cetatea împresurată „viața și averea lor și le dă libertate a merge unde vor voi". Solii primesc condițiile și se retrag, însă o tragică neînțelegere, de care niciuna din părți nu poate fi făcută răspunzătoare, provoacă reluarea violentă a ostilităților, în care împăratul bizantin își va găsi moartea. Deoarece oștile otomane izbutiseră să-și croiască drum în cetate, sfărâmând împotrivirea bizantinilor care apărau zidurile dinspre mare, detașamentele grecești de pe fortificațiile dinspre uscat se hotărăsc să capituleze. Mehmet, care intrase în Constantinopol prin poarta numită *Topkapu,* se îndreaptă către grecii care-l întâmpinaseră. Îi încredințează că – după cum le făgăduise „în tratatul (sic) nostru ce am făcut" – toate bisericile și mănăstirile urmau să rămână neatinse și credința locuitorilor să nu fie cu nimic vătămată. Deoarece însă o parte a orașului i s-a împotrivit până la sfârșit, iar cealaltă a capitulat, aceasta din urmă să-și păstreze lăcașurile de rugăciune, pe când cea dintâi și le va vedea preschimbate în geamii. Și Cantemir conchide: „Așa, de la Aksarai și până la Sfânta Sofia, toate bisericile au fost transformate în geamii, iar de la biserica numită Sulu Manastir și până la poarta Adrianopolului, toate au rămas creștinilor."

O analiză a textului pe care l-am rezumat ne duce la următoarele concluzii: Izvoarele contemporane, atât de numeroase și de sigure, nu ne îngăduie să reținem afirmațiile lui Cantemir asupra unei capitulări pe care Bizanțul, în frunte cu bazileul său, Constantin al XII-lea, ar fi acceptat-o. Tragica neînțelegere, atât de sugestiv zugrăvită de istoricul român (trimișii sultanului care vor să-i întoarcă din drum pe soli pentru un spor de informații, și aceștia din urmă care sunt bănuiți de santinelele de pe ziduri că vor să-i aducă, prin vicleșug, pe turci în cetate) nu se sprijină nici ea pe alte mărturii. Cuvântarea sultanului în fața grecilor este de pură fantezie și se lămurește – ca atâtea altele din cuprinsul operei sale – prin imitarea unuia din cele mai discutabile procedee retorice ale istoriografiei greco-romane și bizantine: discursul fictiv, atribuit anumitor personaje, în împrejurări memorabile. Uneori acesta cuprinde o parte, mai mică sau mai mare, de adevăr și talentul lui Cantemir știe să-i împrumute un conținut de idei și o vibrație excepționale. Așa este, bunăoară, cuvântarea pe care Ștefan cel Mare ar fi rostit-o pe patul de moarte, neîndoios una din paginile cele mai strălucite ale literaturii noastre vechi[23], deși Cantemir a redactat-o în latinește și nu în limba țării. Alteori, partea de adevăr lipsind cu totul, discursul fictiv rămâne o palidă contrafacere.

Două elemente rămân, totuși, vrednice de reținut în narațiunea principelui moldovean. Cel dintâi îl constituie făgăduința lui Mehmet, făcută în preajma atacului din urmă, de a cruța viețile și bunurile locuitorilor Constantinopolului, dacă aceștia capitulează. Mordtmann, după ce analizează un număr de asemenea propuneri cu caracter ultimativ (cea mai recentă s-a produs cu prilejul asediului Vienei, de către otomani, în 1683), ajunge la încheierea – sprijinită și de mărturiile izvoarelor bizantine contemporane – că o asemenea invitație a putut veni și din partea lui Mehmet al II-lea și, anume, repetându-se, în substanță, îndemnul care se mai făcuse și la începutul asediului[24]. Sub acest raport, așadar, indicațiile lui Cantemir par să corespundă adevărului istoric. Un al doilea element îl constituie prezența, în narațiunea sa, a unei tradiții pe care am mai întâlnit-o și la istorici otomani din secolul al XVII-lea, și anume a cuceririi Constantinopolului prin mijloace exercitate concomitent: luare cu asalt și capitulare, fiecare din acestea raportându-se la câte un grup de cartiere ale capitalei. Cum am mai arătat, această tradiție, care

s-a închegat probabil în a doua parte a secolului al XVII-lea, însemna o încercare de a lămuri o situație care multora le-a putut părea paradoxală: prezența, vreme îndelungată, într-un oraș cucerit prin luptă de către o oaste islamică, a numeroase lăcașuri de cult creștine. Comparată cu versiunile consemnate de istoricii otomani amintiți sau care mai circulau în Constantinopol și în secolul al XVIII-lea, cea adoptată de Cantemir se deosebește de forma cea mai răspândită, care punea capitularea pe seama trupelor bizantine din sectorul Cornului de Aur. Cum a remarcat și Mordtmann, relatarea lui Cantemir concordă în chip izbitor cu aceea a lui Hezārfenn, a cărui operă nu știm încă dacă învățatul moldovean a cunoscut-o direct sau prin mijlocirea vreunui compendiu istoric, cum va fi fost acela al lui Sa'di Effendi din Larissa, asupra căruia a stăruit Cantemir[25].

Am amintit că Dimitrie Cantemir reia într-o cuprinzătoare notă chestiunea capitulării unei părți din Constantinopol și se oprește pe larg asupra unei dispute care ar fi avut loc pe vremea sultanului Selim I, între acesta și înalți demnitari musulmani, pe de o parte, și patriarhul Constantinopolului, pe de altă parte, cu privire la dreptul populației grecești de a-și păstra lăcașurile de cult.

Pentru că acest proces public, purtat în jurul unei probleme de un interes covârșitor pentru lumea creștină din Stambul, a fost socotit ca o realitate istorică, în termenii în care îl prezintă Cantemir, de istorici de vază din trecut sau de azi – așa, de pildă, Atanasie Comnen Ipsilanti, în secolul al XVIII-lea, Hammer, în veacul următor, Runciman însuși în secolul nostru –, socotim util să analizăm mai în amănunt relatarea istoricului moldovean al Imperiului Otoman. În acest scop, o scurtă prezentare a cuprinsului povestirii lui Cantemir[26] ni se pare trebuincioasă. Relatarea începe printr-un soi de polemică a autorului cu acei „mulți istorici creștini, atât greci, cât și latini" care au alte vederi decât el cu privire la cucerirea Constantinopolului de otomani. Pe când aceștia socotesc că cetatea împărătească a fost câștigată prin luptă, învățatul român susține, cum știm, o altă teză, asupra căreia ne-am oprit mai sus, și este bucuros să afirme că în sprijinul său stă „mărturia unanimă a celor mai respectabili istorici turci, atât vechi, cât și moderni". Acest consens se referă la încredințarea lor că „jumătate, ba chiar partea cea mai considerabilă

a orașului, s-a predat lui Mehmet prin capitulare". În afară de acest sprijin, Cantemir recurge și la mărturia vie a bisericilor creștine rămase în funcțiune, în partea din cetate care a capitulat și nu numai sub Mehmet al II-lea, dar și sub urmașii acestuia, până la Selim I, care pune capăt acestei situații. Chipul în care bisericile le-au fost răpite creștinilor stă înfățișat într-o lucrare a unui istoric musulman, contemporan cu evenimentele, Ali Effendi din Filipopoli, autor – ni se spune – reputat în lumea turcească, pe care Cantemir îl va urmări în narațiunea sa. Aceasta ni-l înfățișează pe Selim, cuprins de un acces de prozelitism, smulgând, prin șiretenie, marelui muftiu o *fetwa*, care proclamă necesitatea convertirii la islamism a „necredincioșilor". În temeiul acesteia, sultanul îi poruncește marelui vizir să purceadă la preschimbarea bisericilor în geamii, la interzicerea cultului public pentru creștini și la determinarea acestora să treacă la islamism, folosindu-se și cele mai aspre mijloace. Vizirul și muftiul (acesta își dă seama de cursa pe care Selim i-o întinsese) sunt consternați și-i dau de știre patriarhului de tot ce se pusese la cale, învățându-l și cum să răspundă la porunca împăratului, când va sosi momentul. În același timp, ei îl înștiințează pe caimacam de înalta hotărâre și-i cer să o aplice. Patriarhul, încunoștințat de caimacam, refuză să se supună și solicită, sprijinit de toți creștinii, o dezbatere în fața padișahului, în care să-și apere cauza. Datorită bunăvoinței muftiului, cererea i se primește și patriarhul se prezintă, însoțit de câțiva mitropoliți și clerici, înaintea Divanului împărătesc, la Adrianopol. Dezbaterea se va purta între patriarh și Defterdar Effendi, consilierul juridic al sultanului. Cu acest prilej, Cantemir reproduce cuvântarea înaltului ierarh, care folosește drept principal argument în sprijinul poziției sale condițiile sub care jumătate din oraș s-a predat sultanului cuceritor. Acestea erau: bisericile să nu se preschimbe în geamii; căsătoriile, înmormântările și alte ceremonii bisericești să se celebreze fără piedici; sărbătorile Paștilor să se țină în toată libertatea, cu poarta Fanarului deschisă trei nopți în șir pentru cei care vor să vină din suburbii. Mehmet primește condițiile, după care creștinii prezintă cheile cetății. De-atunci liberul exercițiu al cultului n-a fost vreodată tulburat. Patriarhul știe să răspundă – întemeiat pe Coran – și la pretenția de a se sili creștinii adulți, care-și plătesc haraciul, să îmbrățișeze islamismul. I se va cere, totuși, să înfățișeze textul original al „tratatului"

încheiat de Mehmet al II-lea cu grecii din Constantinopol, fiindcă defterdarul își vădește neîncrederea față de cele afirmate de patriarh. Acesta răspunde că actul a pierit într-un incendiu, dar că trei ieniceri, bătrâni de aproape o sută de ani, pot mărturisi ce văzuseră cu prilejul asediului din 1453. Ei arată cum căpetenii ale grecilor, venite din cetate, s-au înfățișat sultanului cu cheile orașului pe talere de aur și cum Mehmet – la cererea acestora – a acordat condițiile de capitulare, în termenii formulați de patriarh. La urmă ia cuvântul Selim care, într-o declarație oarecum ambiguă, revocă toate concesiunile acordate de Mehmet al II-lea, dar lasă creștinilor liberul exercițiu al cultului religios. Bisericile de piatră vor fi însă preschimbate în geamii; creștinii își pot clădi altele din lemn și le pot repara pe cele ruinate de trecerea vremii. Într-adevăr, încheie Cantemir, toate bisericile au fost luate de la creștini, începând cu cea patriarhală, numită Pammakaristos. O excepție s-a făcut doar pentru o biserică, dăruită de sultan arhitectului său, un grec. În sfârșit, autorul mai revine o dată asupra istoricului otoman din care și-a cules informațiile. Manuscrisul acestuia, un unicat, găsit de Cantemir la un grec din Filipopoli și lăsat de principe la Constantinopol, ar fi căzut în mâinile dragomanului Ioan Mavrocordat.

După care – adăugăm noi – i s-a pierdut, cu desăvârșire, urma. Rămâne, acum, să ne întrebăm ce bază se poate pune pe această povestire, care – dacă se dovedește întemeiată – este de un interes netăgăduit pentru istoria comunității grecești din Constantinopol, la mai puțin de un veac de la căderea Bizanțului.

Vom observa, în primul rând, și în urma unei constatări făcute cu deplină competență de Mordtmann, că afirmația lui Cantemir, după care consensul unanim al celor mai calificați istorici otomani vine în sprijinul tezei sale despre capitulare, este inexactă[27]. Niciunul dintre istoricii veacurilor XV–XVI nu vorbește despre cucerirea Constantinopolului altfel decât prin forța armelor.

Cât privește dezbaterea care ar fi avut loc în fața lui Selim I și ar fi dus la preschimbarea în geamii a bisericilor din Stambul, trebuie să precizăm că niciun istoric grec sau otoman dinainte de Cantemir nu o menționează, deși evenimentul era prea grav și prea plin de consecințe pentru a fi putut să scape atenției contemporanilor. Este greu de înțeles

cum grecii atât de apropiați de Patriarhie, cum au fost Manuel Malaxos sau Teodosie Zygomalas, unul redactorul *Istorici patriarhice,* celălalt al *Istorici politice* a Constantinopolului, amândouă publicate, în 1584, în *Turco-graecia* lui Martin Crusius, să nu fi aflat de îndrăzneața apărare a intereselor bisericești desfășurată de patriarhul Teolipt în fața sultanului Selim și să nu o fi menționat – cel dintâi mai ales – în cronicile îngrijite de ei. Îndeosebi când Malaxos – după cum am văzut – povestește foarte pe larg o întâmplare asemănătoare, petrecută sub Suleiman al II-lea. Este drept că Dimitrie Cantemir lasă răspunderea pentru adevărul faptelor povestite pe seama lui Ali Effendi din Filipopoli. Ni se va îngădui să revenim ceva mai târziu asupra acestui personaj.

Trebuie să mai observăm că nici istoria, nici tradițiile care au circulat în lumea creștină, în secolul al XVI-lea sau mai târziu, nu ne îngăduie să vedem în Selim I un fanatic, care să fi întrerupt brutal o tradiție de toleranță religioasă, cu care ne obișnuiseră înaintașii săi. Dimpotrivă, acest sultan, cunoscut altminteri prin cruzimea sa, a arătat față de creștini o neașteptată bunăvoință, care a făcut din el o figură aproape legendară. Astfel, *Istoria politică* mai sus-amintită ne arată că Selim „s-a purtat bine cu neamul nostru și a deschis și biserici de ale noastre pe care le închisese tatăl său“[28]. Iar cronograful lui Ps. Dorotei al Monembasiei, care prelucrează același izvor ca și Teodosie Zygomalas pentru *Istoria politică,* adaugă la cele arătate și indicația că același sultan „a dat poruncă de s-au clădit și biserici noi[29]“. Bunăvoința arătată de Selim I călugărilor de la muntele Sinai a fost pusă în lumină de însuși Cantemir, care, după ce arată dărnicia sultanului față de monahi, citează – din memorie – cuprinsul unui hatișerif al lui Selim, prin care ar fi acordat sinaiților însemnate privilegii. Actul – în traducere turcească – l-ar fi avut în mâinile sale Cantemir însuși, la Adrianopol[30]. La Athos, tradiția pune pe seama lui Selim I ajutoare însemnate acordate mănăstirii Xeropotam[31], drept recunoștință pentru o minune care se făcuse cu el în Egipt, în preajma moaștelor unor sfinți mucenici. Vestita mănăstire Sumela, din apropierea Trapezuntului, îl cinstește pe Selim ca pe un binefăcător al său, prin darurile făcute sfințitului lăcaș și prin scutirile hărăzite călugărilor[32]. La fel Ierusalimul[33] și alte locuri sfinte ale creștinilor.

Dacă astfel stau lucrurile, este greu să admitem realitatea istorică a disputei desfășurate în fața acestui sultan, care, cu un astfel de prilej, ar fi arătat o inexplicabilă asprime față de lăcașurile de cult ale creștinilor. Dimpotrivă, fiul său Suleiman al II-lea este cunoscut, prin mărturii istorice de netăgăduit, pentru izbucniri de intoleranță religioasă[34], chiar dacă și acestea nu trebuie exagerate[35].

Este mai greu să ne pronunțăm în ce privește fondul așa-zisei dezbateri care s-ar fi desfășurat înaintea sultanului. Dacă pornim de la încredințarea că patriarhul era dispus să exagereze la nevoie așa-zisele privilegii acordate de Mehmet al II-lea Marii Biserici din Constantinopol, odată ce pretinsul hatișerif care le-ar fi cuprins dispăruse într-un incendiu, este dificil să apreciem importanța lor. Este, totuși, probabil ca ele să fi corespuns unor libertăți, de care s-ar fi bucurat grecii încă din vechime, lucru care n-ar fi fost împiedicat în trecut de intervenția autorităților musulmane. Cât privește însă executarea „punctuală" a hotărârii sultanului și preschimbarea de îndată a *tuturor* bisericilor în geamii, începând cu biserica Pammakaristos a Patriarhiei (o excepție s-ar fi făcut doar pentru Sfânta Maria a Mongolilor), faptul nu corespunde realității. Pammakaristos a fost luată de la greci și consacrată cultului islamic abia în 1586, sub domnia sultanului Murad al III-lea (1574–1592)[36]. Cât privește celelalte lăcașuri de cult, am văzut mai sus cât de multe au dăinuit până în secolul al XVII-lea și mai târziu.

În sfârșit, mai rămâne de discutat valoarea mărturiilor lui Ali Effendi din Filipopoli, autorul atât de înțelegător față de nevoile creștinilor, pe care Cantemir l-a folosit cu acest prilej. Aici trebuie să arătăm că învățații care au luat în cercetare izvoarele turcești ale lui Cantemir nu au putut afla nimic cu privire la acest Ali Effendi și la opera lui[37]. După încercarea, neizbutită, a unor orientaliști din secolul trecut (Hammer – Flügel), de a-l identifica pe Ali cu autorul, purtând același nume, al operei *Künh ül abhār*[38], specialiștii au trebuit să-și mărturisească neputința de a dobândi vreo certitudine asupra acestui punct. În ce ne privește, credem că Ali Effendi din Filipopoli și – bineînțeles – opera sa nici n-au existat, iar Cantemir și-a alcătuit legenda din elemente diverse și, în parte, greu de identificat, din care numai unele au contingență cu realitatea istorică. Asemănarea dintre relatarea lui Cantemir și povestirea

cuprinsă în *Istoria patriarhică*, pe care am înfățișat-o pe scurt mai sus, este evidentă. Pentru noi nu încape nicio îndoială că aceasta din urmă – cunoscută indirect de istoricul român, pentru că, în chip surprinzător, el nu pare să fi consultat *Turco-graecia* lui Martin Crusius – alcătuiește punctul de plecare și, într-un anumit sens, schema după care Cantemir și-a elaborat povestirea. În amândouă, întâlnim înalți dregători otomani care – din simpatie pentru unele căpetenii ale grecilor – dau de știre etnarhului lor, adică patriarhului, de primejdia în care se află libertatea cultului și existența însăși a bisericilor lor. Și într-o versiune și în cealaltă, aceștia îl învață pe înaltul ierarh cum să procedeze pentru a conjura această primejdie. De fiecare dată are loc măcar o dezbatere publică, în fața Divanului imperial, unde vor fi admiși martori musulmani foarte vârstnici, care fuseseră, așa zicând, de față în clipa când fruntași ai grecilor îi prezentaseră lui Mehmet al II-lea cheile cetății și dobândiseră din partea sultanului condiții favorabile, în urma capitulării bizantine.

Desigur că între cele două versiuni există și deosebiri notabile. Este greu de precizat de unde provine fiecare. În răstimpul care se scursese de la redactarea *Istoriei patriarhice* și până când s-a scris *Istoria Imperiului Otoman* a lui Cantemir, multe situații se schimbaseră. Pentru a putea fi înțelese, istoriografia otomană propunea ea însăși, cum am văzut, teza capitulării parțiale a Constantinopolului. Poate că în lumea grecească din Stambul vor fi circulat și unele tradiții populare pe care însă nicio mărturie scrisă nu le-a consemnat. Ele ar fi putut, încă înainte de Cantemir, să deformeze povestirea din *Istoria patriarhică* și să o localizeze greșit. Sunt, evident, simple ipoteze pe care nu putem construi nimic temeinic. Este mai firesc să admitem că împrejurări greu de deslușit (poate condițiile în care și-a scris lucrarea, departe de Constantinopol și de patria sa, cu amintiri în parte deformate de trecerea vremii, fără să aibă la îndemână instrumente de lucru indispensabile) l-au făcut pe Cantemir să deplaseze disputa în jurul libertății de cult din epoca lui Suleiman în aceea a lui Selim, schimbare care s-a dovedit nefericită și cu neputință de susținut pe bază de izvoare sau tradiții istorice cunoscute. Am învederat că și alte elemente ale narațiunii sale se încadrează cu greu în cunoștințele pe care ni le dau surse demne de încredere. Simțind, totuși, nevoia să dea o acoperire spuselor sale, Cantemir recurge la acel

Ali Effendi, care nu a putut și nu va putea fi identificat, pentru bunul motiv că, aproape cu certitudine, n-a existat niciodată. Bineînțeles că autorul legendei ne previne că opera lui Ali s-a păstrat într-un singur manuscris și că acesta s-a pierdut, așa cum se pierduseră, invariabil, în împrejurări dramatice anevoie de stabilit, și atâtea alte hatișerife cu privilegii ale sultanilor pentru Biserică! Și totuși, talentul cu care a fost scrisă și prestigiul de care s-a bucurat *Istoria Imperiului Otoman* a principelui moldovean i-au îndemnat pe învățați de seamă să accepte ca adevăr istoric povestirea sa plină de culoare. Atanasie Comnen Ipsilanti, care și-a scris, în a doua jumătate a veacului al XVIII-lea lucrarea sa, importantă, privind viața politică și ecleziastică a grecilor, după căderea Constantinopolului, a introdus în opera sa episodul înfățișat de Cantemir, adăugând câte o identificare, precum și restabilirea adevărului cu privire la pretinsa cotropire de către turci a bisericii Pammakaristos pe vremea lui Selim I[39]. Vestitul istoric al Imperiului Otoman, Joseph von Hammer, care nu se sfiise să critice cu asprime, și poate în chip exagerat, reputația „neîntemeiată" a *Istoriei* lui Cantemir[40], a primit și el, în opera sa monumentală, versiunea dată de învățatul român pretinsei dispute din vremea lui Selim I[41]. Mai mult, criticii sale i-a căzut, pe nedrept, pradă relatarea cu siguranță veridică a *Istoriei patriarhice.* Cum am văzut, Hammer credea încă în realitatea lui Ali Effendi, pe care-l identificase însă greșit cu un omonim al său mai tânăr, și se îndoia pe deasupra și de realitatea pornirilor fanatice ale lui Suleiman al II-lea. Mordtmann, pe care l-am urmărit îndeaproape în întreaga noastră expunere, pentru neegalatele sale cunoștințe în istoria otomană și în viața din trecut a Stambulului, acceptă și el versiunea lui Cantemir, socotind-o neinfluențată de aceea din *Istoria patriarhică*[42]. Nu este de mirare că și Steven Runciman, pe urmele unor înaintași iluștri, face concesii unei teze care nouă ni se pare greu de susținut.

În primul rând, autorul *Căderii Constantinopolului* crede în realitatea a două dezbateri privitoare la biserici, una ținută în fața lui Selim I, către 1520, cealaltă în 1537 (sic), înaintea lui Suleiman al II-lea[43]. În aceasta îi urmează pe At. Comnen Ipsilanti, care indică însă datele: 1519 și 1534 (!), dar și pe Mordtmann care, de asemenea, acceptă realitatea

ambelor episoade. Dar Runciman adaugă, în chip surprinzător, câteva elemente pe care nu le-am întâlnit în izvoare.

În episodul I (de sub Selim I) îl introduce pe Xenakis, care, cum am văzut, aparține episodului II (de sub Suleiman al II-lea). Adaugă, apoi, că Selim s-a înclinat în fața argumentelor patriarhului și că a poruncit să se redeschidă două sau trei biserici, închise de slujitori ai săi. Acest element nu aparține nici lui Cantemir, nici lui Comnen Ipsilanti (care, de altfel, cu acest prilej, îl parafrazează pe Cantemir). Vorbind de ceea ce am numit episodul II, Runciman declară că patriarhul Ieremia I i-a amintit sultanului de hotărârea anterioară a lui Selim I, informație nouă, care nu știm de unde a putut fi culeasă. Într-una din notele sale, autorul mai afirmă că *Istoria patriarhică* combină ambele episoade și că ienicerii nu se putuseră înfățișa decât lui Selim, nemaiavând șanse să supraviețuiască până pe vremea lui Suleiman al II-lea, adică mai puțin de douăzeci de ani mai târziu. Pentru cine cunoaște însă longevitatea orientalilor, obiecția nu poate fi acceptată, iar de o combinare a episoadelor am văzut că nu poate fi vorba. Într-alt loc însă, Runciman se îndoiește de povestirea lui Cantemir care, în chip învederat, este „o născocire".

În 1968, învățatul bizantinist reia problema în importanta sa lucrare *Marea Biserică în captivitate*, în care înfățișează pe larg viața Patriarhiei din Constantinopol de la cucerirea otomană până la războiul pentru independență al Greciei din a treia decadă a veacului trecut.

Și aici[44] se acceptă realitatea celor două episoade, iar juristul Xenakis aparține celui dintâi. Se vorbește de redeschiderea unor biserici, închise de slujitori ai sultanului Selim, dar se adaugă că totuși unele biserici le-au fost răpite creștinilor în vremea sa. Al doilea episod este prezentat ca și în lucrarea sa precedentă. Se repetă observațiile privitoare la *Istoria patriarhică*, unde s-ar fi contopit cele două episoade.

Concluziile noastre nu mai trebuie, credem, formulate, fiindcă s-au desprins din întreaga analiză de mai sus. Se va recunoaște, sperăm, că ea era necesară, mai ales după ce am observat că un istoric de valoarea lui Runciman, care și-a manifestat, la un moment, neîncrederea în veracitatea povestirii lui Cantemir, până la sfârșit aderă aproape fără rezerve la realitatea faptelor cuprinse în ea.

N-am vrea să părăsim această lungă discuție purtată în jurul unor aspecte din activitatea de orientalist a lui Cantemir, fără să amintim de o altă pagină din *Istoria Imperiului Otoman* care în prima decadă a secolului nostru a fost pusă în discuție, în legătură cu pretinsele Capitulații ale Moldovei cu Poarta. Este vorba de așa-zisa închinare a „celor două Moldove" sultanului Suleiman I de către Bogdan al III-lea, prin solia logofătului Tăutu[45]. Constantin Giurescu a supus unei critici acerbe afirmațiile lui Cantemir care abundă în anacronisme și inexactități de tot felul. „În această confuzie haotică – scrie Giurescu – care dovedește că atunci când scria *Istoria Imperiului Otoman,* Cantemir nu avea la îndemână nicio cronică moldovenească și nu poseda decât cunoștințe absolut vagi, orice încercare de a da o interpretare afirmărilor sale și a căuta în ele un înțeles istoric este zadarnică. Voind să precizeze tradițiunea orală, înregistrată în cronici abia în a doua jumătate a secolului al XVII-lea, despre închinarea la turci prin mijlocirea lui Tăutul, el *inventează* cu o lipsă de scrupul uimitoare o serie de evenimente și împrejurări, fără nicio legătură cu realitatea istorică[46]." Istoriografia contemporană românească nu mai este la fel de aspră cu Cantemir și a ajuns la încredințarea că au existat condiții istorice obiective care să-l fi îndemnat pe Bogdan al III-lea, în 1512, la o înțelegere cu Selim (evident, nu cu Suleiman!), „intrată în tradiție ca prima închinare a Moldovei față de Poarta otomană[47]". Greșeala lui Cantemir este că, pornind de la tradiții pe care probabil nu le mai reținuse în adevărata lor formă, în momentul când și-a redactat opera, a creat un sistem întreg de ficțiuni care compromit sâmburele de adevăr prezent în acele tradiții. Dacă ne referim la analiza noastră de mai sus, recunoaștem procedee asemănătoare în ambele situații: o tradiție, consemnată abia mai târziu în cronici, proiectată de Cantemir într-o epocă apropiată în timp, dar cu alte personaje și cuprinzând pe deasupra elemente fără contingență cu realitatea istorică. „Tratatul" încheiat între Mehmet al II-lea și grecii care capitulaseră „s-a pierdut în foc", declara un patriarh; tot așa cum în foc s-au pierdut – arăta același Cantemir – și anume în 1686, din vina lui Sobieski, „diplomele sultanilor", prin care se ratificaseră condițiile de închinare la turci a țării și care se păstraseră timp îndelungat „dimpreună cu alte documente publice, în Arhivele Moldovei[48]". N-ar fi poate de prisos să se

cerceteze dacă interesul constant al învățatului moldovean pentru condițiile de capitulare acordate așa zicând grecilor din Constantinopol de Mehmet sau pentru așa-zisele privilegii hărăzite de același Patriarhiei ecumenice, n-a determinat, într-o măsură, forma pe care el o atribuie condițiilor de închinare a Moldovei acordate de turci și care stau – cum se știe – la baza vestitelor Capitulații, care au circulat până târziu în secolul al XIX-lea, în țară și peste hotare[49].

„Privilegiile" acordate Patriarhiei ne conduc însă spre ultimul punct al anchetei noastre. Rămâne, dar, să vedem cum au fost concepute de Runciman și ce credem noi că se poate susține cu privire la realitatea și la caracterul lor.

Există un singur izvor bizantin contemporan cu evenimentele care vorbește de privilegii acordate de sultanul cuceritor noului patriarh, Ghenadie Scholarios, înscăunat în primele zile ale anului 1454, din voința expresă a lui Mehmet al II-lea, care-i păstra învățatului teolog bizantin o deosebită prețuire, și anume Mihail Critobulos din Imbros, care și-a redactat *Scrierea istorică*, închinată domniei lui Mehmet al II-lea, în jurul anului 1470. Cu toate înclinațiile filoturcești ale autorului, mărturiile sale nu pot fi puse la îndoială. Iată ce ni se spune despre semnele de bunăvoință arătate de sultan noului patriarh: „Și-l cinstește din belșug cu multe daruri de preț și în sfârșit îl pune patriarh și arhiereu al creștinilor cu multe onoruri și privilegii de neapărată trebuință; îi dă lui, între multe alte favoruri, și stăpânirea asupra Bisericii și cealaltă putere și conducere, întru nimic mai puțin de cum le avea înainte vreme la împărații (bizantini)[50]." Nu avem, deci, niciun motiv să ne îndoim că primul patriarh de după cucerire, care va fi căpetenia religioasă, dar – într-un anumit înțeles – și națională a marii comunități *(milet)* grecești-ortodoxe, a căpătat anumite cinstiri, dar și drepturi pentru normala exercitare a atribuției de etnarh cu care era, neoficial, învestit. Să notăm că ceea ce traducătorul român (V. Grecu) redă prin: *privilegii de neapărată trebuință*, corespunde termenului grec αναγκαιδ și în niciun caz nu trebuie înțeles că se raportează la vreun privilegiu scris.

Runciman nu se referă în mod special la aceste indicații ale lui Critobulos. În schimb îl citează pe Sphrantzes, care – probabil în timpul captivității sale – ar fi aflat amănunte cu privire la un *document scris* pe

care Ghenadie l-ar fi căpătat de la sultan, pentru întărirea privilegiilor acordate[51]. Iată textul la care ne trimite bizantinistul englez:

„Iar patriarhului i-a dat și pitace în scris, iscălite jos cu împuternicire împărătească, pentru ca nimeni să nu-l molesteze sau să lucreze în contra lui; nimeni să nu pretindă nimic de la el și să nu fie impus la nimic și să fie neatins de orice lucru potrivnic și să fie scutit de orice dare sau bir, el și patriarhii de după dânsul, în veci, așijderea și toți arhiereii supuși lui[52]."

Textul este important și afirmă fără echivoc existența unor privilegii scrise de care s-ar fi bucurat patriarhul Ghenadie. Dacă îi aparține lui Sphrantzes, excelent cunoscător al Bizanțului din vremea prăbușirii imperiului și din primii ani după cucerirea otomană, care-și termină ceea ce s-au numit *Memoriile* sale în 1477, mărturia lui este greu de înlăturat. Din nefericire se știe că scrierea autentică a lui Sphrantzes a fost interpolată, un veac mai târziu, de falsificatorul Macarie Melissenos, care i-a mărit de câteva ori volumul cu adaosurile sale uneori nelipsite de interes. Această ciudată alcătuire – ceea ce numim azi *Chronicon majus*, spre deosebire de *Memoriile* amintite, cunoscute drept *Chronicon minus* – a fost considerată, până în zilele noastre, drept o lucrare autentică a lui George Sphrantzes. În prezent însă nimeni nu se mai îndoiește de realitatea plăsmuirii săvârșite către sfârșitul secolului al XVI-lea. În acest caz, pasajul citat de noi, pe care cel mai nou editor al operei, V. Grecu, îl trece printre cele adăugate de Melissenos, reflectă o opinie care avea curs în anumite cercuri ecleziastice cu mult în urma presupusului eveniment și valoarea sa de mărturie este cu totul relativă.

Runciman mai produce însă și o altă informație, pe care, este drept, o atribuie nu vreunui izvor din secolul al XV-lea, ci unor „cronicari ai Patriarhiei" din veacul următor, care pretindeau că, într-un alt *document scris,* sultanul i-ar fi făgăduit lui Ghenadie respectarea datinilor privitoare la nunți și înmormântări, libertatea de a se celebra solemn Paștile, împreună cu libertatea de mișcare, pentru credincioși, în cele trei zile de sărbătoare, precum și oprirea preschimbării în geamii a bisericilor. Dacă prin „cronicari ai Patriarhiei" Runciman îi înțelege pe Teodosie Zygomalas și pe Manuel Malaxos, redactorii celor două cronici publicate în *Turco-graecia* lui Martin Crusius, la care, de altfel, face și trimiteri în notele operei sale *Marea Biserică în captivitate*[53], în acest caz este vorba

de o confuzie, fiindcă în amintitele cronici asemenea informații nu figurează. *Istoria politică* ne arată doar că, după înscăunarea lui Ghenadie, „i s-au supus lui toate bisericile din Constantinopol și celelalte, din eparhii, cum fuseseră (supuse) și celorlalți patriarhi dinaintea sa[54].“ Cât privește *Istoria patriarhică,* aceasta, după ce zugrăvește învestirea patriarhului Ghenadie de către sultan, adaugă, într-o formă destul de puțin clară, că acesta din urmă: „A poruncit de s-au făcut toate cele ce le-am spus, pe care patriarhii le aveau ca o binefacere (εὐεγρεσίαν) din partea împăraților (bizantini)[55].“ Cuvintele pe care Atanasie Comnen Ipsilanti – citat și el de Runciman – le pune în gura lui Mehmet al II-lea, la înscăunarea lui Ghenadie, și unde se precizează că „toate privilegiile pe care le-au avut predecesorii“ patriarhului vor fi păstrate, prezintă prea puțină însemnătate, dacă știm că opera lui Comnen Ipsilanti a fost redactată târziu, în secolul al XVIII-lea, după tradiții uneori incerte[56].

În schimb, *documentul scris,* cu stipulațiile sale în favoarea grecilor din Constantinopol, pe care Runciman le amintește, ne trimite de-a dreptul la așa-zisul tratat, pierdut cu prilejul unui incendiu, de care vorbește patriarhul ecumenic înaintea lui Selim, în episodul evocat de Cantemir și pe care l-am analizat mai sus. Libertățile acordate grecilor ortodocși sunt aceleași într-o parte și într-alta. Este probabil ca de la Cantemir să fi luat întreaga informație și bizantinistul britanic. În ce ne privește, poziția noastră este că, dacă nu poate fi vorba de o confirmare *în scris* a anumitor libertăți îndătinate ale cultului, aceste practici cu siguranță că erau îngăduite Marii Biserici din Constantinopol. În însemnările zilnice pe care Ștefan Gerlach, capelanul internunțiaturii imperiale la Stambul, le-a făcut în timpul șederii sale în capitala otomană (1573–1578), acesta a reținut, de altfel, libertatea de care se bucurau grecii ortodocși de a-și sărbători Paștile după datina lor[57].

Din cercetarea izvoarelor la care s-a referit autorul *Căderii Constantinopolului* n-am putut dobândi, așadar, dovezi sigure pentru existența unor înscrisuri imperiale otomane, acordate de Mehmet al II-lea lui Ghenadie Scholarios după cuprinderea Constantinopolului de către otomani. Un singur izvor, și nu contemporan cu evenimentele, ci din ultimul pătrar al veacului al XVI-lea, ne vorbește de asemenea înscrisuri, numai că informația se datorește unui falsificator, Macarie Melissenos,

și nu știm cât de fidel reflectă, dacă nu faptele, măcar tradițiile istorice care începuseră să circule la acea vreme în Stambul. Până la sfârșit, am ajuns iarăși la informațiile lui Cantemir, care și-a scris *Istoria Imperiului Otoman* tocmai în a doua decadă a veacului al XVIII-lea. Se pare că Runciman, cu toate rezervele pe care le strecoară uneori față de opera acestuia, era impresionat mai ales de cunoștințele juridice ale fostului voievod. Pornind de la o notă a lui Cantemir, unde se povestește cum a apărat interesele bisericii Sfânta Maria a Mongolilor din Stambul și cum a înfățișat marelui vizir Çorlulî Ali Paşa (Runciman îl numește greșit Ali Köprülü) firmanul acordat de Mehmet al II-lea arhitectului său grec, Christodulos, pentru amintita biserică, Runciman îl numește pe Cantemir *jurisconsult (lawyer, legal adviser)* al Patriarhiei[58], amănunt pe care nu știm de unde l-a căpătat. Această încredințare l-a făcut mai timid față de afirmațiile atât de peremptorii ale autorului *Istoriei Imperiului Otoman.*

Rămâne să vedem dacă alte mărturii ne îngăduie, totuși, să afirmăm existența unor diplome de orice natură pe care Poarta le-ar fi hărăzit Patriarhiei ecumenice, în însuși veacul în care căzuse Constantinopolul. Trebuie să atragem, de la început, atenția asupra unui fapt, remarcat de altfel și de Runciman. Mai târziu, poate încă din prima jumătate a secolului al XVI-lea, patriarhul și mitropoliții capătă, cu prilejul alegerilor, câte un *berat*, adică o diplomă de învestire, cu caracter administrativ, în care sunt specificate, uneori foarte pe larg, drepturile aferente funcției care li s-a încredințat. Pentru cunoașterea așa-ziselor privilegii de care s-a bucurat Biserica Ortodoxă sub cârmuirea otomană, datele cuprinse în berate sunt de o însemnătate hotărâtoare, dar aceste diplome nu apar decât relativ târziu. *Istoria patriarhică* vorbește de berate acordate patriarhilor Teolipt (1517) și Ieremia al II-lea (1572). Primul berat care ni s-a păstrat, dar numai într-o traducere grecească, este cel acordat mitropolitului Leontie al Larissei, în 1604[59]. Nu există niciun indiciu că un berat, sau orice alt act care l-ar fi putut înlocui, a fost conferit vreunui ierarh al Bisericii Ortodoxe în secolul al XV-lea. Constantin Amantos, căruia îi datorăm un studiu bine informat asupra diplomelor cu privire la privilegii date de musulmani creștinilor, crede că – dintr-o mențiune a *Istoriei patriarhice* – s-ar putea să se tragă concluzia că încă pe la 1470 un asemenea berat ar fi putut fi acordat patriarhului Simeon din Trapezunt[60].

Argumentarea sa este atât de șubredă, încât nu poate fi reținută. De un act al conducerii politice otomane emanat și mai devreme de această dată, și anume în 1454, niciun istoric cu răspundere nu se mai încumetă să vorbească.

Privilegii însă, în raport cu prevederile mărginite și anacronice ale legiuirilor islamice, cu siguranță au existat, cum am arătat mai sus. C. Amantos reproduce părerea marelui orientalist Fr. Giese și pe aceea a cunoscătorului adânc al grecității postbizantine, ca și al Imperiului Otoman, care a fost N. Iorga. Cel dintâi, care nu credea că se poate vorbi de vreo capitulare oarecare a Constantinopolului în mâinile lui Mehmet Cuceritorul, spunea: „Sultanul a creat, în afara dreptului religios musulman, o nouă realitate politică, deoarece a colonizat greci în cetatea pe care o cucerise cu sabia și le-a recunoscut acestora patriarhul; în acest chip, privilegiile pentru creștini au decurs, ca să zicem așa, de la sine[61].“ În același sens se exprimă și Iorga. După ce subliniază vederile largi ale lui Mehmet al II-lea, când era vorba de naționalitatea și de religia celor chemați să repopuleze Constantinopolul pustiit, indică regiunile de unde așa-zișii „exilați“ greci au fost aduși, locuințele care li s-au repartizat și amintește de apelul solemn pe care sultanul cuceritor l-a adresat membrilor fugari ai aristocrației bizantine să se reîntoarcă în noul Constantinopol musulman. Comentând un pasaj din *Istoria patriarhică*, Iorga adăuga: „Numirea însăși a unui patriarh ar fi fost de pus în legătură cu această dorință (a sultanului) de a repopula orașul decăzut sub Paleologii săraci și amenințați[62].“

Suntem, dar, în fața unei hotărâri de ordin politic a Înaltei Porți, care știa, la nevoie, să treacă peste prevederile rigide și nerealiste ale dreptului islamic, așa cum se mai trecuse, cu peste douăzeci de ani în urmă, cu prilejul cuceririi Thessalonicului. Și, la drept vorbind, oricând se putea răspunde zelatorilor înguști ai învățăturii Coranului că grecii chemați de sultan în Stambul și care nu ridicaseră sabia împotriva musulmanilor aveau dreptul să-și păstreze rânduielile lor. Acestea au fost, în primele timpuri după cucerire, respectate printr-un consens tacit sau în urma unor asigurări verbale. Cu timpul, prin ridicarea nivelului vieții publice în Imperiul Otoman, beratele, care sunt asimilabile unor instrumente de drept public și anume de drept administrativ, au precizat raporturile

juridice dintre ierarhi și cei păstoriți de aceștia, pe de o parte, între Biserică și organele de stat musulmane, pe de alta, indicând și obligațiile bănești care revin *raialei.* Au fost și vremuri când privilegiile alternau cu persecuții sau măsuri vexatorii îndreptate împotriva grecilor ortodocși, cum s-a întâmplat mai cu seamă în veacul al XVI-lea[63]. Pe măsură ce beratele și alte acte otomane cu caracter administrativ vor ieși la iveală din bogatele arhive turcești, ne vom putea alcătui o imagine mai completă și mai precisă în același timp cu privire la viața comunităților grecești din Imperiul Otoman, cu luminile și umbrele lor.

Rămâne să ne întrebăm de ce s-a insistat, de către anumiți cronicari și istorici creștini, asupra unor documente pe care măcar veacul al XV-lea nu le-a cunoscut și s-a recurs la relatarea amănunțită și pitorească a unor întâmplări fictive, ba chiar – cum vom vedea – la falsificarea unor acte de cancelarie. Răspunsul credem că trebuie căutat în unele situații pe care lumea grecească din Grecia și Orient le-a avut de înfruntat.

Pentru dreptul musulman, obiceiul juridic avea puterea unei legi scrise, iar până în epoca zisă a *tanzimatului,* mai precis până la hatihumaiunul din februarie 1856, „obiceiul constituia izvorul principal al privilegiilor Patriarhiei ecumenice[64]". Legiuirile islamice nu dădeau decât indicații incomplete și anacronice asupra reglementării raporturilor de drept între statul musulman și locuitorii săi creștini. Pe de altă parte, nomocanoanele acestora aveau caracterul unor compendii private de drept civil și canonic, care indicau soluții pentru anume spețe juridice, dar numai în cadrul comunității naționale și religioase grecești. Raporturile dintre stat și *raia* rămâneau să fie precizate prin acele instrumente de drept administrativ care erau beratele sau alte acte de aceeași natură, emise când împrejurările o cereau și în funcție de aceste împrejurări, fără un caracter de universalitate și cu stipulații deseori vagi și insuficiente.

Așezămintele religioase grecești nu purtau numai grija liberului exercițiu al cultului, ci aveau și un patrimoniu de administrat și obligații fiscale față de stat, care erau sporite adesea în mod arbitrar. Necesitatea firmanului – ca să folosim un termen generic de diplomatică otomană – se făcea tot mai mult simțită, ca să fixeze anume sarcini și să le scoată de sub exigențele capricioase ale tezaurului imperial. Câteodată era cuminte să se vorbească de firman și pentru vremuri mai îndepărtate când, cu

siguranță, nu existase. Situațiile cele mai comune erau acelea când, din felurite pricini, anume imunități sau alte așa-numite privilegii erau contestate. Se recurgea atunci fie la ficțiunea unui document care, în forma lui autentică, dispăruse printr-o calamitate, cel mai adesea printr-un incendiu (acestea erau destul de comune și cu efecte atât de grave, încât puteau fi invocate fără riscuri) și de pe urma căruia rămăsese, eventual, o copie sau o traducere grecească. Fie că asemenea documente se falsificau, pur și simplu, cu mai mică sau mai mare îndemânare. Numărul falsurilor descoperite în arhivele așezămintelor religioase grecești din fostul Imperiu Otoman este neobișnuit de mare. Cum era și firesc, acestea priveau, în primul rând, obligațiile bănești ale unor așezăminte, care – altminteri – nu erau tulburate de alte vexații. Heinrich Gelzer, excelentul cunoscător al realităților ecleziastice bizantine, care a vizitat la începutul veacului nostru Athosul și Macedonia, o spune fără înconjur: „Așa-zisele privilegii de scutire deplină de dări, pe care diferiți împărați otomani le-ar fi acordat fie Sinaiului, fie și altor mănăstiri din imperiu și mai ales celor de la Athos, se întemeiază pe indicații târzii, neverosimile, și pe documente falsificate[65].“ Dacă în anume cazuri intenția de *dol* din partea unor așezăminte religioase grecești cu evidente interese materiale este neîndoioasă, pentru epoca de care ne-am ocupat privilegiile priveau mai puțin anume imunități, cât ființa bisericilor și liberul exercițiu al cultului. Așa credem că trebuie explicată tenacitatea cu care s-a susținut existența unui hatișerif pentru Patriarhia ecumenică, acordat de însuși sultanul cuceritor și reamintit, până târziu, în tot soiul de litigii dintre Biserică și stat. Un exemplu mai nou îl constituie corespondența care s-a purtat între Patriarhie și autoritățile musulmane, în 1882–1883, în chestiunea unor manuale didactice folosite în școlile grecești și considerate jignitoare pentru stat. Patriarhul Ioachim al III-lea, evoca, pe larg, cu acest prilej „înaltul berat împărătesc“ prin care sultanul Mehmet hărăzise primului patriarh de după cucerire acele „cunoscute privilegii“, care le continuau pe cele îndătinate, de pe vremea împăraților bizantini[66]. Este drept că, într-un răspuns al său, ministrul justiției și al cultelor, Asim Pașa, pune la îndoială realitatea acordării acestor privilegii[67]! Pentru diferite pricini așadar, fantoma firmanului lui Mehmet al II-lea, din 1454, era, la răstimpuri, invocată de grecii din

Imperiul Otoman, până la pragul vremurilor noastre și autoritatea de stat găsea cel mai adesea mijloacele de a cădea la înțelegere cu Biserica, oricare ar fi fost convingerea sa intimă în legătură cu vechile privilegii, recurgând la nevoie la ingenioase ficțiuni juridice, ca în cazul acordării, pentru creștini, a dreptului – în principiu contestat – de a folosi clopotele bisericilor[68].

Căderea Constantinopolului a lui Sir Steven Runciman are, dar, între alte merite, și pe acela de a fi afirmat puncte de vedere noi asupra unor probleme legate de conviețuirea greco-otomană, îndată după căderea Bizanțului, dar și în veacurile următoare. Chiar dacă nu am putut fi întotdeauna de acord cu opiniile autorului, interesul nostru pentru ele s-a dovedit – credem – mereu treaz, iar admirația pentru o operă care reunește, în măsură egală, erudiția și farmecul a rămas neștirbită.

ALEXANDRU ELIAN

NOTE POSTFAŢĂ

1. Vezi *Cronicile slavo-române din sec. XV–XVI publicate de Ion Bogdan*, ed. P.P. Panaitescu, București, 1959. Pasajele menționate se găsesc la pp. 48–49; 192 și 70. Cf., și Al. Elian, *Moldova și Bizanțul în secolul al XV-lea*, în vol. *Cultura moldovenească în timpul lui Ștefan cel Mare*, București, 1964, p. 99 și urm., pentru atitudinea cronicilor moldovenești față de conciliul de la Florența.

2. Pentru Moxa, vezi *Cronograful lui Mihail Moxa*, ed. N. Simache și Tr. Cristescu, Buzău, 1942, p. 195; Țarigradul n-a căzut însă „într-o zi de vineri" cum arăta cronicarul, ci într-o marți. Pentru Ureche, vezi Grigore Ureche, *Letopisețul Țării Moldovei*, ed. a II-a revăzută a lui P.P. Panaitescu, București, 1958, p. 130. Pentru căderea Constantinopolului și evenimentele care o preced, Moxa a folosit izvoare sud-slave, iar Ureche o sursă occidentală și anume o Cosmografie în l. latină, probabil *Atlasul* lui Gerard Mercator (sec. XVI). Nici unul, nici altul n-au folosit izvoare bizantine sau neogrecești; de altfel narațiunea lor este încadrată într-un excurs asupra istoriei otomane și nu a celei bizantine.

3. *Istoriile Domnilor Țării Românești* [...] compilate și alcătuite de Constantin Căpitanul Filipescu, ed. N. Iorga, București, 1902, p. 24.

4. J.H. Mordtmann, *Die Kapitulation von Konstantinopel im Jahre 1453*, în „Byzantinische Zeitschrift", XXI (1912); pp. 129–144. Pentru importanța activității de orientalist desfășurată de Mordtmann, să se vadă și Fr. Babinger, *J.H. Mordtmann zum Gedächtnis*, Berlin, 1933.

5. Cf. D. Russo, *Studii istorice greco-române*, București, 1939, pp. 65–67.

6. O vom folosi în ediția lui Imm. Bekker, *Historia Politica et Patriarchica Constantinopoleos*, Bonn, 1849, pp. 78–204.

7. *Historia patriarchica*, ed. cit., pp. 158–169.

8. J.H. Mordtmann, *loc. cit.*, p. 130, n. l.

9. *Ibidem*, pp. 136–137.

10. Teodosie Zygomalas, protonotar, mai târziu dicheofilax al patriarhiei, este un intelectual de frunte din preajma Marii Biserici, în ultimele decade ale sec. al XVI-lea. *Istoria Politică* pe care a copiat-o corectând-o, pentru Crusius, privește evenimentele dintre anii 1391 și 1578. Vezi și D. Russo, *op. cit.*, pp. 63–65.

11. J.H. Mordtmann, *loc. cit.*, pp. 139–141.

12. Aprecierile asupra lui Evliyā Çelebī se datoresc orientalistei cehe H. Turková, *Le siège de Constantinople d'après le Seyāhatnāme d'Evliyā Çelebi*, în „*Byzantinoslavica*", XIV, 1953, p. 1.

13. Pentru Müneğğimbaši să se vadă F. Babinger, *Die Geschichtsschreiber der Osmanen und ihre Werke*, Leipzig, 1927, pp. 234–235.

14. G. Dallaway, *Constantinople, ancient and modern*, Londra, 1797, a fost utilizat, de asemeni, de Mordtmann, *loc. cit.*, p. 140, de la care luăm informațiile.

15. Cf. Fr. Babinger, *op. cit.*, pp. 228–231.

16. R. Janin, *La géographie ecclésiastique de l'Empire byzantin, Première partie. Le Siège de Constantinople et le Patriarcat oecuménique. Tome III. Les églises et les monastères.* Paris, 1953. Datele pe care le producem în legătură cu bisericile din Constantinopol în sec. XV–XVIII, dacă nu se însoțesc de alte indicații, sunt luate din această lucrare, unde bisericile menționate se găsesc descrise în ordine alfabetică.

17. Vezi Fr. Babinger. *Ein Besilzstreit um Sulu Manastir unter Mehmet II (1473)* în vol. *Aufsätze und Abhandlungen zur Geschichte Süd-esteuropas und der Levante*, I, München, 1962, pp. 109–116. (Studiul a fost, pentru întâia oară, imprimat în 1956.)

18. Lista lui Karabeinikov este din 1593; a lui Paterakis, din 1604. Vezi At. Papadopulos-Kerameus, Ναοί τῆς Κωνσταντινουπόλεως κατὰ τὸ 1593 καὶ 1604, în publicația Σύγραμμα περιοδικόν Syllogului filologic grec din Constantinopol, t. XXVIII, p. 118 și urm.

19. Vezi Steven Runciman, *The Great Church in Captivity. A study of the Patriarchate of Constantinople from the Eve of the turkish conquest to the Greek War of independence*, Cambridge, 1968, p. 191, n. 2.

20. D. Cantemir, *Istoria Imperiului Otoman*, trad. de I. Hodosiu, București, 1876, pp. 151 (note) și 232 (nota).

21. *Ibidem*, pp. 134–140.

22. *Ibidem*, pp. 141–145 (nota 22).

23. D. Cantemir, *op. cit.*, pp. 272–273, n. 37.

24. J.H. Mordtmann, *loc. cit.*, pp. 143–144.

25. *Ibidem*, p. 139.

26. Povestirea este cuprinsă în nota 22 a lui Cantemir, indicată mai sus.

27. J.H. Mordtmann, *loc. cit.*, p. 132.

28. *Historia politica*, ed. Bonn, p. 72.

29. Citat de Mordtmann, *loc. cit.*, p. 138. n. 1.

30. D. Cantemir, *op. cit.*, pp. 243–244 (nota 60).

31. Vezi Teodor Bodogae, *Ajutoarele românești la mănăstirile din Sf. Munte Athos*, Sibiu, 1941, p. 199.

32. Hrisant al Trapezuntului, Ἡ ἐκκλησία Τραπεζοῦντος, în „Ἀρχεῖον Πόντου", t. IV–V (1933), p. 477.

33. Vezi trimiterile la J.H. Mordtmann, *loc. cit.*, p. 138, n. 1.

34. Cf. J.H. Mordtmann, *loc. cit.*, p. 138. Vezi și V. Langlois, *Le Mont Athos et ses monastères*, Paris, 1867, p. 10.

35. Vezi d.p. T. Bodogae, *loc. cit.*, p. 236 și 239.

36. Vezi R. Janin, *op. cit.*, p. 219.

37. Vezi Fr. Babinger, *Izvoarele turcești ale lui Dimitrie Cantemir*, în „Arhiva Românească", t. VII (1941), pp. 116–117.

38. Cf. J.H. Mordtmann, *loc. cit.*, p. 133, n. 1.

39. At. Comnen Ipsilanti, Τὰ μετὰ τὴν Ἅλωσιν *(1453–1789)*, ed. G. Aphtonides, Constantinopol, 1870, pp. 50–53.

40. Cf. Fr. Babinger, *loc. cit.*, p. 120.

41. Hammer, *Histoire de l'empire ottoman*, ed. a II-a, trad. Dochez, t. I, Paris, 1844, pp. 462–463.

42. J.H. Mordtmann, *loc. cit.*, p. 135.

43. Vezi, mai sus, p. 212.

44. St. Runciman, *The Great Church in Captivity*, pp. 189–190.

45. D. Cantemir, *op. cit.*, p. 271 și urm.

46. Const. Giurescu, *Capitulațiile Moldovei cu Poarta otomană. Studiu istoric*, București, 1958, p. 51.

47. Așa, de pildă, Ștefan Ștefănescu, *Țara Românească de la Basarab I „Întemeietorul" până la Mihai Viteazul*, București, 1970, pp. 108 și urm.

48. D. Cantemir, *op. cit.*, p. 275 și nota 40. Să menționăm cu titlu de curiozitate că juristul grec Const. G. Papadopoulos amintea în 1924 că un distins învățat turc, pe atunci decedat, Jean Hadji Effendi, mai norocos decât patriarhul de pe vremea lui Selim, care susținea că „tratatul de capitulare" care pierise într-un incendiu îl descoperise și-l citise într-o bibliotecă din Stambul! Era vorba de „actul de capitulare încheiat între Mehmet și o delegație de locuitori ai Constantinopolului, alcătuită din membri ai partidului antiunionist care se împotrivise împăratului, și din reprezentanți ai comunității evreiești". Bineînțeles că, de atunci, pretinsul document n-a mai ieșit la lumină. Din ceea ce ni se spune despre cuprinsul lui putem trage însă unele concluzii cu privire la tendințele celor care l-au plăsmuit. Vezi Const. G. Papadopoulos, *Les privilèges du Patriarcat oecuménique (Communauté grecque orthodoxe) dans l'Empire ottoman*, Paris, 1924, p. 76 n. 2.

49. Nu este, credem, lipsit de interes să arătăm ce credea N. Iorga, la vremea sa cel mai bun cunoscător al istoriei turcești, despre metoda lui Cantemir. Într-o recenzie din *Revista istorică*, XX (1934), p. 190, Iorga preciza: „Cantemir [...] inventează pe de-a-ntregul și nimeni nu se adresează la dânsul pentru informații despre istoria Imperiului Otoman."

50. Critobul din Imbros, *Din domnia lui Mahomed al II-lea. Anii 1451–1467*, ed. V. Grecu, București, 1963, p. 172.

51. Vezi mai sus, p. 169 și *The Great Church in Captivity*, p. 170.

52. Traducerea o reproducem după V. Grecu, care l-a editat pe istoricul bizantin. Vezi: Georgios Sphrantzes. *Memorii 1401–1407. În anexă, Pseudo-Phrantzes: Macarie Melissenos, Cronica, 1258–1481*, București, 1966, p. 457.

53. St. Runciman, *The Great Church in Captivity*, p. 170, n. 1.

54. *Historia politica*, ed. Bonn, p. 27.

55. *Historia patriarchica*, ed. Bonn, p. 81.

56. At. Comnen Ipsilanti, *op. cit.*, p. 4.

57. Cum a remarcat. J.H. Mordtmann, *loc. cit.*, p. 135, n. 2.

58. Vezi d.p. *The Great Church in Captivity*, pp. 191 și 372.

59. Vezi K. Amontos, Οἱ προνομιακοὶ ὁρισμοὶ τοῦ Μουσουλμανισμοῦ ὑπὲρ τῶν Χριστιανῶν în „Ἑλληνικά", t. IX (1936), p. 145–147.

60. *Ibidem*, p. 146.

61. Citat după K. Amantos, *loc. cit.*, p. 140.

62. N. Iorga, *Byzance après Byzance*, București, 1935, pp. 45 și 52–53.

63. Vezi V. Laurent, *Les chrétiens sous les Sultans (1553–1592)*, în „Echos d'Orient", t. XXV (1929), p. 398 și urm., citat și de K. Amantos, *loc. cit.*, p. 143.

64. Const. G. Papadopoulos, *op. cit.*, p. 74.

65. Heinrich Gelzer, *Vom heiligen Berge und aus Makedonien*, Leipzig, 1904, p. 23.

66. Text reprodus de Hrisant al Trapezuntului, *op. cit.*, pp. 649–650.

67. Vezi Const. G. Papadopoulos, *op. cit.*, pp. 22–23.

68. *Ibidem*, p. 185, n. 2. Într-o cercetare completă asupra problemei privilegiilor comunității grecești din Constantinopol în sec. al XV-lea n-ar fi lipsit și analiza privilegiului dat de Mehmet al II-lea, la 1 iunie 1453, genovezilor din Pera, care este posibil să fi contribuit la crearea tradiției despre un act similar acordat Patriarhiei ecumenice. Actul a fost de mai multe ori publicat; pentru prima oară, după originalul în l. greacă, de N. Iorga, *Privilegiul lui Mahomed al II-lea pentru Pera*, în „An. Acad. Rom.", Mem. ist. S. II, fc. XXXVI (1914), pp. 62–92 + 2 pl. Aici vom aminti numai că genovezii din Pera erau cetățenii unui stat suveran, cu care otomanii încheiaseră tratate și continuau să păstreze legături. De pe urma privilegiului din 1453 va lua naștere așa-numita *Magnifica Communità di Pera*, cu un statut juridic special, de care grecii din imperiu nu s-au bucurat niciodată. Suntem, de fapt, la originile capitulațiilor cu puterile europene, care se inaugurează propriu-zis în 1535 (primele capitulații cu Franța). Vom reține, totuși, din privilegiul pentru preoți, din 1 iunie 1453, următorul pasaj, în care vorbește sultanul: „Bisericile lor, să le aibă și să cânte în ele, numai clopote și toacă să nu sune deloc; din bisericile lor, eu nu cumva să fac moschei, dar nici ei să nu facă alte biserici." Vezi N. Iorga, *loc. cit.*, p. 75. O apropiere a acestor „privilegii" de cele evocate de greci și discutate mai sus ni se pare sugestivă. Vezi și studiile lui E. Dalleggio d'Alessio, *Traité entre les Génois de Galata et Mehmet II* (1-er juin 1453). *Versions et commentaires*, în „Echos d'Orient", t. XXXIX (1940), pp. 161–175, și *La communauté latine au lendemain de la conquête ottomane*, în *rev. cit.*, t. XXXV (1937), pp. 307–317.

PROFESORUL ALEXANDRU ELIAN

(1910-1998)

Celebra lucrare a savantului britanic Steven Runciman, *Căderea Constantinopolului*, a avut șansa de a fi fost tradusă în limba română de unul dintre marii bizantinologi români ai secolului XX, Alexandru Elian. Cartea în sine s-a bucurat încă de la prima apariție în Marea Britanie de o receptare foarte mare, iar stilul narativ atât de captivant al autorului britanic a propulsat-o printre cele mai citite lucrări ale genului. S-a bucurat de multe traduceri, iar astăzi, credem, este una dintre cele mai cunoscute titluri cu privire la momentul dispariției politice a Imperiului Roman de Răsărit prin cucerirea de către turcii otomani a orașului simbol, Constantinopol. Dar ediția românească are un ceva anume, ce o deosebește de celelalte traduceri și care este dat tocmai de marele savant român Alexandru Elian. Ediția românească pare mult mai clară. Frumoasa traducere, care păstrează cu fidelitate farmecul limbajului lui Steven Runciman, adnotările din subsolul paginilor făcute de istoricul român, care vin să lămurească anumite locuri parcă înadins lăsate neclare de autor, dar și postfața-studiu, savant concepută de Alexandru Elian, text ce cu ușurință ar putea trece drept capitol al cărții, ne confirmă că afirmația făcută este bine întemeiată. De aceea,

Alexandru Elian merită o prezentare în cadrul acestei lucrări, căci rolul său a fost mai mult decât simpla redare în limba română a acesteia[1].

Născut în preajma Primului Război Mondial (26 octombrie 1910), Alexandru Elian a urmat studiile primare și gimnaziale în condițiile dramatice ale sfârșitului acestuia, iar pe cele liceale la începutul perioadei interbelice, la prestigiosul Liceu „Spiru Haret", instituție ce i-a avut elevi și pe Constantin Noica și Mircea Eliade. Vocația umanistă l-a determinat să aleagă în 1928 cursurile *Facultății de Filozofie și Litere a Universității București*, obținând două licențe în istorie și filozofie. În timpul facultății i-au atras atenția cu precădere cursurile profesorilor Nicolae Iorga, Demostene Russo, George Murnu, P.P. Negulescu, Constantin Rădulescu-Motru, iar primul dintre cei menționați îi va înmâna *Cupa Ligii asociațiilor românilor din străinătate* pentru cea mai bună lucrare redactată de un student în cadrul concursului *Rolul românilor în istoria universală*. Va fi remarcat și de Demostene Russo care, împreună cu Nicolae Iorga, îl va trimite la Paris (1932-1934), unde se va axa în special pe studiul filologiei bizantine. Pasiunea pentru izvoarele istorice, concretizată în cercetarea arhivelor și bibliotecilor deținătoare de documente din perioada medievală, activitate începută la București și Paris, o va continua la Veneția, unde va găsi un bogat material pentru cercetarea sa ulterioară, materializată în teza de doctorat cu titlul *Doi umaniști greci în Italia: Mihail Sophianos și Teodor Rentius (sec. XVI)* și susținută în 1938 la Universitatea din București. La întoarcerea în țară, va ocupa pentru un singur an postul de profesor de limbă franceză și latină la *Seminarul Central din București* (1935-1936). Parcă avea să fie un preambul la cariera sa universitară de mai târziu.

La 26 de ani, în 1936, și-a început cariera universitară ca asistent al profesorului Demostene Russo la *Catedra de Bizantinologie a Universității din București*, fiind, totodată, și paleograf la *Cabinetul de manuscrise al Bibliotecii Academiei Române,* unde și-a desfășurat activitatea pe parcursul a

---

[1] Pentru o bibliografie detaliată cu privire la viața și activitatea savantului român Alexandru Elian, vezi capitolul „Profesorul acad. dr. doc. Alexandru Elian (1910-1998)" din: Adrian Gabor, *Studia ecclesiastica. Contribuții în domeniul Istoriei Bisericești ale profesorilor de la Facultatea de Teologie Ortodoxă din București (1881-1989)*, Editura Bizantină, București, 2003, pp. 205-235.

două decenii neîntrerupte. Profesor a ajuns în anul 1948 la catedra de *Bizantinologie* a Universității București – *Facultatea de Istorie.* Printre studenții care i-au audiat cursurile se numărau: Șerban Papacostea, Paul Cernavodeanu, Petre Diaconu, Petre Șerban Năsturel, nume care astăzi nu mai au nevoie de nicio prezentare. Dar cariera sa aici avea să se întrerupă brusc în 1952, din motive lesne de înțeles. Cu siguranță, profesorul Alexandru Elian nu era un favorit al regimului comunist.

De numele lui Alexandru Elian se leagă descoperirea și identificarea manuscriselor din biblioteca lui Mihai Eminescu considerate pierdute, fapt prezentat în cadrul *Sesiunii anuale de Comunicări a Academiei Române* (1955) în calitate de colaborator științific al *Institutului de Istorie*. Mai târziu (martie 1962), într-o ședință a *Societății de științe istorice și filologice București,* avea să anunțe descoperirea operei literare (rămasă necunoscută) a Mitropolitului Dosoftei, împreună cu identificarea izvoarelor. Ca urmare a acestor descoperiri a fost propus mai târziu, în 1969, membru corespondent al Academiei Române, dar, și de data aceasta, regimul comunist avea să aibă ultimul cuvânt. Membru al acestei prestigioase instituții va ajunge mult mai târziu, după 1989 – membru corespondent la 9 martie 1991 și membru titular la 31 mai 1993.

Instituția de care Alexandru Elian avea să își lege definitiv numele pe parcursul vieții sale a fost *Institutul Teologic Universitar* din București, unde Patriarhul Justinian Marina înființa în 1955, în mod expres pentru el, o *Catedră de Bizantinologie.* La această instituție va fi coleg cu prestigioși teologi ai epocii ca părintele Dumitru Stăniloae sau marele patrolog Ioan G. Coman.

Activitatea sa științifică deosebită, cunoștințele din domeniul limbilor clasice vor contribui în mod substanțial la alegerea și numirea sa în *Comisia Patristică a Patriarhiei Române*, dar și la alegerea ca *Președinte de Onoare* al *Societății Române de Studii Bizantine din România*, iar datorită activității sale din domeniul paleografiei, a fost ales membru în *Comisia Internațională pentru redactarea Cataloagelor de MMS grecești* (Academia din Berlin). Ca un ultim semn de recunoștință, profesorul Elian a fost ales post-mortem de *Centrul Internațional Biografic din Cambridge,* Anglia, *omul anului* pentru 1997-1998.

Dacă ar fi să caracterizăm pe scurt metoda sa de cercetare istorică, atunci aceasta ar fi: folosirea critică a izvoarelor (istorico-filologică), interrelaționarea și interpretarea lor contextual. Pe de altă parte, ca discipol al lui Iorga și Russo, Elian a știut să armonizeze în el înclinarea primului spre sinteză și a celuilalt spre analiza izvoarelor istorice. Pe linia aceasta de cercetare se înscrie studiul *Elemente de paleografie greco-române*[1], precum și o altă operă monumentală: *Inscripțiile medievale ale României, vol. I. Orașul București*[2]. De la primele lucrări științifice, tema sa principală de cercetare o reprezintă relația Bizanțului cu Țările Române: *Conspiratori greci în Principate și un favorit mavroghenesc: Turnavitu*[3], *Ioan Vilaras și românii din Siraco*[4] și *Un dicționar neogrec-românesc*[5].

Cu profesorul Elian raporturile bizantino-române privite în raport critic au caracter restrictiv. Într-o manieră mai nuanțată verbal, dar tinzând tot către reducerea până la zero a marjei rezervate acelei *influențe directe* admise de Vasile Grecu, punctul de vedere al lui Steven Runciman[6] devine axa operei de bizantinolog a profesorului Alexandru Elian, care s-a concentrat aproape exclusiv asupra întrebării: *care au fost natura, amploarea și rezultatele relațiilor românilor nord-dunăreni cu Bizanțul până la dispariția acestuia din Istorie?* Rezultatele și concluziile la care a ajuns profesorul Alexandru Elian au fost înfățișate în câteva comunicări publicate în străinătate. În *Les Rapports byzantino-roumains*, profesorul Elian fixează începutul relațiilor Bizanțului cu Moldova prin întemeierea Mitropoliei Moldovei, iar sfârșitul lor odată cu căderea Constantinopolului (1453)[7].

---

[1] *Documente privind Istoria României (Introducere)*, București, 1956, pp. 359-381.

[2] București, 1961, 935p.

[3] *Revista Istorică*, XXI, nr. 10-12, 1935, pp. 337-372.

[4] *Ibidem*, VII, 1937, pp. 170-179.

[5] *Ibidem*, pp. 180-184.

[6] Vezi: Steven Runciman, *La Civilisation Byzantine, 330-1453*, traduit de l'anglais par E. J. Lévy, Paris, 1934, p. 304 unde afirmă: «*En Valachie et en Moldavie, des Etats constitués apparurent seulement pendent la décadence de Byzance, qui n'agit sur eux qu'indirectement, par l'intermédiaire des Bulgares et des Serbes*».

[7] *Les rapports byzantino-roumains; Phases principales et traits caracteristiques.* Communication présentée à la Conférence des Études Byzantines (Prague, 27 octobre – 2 novembre 1957), în *Byzantinoslavica*, an XIX (1958), fasc. 2, pp. 218-219.

Arătând totodată și căile de pătrundere a influențelor bizantine prin lumea slavă sud-dunăreană, cercetarea profesorului Alexandru Elian, în esență o replică la tot ceea ce o anumită euforie bizantină a lui Iorga afirma sau exagera, va fi continuată de un amplu studiu intitulat *Moldova și Bizanțul în secolul al XV-lea*[1], ce va supune unei critici extrem de aspre legendele vechi și slăbiciunile istoricilor moderni față de străvechile legături bizantino-moldovene ce ar fi existat pe vremea lui Alexandru cel Bun. Viziunea de sinteză formată în urma unor îndelungate cercetări și meditări asupra a ceea ce a reprezentat *Bizanțul și Românii*, a fost pusă în circulație internațională de prof. Elian și prin studiul *Byzance et les Roumains à la fin du Moyen Age*[2]. Ultima oară, profesorul Alexandru Elian și-a expus sintetic punctul de vedere în această chestiune, cu unele completări și nuanțări, în articolul *Români despre bizantini, bizantini despre români*, apărut în *Lumea Bizanțului*.

Multe din studiile profesorului Elian au abordat și probleme religioase, teologice. Preocupările în această direcție au început mai înainte ca acesta să activeze în cadrul *Institutului Teologic*, dar din acel moment acestea au căpătat o pondere mai mare. Menționăm în această privință următoarele lucrări: *Contribuția grecească la Mărturisirea Ortodoxă*[3], *Mărturisirea de credință a Bisericii Ortodoxe* – 1642 – *Introducere și Traducere*[4], *Legăturile mitropoliei Ungrovlahiei cu Patriarhia de Constantinopol și cu celelalte Biserici ortodoxe de la întemeiere până în anul 1800*[5], *Biserica Moldovei și muntele Athos la începutul veacului al XIX-lea*, *Cultura teologică în epoca brâncovenească*, traducerea lucrării Sfântului

---

[1] În: *Cultura Moldovenească în timpul lui Ștefan cel Mare.* Culegere de studii îngrijită de M. Berza, Ed. Acad., București, 1964, pp. 98-99.

[2] Supplementary Paper by Alexandre Elian în *Proceedings of the XIIIth International Congress of Byzantine Studies. Oxford 5-10 september 1966,* Edited by J.M. Hussey, D. Obolensky, S. Runciman, London, Oxford University Press, New-York-Toronto, 1967, pp. 195-203.

[3] *Balcania*, V, 1, 1946, pp. 79-138.

[4] București, 1981, 182p.

[5] *BOR*, nr. 7-10, 1959, pp. 904-935.

Nicodim Aghioritul, *Carte foarte folositoare de suflet. Sfătuire către duhovnic*[1], *Mitropolitul Dosoftei și literatura patristică*[2], *Nicolae Iorga și gândirea istorică a epocii sale, Eminescu și vechiul scris românesc*[3].

ADRIAN GABOR

[1] Editura Mitropoliei Banatului, Timișoara, 1986 și 1997.

[2] *BOR*, nr. 11-12, 1974, p. 1350-1375.

[3] În: *Studii și cercetări de bibliologie*, I, 1955, pp. 120-160.

INDICE DE NUME ŞI LOCURI

Abbasizi, califi: 46
Abdullah, tatăl lui Gülbehar: 85
Abhazia, regat: 238
Acachie, vezi Andronic Paleologul
Acciaiuoli, vezi Franco și Nerio
Achaia, principat: 81
Acropole (Atena): 82
Adam din Usk: 15
Adrianopol: 37n, 56, 68, 73, 87-90, 95, 102, 103, 113, 119, 212, 215, 219, 232, 250, 253, 327, 338, 340
Agarathos, mănăstire: 323
Agnes de Franța, împărătească bizantină: 267
Ahmed b. Lutfullāh, vezi Müneğğimbaši
Ahmet al III-lea, sultan:
Ahmet, fiul lui Murad al II-lea: 90
Ak Şemseddin, vezi Şeikh Ak Şemseddin
Akyndinos, Grigorie, filozof: 20
Ala ed-Din, principe otoman, fiul lui Osman: 55
Ala ed-Din, frate al lui Mehmet al II-lea: 88
Ala ed-Din, vizir: 55
Alain de Coëtivy, cardinal de Avignon: 266
Albania: 60, 62, 69n, 71, 72, 89, 124
Albert al Ungariei, rege: 69
Alep: 64
Alexandru cel Mare, rege al Macedoniei: 179
Alexandru Iagello, rege al Poloniei: 251
Alexandru al II-lea (Alexăndrel), domn al Moldovei: 123
Alexandru Comnenul, principe de Trapezunt: 240

Alexie I Comnenul, împărat bizantin: 48
Alexie II Comnenul, împărat bizantin: 267
Alexie Comnenul, principe de Trapezunt, fiul lui Ioan al IV-lea: 237, 240, 253
Alexie Comnenul, principe de Trapezunt, fiul lui Alexandru: 240, 254
Alfonso al V-lea de Aragon, rege al Neapolelui: 97, 105, 106, 121, 123, 225, 230
Ali Effendi din Filipopoli, istoric otoman: 271, 338, 340, 341, 343
Alp Arslan, sultan selgiucid: 46, 47
Amantos, Constantin, istoric: 349, 350
Amasia: 88
Amastris: 238
Amir Bey, stegarul lui Mehmet al II-lea: 168
Amirutzes, Alexandru: 255
Amirutzes, George, filozof: 34-36, 239, 253, 255
Amirutzes, Vasile: 255
Ana Comnena, principesă de Trapezunt: 235, 254
Ana Notaras, fiica lui Luca Notaras: 212, 255
Ana Porfirogeneta, mare principesă de Kiev: 244
Anadolu Hisar: 63, 99, 103
Anastasia Feodorovna, țarină: 251
Anatolia: passim
Anchialos: 114, 115n
Ancona: 126, 137, 231
Andrei, apostol, Sf.: 250
Andrei Paleologul, fiul despotului Toma: 251-253
Andrei Paleologul (Mehmet Pașa): 252
Andronic I Comnenul, împărat bizantin: 267
Andronic al II-lea Comnenul, împărat bizantin: 19n, 22, 54, 253
Andronic al III-lea Paleologul, împărat bizantin: 55
Andronic al IV-lea Paleologul, împărat bizantin: 58, 59
Andronic Paleologul, despot al Thessalonicului: 77
Angheli, vezi Anghelos
Anghelos, dinastie bizantină: despoți ai Epirului: 18, 138
Anglia: 15, 97, 101, 229
Ani, capitala Armeniei: 46
Anjou, Margareta de, 97
Ankara: 29, 56, 65-67
Anthemius, prefect al Constantinopolului: 133
Antiohia: 44
Antonie al IV-lea, patriarh al Constantinopolului: 242, 243n
Aquino, Toma de: 24, 35
Aragon: 122
Argos, Argolida: 82, 236
Aristotel: 20, 21
Armenia: 45, 46
Asănești, vezi Asen

Asen, familia: 78, 249
Asen Matei: 249, 250
Asen, vezi Zoe
Asia: 8, 18, 30, 45, 50, 52, 56, 58, 59, 102, 115, 185, 227
Asia Mică: 8, 17, 19, 43, 47, 49, 50, 59, 69, 333
Asim Paşa: 352
Asomaton, sat: 103
Atena: 19, 82, 235, 236, 255
Athos, munte: 20, 96, 340, 352
Attalia: 72
Attica: 82
Augustus, împărat roman: 16, 231
Avignon: 29n, 266
Aydin, emirat: 50, 52-56, 59, 72, 102

Babilon: 118
Baljinger, Fr.: 10
Bagdad: 46, 64
Baiazid I, sultan: 29, 59n, 61-66, 103
Baiazid al II-lea, sultan: 267, 333
Balcani: 18, 19, 27, 49, 57n, 59-62, 72, 167, 241, 264
Baltoghlu Suleiman, amiral: 139-142, 147-151
Baphaion, bătălia de la: 53
Barbaro, Nicolò, scriitor: 124, 143, 200, 202, 265
Basel: 325
Baudrier, M., călător: 334
Băleanu, familie munteană: 322
Bebek: 103
Belgrad: 69, 71, 234, 235
Bengal: 64
Beoţia: 82
Bessarion, mitropolit al Niceei, apoi cardinal: 34-36, 39, 98, 106, 223, 229, 249, 255, 256
Bianca, Maria, vezi Sforza
Bithynia: 50, 51
Bizanţ: passim
Bocchiardi, fraţii: 125, 135, 157, 195-198, 244
Bocchiardi, Antonio: 125, 198
Paolo: 125, 198
Troilo: 125, 198
Boemia: 97
Bogdan al III-lea, domn al Moldovei: 242, 345
Boghaz-Kezen: 104
Boldoni, Angelo, anconitan: 227, 228
Bologna: 223
Bosfor: passim
Bosnia: 60n, 235, 241, 251
Boucicault, mareşal francez: 28, 63
Branković, vezi George, Irina, Lazăr, Maria (Mara), Milița
Brâncoveanu Constantin, domn al Ţării Româneşti: 322
Britania: 86
Broquière, Bertrandon de la: 25, 27, 83
Brusa (Bursa): 28n, 53-55, 65, 67n, 68, 90, 102, 238, 330
Bryennios, Iosif: 30, 31
Bryennios Leontaris, vezi Leontaris
Buda: 96
Bukhara: 45

Bulgaria: 18, 59-61, 71
Byzus: 115

Cabasilas, Nicolae, teolog: 20, 21, 32
Calais: 118
Calixt al III-lea, papă: 230
Camariotes, Matei, scriitor: 211
Cambini, Andrea, istoric: 266
Çamundur (Çavuldur): 51
Çandarlî, familie turcă, vezi Halil Pașa
Çandaroghlu, Ibrahim, emir: 89
Candia: 223
Cantacuzino, familie bizantină: 239
Cantacuzino, Andronic, mare domestic: 212
Cantacuzino, Dimitrie, protostrator: 85, 136, 199
Cantacuzino, Ioan, vezi Ioan al VI-lea Cantacuzino
Cantacuzino, Ioan, mare stratopedarh: 82, 85, 87
Cantacuzino, Mihail, Șeitanoğlu: 328
Cantacuzino, Cantacuzena, vezi Elena, Ioan, Teodora, Cantemir
Cantemir, Dimitrie, domn al Moldovei, istoric: 270, 271, 273, 322, 325, 330, 331, 333-345, 348, 349.
Caracciolo, familie romană: 251, 254
Caragea, Dayj, Pașa: 114, 115n, 138, 185, 195, 196
Caristo, Teodoro: 135
Carlo Tocco, stăpânitor al Epirului: 81
Carlotta, fiica lui Ioan al II-lea de Lusignan, regină a Ciprului: 253
Carol al VI-lea, rege al Franței: 15, 63n
Carol al VII-lea, rege al Franței: 97, 98, 229
Carol al VIII-lea, rege al Franței: 252
Castilia: 125, 211
Castriota, George, vezi Scanderbeg
Castriota, Ioan: 251
Catalonia: 126
Caterina: 252
Caterina Gattilusi, soție a lui Constantin, despotul Moreei: 82
Caterina Zaccaria, soția despotului Toma Paleologul: 81, 250
Cattaneo, Maurizio: 125, 136
Caucaz, munți: 22, 38
Çaudar, trib: 51
Çelebi, Evliya, istoric otoman: 267, 272
Cephallonia: 251
Cesarini, Giuliano, cardinal: 37, 70, 71
Chalcis: 223, 224, 228
Chalcocondylas, Laonicus/Chalcocondil Laonic, istoric: 231, 263n
China: 64, 66
Chios: 95, 125, 147, 177, 210, 224, 227, 232, 262, 264, 265
Christodulos, arhitect: 218, 270, 334, 349

Chrysoloras, Ioan: 29, 98, 254
Cipru: 50, 241, 245
Cirmen: 60
Cividale: 118
Clarenza, vezi Glarenza
Clavijo, Gonzales de, călător: 25
Cleope Malatesta: 78
Coco, Giacomo, comandant naval: 154, 155, 166
Coëtivy, vezi Alain de Coëtivy
Comnen, familie imperială bizantină: 52, 125, 333
Comnen, vezi Alexandru, Alexie, Andronic, Ana, David, George, Ioan, Maria, Teodora
Comnen Ipsilanti, Atanasie: 343, 344, 348
Comneni, Marii, împărați de Trapezunt: 18, 83
Constantin cel Mare, împărat: 329
Constantin, al XII-lea, Paleolog, împărat bizantin: passim
Constantin Paleologul, nepot al despotului Toma: 253
Constantin, cârmuitor în Kiustendil: 61
Constantinopol, passim; vezi și Istanbul (Stambul)
Biserici și mănăstiri
Andrei în Krisei, Sf.: 269
Apostoli, Sf.: 26, 137, 213, 215, 216, 218, 269, 273
Charsianiților: 135
Chora: 80, 206, 268, 333
Dimitrie Kanavou, Sf.: 269, 270
Far, Maica Domnului de la: 26
Gheorghe, de lângă Poarta Charisiană. Sf.: 206
Gheorghe al Chiparoșilor, Sf.: 218, 269, 270
Gheorghe din Mangana, Sf.: 269, 333
Hodighitria, Maica Domnului: 206, 333
Ioan din Dippion, Sf.: 212
Ioan din Petra, Sf.: 206, 268, 333
Ioan din Studion (Studios): 27, 269, 333
Ioan din Trullo, Sf.: 218, 269
Lazăr, Sf.: 333
Lips, a lui: 269
Luca, Sf.: 206
Maria a Mongolilor, Sf.: 218, 270, 341, 349
Mina, Sf.: 333
Myrelaion: 269
Nea, basilica: 26, 207, 269
Pammakaristos, Maica Domnului: 334
Pantepoptes, Hristos: 207
Pantocrator, Hristos: 78, 87, 107, 207, 214, 268, 333
Peribleptos, Maica Domnului: 269, 333, 334
Serghie și Vah. Sf.: 333
Sofia, Sf.: 26, 27, 191, 208, 214, 216, 217, 264, 269, 273, 327, 331, 332, 335
Teodosia, Sf.: 192, 206

Cartiere bizantine
Blacherne: 26, 133, 138, 161, 194, 269
Fanar: 213, 217, 218, 272, 330, 334
Petra: 137, 206, 300
Petrion: 199, 213, 217, 272
Psamathia: 27, 199, 213, 217, 269, 272
Studion: 26, 130, 136, 199, 213, 217
Cartiere, edificii și denumiri moderne
Aksarai (Akserai): 271, 331, 335
Edirne Kapu (Poarta Adrianopolului), vezi Charisiană (poarta)
Kasimpașa: 152
Kan Kilisse, vezi Maria a Mongolilor, Sf., biserică
Mirahor, geamie: 333
Sulu Manastir, vezi Peribleptos (biserica)
Serai, Aivan, vezi Horaia (poarta)
Serai, Noul: 333
Seraiului, capul: 130
Silivria, vezi Pegae (poarta)
Taksim: 152
Tophane: 152
Topkapu, Topkapisi, vezi Sf. Roman (poarta civilă a)
Vefa: 202
Edificii publice și monumente
Academia Patriarhiei: 27, 30
Acropole: 129, 130, 136, 148, 168, 199, 207, 213, 219
Apeductul lui Valens: 199
Augustus, forul lui: 202
Blacherne, palat: 135, 168, 185, 188, 198, 206, 213
Forul Taurului (Aksarai): 271
Hipodromul: 26, 136, 148, 207, 213, 273
Palatul imperial: 108, 133, 135, 206, 209, 213
Palatul Patriarhiei: 26
Universitatea: 20, 26, 28, 30, 31, 219
Porturi și canale
Cornul de Aur: passim
Elefterie, portul lui: 136
Prosphohianos (Neorion), port: 168
Porți
Blacherne: 133
Caligaria, Caligariană: 135, 169, 170, 188
Charisiană: 26, 134, 135, 138, 139, 169, 183, 185, 206, 214
De Aur: 134, 136
Fanarului: 272, 330, 338
Horaia: 198, 199, 207
Kerkoporta: 133, 196, 197, 206, 257
Militare, I-a, vezi Poarta de Aur
a II-a: 134
a III-a: 134
a IV-a: 134

a V-a, 134
Sf. Chiriachi sau Poarta militară a Sf. Roman: 134
Myriandrion, vezi Xylokerkon
Pegae: 134, 136
Plataea: 199, 206
Polyandrion, vezi Charisiană
Rhegion: 134
Roman, Sf. (poarta civilă): 134, 185, 193, 272, 330, 335
Xylokerkon: 134
Ziduri și fortificații
Bactatinian, turn: 152
Blacherne, zidul: 125, 130, 134, 138, 169, 171, 196, 198, 290
Cruci, Sf., turnul: 226
Efrasiah, turnul de la:209
Eugeniu, turnul lui: 129
Mesoteichion: 134, 135, 138, 142, 163, 168, 170, 180, 186, 188
Myriandrion: 134, 135
Teodosie al II-lea, zidul lui: 132
Constantinopol, Imperiul Latin de la: 21
Constantinović, Mihail, din Ostrovića, „ienicer polonez": 264
Confarini, familie venețiană: 124
Contarini, Catarino: 210
Contarini, Filippo: 136, 199
Contarini, Jacopo: 136
Corfu: 162, 237, 250, 254
Corint: 78, 82, 115, 235, 236, 249
Çorlu: 56
Çorlulî, Ali Pașa, mare vizir: 349
Cornaro, familie venețiană: 124
Coron: 82, 237
Corvin, Corvinești, vezi Hunyadi
Creta: 98, 105, 124, 126, 162, 201, 223, 224
Crimeea: 227
Critobulos din Imbros, istoric: 119n, 182, 233, 237n, 263, 272, 346
Crusius, Martin: 325, 326, 329, 340, 342, 347
Cydones, Dimitrie: 24

Dadian Imaret, rege al Mingreliei: 232
Dallaway, James, călător: 272
Dalmatul, Ioan: 197, 198
Damasc: 64
Danișmendizi, trib turc: 48
Dardanele: 54, 56, 90, 102, 116, 122, 147, 162, 200
Davanzo, Pietro, comandant naval: 126
David, Marele Comnen, împărat de Trapezunt: 237-240, 253
Daye Hatun, doica lui Mehmet al II-lea: 88
Dayi, vezi Caragea
Dethier, istoric: 10
Dimitrie Paleologul, despot al Moreei: 35n, 77-84, 232, 235, 236, 249, 250
Dimitrie, țarevici rus: 251
Didymotichon: 56, 104, 250
Diedo Alvise: 124, 137

Diedo, Lodovico, comandant naval: 224
Dionisie I, patriarh al Constantinopolului: 256, 269
Djubbe Ali, beg: 330
Dolfin, Zorzo, istoric: 266
Dolma Bahce, palat: 138
Doria, familie genoveză: 125
Doria, Manfredina, soția lui Ioan Chrysoloras: 254
Dorotei al Monembasiei, cronicar: 264
Două Coloane (Diplokionion): 138, 142, 150, 152, 169, 181
Ducas, istoric bizantin: 66, 103n, 115n, 119n, 158, 263, 264
Dunăre: 8, 19, 28, 37, 38, 62, 68-71, 123, 177, 241
Dufay, Guillaume, muzician francez: 229
Dušan, vezi Ștefan:

Ebussuūd Effendi, jurist otoman: 329
Egee, mare: 19, 50, 54, 105, 106, 115, 124, 166, 171, 224, 231, 241
Egipt: 8, 46, 340
Elada: 32, 322
Elena, soția lui Manuel al II-lea Paleologul, împăratul Bizanțului: 40, 77, 87n
Elena Cantacuzena, împărătească de Trapezunt: 239, 253
Elena Paleologhina, fiica lui Teodor despotul și a Cleopei Malatesta, soția lui Ioan al II-lea de Lusignan, regele Ciprului: 78, 253
fiica lui Toma despotul, soție a lui Lazăr Brancović: 83, 250-251, 254
fiica lui Dimitrie despotul: 250
Elena, fiica Zoei (Sofiei) Paleologhina, principesă rusă, regină a Poloniei: 251
Elias Bey: 333
Eltham: 15
Eneas Silvio Picolomini, vezi Pius al II-lea
Enos: 232, 233, 235, 249
Epicur: 31
Epir: 18, 69, 81
Ertoghrul, emir turc: 51, 52
Erzindjan: 64
Eskișehir: 56
Eugeniu al IV-lea, papă: 98
Eugenikos, Ioan: 30
Eugenikos, Marcu, mitropolit al Efesului: 30, 34
Europa: passim

Fahreddin, mare muftiu: 88
Fatimizi, califi: 46
Ferdinand Catolicul, rege al Aragonului: 252
Ferrara, conciliu: vezi Cinstanzo
Filip cel Bun, duce al Burgundiei: 97, 230
Filelfo Francesco, umanist: 98, 254
Filipescu, Constantin Căpitanul, cronicar muntean: 322

Filipopoli: 238, 338-341
Filotei din Borowsk, călugăr rus: 243
Florenţa: passim
Focida: 82
Foscari, Francesco, doge al Veneţiei: 83
Franchi, Marchesio de, diplomat genevez: 225, 226
Francis (frâncul?), vezi Sphrantzes
Francisco de Toledo: 125, 197, 198
Franco Acciaiuoli, duce al Atenei: 235
Franţa: 63, 97, 98, 229, 231, 358
Franţi, vezi Sphrantzes
Frederic al III-lea de Habsburg, împărat: 96, 106, 229

Galata: 18, 142, 225n, 226n, 334, vezi şi Pera
Galland, Antonie, orientalist: 331
Gallipoli: 90, 115, 116, 151
Garda, lac: 152
Gattilusi, familia: 249, 297
  Caterina: 82
  Dorino, principe de Lesbos: 82, 232, 233, 235
  Francesco, stăpânitor în Lesbos: 82
  Maria, principesă de Trapezunt: 240, 254
  Nicolò, fiul lui Dorino: 235
  Palamede, stăpânitor în Enos: 232, 233, 235
Gelzer, Heinrich: 352
Gemistos, vezi Plethon
Genova: 8, 58, 105, 106, 121, 125, 156, 179, 200, 225-227, 237, 256
George al VIII-lea, rege al Georgiei: 86, 124
George Brancović, despot sârb: 69, 71, 83, 123, 232, 234
George Comnenul, principe de Trapezunt, fiul lui David: 253, 254
George din Trapezunt, învăţat: 34-36
Georgia: 86, 87, 124, 238, 239, 254
Gerlach, Ştefan: 348
Germania: 30, 126, 229, 231, 245
Germiyan, emirat: 51, 56, 60, 64, 68, 72, 102
Ghazi Çelebi, emir de Sinope: 51
Ghaznavid, vezi Mahmud
Ghenadie, George Scholarios, patriarh al Constantinopolului: 34-36, 98, 101, 107-109, 214-219, 256, 258, 264, 268, 269, 346-348
Gibbon, Edward, istoric: 9, 259
Giese, Fr., istoric: 350
Ginghis-Han: 64
Giurescu, Constantin, istoric: 345
Giustiniani, Giovani Longo: 125, 126, 134, 135, 141, 142, 153, 156, 157, 180, 185, 186, 188, 193, 196-198, 210, 244, 257, 265
Glarenza: 82, 84
Gök Alp, erou turc: 51, 52
Granada, emir de: 211
Germanul Grant, Johannes, meşter: 126

Grecia: passim
Grecu, Vasile, istoric: 346, 347
Gregoras, Nicefor, istoric: 20
Grigorie al III-lea Mammas, patriarh al Constantinopolului: 36, 84, 85, 101, 108, 214, 215, 255
Grioni, Zaccaria, comandant naval: 155
Gülbehar, favorită a lui Mehmet al II-lea: 85
Güleicek, soție a lui Murad I: 62
Gun Khan, erou turc: 52

Habsburgi: 245, vezi și Albert, Frederic al III-lea, Ladislau al V-lea
Halil, prinț otoman, fiul lui Orhan și al Teodorei Cantacuzena: 58
Halil Pașa, Çandarlî, mare vizir: 88-90, 96, 102, 113, 114, 177-180, 185, 233, 257, 267
Hammer-Purgstall, J. von, istoric: 241n, 337, 341, 343
Hamza Bey, amiral: 181, 182, 194, 199, 201, 213, 233
Hasan, nepot al lui Mehmet al II-lea: 238
Hasan, ienicer: 197
Henric al IV-lea, rege al Angliei: 15
Henric al VI-lea, rege al Angliei: 97n, 229
Heracleea: 216
Herodot: 263
Hezārfenn, Husein, istoric otoman: 271, 330, 331, 333, 337
Hexamilion: 78, 82
Hodighitria, icoană: 206, 333
Homer: 229
Hristos: 172, 187, 188, 209
Huma Hatun, mama lui Mehmet al II-lea: 87
Hunyadi, Ioan, voievod al Transilvaniei: 37, 70-72, 82, 89, 95, 97, 123, 173, 177, 230, 234

Iacopo din Gaeta: 118
Iagello, vezi Alexandru
Iagros, Manuel Paleologul: 84, 135
Ianina: 69
Ibn Battutah, călător: 25
Ibrahim I, sultan: 269, 333, 334
Ibrahim, fiul lui Orhan: 58
Ibrahim, bey, emir de Karaman: 90, 102
Ibrahim, vezi Çandaroghlu
Ieremia I, patriarh al Constantinopolului: 270, 326, 329, 344
Ieremia al II-lea, patriarh al Constantinopolului: 349
Ierusalim: 340
Imbros: 232, 233, 235, 249, 263
Inalcîk, H., istoric: 10
India: 65
Inebolu: 54
Ioachim al III-lea, patriarh al Constantinopolului: 352
Ioan al V-lea, Paleolog, împărat bizantin: 19, 22, 28, 55, 58, 59n, 82

Ioan al VI-lea Cantacuzino, împărat bizantin: 20, 21, 50, 55, 56, 130, 133
Ioan al VII-lea, Paleolog, împărat bizantin asociat la tron: 28, 63, 64
Ioan al VIII-lea, Paleolog, împărat bizantin: 29, 33, 40, 59, 68, 71, 77, 78, 80, 81, 83
Ioan al IV-lea, Marele Comnen, împărat de Trapezunt: 86, 232, 237, 238
Ioan al II-lea de Lusignan, rege al Ciprului: 78
Ioan cel Bun, duce al Burgundiei: 97
Ioan Corvin (Iancu de Hunedoara), vezi Hunyadi
Ioan Sracimir, ţar bulgar: 61
Ioan Šišman al III-lea, ţar bulgar: 34n, 60, 61
Ioan Paleologul, nepot al despotului Toma: 252
Ioan Dalmatul: 197, 198
Ioan de Ierusalim, Sf., ordin militar călugăresc (Ospitalier): 50, 59, 124, 232, 245
Ionică, mare: 241
Iorga, N., istoric: 72n, 322, 350
Iosif al II-lea, patriarh al Constantinopolului: 35, 35
Isa, principe otoman, fiul lui Baiazid I: 66
Isabela, regina Castiliei: 252
Isidor, mitropolit al Kievului, apoi cardinal: 34-36, 106-109, 124, 136, 199, 210, 229, 231, 243, 249, 255, 265
Ismail, emir de Sinope: 178, 238
Ispahan: 45
Istanbul (Stambul): 11, 258, 325, 326, 329, 330, 332, 334, 337, 339, 342, 343, 348-350
Işak Paşa: 90, 96, 102, 138, 185, 193, 194, 234
Italia: passim
Ivan al III-lea, ţar rus: 251

Julia, Péré, consul catalan: 125, 136, 210
Jagarus, vezi Iagros Manuel Paleologul

Karabeinikov, Trifon, pelerin rus: 334
Karaman, emirat: 51, 60, 66n, 68, 69, 102, 238
Karasî: 51, 56
Karytena: 236
Kasim, fiul lui Baiazid I: 66
Kasim Paşa, amiral: 238
Katavolinos, Toma: 239
Kerasunt: 240
Keş: 64
Khorasan: 45
Kîlîdj Arslan, sultan selgiucid: 48
Kiustendil: 61
Konya: 49, 51, 52
Köprülü, Ali, mare vizir: 270, 349
Korais, Adamantios: 259
Kordyle: 241

Kossovopolje: 61, 62, 71, 89
Koylu Hissar: 238, 239
Kurani, Ahmet, profesor kurd: 88
Kutahya: 51
Kyranna, sat: 254

Ladislau al V-lea de Habsburg, rege al Ungariei: 97, 229, 230
Lahore: 45
La Marche, Olivier de, cronicar francez: 230, 231
Langasco, frații (Geronimo și Leonardo): 125, 136
Lascaris, familie imperială bizantină: 17
Lascaris Philanthropenos, Alexios, vezi Philanthropenos
Lazar Hrebeljanovic, cneaz sârb: 368
Lazarević, vezi Ștefan Lazarević
Lemnos: 125, 231-233
Leonardo din Chios, arhiepiscop de Mitylene: 106, 108, 109, 135, 136, 157, 189, 211, 255, 264-266
Leonardo al III-lea Tocco, conte de Cephallonia și Leukas: 251, 254
Leontaris, Andronic Bryennios, ambasador: 98, 101
Leontie, mitropolit al Larissei: 125, 231-233
Lepanto: 224, 245
Lesbos: 82, 95, 232, 233, 235, 255
Leukas: 251, 254
Leuke: 54
Leunclavius, J., orientalist: 333
Levant: 97, 105, 122, 126, 157, 165, 201, 225, 227, 228, 245, 256
Lille: 230
Lombardia: 105, 152
Lomellino, Angelo Giovani, *podestà* în Pera: 225, 226
Longo, Alvise, amiral venețian: 122, 162
Loredan, Giacomo, căpitan-general venețian: 122, 162, 165, 224
Ludovic al VII-lea, rege al Franței: 267
Ludovic al IX-lea, Sf., rege al Franței: 26
Lucaris, Chiril I, patriarh al Constantinopolului: 334
Lykos, râu: 134, 135, 138, 141, 152, 168, 185, 186, 193, 194, 197, 199
Lyon: 22

Macedonia: 60, 77, 254, 352
Magdalena, vezi Teodora
Maghnisa (Magnesia): 50, 53, 55, 71, 89, 90
Mahmud Ghaznavidul: 45
Mahmud Pașa, mare vizir: 138, 180, 185, 239, 255, 267, 333
Mahomet, profet: 52, 181
Mahona: 106, 227, 232
Maica Domnului: 38, 172, 214
Maina: 241
Malatesta, vezi Cleope
Malatia: 89
Malaxos, Manuel: 264, 326, 329, 340, 347

Mammas, vezi Grigorie
Manisa, vezi Maghnisa
Mantova, dieta de la: 236
marchizi de: 253
Manuel, Genovezul: 136
Manuel I Comnenul, împărat bizantin: 133
Manuel al II-lea Paleologul, împărat bizantin: 15, 16, 27-33, 58, 59, 63, 66-68, 77, 87, 103, 253, 262
Manuel Paleologul, fiul lui Toma: 251, 252
Manzikert, bătălia de la: 46
Mara Branković, sultană: 69, 72, 73, 86, 87, 90, 234
Mara (Maria), soţia lui Ştefan Tomašević, regină a Bosniei: 235
Marcello, Bartolomeo: 165, 224, 228
Marcu, Sf.: 198
Maria Comnena, împărătească a Bizanţului: 27
Maria, sora lui Ştefan Lazarević: 62
Mariţa, fluviu: 60, 113, 219
Marmara, mare: passim
Marsigli Luigi Ferdinando, conte: 331
Martin al V-lea, papă: 29, 78
Maruffo, Baldassare, diplomat genovez: 225, 226
Mavrocordat Ioan, mare dragoman: 339
Medici, familie florentină: 228
  Cosimo de: 35
Mediterană, mare: 7, 322
Mehmet I, sultan: 32, 66-68, 103n
Mehmet al II-lea, Cuceritorul, sultan: passim
Mehmet Paşa, vezi Andrei Paleologul
Melissenos, Macarie: 36, 262 322, 347, 348
Menteşe, emirat: 50, 102
Messembria: 19
Metochites, Teodor: 20
Metochites, vezi Paleologul Metochites Dimitrie
Messene, sat: 212
Messenia, golf: 237
Mihail al VIII-lea Paleologul, împărat bizantin: 17, 21, 22, 26, 240
Milano: 225
Miliţa Branković, soţia lui Leonardo al III-lea Tocco: 251
Mingrelia: 232, 238
Minotto, Girolamo, bail veneţian: 124, 126, 135, 162, 185, 195, 198, 210, 225
Mistra: 20, 27, 31, 78, 82-85, 236, 263
Mitylene: 106
Mocenigo, familie veneţiană: 124
Modon, colonie veneţiană: 82, 162, 223, 237
Mohamed, vezi Mehmet
Mohács: 245
Moldova: 70, 123, 242, 271, 321, 345
Monastir: 60
Monembasia: 237, 326
Montaldo, cronicar: 266
Montferrat: 253

Moreea, despotat: 19, 27, 39, 63, 81, 83, 84, 124, 165, 166, 232, 235, 236, 250, 252
Moscova: 243, 256
Moxa, Mihail, cronicar muntean: 322
Müneğğimbaši, istoric otoman: 330
Muntenegru, vezi Zeta
Murad I, sultan: 58-62
Murad al II-lea, sultan: 68-73, 82, 84, 86-90, 95, 96, 113, 117, 123, 134, 180n, 224, 233, 234, 237
Murad al III-lea, sultan: 219, 270
Musa, principe otoman, fiul lui Baiazid I: 65, 67
Mustafa, principe otoman, fiul lui Baiazid I: 65-68

Nauplia: 82
Naxos: 231
Neagoe Basarab, domn al Ţării Româneşti: 322
Neagră, Marea: 8, 19, 37, 50, 51, 54, 104, 105, 115 124, 139, 141, 227, 238
Neapole: 83, 97, 105, 106, 223, 252
Negroponte: 162, 165
Neofit, călugăr: 135
Nerio II Acciaiuoli, duce al Atenei: 82
Neşri, istoric otoman: 267
Nestor Iskander, cronicar rus: 265
Niceea, imperiul de la: 17, 18, 48-50, 53, 55, 84
Nicefor Paleologul, vezi Paleolog
Nicolae al V-lea, papă: 98, 223, 230
Nicomedia: 55
Nicopole, bătălia de la: 28, 62, 96, 97
Nilüfer, soţia lui Orhan: 58, 62
Niš: 60, 61, 69n
Noe, patriarh biblic: 51
Notaras, Ana: 255
Notaras Luca, megaduce: 39, 85, 98, 107, 109, 137, 141, 169, 186, 209, 211, 212, 255, 262
Novi Brod: 169

Oghuz Khan, erou turc: 51, 52
Oile Albe (Ak Koiunlu), trib al turcilor oguzi: 237, 238
Olehno, vezi Alexandru al II-lea
Olimp, munte în Bithynia: 50, 51, 53, 54
Omar, calif: 205
Orhan, fiul lui Osman, sultan otoman: 53, 55-58
Orhan (Urkhan), fiul sultanului Suleiman I: 67
Orhan, nepot al sultanului Suleiman I, refugiat la Constantinopol: 88, 96, 102, 126, 136, 194, 199
Orsini, Isabella: 83
Osman, emir turc al dinastiei otomane: 18, 51-55
Ostrovića: 264

Pad, fluviu: 152
Palamas, Grigorie, Sf., arhiepiscop al Thessalonicului: 21
Paleolog, Graitzas: 237

Paleolog, Nicefor: 137
Paleolog, Teofil: 136, 197, 198
Paleolog, familie și dinastie bizantină: 20, 87, 244, 253, 262, 332, 350
Paleolog, Paleologhina, vezi Andrei, Andronic, Constantin, Dimitrie, Elena, Iagros, Ioan Manuel, Muhail, Sofia, Teodor, Toma, Zoe
Pallavicini, Babilano, diplomat genovez: 225n, 226
Papadopulos-Kerameus, A.: 334
Papastavru, S.J.: 10
Paris: 15, 28
Partenie al II-lea, patriarh al Constantinopolului: 334
Paterakis, Antonie: 334
Patras: 82, 84, 236, 250
Pears, Edwin: 9, 323, 324
Pelopones: 19, 20, 27, 40, 62, 68, 71, 81, 82, 85, 115, 237, 241
Peninsula Balcanică, vezi Balcani
Pera: passim
Pericle: 259
Perinthos: 115
Persia: 45, 49
Petru, Sf.: 23
Petru al II-lea, domn al Moldovei: 123n
Petru al III-lea Aron, domn al Moldovei: 123, 242
Philadelphia: 28, 59
Philanthropenos Lascaris, Alexios: 84
Phlatanelas: 147, 150
Phrantzes, vezi Sphrantzes
Piccolomini Eneas Silvio, vezi Pius al II-lea
Pind, munți: 82
Pius al II-lea, papă: 31, 231, 232, 236, 249
Platon: 20, 31, 229
Platris, Constantin:101
Plethon, Georgo Gemisthos, filosof: 31, 34, 35, 78, 85, 263
Polonia: 69, 264
Pont: 241
Popescu, Radu, cronicar muntean: 322
Portugalia: 83
Praga: 101
Principilor, insule: 140
Prinkipo, insulă: 140
Provence: 126
Pseudo-Dorothei al Monembasiei: 326, 340
Ptolemeu, geograf grec: 255
Putna: 321

Qayi, fiul lui Gun Khan: 52
Qostantiniya (Constantinopol): 120

Radu cel Mare, domn al Țării Românești: 321
Ragusa: 165
Rhangabe: 168
Rhodos: 50, 59, 95, 124, 125, 232, 245
Riccherio, Cristoforo, istoric: 266

Rizzo, Antonio, comandant naval: 104, 121
Roger de Flor, conducător al Companiei Catalane: 19
Roma: passim
Romanos al III-lea, Argyros, împărat bizantin: 334
Romanos al IV-lea Diogenes, împărat bizantin: 46
Rum: 48
Rumeli Hisar: 99, 104, 106, 109, 113, 118, 267
Rusia: 27, 38, 106, 123, 242-244, 251, 252, 264, 271

Sa'ad ed-Din, istoric: 267
Sa'di Effendi din Larissa, istoric: 331, 337
Salmenikon: 237
Samothrace: 231, 249
Sangarios, fluviu: 50, 54
Sara Hatun, mama lui Uzun Hasan: 238, 239
Sarukhan: 50, 56
Sarudja Pașa: 90, 185
Saudji, principe otoman, fiu al lui Murad I: 58
Scanderbeg, George Castriota, principe albanez: 69, 71, 124, 167, 241, 251, 253
Schlumberger, Gustave: 9, 324
Scholarios, vezi Ghenadie
Schwarz, Berthold: 117
Scoția: 97
Selgiuk: 45
Selim J, sultan: 242, 269, 270, 335, 337-340, 342-345, 348
Selymbria: 78, 81, 83, 115
Semendria: 69, 234
Serbia: 18, 59, 61, 67, 69, 82, 234, 235, 241, 252
Sforza, Bianca Maria, ducesă de Milano: 236
Sforza, Francesco, duce de Milano: 106
Sicilia: 121, 147
Sigismund de Luxemburg, rege al Ungariei, împărat: 62, 69, 70
Simeon de Trapezunt, patriarh al Constantinopolului: 350
Sinai, munte: 340, 352
Sinope: 51, 52, 72, 238
Siria: 44, 46, 47, 238
Sitt Hatun: 89
Sivas: 64, 65, 333
Sixt al IV-lea, papă: 251, 252
Smolensk, vezi Ignatio
Sobieski, Ioan al III-lea, rege al Poloniei: 345
Sofia, vezi Zoe Paleologhina
Soligo, Bartoloraeo, meșter genovez: 130, 137
Sorbona: 15, 28
Spentiar, vezi Isfendyar
Sphrantzes (Phrantzes), Georgios, istoric: passim
Spinola, Luciano, diplomat genovez: 225
Sracimir, vezi Ioan Sracimir
Struma, fluviu: 95, 96, 103
Studios, sat: 140
Suleiman I, sultan: 66, 67
Suleiman al II-lea, sultan: 50, 270, 273, 326, 328, 329, 335, 340-345

Suleiman, principe otoman, fiul lui Orhan: 56, 58
Sumela, mănăstire: 340
Szeged: 37, 70

Șehab ed-Din, eunuc: 90, 96, 113
Șeikh Ak Șemseddin: 151, 270
Șișman, vezi Ioan Šišman
Ștefan al III-lea (cel Mare), domn al Moldovei: 242, 336
Ștefan, Dušan, rege al Serbiei: 55
Ștefan Lazarević, despot sârb: 62, 65, 69
Ștefan Tomašević, rege al Bosniei: 235, 251

Tabriz: 18
Tafur, Pero, călător: 25
Tamerlan Tamurlane, vezi Timur
Taranto: 83
Tăutu, logofăt moldovean: 345
Teba: 235, 326
Temistocle: 259
Tenedos: 162, 235
Teodor I Paleologul, despot al Moreei: 63, 66, 78
Teodor al II-lea Paleologul, despot al Moreei: 77, 78, 81, 253, 262
Teodora Cantacuzena, soția lui Orhan: 52
Teodora Comnena, principesa de Trapezunt, soția lui Uzun Hasan: 238
Teodora (Magdalena) Tocco, soția lui Constantin, despot al Moreei: 81
Teodosie al II-lea, împărat: 132, 133
Teolipt I, patriarh al Constantinopolului: 270, 340, 349
Tetaldi, Iacobo: 200, 202, 266
Thamar, principesă bulgară: 60
Thamar, fiica lui Sphrantzes: 212
Thasos: 232, 249
Therapia: 139, 140
Thessalonic: passim
Timur, han tătar: 29, 30, 64-66
Tîrnova: 61, 62
Tocco, vezi Carlo, Leonardo, Teodora
Tokat: 333
Toledo: 125
Tolentino: 98
Toma Paleologul, despot al Moreei: 78, 81, 84, 165, 232, 235-237, 250-254
Transilvania: 37, 70
Trapezunt: passim
Trevisan, Gabriele, comandant naval: 124, 125, 137, 139, 150, 155, 200
Troia, troieni: 51, 231, 232
Tübingen: 325
Tucidide: 182, 263
Tughril, bey: 45, 46
Tulfi Pașa, mare vizir: 322
Tunis, califul din: 211
Turahan, bey (Pașa): 113, 115, 117, 124, 235
Turkestan: 45, 64
Tursunbey: 267

Țara Românească: 70, 219, 241n, 242n, 321
Țarigrad: 321, 322

Ungaria: passim
Urban, meșter din Transilvania: 118-120, 138, 141 167, 193, 194
Ureche, Grigorie, cronicar moldovean: 322
Uzun Hasan, principe al Oilor Albe: 237-240, 253, 254

Varna, lupta de la: 37, 71, 82, 88, 89, 96
Valea Izvoarelor: 152-154, 168
Vasile I Macedoneanul, împărat bizantin: 207
Vasile I, mare cneaz al Moscovei: 242, 243
Vasile al III-lea, țar rus: 243, 244, 251
Vasile Lupu, domn al Moldovei: 334
Vatican: 98, 251
Velbuzd: 59, 87
Veneția: passim
Venier, familie venețiană: 124
Vergiliu, poet latin: 231
Verona: 19
Verria, vezi Berrhoea
Vidin: 61, 62
Viena: 245, 326
Viza (Bizya): 115
Vlad Țepeș, domn al Țării Românești: 241, 242
Vladimir, mare cneaz rus (sec. al X-lea): 243, 244
Vladislav I Jagello, rege al Ungariei: 37, 69-71, 88
Vladislav al II-lea, domn al Țării Românești: 123
Voltaire: 259
Vukašin, rege sârb: 60

Wittek, P.: 10

Xenakis, arhonte grec: 270, 326, 327, 344
Xeropotam, mănăstire la Athos: 340

Yilderim: 62

Zaccaria, Caterina, vezi Caterina Zaccaria
Zaganos, Pașa: 90, 96, 113, 137, 158, 179, 180, 182, 194, 195, 210, 225, 226, 234, 254
Zakythinos, D.: 10
Zeta: 241
Zeus: 31
Zeyrek Mehmet Effendi: 333
Zoe Asen, soție a despotului Dimitrie: 249
Zoe (Sofia) Paleologhina, fiica despotului Toma Paleologul, țarină rusă: 251, 254
Zoras, G.: 10
Zoroastru: 31
Zulkadroghlu, Suleiman, emir al Malatiei: 89
Zygomalas, Teodosie: 325, 329, 340

CUPRINS

Prefață 7

I. Imperiul care murea 13
II. Sultanatul în ascensiune 41
III. Împăratul și sultanul 75
IV. Prețul ajutorului apusean 93
V. Pregătiri pentru asediu 111
VI. Începe asediul 127
VII. Pierderea cornului de aur 145
VIII. Nădejdea slăbește 159
IX. Ultimele zile ale Bizanțului 175
X. Căderea Constantinopolului 189
XI. Soarta celor învinși 203
XII. Europa și cuceritorul 221
XIII. Cei rămași în viață 247

Anexa I – Izvoarele principale pentru istoria căderii Constantinopolului 261
Anexa II – Bisericile din Constantinopol după cucerire 268

Note 274

Bibliografie 306
I. Colecții și izvoare 306
II. Izvoare individuale 307
III. Lucrări moderne 311
Izvoare 319
Lucrări moderne 320

Postfață 321
Note postfață 354
Profesorul Alexandru Elian (1910–1998) 359
Indice de nume și locuri 365

BYZANTIVM

În curând, în Colecția Byzantivm vor apărea:

Trupuri imateriale. Reprezentări ale îngerilor în Bizanț, Glenn Peers
traducere din limba engleză de Maria Yvonne Băncilă

Aristotel de la Muntele Saint-Michel. Rădăcinile grecești ale Europei creștine, Sylvain Gouguenheim
traducere din limba franceză de Eduard Florin Tudor

Erotikon bizantin. Ortodoxie-Literatură-Societate, Hans-Georg Beck
traducere din limba germană de Mihai D. Grigore